VITA ANTIQUA

№ 3-4

КИЇВ

2001

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА
ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ
МОЛОДІЖНИЙ ЦЕНТР РОЗВИТКУ ОСВІТИ, НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

VITA ANTIQUA

№ 3–4

Збірка наукових статей

КИЇВ
«СТИЛОС»
2001

ББК 63.02
В 79

Номер затверджено до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 25 жовтня 2001 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
д.і.н., проф. Гладких М.І. (головний редактор)
к.і.н., асист. Рижов С.М. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф. Залізняк Л.Л.
д.і.н., проф. Крижанівський О.П.
д.і.н., проф. Борисенко В.К.
д.і.н., проф. Моця О.П.
к.і.н., с.н.с. Степанчук В.М.
к.і.н., н.с. Усик В.І.
к.і.н., доц. Малєєв Ю.М.
к.і.н., доц. Омельченко Ю.А.

РЕЦЕНЗЕНТИ:
д.і.н. проф. Буравченков Б.О.
д.і.н. проф. Станко В.М.

В 79 VITA ANTIQUA. – К.: Стилос, 2001. – № 3–4. – 202 с.

Збірник присвячено 60-річчю професора, доктора історичних наук, завідуючого кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, палеолітознавця Гладких Махайла Івановича. До збірника включено статті провідних фахівців у галузі палеоліту і первісного суспільства України.

ББК 63.02

Засновник
Товариство Археології та Антропології

Адреса редакції:
01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64, ауд. 164.

Реєстраційне свідоцтво КІ № 350, видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

© Товариство Археології та Антропології, 2001
© Колектив авторів, 2001
© «Стилос», оригінал-макет, 2001.
© Бородай Ю.О., обкладинка, 2001.

KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
HISTORICAL FACULTY
DEPARTMENT OF ARCHAELOGY AND MUSEOLOGY
SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY
YOUTH CENTRE OF DEVELOPMENT OF EDUCATION, SCIENCE AND ARTS

VITA ANTIQUA

№3–4

The collection of scientific articles

KYIV
«STYLOS»
2001

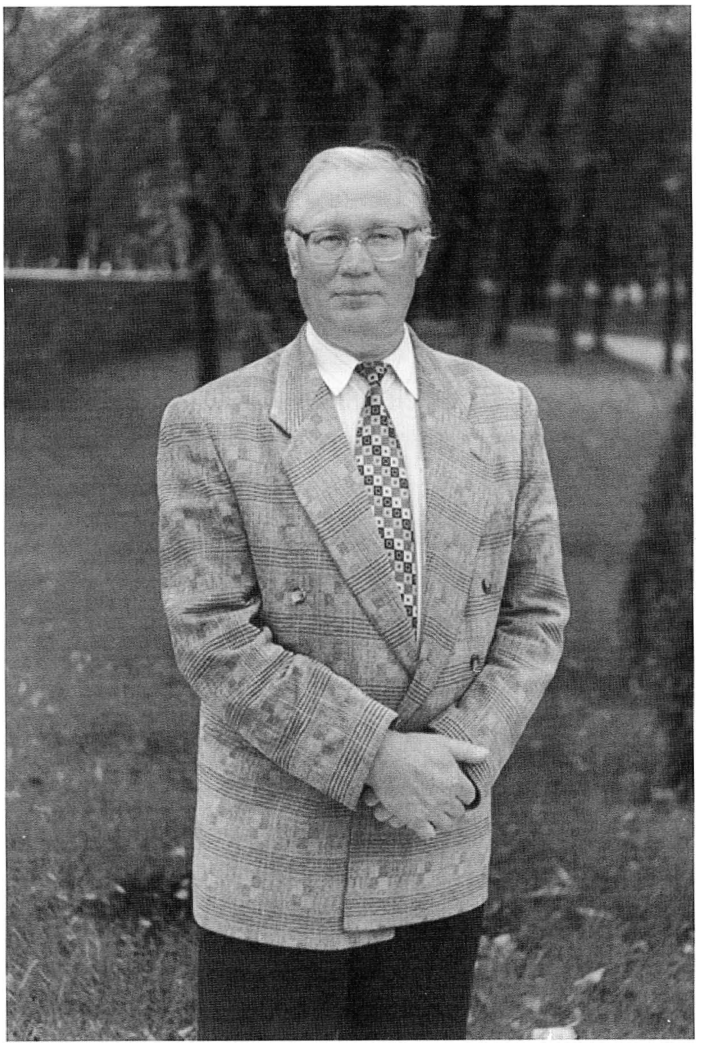

Присвячується 60-річчу професора,
доктора історичних наук, завідуючого кафедрою
археології та музеєзнавства Київського національного
університета імені Тараса Шевченка,
палеолітознавця
Гладких Михайла Івановича

Зміст

Кепін Д.В.
М.І.Гладких в історіографії палеоліту України 9

Гладких М.И.
Кремневый инвентарь межиричского позднепалеолитического поселения.....15

Сапожников І.В., Сапожникова Г.В.
Співвідношення природно-господарських областей та господарсько-культурних типів (на прикладі пізнього палеоліту степової зони) 22

Сминтина О.В.
Проблеми взаємодії природи та суспільства в інтерпретаційній археології 31

Карпеченков А.Г. (Одесса)
Основные подходы к изучению памятника в англо-американской археологии 41

Иванченко Ю.В. (Одесский национальный университет)
Проблема исторической интерпретации памятников раннепервобытного монументального изобразительного искусства на территории современной Украины 47

Залізняк Л.Л.
Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу.....51

Рижов С.М.
Культурна адаптація ранніх палеоантропів до природного середовища Центральної Європи 59

Коен В.Ю., Степанчук В.М.
Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии 78

Мацкевий Л.Г.
Палеоліт і мезоліт території сучасного Львова 108

Пясецкий В.К.
Среднеашельское местонахождение Меджибож 125

Рековец Л.И.
Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож 135

Пучков П.В.
«Мамонтовое собирательство» вместо или после «мамонтовых побоищ»?.....138

Оленковський М.П.
Епіграветські та східно-епіграветські культури України 149

Горелик А.Ф.
Охота на лошадь в жизнеобеспечении финальнопалеолитического населения Юго-Восточной Украины.....156

Усик В.И.
К вопросу о «гигантолитах», топотах и формах мустьерских нуклеусов в позднепалеолитических комплексах. (По материалам ремонтажа коллекций комплекса 2 Королево 2 и стоянки Радомышль) 167

Гавриленко І.М.
Житлово-господарські комплекси мезолітичної стоянки В'язівок 4а: спроба реконструкції 180

Петрунь В.Ф.
Жадеїтит, серпентиніт та ультрамілоніт у шліфованих виробах Трипілля 189

Сніжко І.А.
Методи дослідження слідів утилізації мисливської здобичі на фауністичних рештках епохи пізнього палеоліту 194

Список скорочень.....201

Contents

Kepin D.V.
Professor Mihail. I. Gladkich in the historiography of Palaeolithic studies.....9

Gladkich M.I.
Flint collection of Mezirichy settlement of Upper Palaeolithic age 15

Sapozhnikov I.V., Sapozhnikova G.V.
On interrelation between the natural-economic zones and economic-cultural types of Upper Palaeolithic steppe areas 22

Smyntyna O.V.
On problems of nature and society interaction in interpretating archaeology 31

Karpechenkov A.G.
Basic approaches to site study in British-American archaeology 41

Ivanchenko Y.V.
On problems of historical interpretation of Early Prehistory Monumental Art on the territory of Ukraine 47

Zalizniak L.L.
On cultural-historical links of Polissya in Prehistory.....51

Ryzhov S.M.
On cultural adaptation of early paleoanthropoids to natural environment of Central Europe.....59

Koen V.Y., Stepanchuk V.M.
On transition from Middle to Upper Palaeolithic in Eastern Europe: problems of taxonomy and chrono-stratigraphy 78

Matskeviy L.G.
Palaeolithic and Mesolithic sites on territory of the modern Lviv 108

Piasetsky V.K.
Middle Acheulian Medzhibozh site 125

Rekovets L.I.
Teriofauna and represents palaeonthological and paleolithical materials site Medzhibozh 135

Puchkov P.V.
«Mammoth hunting» instead or after «mammoth collecting»? 138

Olenkovsky M.P.
Epigravettian and East-Epigravettian cultures in Ukraine 149

Gorelik A.F.
Hoarse hunting in life of Upper Palaeolithic population of South-East Ukraine 156

Usik V.I.
On «Gigantoliths» and Mousterian discs shapes on Upper Palaeolithic sites (based on re-assembling of complex 2 Korolevo-2 and Radomyshl site) 167

Gavrilenko I.M.
Dweling-household complexes of Mesolithic site Vyazivok-4A: reconstruction attempt 180

Petrun V.F.
Jadeite, serpentinite and ultra-milonite in Tripolian polished tools 189

Snizhko I.A.
Methods of investigation of utilisation of man's hunting and faunal remains on late Palaeolithic sites 194

List of abbreviations 201

Д.В.Кепін

М.І.ГЛАДКИХ В ІСТОРІОГРАФІЇ ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Abstract

This work examines the professor Mihail. I. Gladkich contribution to the historiography of Paleolithic studies.

Творчий почерк Михайла Івановича Гладких в археології не відзначається зовнішньою яскравістю. Дослідник наче уникає полеміки, гострих дискусій. Він немовби в собі. Для М.І.Гладких є характерним залишатися певний час у тіні, що видається непосвяченим як довгий період відсутності зовнішньої активності. Але це не зовсім так. Нам здається, що у даному випадку ми маємо справу із суто особистим, ненав'язливим, глибоко продуманим ставленням не тільки до окремої проблеми, але й до археології загалом. Вчений віддає перевагу у постановці проблеми, виходячи не з миттєвого інтересу, що досить часто обертається кон'юнктурою. Постановка проблеми, підхід до неї, вирішення її – це наслідок багаторічних глибоких роздумів, зіставлень і, головне, – вироблення чітко орієнтованого, методологічно обґрунтованого підходу до проблеми.

Михайло Іванович Гладких народився 15 листопада 1941 р. у с. Покровське Тепло-Огарьовського району Тульської області. З 1954 по 1961 рр. виховувався у Київському Суворовському військовому училищі. Саме у ці роки (1959–1960) відбувається його перше знайомство з польовими археологічними дослідженнями. Під керівництвом Д.Т.Березовця свідомо зацікавлений археологією юнак вивчає Пеньківку, Верхній Салтів (могильники катакомбний та ґрунтовий, фортецю, поселення). Але ці яскраві пам'ятки не перебили раніше сформованого інтересу до стародавнього кам'яного віку. У 1962 р. М.І.Гладких стає учасником першої у своєму житті палеолітичної експедиції у Костьонківсько-Борщевському районі Воронізької області під керівництвом О.М.Рогачова. Саме участь у цій експедиції сформувала у студента комплексний підхід до вивчення пізньопалеолітичних поселень із залученням фахівців природничого профілю, що стало одним з стрижнів у подальшій діяльності вченого. У 1963 р. М.І.Гладких бере участь у розвідці пам'яток палеоліту по Дністру під керівництвом члена-кореспондента АН УРСР С.М.Бібікова (Студениця, Ушиця, Кам'янець-Подільська фортеця). У той же рік він бере участь у палеолітичній експедиції по дослідженню Радомишльського поселення (Житомирська обл.) під керівництвом І.Г.Шовкопляса, який стане у недалекому майбутньому науковим керівником дисертанта. У 1964 р. дослідник у складі палеолітичної експедиції під керівництвом З.О.Абрамової вивчає пізньопалеолітичні поселення Кокорево І та Тележний Лог у зоні затоплення Красноярської ГЕС на Єнисеї. У 1963–1964, 1965 рр. у складі експедиції, очолюваної В.М.Гладиліним, досліджує пізньопалеолітичну пам'ятку Антонівка III (Донецька обл.). Вчений вперше при вивченні пізньопалеолітичного крем'яного інвентаря застосував метод статистичного аналізу п'яток відщепів та пластин, запропонований В.П.Любіним для аналізу колекцій ранньопалеолітичних пам'яток. На основі дослідження цієї пам'ятки та зіставлення її з пізньопалеолітичними пам'ятками азово-причорноморських степів вчений розробив власну схему культурно-хронологічної періодизації пізнього палеоліту цього реґіону, яка не втратила свого значення і сьогодні [Гладких, 1967; 1969].

У 1965–1966 рр. під керівництвом І.Г.Шовкопляса досліджує пізньопалеолітичну пам'ятку Клюси (Чернігівська обл.) [Шовкопляс, Толочко, Гладких, 1967].

У другій половині 60-х років М.І.Гладких опрацьовує колекцію крем'яного інвентаря з першого Межирічського господарсько-побутового комплексу (ГПК), дослідженого у 1966 р.

Кепін Д.В. – молодший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК.

академіком АН УРСР І.Г.Підоплічком. На основі типолого-статистичного аналізу дослідник вдалося довести єдину генетичну лінію між Межирічським поселенням, з одного боку, та більш ранніми пізньопалеолітичними пам'ятками лісової смуги Подніпров'я (Погон, Клюси, Пушкарі І) – з іншого [Гладких, 1971].

Під керівництвом І.Г.Шовкопляса вчений досліджує у 1967, 1969, 1970, 1973 рр. Добранічівське пізньопалеолітичне поселення (Київська обл.), матеріали якого стали складовою частиною кандидатської дисертації. Разом з І.Г.Шовкоплясом М.І.Гладких проводить музеєфікацію четвертого ГПК та консервацію третього [Гладких, 1972].

У 1971 р. дослідник очолює палеолітичну експедицію по продовженню дослідження Довгинецького поселення на Овруччині, яке було започатковане у 20-х роках І.Ф.Левицьким та В.І.Крокосом [Гладких, 1972; Гладких, Люрін, 1974]. Наступного року у складі палеонтологічної експедиції Інституту зоології АН УРСР, очолюваної В.І.Свистуном, проводить розвідки палеоліту у зоні будівництва каналу Дніпро-Донбас. Були обстежені палеолітичні місцезнаходження Орелька II (Дніпропетровська обл.), Кам'яний Яр, Велика Камишеваха (Харківської обл.), Молодечна Криниця [Гладких, 1973].

У 1973 р. М.І.Гладких у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР захищає кандидатську дисертацію на тему: «Пізній палеоліт Лісостепового Придніпров'я». Робота стала наслідком вивчення, перш за все, крем'яного інвентаря з таких пам'яток, як-от: Радомишль, Пушкарі І, Погон, Клюси, Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці, Фастів, Караваєві Дачі, Журавка. Це дало змогу дослідникові розробити класифікацію та номенклатуру (тип–лист) крем'яного інвентаря для пізньопалеолітичних пам'яток цього регіону. Вперше у колишньому СРСР вчений запропонував критерії культурної належності пізньопалеолітичних пам'яток через порівняння особливостей знарядь їхніх ГПК. При аналізі крем'яного інвентаря ГПК № 1 та № 2 Добранічівського поселення, а також Добранічівського поселення та ГПК № 1 з Межирічів дослідник застосував метод Д.Брейнерда та В.Робінсона [Гладких, 1971; 1972; 1973; 1977]. На основі вивчення крем'яного інвентаря із застосуванням цього методу вчений виділив у пізньому палеоліті Середнього Подніпров'я межирічську археологічну культуру (Межиріч, Добранічівка, Гінці). У 90-х роках до цієї культури він відніс Кирилівське поселення та Фастівську стоянку [Гладких, 1991: 46].

Точку зору вченого підтримали О.М.Рогачов, М.Д.Гвоздовер, М.В.Анікович, В.Я.Сергін. Концепція М.І.Гладких знаходить підтвердження і в нових матеріалах по вивченню пізньопалеолітичної пам'ятки Семенівка (Київська обл.) (Д.Ю.Нужний). Треба зазначити, що у своїй останній підсумковій праці по вивченню палеоліту Середнього Подніпров'я І.Г.Шовкопляс фактично змінив своє уявлення про існування у цьому регіоні єдиної виділеної ним Мізенської пізньопалеолітичної культури і приєднався до точки зору свого колишнього аспіранта [Шевченко, Шовкопляс, 1982: 25–26].

Методологічні підходи, запропоновані М.І.Гладких щодо визначення культурної належності пізньопалеолітичних пам'яток, застосувала Л.В.Грехова при аналізі типолого-статистичних відмінностей ГПК Тимонівки II та Юдиново I. Це дало змогу дослідниці виділити ще одну археологічну культуру – тимонівсько-юдинівську, яка входить у середньодніпровську етнічну спільність [Величко, Грехова, Губонина, 1977: 109–110]. Запропоновані критерії міри можливих відмінностей однокультурних комплексів використав у своїй роботі Ю.П.Холюшкін, що дало змогу виділити археологічні культури у пізньому палеоліті Сибіру та Середньої Азії [Холюшкин, 1981: 120; Деревянко, Фелингер, Холюшкин, 1989: 36, 53].

У 1970-ті роки М.І.Гладких розробляє питання співвідношення таких категорій як історико-етнографічна спільність та господарсько-культурний тип (далі – ГКТ), стосовно пізньопалеолітичної епохи [Гладких, 1975; 1976; 1977; 1978]. На конкретному археологічному матеріалі території України ним простежена взаємодія цих категорій, що дало можливість виділити локальні варіанти у матеріальній культурі пізньопалеолітичного суспільства та розробити карту етнокультурних угруповань населення з урахуванням палеогеографічної обстановки того часу. У пізньому палеоліті України дослідником виділено у північній (прильодовиковій) зоні наступні підтипи ГКТ мисливців та збирачів: мисливці на північного оленя (Прикарпаття), мисливці на мамонтів (Середнє Подніпров'я). У південній (степовій) зоні виділено тип мисливців на зубра. У подальших роботах вчений

уточнив деякі підтипи. У степовій зоні виділено підтип мисливців на бізона і коня, підтип комплексних мисливців із значним розвитком збиральництва (Подністров'я); у фінальному палеоліті (Полісся) виділено підтип мисливців на північного оленя. В межах північної зони виділив етнокультурні області: прикарпатсько-волинську та середньодніпровську [Гладких, 1991: 24, 26–30]. На думку вченого, індикатором певного етносу у пізньому палеоліті виступає конкретна археологічна культура.

У 1976–1984, 1986 рр. М.І.Гладких, разом з Н.Л.Корнієць, продовжує дослідження пізньопалеолітичного поселення Межиріч. У роботі комплексної археолого-палеонтологічної експедиції брали участь також співробітники Інституту географії АН СРСР під керівництвом А.О.Величка та антрополог зі Сполучених Штатів Америки О.Соффер [Гладких, Корниец, 1977; 1979; Гладких, 1980; Гладких, Корниец, Величко и др., 1981; Гладких, 1981; Gladkich, Korniets, Soffer, 1984]. Досліджуючи четвертий ГПК, який мав два чітких горизонти культурного шару, вчений довів, що мисливці на мамонтів мешкали на одному і тому ж місці тимчасово і періодично, а не осіло, як до того часу вважалося. Вивчаючи конструктивні елементи четвертого житла, а також інших жител Середнього Подніпров'я, дослідник першим у вітчизняній археології констатував наявність ритміки та симетрії у вкладанні кісток зовнішньої обкладки житла та орієнтацію житла по сторонах світу. Це дало можливість поставити питання про виникнення архітектури у пізньому палеоліті. Таким чином, була скоректована усталена точка зору архітекторів та мистецтвознавців, згідно з якою архітектура з'являється не раніше неолітичної доби. Разом з Н.Л.Корнієць М.І.Гладких поставив питання про музеєфікацію цього ГПК [Гладких, Корнієць, 1979]. У своїй подальшій роботі вчений розглянув витоки та становлення архітектури за матеріалами найдавніших жител Африки та Європи та поставив питання про соціальні критерії розмежування сховищ тварин та жител людей [Гладких, 1992]. Найдавніше житло та предмети духовної культури розглядаються у контексті світогляду палеолітичної людини. Аналіз археологічних джерел з пізнього палеоліту людини дав підставу М.І.Гладких говорити про існування у північній зоні «матріархального» варіанту світогляду первісної людини [Гладких, Станко, 1996].

Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень знайшла відображення і в інших роботах автора [Гладких, 1972; 1974; 1989; 1991]. На матеріалах вивчення ГПК пізньопалеолітичних поселень Середнього Подніпров'я дослідник простежив еволюцію від громадської домогосподарської діяльності до родейної. На основі вивчення ГПК Добранічівського поселення із залученням етнографічних паралелей по планіметричній структурі поселень та ГПК ескімосів, коряків учений довів, що процес відокремлення ГПК в межах палеолітичного поселення відбиває зростання домашньо-господарської самостійності родії, але не індивідуальної сім'ї.

У 1988–1995 рр. М.І.Гладких, разом з начальником Черкаської обласної археологічної інспекції М.О.Суховим, очолює комплексну експедицію по вивченню поселення Гордашівка I (Черкаська обл.). Дослідження пам'ятки змінило уявлення про існування у цьому регіоні лише поселень мисливців на мамонтів. Гордашівське поселення залишили мисливці на бізонів південної зони [Гладких, Рыжов, Суховой, 1994; Гладких, Рижов, Суховий, 1995].

У 1995 р. цією експедицією досліджується кістяк людини плейстоценового віку на місцезнаходженні Біла Круча в с. Лощова Черкаської області. На цей час це є єдиний повний кістяк людини палеолітичного віку на території України.

Поза увагою дослідника не залишились загальнотеоретичні проблеми історичних реконструкцій археологічних джерел через реконструкцію побуту колишніх соціумів [Гладких, 1991].

Науково-дослідницька робота М.І.Гладких пов'язана з двома установами. Розпочинав свою роботу він в Інституті археології НАН України як аспірант та керівник новобудовної експедиції. З 1975 р. М.І.Гладких розпочав постійну роботу на кафедрі археології та музеєзнавства Київського університету імені Тараса Шевченка на посаді старшого викладача; у 1985–1987 рр. був у докторантурі; а з 1987 р. очолює кафедру. У 1991 р. в Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР захищає докторську дисертацію «Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України)». Основні положення дисертації, зокрема взаємодія господарсько-культурних типів та історико-етнографічних спільностей у пізньому палеоліті, соціально-економічний розвиток поселень та

жител, розвиток ГПК, знайшли відображення у відповідних розділах колективних праць: «Давня історія України» (К., 1997, т. 1) та першому в Україні підручнику для студентів «Історія первісного суспільства» в співавторстві зі В.Н.Станко та С.П.Сегедою (К., 1999).

Як викладач читав курси: «Основи археології», «Історія первісного суспільства», «Історіографія археології», «Проблеми археології кам'яного віку» та ін.

Вплив професора М.І.Гладких на формування фахівців-археологів значно ширший, аніж офіційна кількість його аспірантів.

Сьогоднішній ювілей – це не підведення підсумків, це наші щирі побажання ювілярові подальших розробок актуальних тем з історії первісного суспільства.

Список наукових праць М.І.Гладких.

1967

Археологические разведки на Черниговщине в 1965 г. // Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг. – Вып. 1. – К.: Наук. думка. – С. 204–208 (співатори: П.П.Толочко, І.Г.Шовкопляс).

Верхепалеолитическое местонахождение Антоновка III на Донеччине // Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг. – Вып. 1. – К.: Наук. думка. – С. 65–69.

1968

Каменный инвентарь Добраничевской стоянки // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – Вып. 2. – К.: Наук. думка. – С. 83–89.

1969

Некоторые итоги исследования позднепалеолитического местонахождения Антоновки III // Материалы по четвертичному периоду Украины. – К.: Наук. думка. – С. 252–268.

1971

Різні прояви пізньопалеолітичної культури в середньому Подніпров'ї // Український історичний журнал. – К. – № 10. – С. 58–63.

Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч // Археологія. – Вип. 3. – К. – С. 58–63.

1972

Крем'яний інвентар Добранічівської стоянки // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.– Вип. 4.– К. – С. 20–23.

Два способа подсчета индекса сходства палеолитического каменного инвентаря // XV Наукова конференція Інституту археології АН УРСР: Тези доповідей. – Одеса. – С. 62–64.

Исследование палеолита в Довгиничах // Археологические открытия 1971 г. – М. – С. 309–310.

Пізньопалеолітичні житла, методи їх консервації та експонування // Археологія – Вип. 6. – К. – С. 106–107.

Палеолітичне місцезнаходження Караваєві Дачі у Києві // Археологія. – Вип. 7. – К. – С. 84–87.

1973

Разведки палеолита в зоне канала Днепр-Донбасс // Археологические открытия 1972 г. – М. – С. 268–269.

До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентаря // Археологія. – Вип. 9. – К. – С. 15–21.

Поздний палеолит лесостепного Приднепровья: Автореф. дис. канд. ист. наук. – К. – 24 с.

1974

Работы Северо-Донецкой экспедиции // Археологические открытия 1973 г. – М. – С. 259–260 (співавтори: І.О.Післярій, А.О.Кротова, А.С.Гераськова).

Дослідження Довгинецького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині // Археологія. – Вип. 14. – К. – С. 42–46 (співавтор І.Б.Люрін).

Малые жилища в позднем палеолите Восточной Европы // Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений. – Л. – С. 21–22.

1975

Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новейшие открытия советских археологов: Тезисы докладов конференции.– К. – С. 56–57.

Исследования на Ворошиловградщине // Археологические открытия 1974 г.– М. – С. 267–268 (співавтори: І.О.Післярій, А.О.Кротова, А.С.Гераськова).

1976

Раскопки курганов в зоне Каменской оросительной системы // Археологические открытия 1975 г. – М. – С. 295–296 (співатори: Б.О.Антоненко, М.М.Бондар, С.О.Васильченко, І.С.Піоро, Л.Г.Самойленко, М.О.Чмихов).

Инвентарные группы и количественное соотношение кремневых изделий из жилищ Межиричского позднепалеолитического поселения (Табл.) // Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наук. думка. – С. 140–141.

Изменчивость орудий в процессе их изготовления как культурнообразующий фактор (по мате-

риалам палеолита) // Открытия молодых археологов Украины. – Ч. 1. – К.: Наук. думка. – С. 3–5.

Влияние природного окружения на формирование Прикарпатского локального варианта позднепалеолитической культуры // V Всесоюзное совещание по изучению краевых образований материковых оледенений: Тезисы докладов. – К.: Наук. думка. – С. 103–104.

1977

Исследование в Межириче // Археологические открытия 1976 г. – М. – С. 281 (співатор Н.Л.Корнієць).

К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. – К.: Наук. думка. – С. 112–116.

Мінливість знарядь в процесі їх виробництва та її роль в утворенні локальних варіантів матеріальної культури (на матеріалах палеоліту) // Археологія. – Вип. 24. – К. – С. 17–21.

Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л.: Наука. – С. 137–143.

1978

Содержание локальных вариантов позднего палеолита на Украине // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: Тезисы докладов XVII конференции ИА АН УССР. – Ужгород. – С. 22–23.

1979

Нова споруда з кісток мамонта в Межирічі // Вісник Академії Наук Української РСР. – К. – № 9 – С. 50–56.

Исследования в Межиричах // Археологические открытия 1978 г. – М. – С. 319.

1980

Исследования в Межиричах // Археологические открытия 1979 г. – М. – С. 263–264.

Mezhirich // Early Man News 314 Newsletter for Human Palaecology. – Tubingen, 1978/79, 1980. – P. 32–33.

1981

Межирич // Археология и палеография позднего палеолита Русской равнины. – М.: Наука. – С. 106–119 (співавтори: А.О.Величко та ін.).

Исследования в Межиричах // Археологические открытия 1980 г. – М.: Наука. – С. 239.

Aesthetic aspects of construction-oriented utilisation of hunting prey by paleolithic man // IX JNQUA Congress. Abstracts. – Vol. III. – Moscow. – P. 88 (співавтор Н.Л.Корнієць).

1984

Внесок вчених університету у розвиток археології та музейної справи // Вісник Київського університету: Історичні науки. – Вип. 26. – К.: Вища школа. – С. 106–116 (співатори: М.М.Бондар, Ю.А.Омельченко).

Четвертичная геология Приднепровья // Сводный путеводитель экскурсий XXVII сессии Международного геологического конгресса. – К.: Наук. думка. – С. 69–87 (співавтори: М.Ф.Веклич, Н.А.Сіренко).

Mammoth-Bone Dwelling on the Russian Plain // Scientific American. November. – Vol. 251. – No. 5, 1, 0. – P. 164–175 (співавтори: Н.Л.Корнієць, О.Соффер).

1985

Жилища из костей мамонта на Русской равнине // В мире науки. – № 1. – С. 68–74 (співавтори: Н.Л.Корнієць, О.Соффер).

Программы спецкурсов по археологии. – К.: Изд-во Киевского университета. – 37 с. (співавтори: М.М.Бондар, Ю.М.Малєєв).

1987

Рецензия на кн.: Генинг В.Ф. Объект и предмет науки в археологии. – К., 1983. – 224 с. // Советская археология. – № 2. – С. 273–280.

1988

Поселения и жилища древнего населения Украины. – К. – Депонирование в ИНИОН СССР. – № 35813. – 14.10.88. – 9,1 п.л. (співатори: М.М.Бондар, Є.А.Ліньова, Ю.М.Малєєв).

1989

Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень // Археологія. – № 4. – С. 17–26.

1991

Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України): Препринт. – К.: НМК ВО. – 48 с., карта.

Историческая интерпретация позднего палеолита (по материалам территории Украины): Автореф. дис. докт. ист. наук. – Л. – 48 с., карта.

Етногенетичний процес в басейні Дніпра за археологічними джерелами // Проблеми вивчення охорони пам'яток археології Київщини: Тези доповідей. – К. – С. 31–32.

Програма спецкурсу «Історіографія археології» // Історичний факультет: Нормативні та спеціальні курси. – К.: Вид-во Київського ун-ту. – С. 59–60.

Програма спецкурсу «Проблеми вивчення стародавнього кам'яного віку (палеоліт)» // Історичний факультет: Нормативні та спеціальні курси. – К.: Вид-во Київського ун-ту. – С. 63–64.

Програма спецкурсу «Проблеми розвитку мезоліту та нового кам'яного віку (неоліт)» //Історичний факультет: Нормативні та спеціальні курси. – К.: Вид-во Київського ун-ту. – С. 64.

1992

Первіснообщинний лад на території нашої країни // Історія народів Росії: Курс лекцій. – К.: НМК ВО. – С. 4–19 (співавтор М.О.Чмихов).

Социальные и архитектурные критерии палеолитического жилища // Проблемы палеолита Вос-

точной Европы: Краткие сообщения Института археологии АН СССР. - Вып. 206. - М.: Наука. - С. 82-85.

1994

Розвиток стародавнього та первісного суспільства на Україні // ДКНТ інформації. - Інв № 0294У000347. - № д.р. 0193У040889. - 93 с. (співавтори: Є.А.Ліньова, Ю.М.Малєєв).

Історія первісного суспільства: Програма курсу для студентів історичного факультету. - К.: Вид-во Київ. ун-ту. - 7 с.

Гордашовка - ориньякоидный палеолит на Горном Тикиче (предварительные результаты) // Археологический альманах. - № 3. - Донецк. - С. 217-226 (співавтори: С.М.Рижов, М.О.Суховий).

1995

Новий варіант пізньопалеолітичної культури на Черкащині // Археологічні дослідження на Черкащині. - Черкаси: Сіяч. - С. 16-23 (співавтори: С.М.Рижов, М.О.Суховий).

Формация, цивилизация, антропосфера // Археологический альманах. - № 4. - Донецк. - С. 4-6 (співавтор Н.В.Орлова).

1996

Чорнобиль як антропосферне явище // Соціальний досвід виходу з катастроф як потенціал розвитку європейської безпеки (на прикладі ЧАЕС). - Серія «Національна безпека». - Вип. 2. (За матеріалами науково-практичного семінару 1-3 лютого 1996 р.). - К. - С. 16-19.

Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України) // Археологія. - № 3. - С. 39-50 (співавтор В.Н.Станко).

1997

Експозиційне використання забудованої території Трахтемирівського заповідника // Пам'ятки та визначні місця шевченківського краю: Проблеми охорони та дослідження: Тези доповідей науково-практичної конференції, 27-28 травня 1997 р., Канів. - К.: ДКПП Тиранс. - С. 33-35 (співавтори: Рижов С.М., Суховий М.О.).

Кварцевые орудия позднепалеолитического поселения Гордашовка 1 // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования (сборник научных работ, посвященный 60-летию В.Н.Станко). - Одесса: Изд-во Одес. ун-та. - С. 57-68. (свівавтори: Рижов С.М., Суховий М.О.).

Давня історія України. - Т. 1: Первісне суспільство. - К.: Наук. думка. - 559 с. (співавтори: Березанська С.С. та ін.) (розділ «Епоха пізнього палеоліту». - С. 51-113 (співавтор Станко В.Н.).

1999

Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита // Vita Antiqua. - № 1. - К., Товариство археології та антропології. - С. 29-33.

Історія первісного суспільства: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих закладів освіти. - К.: Либідь, 1999. - 240 с. (співавтори: Станко В.Н., Сегеда С.П.).

2001

Кістяк пізньопалеолітичної людини в басейні Гірського Тікичу // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 рр. - К., 2001. - С. 13-14 (співавтори: Рижов С.М., Суховий М.О.)

Література

Величко А.А., Грехова Л.В., Губонина З.П. Среда обитания первобытного человека тимоновских стоянок. - М., 1977. - С. 109-110.

Деревянко А.П., Фелингер А.Ф., Холюшкин Ю.П. Методы информатики в археологии каменного века. - Новосибирск, 1989. - С. 36, 53.

Холюшкин Ю.П. Проблемы корреляции позднепалеолитических индустрий Сибири и Средней Азии. - Новосибирск, 1981. - 120 с.

Шевченко А.И., Шовкопляс И.Г. Палеолит Киевского Приднепровья - К., 1982. - С. 25-26.

М.И.Гладких

КРЕМНЕВЫЙ ИНВЕНТАРЬ МЕЖИРИЧСКОГО ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ

Abstract

The article examines flint collection of four economic-household complexes of Upper Paleolithic age settlement Mezirichy from excavations up to 1984 inclusively.

Позднепалеолитическое поселение Межиричи в Каневском районе Черкасской области получило мировую известность благодаря, прежде всего, исследованиям И.Г.Пидопличко трех жилищ и его блестящей натурной реконструкции первого межиричского жилища в Научно-природоведческом музее АН УССР в Киеве [Пидопличко, 1976: 240]. Четвертый хозяйственно-бытовой комплекс на Межиричском поселении исследовался, начиная с 1976 г., комплексной экспедицией Киевского национального университета имени Тараса Шевченко и Института зоологии АН УССР [Гладких, Корнієць, 1979: 50–54; Гладких, 1999: 29–33]. Фотография четвертого жилища помещена в учебник по археологии, изданный в Соединенных Штатах Америки, и на обложку первого в Украине учебника по истории первобытного общества.

В то же время кремневый инвентарь поселения известен исследователям по публикациям, посвященным только первому хозяйственно-бытовому комплексу [Гладких, 1971: 58–63; Пидопличко, 1976: 140–141; Гладких, 1977: 137–143]. В настоящей работе вниманию читателей предлагается предварительная публикация кремневого инвентаря всех четырех хозяйственно-бытовых комплексов Межиричского поселения по состоянию на 1984 год включительно.

При анализе кремневых коллекций автор пользуется открытой ступенчатой классификацией из пяти таксономических подразделений: класс, группа (подгруппа), тип, подтип, вариация. При наименовании различных категорий изделий автор стремился использовать существующую терминологию адекватно ее принятому значению. Однако в некоторых случаях, в интересах стройности классификации и номенклатуры, приходилось вводить новые термины или уточнять содержание существующих. В таких случаях дается разъяснение термина.

1. **Классы:** Орудия (орудия – все изделия со вторичной обработкой); отходы производства; неиспользованное сырье.

2. **Группы.**

Для орудий: скребки; резцы; острия (острия – изделия с косо или выпуклоретушными концами заготовок, с рабочими участками, смещенными к краю заготовок. Существующие синонимы: «заготовки боковых резцов», «угловые острия», менее точно – «режущие острия»); клинки-наконечники (клинки-наконечники – изделия, оформленные ретушью, с симметричными рабочими участками, расположенными по длинной оси заготовок. Значение термина более широкое, чем у П.П.Ефименко. Здесь и далее имеется в виду соответствующий раздел «Костенок 1»; пластинки с притупленным краем, проколки (проколки – изделия, оформленные ретушью, с «жальцами», подчеркнутыми наличием заплечин); скобели (скобели – изделия с выемками, оформленными ретушью, за исключением выемок, образовавшиеся при оформлении рабочих краев других типов законченных изделий, например, оформление жальца проколок или черешка других орудий. Существующий синоним: «выемчатые скребки»); пилки (пилки – изделия, оформленные ретушью с зубчатыми краями, за исключением тех случаев, когда ретушь зубчатая оформляет другие типы законченных изделий (например, скребок концевой, оформленный зубчатой ретушью)); орудия с подтеской концов; обломки обработанные; отщепы обработанные; пластины обрабо-

Гладких М.І. – професор, доктор історичних наук, завідуючий кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

танные; реберчатые сколы обработанные; отбойники; ретушеры; индивидуальные типы.

Для отходов производства: обломки; нуклевидные обломки; облупни; нуклеусы; продольные сколы с нуклеусов (продольные сколы с нуклеусов – сколы, снимающие рабочую поверхность нуклеуса по всей ее длине, одновременно захватывающие часть основания нуклеуса у одноплощадочных нуклеусов или часть противолежащей ударной площадки у двоплощадочных и многоплощадочных нуклеусов); поперечные сколы с нуклеусов (поперечные сколы с нуклеусов – сколы ударных площадок нуклеусов); реберчатые сколы; отщепы; пластины (к числу позднепалеолитических пластин автор относит не только те сколы, у которых длина в два раза больше ширины, но и сколы укороченных пропорций, имеющие параллельные края и параллельное огранение спинки, так называемые, «пластинчатые сколы»); резцовые отщепки.

В качестве подгрупп учитываются обломки изделий, комбинированные орудия (например, скребки-резцы) и недостаточно выразительные формы (например, резцевидные изделия).

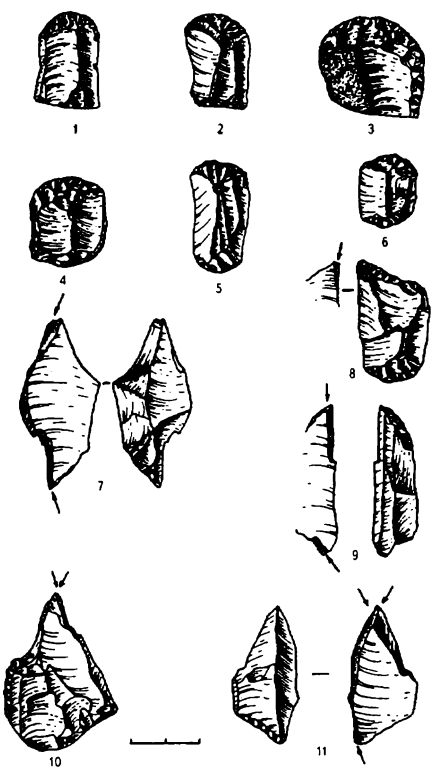

Рис. 2. Первый хозяйственно-бытовой комплекс: 1–6 – скребки; 7, 9–11 – резцы; 8 – резец-скребок.

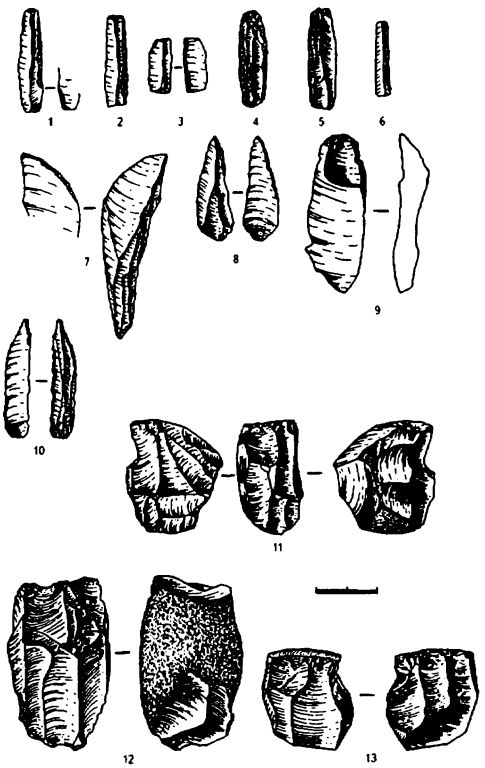

Рис. 1. Первый хозяйственно-бытовой комплекс: 1–6 – пластинки с притупленным краем; 7 – острие; 8 – клинок-наконечник; 9 – пластинка с подтеской ударного бугорка; 10 – проколка; 11–13 – нуклеусы.

3. Типы. Свои типы в каждой группе изделий, выделяемые с учетом количества рабочих участков орудия и их взаиморасположения. В тех случаях, когда использование изделий больше зависело не от характера рабочих участков, а от формы изделия, при выделении типов учитывается форма (см. Пластинки с притупленные краем). Нижеперечисляемые типы отражают разнообразие изделий позднепалеолитических памятников Среднего Поднепровья. Действительное богатство типов значительно перекрывает приводимый список.

Типы скребков: однолезвийные (Рис. 2: 1–3), двулезвийные (Рис. 2: 4–6), замкнутолезвийные (скребки округлой или овальной формы с ретушью, расположенной не менее, чем на 3/4 длины периметра изделия).

Типы резцов: однолезвийные (Рис. 2: 10; Рис. 4: 8), двулезвийные (Рис. 2: 7, 9, 11), многолезвийные (Рис. 6: 13).

Типы острий: одноконечные (Рис. 1: 7; Рис. 5: 10), двуконечные.

Типы клинков-наконечников: одноконечные с обломанным основанием, одноконеч-

ные с естественным основанием (Рис. 1: 8; Рис. 3: 9), двуконечные подлавролистные.

Типы пластинок с притупленным краем: простые (Рис. 3: 5); с закругленным основанием (Рис. 5: 2); прямоугольные (Рис. 1: 1, 2) (изделия с поперечной ретушью по одному или двум концам); игловидные (изделия с острием, оформленным ретушью по двум краям).

Типы проколок: одножальные (Рис. 1: 10), многожальные.

Типы скобелей: одинарные (Рис. 3: 7), двойные (Рис. 3: 12), многолезвийные.

Типы пилок: на одном краю заготовки, на двух краях заготовки (Рис. 3: 10).

Типы орудий с подтеской концов: долотовидные, прочие.

Типы нуклеусов: (выделяются с учетом количества ударных площадок): одноплощадочные (Рис. 1: 13), двуплощадные (Рис. 1: 11, 12), многоплощадные. В некоторых коллекциях позднего палеолита, кроме того, встречаются дисковидные нуклеусы.

В Межиричах зафиксирована серия микронуклеусов кубовидных и подтреугольных с гладкими ударными площадками (Рис. 7).

Типы резцовых отщепков: первичные (в их число включаются и «сколы оживления» (по терминологии П.П.Ефименко), так как эти сколы трудно отличить от первичных резцовых отщепков); вторичные («гранчастые» по терминологии П.П.Ефименко).

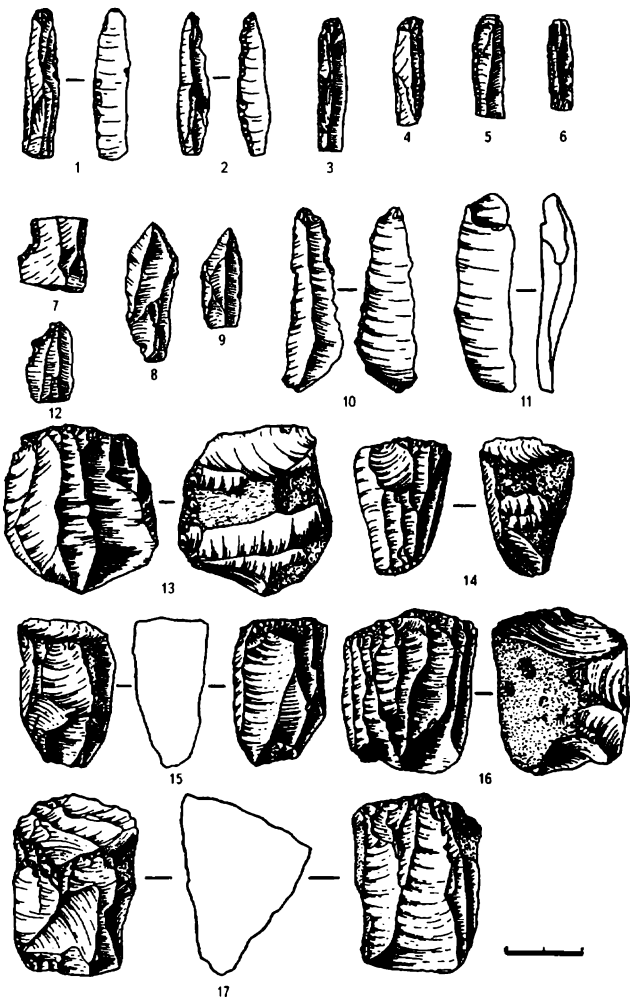

Рис. 3. Второй хозяйственно-бытовой комплекс: 1–6 – пластинки с притупленным краем; 7, 12 – скобели; 8–9 – клинки-наконечники; 10 – пилка (орудие с зубчатым краем); 11 – пластинка с подтеской ударного бугорка; 13–17 – нуклеусы.

4. Подтипы. Свои подтипы в каждом типе изделий, выделяемые с учетом формы рабочего участка или, где это более существенно, с учетом местоположения рабочего участка на заготовке.

Подтипы скребков однолезвийных: выпуклолезвийные, выпуклолезвийные скошенные, арочные (существующий синоним – «стрельчатые»), прямолезвийные, шиповатые с выемкой на лезвии.

Подтипы замкнутолезвийных скребков: округлые, овальные.

Подтипы однолезвийных резцов: боковые (боковые резцы – изделия с рабочей кромкой, расположенной у края заготовки, оформленной с помощью резцового скола по краю и ретушью – по концу); срединные (срединные резцы – изделия с рабочей кромкой, расположенной по оси заготовки. Оформлены либо резцовыми сколами, либо резцовым сколом в сочетании с ретушью. В последнем случае эти изделия другие авторы часто относят к боковым, что нельзя признать правильным, когда рабочая кромка расположена не сбоку заготовки, а посередине); угловые (угловые резцы – изделия с рабочей кромкой, расположенной у края заготовки. В отличие от бокового резца, конец заготовки оформляется поперечным резцовым сколом. Край заготовки может быть оформлен

как резцовым сколом, так и ретушью. По терминологии П.П.Ефименко – «косые резцы или резцы супоневского типа»); на углу сломанной заготовки (резцы на углу сломанной заготовки – изделия с рабочей кромкой, расположенной на углу сломанной заготовки. Край заготовки оформляется резцовыми сколами. По терминологии П.П.Ефименко – «угловые». Термин «угловые» предпочтительно оставить за резцами «супоневского» типа, так как именно у них полностью оформляется угол заготовки по краю и по торцу. У резца на углу сломанной заготовки оформляется только одна сторона угла).

Подтипы одноконечных острий: с косоретушным концом, с косоретушным концом и ретушированной спинкой, с выпуклоретушным концом, с выпуклоретушным концом и ретушированной спинкой, с ретушированной спинкой и основанием, естественноусеченное с подправкой прямого края.

Подтипы одноконечных клинков-наконечников: ретушированные по одному краю, ретушированные по двум краям.

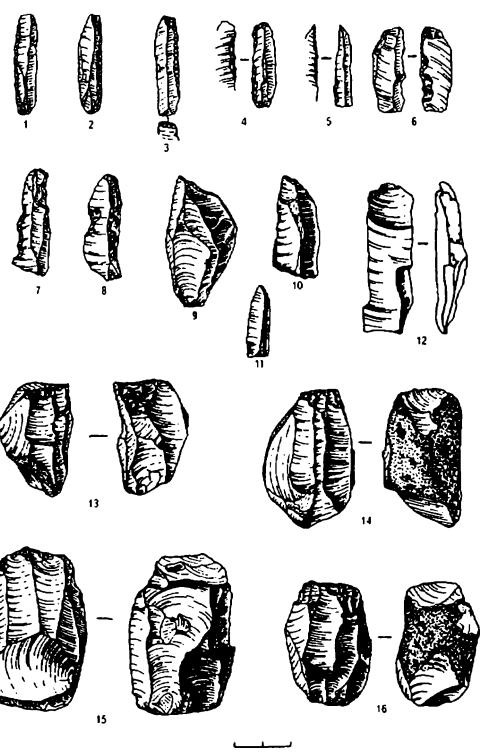

Рис. 5. Третий хозяйственно-бытовой комплекс: 1–5 – пластинки с притупленным краем; 6 – изделие с подтеской брюшка; 7–8 – скобели; 9–10 – острия; 11 – клинок-наконечник; 12 – пластинка с подтеской ударного бугорка; 13–16 – нуклеусы.

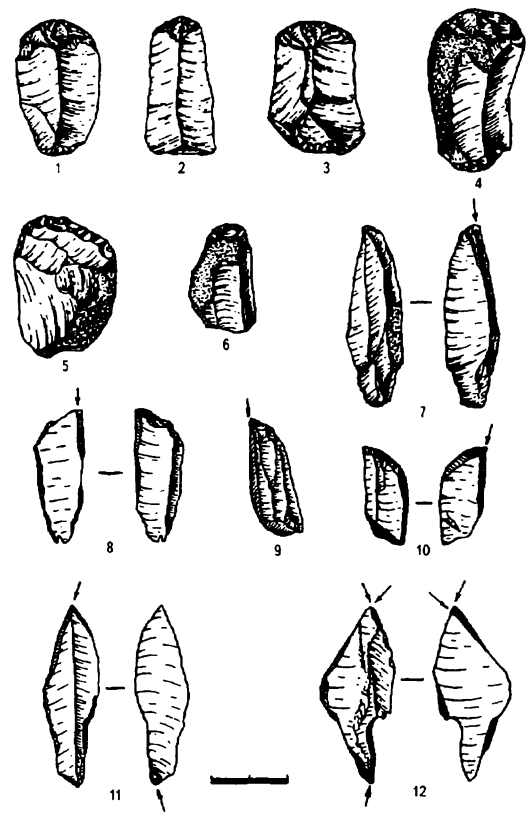

Рис. 4. Второй хозяйственно-бытовой комплекс: 1–6 – скребки; 7–12 – резцы.

Подтипы простых, с закругленным основанием и прямоугольных пластинок с притупленным краем: ретушированные по одному краю, ретушированные по двум краям.

Подтипы игловидных пластинок с притупленным краем: одноконечные, двуконечные.

Подтипы одножальных проколок: на средней оси пластины, на углу пластины, на углу отщепа.

Подтипы одинарных скобелей: на обломке, на отщепе, на краю пластины, на конце пластины.

Подтипы двойных скобелей: на отщепе, на одном конце пластины, на двух концах пластины.

Подтипы долотовидных орудий с подтеской концов: однолезвийные, двулезвийные, подушечковидные (двусторонне обработанные изделия подпрямоугольной формы с подтеской всех четырех сторон).

Подтипы одноплощадочных нуклеусов (выделяются с учетом формы тела нуклеуса, зависящей от формы ударной площадки и рабочей поверхности): с выпуклой рабочей поверхностью, с уплощенной рабочей по-

верхностью, вытянутые (нуклеусы с ударными площадками сильно вытянутыми по направлению от рабочей поверхности к спинке), клиновидные и с рабочей поверхностью на узкой грани скола.

Подтипы двуплощадочных нуклеусов (выделяются с учетом направления скалывания, зависящего от взаиморасположения ударных площадок): встречное направление скалывания, перпендикулярное направление скалывания.

5. Вариации. Свои вариации в каждом подтипе изделий, выделяемые с учетом характера обработки краев изделий (например, резцы однолезвийные боковые с косоретушным концом и ретушированной спинкой; пластинки с притупленным краем прямоугольные, ретушированные по одному краю со спинки). Для нуклеусов одноплощадочных – с учетом формы рабочей поверхности (например, нуклеусы одноплощадочные с уплощенной рабочей поверхностью подпрямоугольные). Для нуклеусов двуплощадочных – с учетом взаиморасположения рабочих поверхностей (например, нуклеусы двуплощадочные со встречным направлением скалывания со смежными рабочими поверхностями; нуклеусы двуплощадочные с перпендикулярным направлением скалывания, рабочие поверхности служат вторичными ударными площадками).

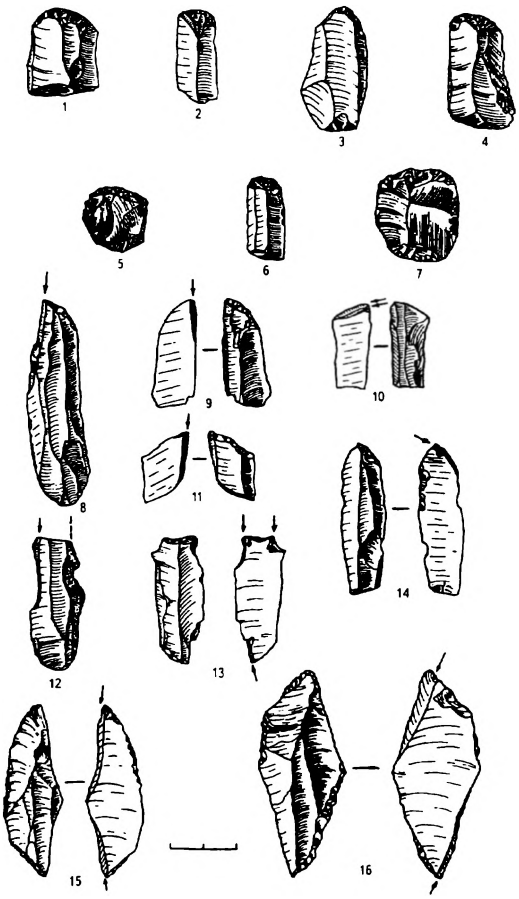

Рис. 6. Третий хозяйственно-бытовой комплекс: 1–7 – скребки; 8–16 – резцы.

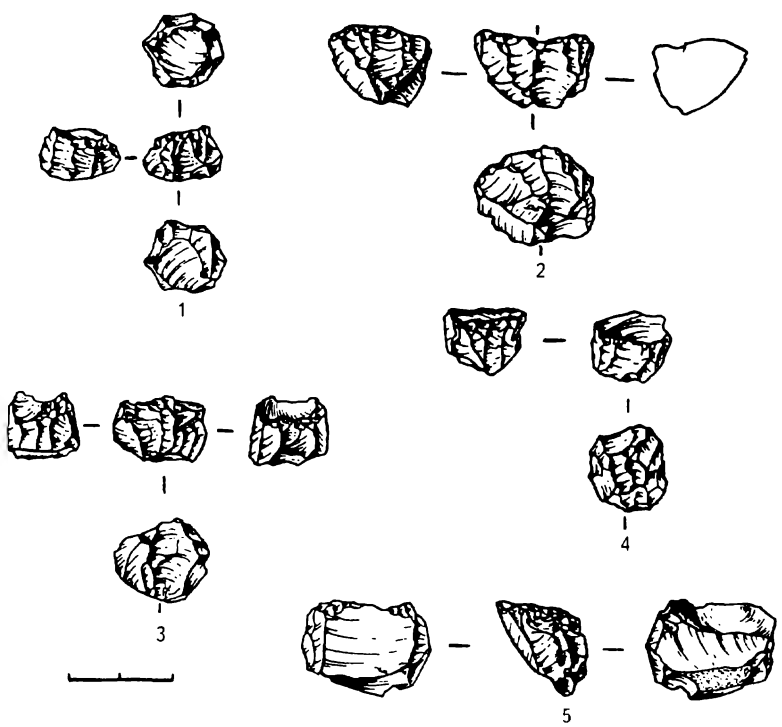

Рис. 7. 1 – третий хозяйственно-бытовой комплекс; 2, 3–5 – второй хозяйственно-бытовой комплекс): 1–5 – микронуклеусы.

Некоторые группы изделий, содержащие малый объем информации о технике обработки камня (например, обломки), не классифицировались на типы.

Стандартность каменных изделий Межиричского поселения избавляет автора от пространных комментариев. Основные группы и типы изделий представлены в упрощенном варианте таблицы «Инвентарные группы и количественное соотношение кремневых изделий хозяйственно-бытовых комплексов Межиричского позднепалео-

литического поселения». Таблица иллюстрируется рисунками кремневых изделий трех первых хозяйственно-бытовых комплексов. Рисунки выполнены безвременно погибшим активным участником межиричской экспедиции в 70-е годы Василием Ляшевичем, которому автор глубоко признателен за сотрудничество.

Инвентарные группы и количественное соотношение кремневых изделий хозяйственно-бытовых комплексов Межиричского позднепалеолитического поселения

Хозяйственно-бытовые комплексы	ХБК-1	ХБК-2	ХБК-3	ХБК-4	Всего
Инвентарные группы	количество				
Изделия со вторичной обработкой					
1.Резцы боковые	82	149	55	99	385
2.Резцы срединные	36	9	2	7	54
3.Резцы угловые /с поперечным резцовым сколом/	11	9	8	3	31
4.Резцы на углу сломанной заготовки	20	24	7	10	61
5.Резцы двойные и многолезвийные	35	62	28	29	154
6.Обломки резцов	–	–	10	28	38
7.Резцевидные орудия	–	10	2	8	20
8.Резцы-скребки	13	10	1	7	31
9.Резцы-острия	–	1	1	–	2
10.Резцы-проколки	–	–	–	–	–
11.Резцы-скобели	–	–	1	2	3
12.Резец-долотовидное орудие	–	–	–	–	–
13.Скребки простые	111	97	18	67	293
14.Скребки двойные	22	18	3	7	50
15.Скребки округлые и овальные	–	2	–	–	2
16.Обломки Скребков	–	–	–	2	2
17.Скребковидные орудия	–	2	3	3	8
18.Скребки-острия	–	1	–	–	1
19.Скребок-скобель на конце пластины	–	–	–	–	–
20.Скребок-проколка	–	–	–	–	–
21.Микропластинки с притупленным краем простые	27	39	22	44	132
22.Микропластинки с закругленным основанием	7	5	–	–	12
23.Микропластинки прямоугольные	16	10	11	11	48
24.Микропластинки игловидные	–	1	1	2	4
25.Острия асимметричные	19	28	9	10	66
26.Острия симметричные	3	9	3	3	18
27.Острие-скобель на конце пластины	–	–	–	–	–
28.Проколки-провертки	1	1	–	–	2
29.Скобели	8	13	15	12	48
30.Пилки	–	17	3	–	20
31.Орудия с подтеской	3	1	1	–	5
32.Отбойники	4	5	–	3	12
33.Ретушеры	–	2	1	–	3
34.Обломки обработанные	–	1	–	–	1
35.Отщепы обработанные	5	8	2	7	22
36.Пластины обработанные	33	38	18	33	122

37.Реберчатые сколы обработанные	–	4	–	2	6
38.Продольные сколы обработанные	–	1	2	4	7
39.Поперечные сколы обработанные	–	–	–	–	–
40.Индивидуальные типы изделий	–	1	1	6	8
Отходы производства					
41.Обломки	59	126	56	29	270
42.Нуклевидные обломки	8	31	17	3	59
43.Облупки Заготовки нуклеусов	4	2	–	2	8
44.Нуклеусы одноплощадочные	27	47	14	18	106
45.Нуклеусы двуплощадочные	46	66	29	32	173
46.Нуклеусы многоплощадочные	–	1	–	2	3
47.Обломни нуклеусов	9	25	8	26	68
48.Продольные сколы с нуклеусов	18	128	45	42	233
49.Поперечные сколы с нуклеусов	11	66	5	16	98
50.Реберчатые сколы с нуклеусов	181	319	98	177	775
51.Отщепы и чешуйки1728	1728	3241	799	3132	8900
52.Пластины	1896	2671	880	1923	7370
53.Резцовые отщепки первичные	26	73	21	83	203
54. Резцовые отщепки вторичные	49	88	28	68	233
Неиспользованное сырье	1	10	3	–	14
Всего	4519	7472	2231	5962	20184

Примечание: №№ 10, 12, 19, 20, 27, 39 представлены в некоторых других памятниках Среднего Поднепровья, с которыми сопоставлялись Межиричи.

Литература

Ефременко П.П., Костенко І. – М., Л., 1958. – С. 209–289

Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонтов. – К., 1976. – 240 с.

Гладких М.І., Корнієць Н.Л. Нова споруда з кісток мамонта в Межирічі // Вісник Академії наук Української РСР. – 1979. – № 9. – С. 50–54.

Гладких М.И. Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита // Vita antigua. – К., 1999. – С.29–33.

Гладких.М.І. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч // Археологія. – Вип. 3. – К., 1971. – С. 58–63.

Гладких М.И. Некоторые критерии определения культурной приналежности позднепалеолитических памятников // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л.: Наука, 1977. – С. 137–143.

І.В.Сапожников, Г.В.Сапожникова

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ОБЛАСТЕЙ ТА ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИХ ТИПІВ (на прикладі пізнього палеоліту степової зони)

Abstract

The work investigates the problem of interrelation between the Upper Paleolithic economic-cultural types and natural zones of Ukrainian steppe areas.

Говорячи про Михайла Івановича Гладких напередодні його шістдесятиріччя, в першу чергу згадуються його багаторічні дослідження класичних пізньопалеолітичних стоянок та поселень Середнього лісостепового Подніпров'я, результати яких опубліковані ним у цілій низці статей та монографій. Всі фахівці знають про його діяльність на посаді завідуючого кафедрою археології та музеєзнавства Київського національного університету, а студентам історичних факультетів М.І.Гладких знайомий як один з авторів першого підручника з історії первісного суспільства, виданого українською мовою. Водночас, у списку наукових праць ювіляра присутні декілька робіт, присвячених вивченню проблем регіональних відмінностей господарства у пізньому палеоліті України, які ще не повною мірою оцінені палеолітознавцями [Гладких, 1975; 1977].

Ці роботи з'явилися тоді, коли ціла низка археологів намагалась якось пояснити особливості господарства пізньопалеолітичного населення різних регіонів та територій, помічені ще засновниками науки про палеоліт на початку XX ст. у Франції та у 1920–1930 рр. в СРСР. Зауважимо, що з середини 1950-х років радянські етнографи (М.Г.Левін, М.М.Чебоксаров, Б.В.Андріанов та ін.) почали широко розробляти проблеми існування, визначення та диференціації окремих господарсько-культурних типів (ГКТ) і до початку 1970-х років концепція ГКТ у цілому склалася як більшменш закінчена та стрункa наукова теорія [Балакин, 1985; Залізняк, 1990].

Проте, видатні вітчизняні палеолітознавці використовували у той час зовсім інші дефініції, розділяючи весь палеоліт Євразії на три великі області або провінції: європейську прильодовикову, африкансько-середземноморську та сибірську [Замятнин, 1951], до яких пізніше додалась степова або проміжна область [Борисковский, 1964]. Саме для названих областей визначались природні і певні господарські відмінності, а в них виділялись категорії нижчого рангу. До останніх відносилися археологічні культури та локальні варіанти, що розумілися вже як майже виключно етнокультурні явища, а також типи індустрій, технокомплекси та інші, за якими бачились технікоморфологічні особливості кам'яних індустрій.

Отже, треба було мати неабияку сміливість, щоб у таких обставинах запропонувати використання концепції ГКТ для вивчення пізнього палеоліту. Заради справедливості скажемо, що у М.І.Гладких були попередники. Так, О.Б.Дьомін ще у 1972 р., будучи студентом історичного факультету Одеського університету, написав про можливість співвідношення (зіставлення) у Північному Причорномор'ї в епоху пізнього палеоліту різних етнічних спільностей та ГКТ [Демин, 1972]. Проте ця праця не була помічена серйозними дослідниками з двох причин: вона була надрукована у тезах студентської етнографічної конференції, а сама ідея в ній не обґрунтовувалась ніякими конкретними прикладами.

В той самий час В.П.Степанов запропонував використовувати таке поняття, як «зона

Сапожников І.В. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Сапожникова Г.В. – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

мисливського господарства». Для «першого хронологічного зрізу» пізнього палеоліту Євразії (24–14 тис. років ВР) він визначив три такі зони: 1. Прильодовикових мисливців на мамонтів та інших стадних тварин; 2. Бродячих гірських мисливців Кавказу; 3. Степових бродячих мисливців на копитних тварин Середньої Азії. Для «другого хронологічного зрізу» (14–10 тис. років ВР) у Східній Європі були виділені такі мисливські зони: 1. Кочових мисливців на північного оленя; 2. Мисливців на мамонтів; 3. Степових бродячих мисливців Причорномор'я; 4. Гірських мисливців [Степанов, 1973]. Через чотири роки той же автор трохи оновив свою позицію. По-перше, він замінив термін «мисливські зони» на «господарські зони», а по-друге, уточнив час хронологічних зрізів: 24–16 тис. років та 16–10 тис. років ВР. Для першого з них він назвав зони: 1. Осідлих мисливців на плейстоценову мегафауну Руської рівнини та Сибіру; 2. Мисливців гірських лісів Криму та Кавказу; 3. Бродячих мисливців на копитних тварин середньоазіатських передгір'їв. Для другого періоду В.П.Степанов виділив у межах Руської рівнини зони: 1. Осідлих мисливців на мамонтів; 2. Кочових лучних мисливців на північного оленя (на захід від Дніпра); 3. Бродячих мисливців на бізонів у приазовських степах [Степанов, 1976]. Як бачимо, у другому періоді останнього варіанту десь загубились гірські мисливці, а степові мисливці зосередились лише у Приазов'ї. Неважко помітити, що В.П.Степанов використав ніщо інше, як концепцію ГКТ та її термінологію [Чебоксаров, Чебоксарова, 1971: 174–186], але старанно не вживав у своїх працях терміна ГКТ, маскуючи його іншими поняттями[1].

Саме тут на сцену вийшов згаданий головний герой нашої статті. Вже у своїй першій праці, що розглядається нами, М.І.Гладких прямо, без будь-яких сумнівів запропонував виділити єдиний ГКТ мисливців та збирачів пізнього палеоліту Східної Європи. У рамках цього великого типу він назвав три таксономічно пов'язані з ним підтипи: 1. Мисливців на північного оленя Прикарпаття; 2. Мисливців на мамонтів Середнього Придніпров'я; 3. Мисливців на зубрів степової зони [Гладких, 1975].

У другій статті М.І.Гладких підтвердив свій висновок, зауваживши, що ГКТ «пізньопалеолітичних мисливців-збирачів» з названими підтипами був поширений упродовж не всього періоду верхнього палеоліту, а лише під час так званого пізньовалдайського часу (іншими словами – максимуму Вюрму), коли у більшій частині Східної Європи склалися «гіперзональні» природні умови, для яких була характерною наявність розповсюдження холодних степів з острівками лісової рослинності. Разом з тим, автор підкреслив, що означений ГКТ та його підтипи слід чітко відрізняти від тих, які складаються у період 14–10 тис. років ВР на території колишньої прильодовикової зони у зв'язку із диференціацією палеогеографічної ситуації у різних регіонах перед переходом до голоцену [Гладких, 1977: 115].

У той же час ідею виділення та існування одного загального ГКТ у пізньому палеоліті Південно-Східної Європи підтримали П.М.Долуханов і Г.О.Пашкевич, проте вони обережніше назвали його «пізньопалеолітичним господарським типом» і не підрозділяли на виразні підтипи, хоча й підкреслювали мисливську спеціалізацію причорноморських степів (бізон і тур) та Полісся (мамонт) [Долуханов, Пашкевич, 1977: 138–139].

Тоді ж концепцію ГКТ для часів не лише пізнього, але й раннього палеоліту використав В.М.Массон, проте він чомусь застосував термін «культурно-господарський тип» (КГТ) і розглядав його скоріше не в регіональному, а в еволюційно-стадіальному аспекті. Так, вчений відніс ашельських збирачів Амброни і Торальби до КГТ бродячих мисливців та збирачів лісів і саван, а все пізньопалеолітичне населення Східної Європи – до мисливців тайги і тундри, причому одним з його найяскравіших прикладів чомусь назвав Амвросіївку [Массон, 1976: 24–33]. Пізніше В.М.Массон розвив цю думку і підкреслив, що різні ГКТ склалися не пізніше пізнього палеоліту на базі так званих еколого-господарських груп [Массон, 1983: 10–11].

Зауважимо, що на цьому історіографічному підґрунті подальша еволюція проблеми пішла у двох головних напрямках. Одні автори, слідом за П.М.Долухановим [Долуханов,

[1] Саме ідеї В.П.Степанова пізніше підтримав В.Р.Кабо, який, до речі, також не вживав для доби кам'яного віку терміна ГКТ, замінивши його таким поняттям, як «господарсько-екологічна зона» [Кабо, 1986: 228-229].

1984: 13, 23], почали використовувати поняття «природно-господарська область» (ПГО), а інші продовжували широко вживати термін ГКТ, хоча ніхто не спромігся відповісти на просте по суті запитання: а в чому між ними різниця? Можливо, тому і досі з'являються інші, так би мовити, «проміжні» терміни і деякі з них зовсім нові, наприклад «палеоекологічні регіони» [Смынтына, 1999].

Значно пізніше М.І.Гладких ще раз торкнувся цієї проблеми, зауваживши, що у пізньому палеоліті «на території України можна простежити три господарсько-адаптив-ні уклади, котрі умовно можна визначити, як мисливці на мамонта (Середнє і Верхнє Подніпров'я), мисливці на бізона і коня (степова зона), комплексні мисливці із значним розвитком збиральництва (Подністров'я). Наприкінці пізнього палеоліту в Поліссі з'явилась велика кількість мисливців на північного оленя» [Гладких, Станко, 1997: 74–75]. Отже, наведена цитата свідчить, що сам М.І.Гладких через двадцять років відредагував свою власну позицію і навіть запропонував увести в науковий обіг новий термін «господарсько-адаптивний уклад».

Стосовно терміна «адаптація» із такими додатками і уточненнями, як «культурна адаптація», «соціальна адаптація», «модель адаптації», зокрема «степова модель адаптації» [Сапожников, 1989], зауважимо, що він почав використовуватися в СРСР наприкінці 1980-х років під прямим впливом західних археологів (Л.Бінфорд, К.Бутцер та ін.). Ініціатором цього руху став В.М.Массон [Массон, 1989], який і організував тоді спеціальний радянсько-американський симпозіум з означеної тематики. Проте цей напрямок, принаймні у дослідженнях пізнього палеоліту, не дуже гарно прижився. На теренах колишнього СРСР В.М.Массон залишається зараз одним з небагатьох дослідників, які послідовно впроваджують цю концепцію в життя. Більш того, він спробував обґрунтувати її методологічно. Усі процеси, пов'язані з пристосуванням первісної людини до умов природного середовища і зворотним впливом людини на природу, В.М.Массон називає соціокультурною адаптацією. На його думку, її можна підрозділити на більш вузькі, але не набагато конкретніші поняття: господарську адаптацію (стратегію), побутову адаптацію та соціальну адаптацію, які, у свою чергу, проявлялися у різних регіонах у вигляді різноманітних моделей, наприклад, господарських стратегій. Проте охарактеризовану концепцію можна вважати лише суто теоретичною схемою, оскільки її автор не навів переліку господарських стратегій навіть для пізнього палеоліту Східної Європи, а, говорячи про степових мисливців, використав термін «степова зона», аналогом якої був «культурно-господарський тип палеоіндіанських культур південного заходу США» [Массон, 1996: 15–21, 19].

Таким чином, можна констатувати, що значна кількість вітчизняних палеоліто-знавців сьогодні надають перевагу терміну ГКТ. Це обумовлено, в першу чергу, чіткою і ясною позицією Л.Л.Залізняка, який неодноразово обґрунтовував її як на теоретичному, так і на фактологічному рівнях. Тут не час і не місце детально розглядати методологічну базу вченого, але відмітимо, що в одній зі своїх останніх монографій саме він дав розгорнуті характеристики восьми пізньопалеолітичним та мезолітичним ГКТ, поширеним на території України. Зауважимо, що Л.Л.Залізняк іноді як синонім ГКТ вживає таке поняття, як «модель адаптації» [Залізняк, 1998: 62].

Назвемо всі ГКТ, які були реконструйовані у пізньому палеоліті і мезоліті України на підставі польових та наукових розробок цілої низки дослідників, у тому числі М.І.Гладких і авторів цієї статті. Л.Л.Залізняк виділяє: 1. Мисливців на мамонтів; 2. Мисливців на північних оленів; 3. Степових мисливців плейстоцену; 4. Мисливців при-льодовикових гір; 5. Мисливців гірських лісів; 6. Лісових мисливців (мезоліт); 7. Риба-лок та мисливців річкових узбереж (мезоліт); 8. Мисливців раннього-лоценового лісостепу (мезоліт) [Залізняк, 1998: 62–106]. В цілому, запропонована Л.Л.Залізняком класифікація не викликає у нас принципових зауважень, але кожен з окремих названих ним ГКТ або моделей адаптації може і має бути дослідженим більш детально.

У рамках цієї статті ми зупинимось лише на одному з названих ГКТ. Починаючи з 1987р., один з авторів вживає термін ГКТ «степових мисливців» або, кажучи точніше, ГКТ «спеціалізованих степових мисливців на бізонів та інших стадних тварин», який можна реконструювати у степовій природно-господарській зоні [Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995: 10; Сапожников, 1995: 170; та ін.]. О.О.Кротова назвала цей ГКТ «мисливці на степові види тварин» [Кротова, 1988: 2]. Нагадаємо, що спочатку Л.Л.Залізняк використав щодо нього термін ГКТ «степові мисливці на бізонів» [Залізняк, 1988: 14],

але пізніше значно обережніше почав називати його ГКТ «степових мисливців плейстоцену» [Залізняк, 1998: 78–84].

Сьогодні ціла низка дослідників дотримується в принципі дуже близьких поглядів, але не застосовує при цьому терміну ГКТ. Так, М.П.Оленковський взагалі вважає, що концепція ГКТ не може використовуватися в археологічній науці. На його думку, «господарська специфіка степової зони Північного Причорномор'я найбільш чітко може бути виражена терміном «особливий природно-господарський спосіб життя» [Оленковський, 1989: 14]. Зауважимо, що автор не уточнив, у чому суть даного поняття. Пізніше він же безпідставно піддав критиці погляди О.О.Кротової та І.В.Сапожникова, але водночас забув згадати про розробки М.І.Гладких і Л.Л.Залізняка [Оленковський, 1995: 95]. Звичайно, нам приємна така увага, проте ще раз нагадаємо, що виділення підтипу ГКТ мисливців на зубрів степової зони вперше було запропоноване М.І.Гладких понад 25 років тому [Гладких, 1975], а саме спостереження щодо господарської специфіки пізньопалеолітичних степових мисливців належить ще П.П.Єфіменку [Єфіменко, 1953: 603, 616–619; 1960: 23–24].

Дуже близькі за змістом позиції зайняли Є.В.Міньков та Г.Є.Краснокутський. Вони вживають поняття «модель адаптації», але чомусь побудували у степах дві не зовсім однакові моделі «мисливського господарства південно-руських степів у пізньому палеоліті» [Миньков, 1991] та «причорноморську палеолітичну модель» [Краснокутський, 1992]. Проте, «як хочеш назви, тільки до печі не став...». І дійсно, суть не у назві, а у тому, що саме за нею стоїть, хоча вже зараз, як було показано вище, ми маємо цілу низку назв одного й того ж, по суті, поняття і подальше їх збільшення ніяк не покращить і так доволі складної, щоб не сказати скрутної, ситуації як у галузі конкретних досліджень господарства степових пізньопалеолітичних мисливців, так і на більш загальному рівні визначення понять ГКТ, природно-господарських зон, інших дефініцій та їх співвідношення.

Завершуючи історіографічний огляд а також щоб надалі не повертатися до цього питання, ще раз сформулюємо нашу позицію, яка свого часу була неодноразово викладена у цілій низці робіт. До речі, намагання звинуватити нас у тому, що ми нібито підміняємо суто етнографічним терміном ГКТ такі поняття, як «культурна область і господарська зона» [Оленьковський, 1995: 95], є абсолютно марною працею, вже хоча б тому, що ми ніколи їх не використовували. Автори вживали і продовжують вживати для пізнього палеоліту степів Північного Причорномор'я та Приазов'я терміни «степова культурно-історична область» (КІО) та «степова природно-господарська область» (ПГО), підкреслюючи, що в них можна реконструювати ГКТ «степових мисливців на бізонів та інших стадних тварин» [Сапожников, 1989; 1992; 1995; Сапожников, Сапожникова, 1990; 1992; та ін.]. Не торкаючись історії терміна КІО взагалі, підкреслимо, що виділення степової КІО врешті-решт належить саме П.Й.Борисковському [Борисковский, 1964; 1989].

Стосовно співвідношення ПГО та ГКТ скажемо, що ми цілком переконані в тому, що вони є близькими, міцно пов'язаними, проте зовсім різними поняттями. Під природно-господарською областю треба розуміти цілком конкретне природно-історичне явище (або сукупність явищ), яке може бути реконструйоване за матеріалами археології та інших суміжних наук та дисциплін (археозоології, палінології, геології, палеогеографії, трасології, експериментального моделювання та ін.). ГКТ – це загальна, більш абстрактна модель господарства того чи іншого суспільства, побудована на підставі даних етнографії. Її елементи можуть лише додавати більш яскравих та конкретних рис характеристикам ПГО, зокрема степової, але не можуть їх замінити, оскільки останні засновані, точніше сказати, мають бути засновані на реальних фактах та артефактах. Однак саме про це неодноразово писав Л.Л.Залізняк [Залізняк, 1998: 60–62; та ін.] і тому тут більш не варто зупинятися на даному питанні. Підсумовуючи свою позицію, скажемо, що дослідники можуть вивчати ту чи іншу ПГО, навіть не знаючи про існування концепції ГКТ, але ще нікому не вдалося коректно застосувати поняття ГКТ до того чи іншого суспільства, не використавши археологічних матеріалів і даних про природне середовище, в якому воно мешкало.

На наш погляд, головна проблема полягає в тому, що у конкретній реконструкції степової ПГО у пізньому палеоліті є свої суперечливі питання і аспекти. Тут доречно згадати зауваження М.І.Гладких щодо неодноразових змін природнього середовища на території су-

часної України протягом означеного періоду. Разом з тим, хоча існування степової ПГО, у якій був поширений ГКТ степових мисливців або степова модель адаптації, вже не спростовується жодним з серйозних вчених, залишаються відкритими такі питання, як склад фауни і сезонна специфіка полювання на різні види тварин степового теріокомплексу, річний господарський цикл, межі території області, конкретний час її існування та інші. Як бачимо, ці питання є зовсім недругорядними і потребують хоча б побіжного аналізу.

Фауністичні аспекти

Ще у 1970-х роках В.І.Бібікова та Н.Г.Белан помітили, що фауна степових стоянок не є однорідною. Саме тому вони розділили так званий степовий фауністичний варіант, виділений ними у рамках єдиного пізньопалеолітичного теріокомплексу Південно-Східної Європи, на дві групи: бізонову (степову) та бізоново-рангіферну (надпорозьку), у якій присутній північний олень [Бибикова, Белан, 1979: 6, 8 та ін.]. Наявність північного оленя у степах є дуже характерною рисою, бо цю тварину аж ніяк не можна віднести до степових тварин, і тому термін О.О.Кротової ГКТ «мисливці на сте-пові види тварин» не можна вважати вдалим. Зауважимо, що це протиріччя помітила сама О.О.Кротова, яка знайшла вихід у тому, що віднесла горизонти II і III Осокорівки до часів азілю [Кротова, 1988: 3].

Проте питання виявилося ще складнішим. В першу чергу йдеться про наявність залишків північного оленя на більш ранніх стоянках Анетівка I та II [Смольянинова, 1990: Табл. 1]. Крім того, північний олень є ще південніше – на Кам'яній Балці II (другий шар) на Нижньому Доні [Леонова, 1985: 13], в Криму на стоянках Сюрень I (нижній шар) та Аджи-Коба (другий шар) [Бонч-Осмоловский, 1934: 127–128; Векилова, 1971: Табл. 3]. Якщо додати до цього, що кістки цих тварин знайдені навіть у румунській Добруджі на стоянці Ла Адам [Маркова, 1982: 111], то виділення надпорозької або бізоново-рангіферної групи в межах єдиного степового фауністичного варіанту, а також пояснення О.О.Кротової стають занадто проблематичними.

Недарма О.К.Маркова включила все степове Причорномор'я, Приазов'я та Кримський півострів, назвавши такі пам'ятки, як Велика Акаржа, Володимирівка, Амвросіївка, Кам'яна Балка II, Сюрень I та ін., до «області розповсюдження степових видів тварин разом з північним оленем». Ще північніше розташовувалась «область тундрових та степових видів з участю лісових» [Маркова, 1982: 111–112, Карти 12 і 13–I]. Нещодавно І.О.Борзіяк та Т.Ф.Обаде на спеціальній мапі окреслили «предполагаемую степную зону позднего палеолита с фауной бизона», до якої включили стоянки Калфу, Велику Акаржу, Анетівку II, Амвросіївку, Муралівку, Кам'яні Балки I та II, Золотівку I та ін., кримську зону з мішаною фауною, а північніше – третю нерозділену зону зі стоянками з переважаючою фауною мамонта та стоянками з переважаючою фауною північного оленя [Борзияк, Обаде, 1999: Рис. 2].

Сказане свідчить про те, що питання про зоогеографічне районування степової зони в пізньому палеоліті потребує більш детального вивчення. Поки що очевидно, що бізон є єдиним або фоновим видом для більшості пам'яток перигляціальних степів. У південній підзоні степів до нього додається дикий кінь (нижній шар Сагайдака I, Муралівка, Дмитрівка, Нововолодимирівка), у північній підзоні – ще й північний олень (Анетівка I та II, Кайстрові Балки I та II, низка шарів Осокорівки), а на сході (Рогалицько-Передільські стоянки) дикий кінь переважає над бізоном. В обох підзонах зустрічається антилопа сайга (Муралівка та Анетівка II) [Бибикова, 1985: 18; Сапожников, 1992: 43–48; 1995: Табл 1; Секерська, 1999; та ін.]. Проте і таке розподілення степової зони за фауністичними ознаками є певною мірою умовним, оскільки всі названі види великих стадних тварин здійснювали сезонні міграції на досить далекі відстані [Сапожников, Секерська, 2000; 2001].

Автори впевнені в тому, що відмінності у складі степових фауністичних комплексів, вірно помічені В.І.Бібіковою та Н.Г.Белан, скоріше за все пов'язані не стільки з територіальними особливостями поширення різних видів тварин, хоча, як бачимо, і це мало місце, скільки свідчать про різну сезонну стратегію мешканців стоянок. Можна вважати доведеним, что присутність північного оленя, коня і деяких інших тварин в фауністичних матеріалах Сагайдака I, Муралівки, Осокорівки, Кам'яних та Кайстрових Балок свідчить на користь перебування там людей переважно в осінньо-зимовий період. Велика Акаржа, Амвросіївка та Золотівка I із монобізоновою фауною, навпаки, функціонували упродовж весни й літа. В певній мірі до них має бути віднесе-

на і Анетівка II, в якій кістки бізонів складають понад 97% [Бибикова, Старкин, 1989: Табл. 1]. Що стосується останньої пам'ятки, то вона, як Велика Акаржа та Амвросіївка, без сумніву, використовувалася мисливцями неодноразово, а наявність на Анетівці II невеликої кількості решток північного оленя та коня свідчить лише про те, що якась невелика група людей залишилась на ній в осінньо-зимовий період [Сапожников, 1992: 43–48; 1995: 161–165, Табл 1; 2001].

Хронологія та кордони степової ГКО

Вище були названі майже всі поселення, які так чи інакше згадувались різними авторами у зв'зку з виділенням степової ГКО та степового ГКТ. Всі вони датуються не раніше 22 тис. років і не пізніше 10–11 тис. років ВР, тобто дуже чітко пов'язані з причорноморським етапом М.Ф.Векліча [Сапожников, 1995: Табл. I; Оленковський, 1999; Синицын и др., 1997: 57–58]. Серед більш ранніх пам'яток із фауністичними рештками у степах відомий лише комплекс знахідок із печери Іллінка, який досить умовно можна датувати не пізніше 27 тис. років ВР. Склад фауни Іллінки (печерний ведмідь, бізон, дикий кінь, сайга, косуля та ін.) свідчить про наявність дуже теплого, навіть посушливого степового ландшафту [Сапожников, 1994: 16,18]. Степові умови для півдня Східної Європи були характерними й раніше. Так, на мустьєрській стоянці Ільська I на Північному Кавказі були знайдені рештки бізонів, диких коней, гігантських оленів та ін. [Hoffecker and oth., 1989].

Таким чином, можна зробити висновок, що степова ПГО існувала протягом всього пізнього палеоліту і значно раніше, але поки що у нас є дуже мало матеріалів про господарство пізньопалеолітичної людини даного регіону впродовж дуже тривалого раннього етапу цього історичного періоду (35–23 тис. років ВР). Під час середнього (максимум Вюрму) і заключного (пізньольодовиків'я) етапів пізнього палеоліту у степовій смузі Східної Європи поки що не помітно кардинальних змін у складі фауни, хоча рослинність змінювалась більш суттєво. Можна сказати, що всі пам'ятки із монобізоновою фауною (Амвросіївка, Велика Акаржа, Анетівка II та Золотівка I) датуються часом, близьким до максимуму Вюрму (20-19 тис. років ВР). В той же час, але і раніше, і пізніше у фауні поселень наявні дикий кінь, сайга і згаданий північний олень на кордоні з лісостеповою ПГО. Лише наприкінці плейстоцену у степах (Білолісся) з'являється новий вид тварин – тур [Сапожников, 1995: Табл. I].

Існує думка, що з початком голоцену у степах тур повністю витісняє бізона, а з ним також зникають дикий кінь та північний олень [Бибикова, 1985: 18; та ін.], але виявляється, що ситуація була не такою простою. Зараз є усі підстави вважати, що раніше інших тварин свої перекочування до зони степів припинили північні олені. Сталося це у пізньому льодовиків'ї, проте поки що наявні матеріали не дозволяють визначити цю дату. Відомо, що із лісостепової зони ці тварини зникають значно пізніше. Так, О.І.Давид пише про те, що на півночі Молдови у ранньому голоцені ще існувала невелика популяція північних оленів [Давид, 1982: 98].

Що стосується бізонів, то рештки зубрів (Bison bonasus) в невеликій кількості наявні у цілій низці пам'ятників енеоліту і залізного віку Середньої і Північної Молдови. О.І.Давид вважає, що нерідко кістки цих тварин не визначаються лише через відсутність надійних критеріїв для диференціації залишків зубрів і турів, а насправді зубр був поширений у Молдові значно більше і дожив до XVIII і навіть до початку XIX ст. [Давид, 1982: 99–100]. І дійсно, у зоні степів бізони разом з дикими кіньми не тільки пережили рубіж плейстоцену і голоцену, але й дожили до порівняно недавніх історичних часів. Так, біля 1578 р. польський посланець до Криму М.Броневський застав у савранських і очаківських степах, тобто у межиріччі Дністра і Південного Бугу «bison-tes, alces, equus, cervos, carpos, apros, ursi campestres» та інших, тобто: бізонів або зубрів, лосів, диких коней, оленів, косуль або сайгаків, кабанів і ведмедів. На початку XVIII ст. Д.Кантемір описав, як «bubali silvestris» (лісові бики або зубри) заходили до Молдавії з очаківських степів і Поділля взимку, коли Дністер замерзав. У південній частині Пруто-Дністровського межиріччя (Буджаку) у 1770-х роках зазначені такі тварини: «На диких лошадей, которых здесь множество они [буджацькі татари] обычно устраивают охоты осенью, когда почва болотиста, и ловят их живыми или убивают. Дикие бараны [сайгаки] водятся и здесь. Иногда встречаются буйволы; бизоны же более обычны. Олени, дикие козы, лисицы, рыси, волки и зайцы попадаются во множестве» [Тунманн, 1990:

52–53]. В інших районах степів, зокрема на Нижньому Дону, зубри у XVI–XVII ст. були настільки звичайні, що донські козаки полювали їх у дуже великій кількості [Кириков, 1983: 19–20, 73]. Відомо, що останній кавказький зубр був забитий ще пізніше, а саме у 1926 р. (Аутлев, 1983: 3; и др.).

Висновки

Отже, чутки про ранню смерть бізонів та диких коней у Північному Причорномор'ї і Приазов'ї виявились дуже перебільшеними. Сказане свідчить про те, що степова природно-господарська область навіть з точки зору мисливського присвоюючого господарства існувала з раннього палеоліту до зовсім недавніх історичних часів. Проте це зовсім не означає, що упродовж всього цього часу тут був поширений єдиний і незмінний господарсько-культурний тип. Сам ГКТ пізньопалеолітичних мисливців на бізонів та інших стадних тварин зафіксований поки що для часів 22–10 тис. років ВР, хоча можна досить впевнено стверджувати, що в окремих регіонах і для різних періодів цей загальний ГКТ мав свої особливості. Мається на увазі полювання на північних оленів на північному кордоні зони степів, наявність пам'яток з монобізоновою (Амвросіївка, Велика Акаржа, Анетівка II та Золотівка I) та монокінською (частина Рогалицько-Передільських стоянок) фауною. Спеціалізацію мешканців поселень з моновидовою фауною треба розглядати як сезонне явище, проте наповнення поняття степового ГКТ більш детальними рисами залишається зараз найбільш актуальним завданням сучасних науковців.

Література

Аутлев П.У. Об основном способе охоты палеолитических людей Кавказа на бизона // ВАА. – 1983. – Вып. 1. – С. 3–13.

Балакин С.А. Концепция хозяйственно-культурного типа // Археология и методы исторической реконструкции. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 91–106.

Бибикова В.И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА. – 1985. – Вып. 181. – С. 17–19.

Бибикова В.И., Белан Н.Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса Юго-Восточной Европы // БМОИП. – 1979. – Т. 84. – Вып 3. – С. 3–14.

Бибикова В.И., Старкин А.В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. – К., 1989. – С. 127–131.

Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения крымского палеолита // Труды II Международной конференции ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. – Вып. V. – Л.–; М.–; Новосибирск; 1934. – С. 114–183.

Борзияк И.А., Обаде Т.Ф. Мамонт в палеолите Карпато-Днестровского региона // SP. – 1999. – № 1. – С. 287–311.

Борисковский П.И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. – VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – М., 1964. – 10 с. (отд. оттиск).

Борисковский П.И. Критерии выделения позднепалеолитических историко-культурных областей: на примере степной зоны // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита: Тезисы докладов советско-американского симпозиума. – Л., 1989. – С. 24–27.

Векилова Е.А. Каменный век Крыма: некоторые итоги и проблемы // МИА. – 1971. – № 173. – С. 117–161.

Гладких М.И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новые открытия советских археологов: Тезисы докладов конференции. – Ч. I. – К., 1975. – С. 56–57.

Гладких М.И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 112–116.

Гладких М.І., Станко В.Н. Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України: в 3 т. – Т. I. Первісне суспільство. – К., 1997. – С. 51–113.

Давид А.И. Формирование териофауны Молдавии в антропогене. – Кишинев; 1982. – 152 с.

Демин О.Б. К вопросу об этнической истории Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита // IX Всесоюзная студенческая этнографическая конференция: Краткие тезисы. – Л., 1972. – С. 5–6.

Долуханов П.М. Развитие природной среды и хозяйства первобытного населения Восточной Европы и Передней Азии в позднем плейстоцене и голоцене. – Автореф. док. дис. – М.: ИГ АН СССР, 1984. – 54 с.

Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977. – С. 134-145.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – К., 1953. – 663 с.

Ефименко П.П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. – 1960. – № 4. – С. 14–25.

Залізняк Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту – на початку мезоліту // Археологія. – 1988. – Вип. 64. – С. 11–21.

Залізняк Л.Л. Реконструкція первісних суспільств за їх культурно-господарським типом // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 3–12.

Залізняк Л. Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – 306 с.

Замятнин С.Н. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // ТИЭ. – 1951. – Т. XVI. – С. 89–152.

Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. – М., 1986. – 304 с.

Кириков С.В. Человек и природа степной зоны: конец X – середина XIX в. – М., 1983. – 126 с.

Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія. – 1988. – Вип. 64. – С. 1-11.

Леонова Н.Б. Планиграфическое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // КСИА. – 1985. – Вып. 181. – С. 12–17.

Маркова А.К. Териофауна позднего валдая (Карты 12,13) // Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет: Атлас-монография. – М., 1982. – С. 109–113, 154, № 112.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л., 1976. – 192 с.

Массон В.М. Ленинские идеи о неравномерности исторического процесса и проблемы истории древнего мира // Методологические и философские проблемы истории. – Новосибирск; 1983. – С. 7–15.

Массон В.М. Природная среда и системы адаптации в первобытную эпоху // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита: Тезисы докладов советско-американского симпозиума. – Л., 1989. – С. 5–6.

Массон В.М. Палеолитическое общество Восточной Европы: вопросы палеоэкономики, культурогенеза и социогенеза. – С.Пб., 1996. – 71 с.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Автореф. канд дис. – К.: ИА АНУ, 1989. – 16 с.

Оленковський Н.П. До палеоекономічних досліджень пізнього палеоліту Північного Причорномор'я // АА. – 1995. – № 4. – С. 93–96.

Оленковский М. Історико-культурний та хронологічний аспекти пізнього палеоліту півдня України // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. – Херсон, 1999. – С. 13–21.

Сапожников И.В. Степная модель адаптации и фактор культурной конвергенции // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита: Тезисы докладов советско-американского симпозиума. – Л., 1989. – С. 30–31.

Сапожников И.В. Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. – 1992. – Вып. 206. – С. 43–48.

Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. – Ч. I. Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. – О., 1994. – 78 с.

Сапожников И.В. Причерноморские степи в позднем палеолите: природно-хозяйственная и культурная специфика // Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – О.-С.Пб., 1995. – С. 149–176.

Сапожников І.В. Господарсько-побутові комплекси поселення Велика Акаржа // Археологія. – 2001. – (друкується).

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Функциональное назначение памятников каменного века и характер кремневого инвентаря: по материалам позднепалеолитических стоянок степной зоны Европейской части СССР // Хронострати графия палеолита Северной, Центральной, Восточной Азии и Америки: Доклады международного семинара. – Новосибирск; 1990. – С. 269–272.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Археологические культуры позднепалеолитической степной историко-культурной области // Северо-Западное Причерноморье: ритмы культуро-генеза: Тезисы докладов семинара. – О., 1992. – С. 12–15.

Сапожников И.В., Секерская Е.П. Фаунистический комплекс поселения Большая Аккаржа. – Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. – О., 2000. – С. 40–53.

Сапожников І.В., Секерська О.П. Археозоологія поселення Велика Акаржа: матеріали до реконструкції господарсько-культурного типу пізньопалеолітичних степових мисливців // Археологія. – 2001. – (друкується).

Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – О. – С.Пб. – 1995. – 199 с.

Секерська Ол. Фауністичний комплекс пізнього палеоліту нижнього Дніпра та Присивашшя // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. – Херсон; 1999. – С. 44–47.

Синицын А.А., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии: Проблемы и перспективы. – СПб., 1997. – С. 21–66.

Смынтына Е.В. Палеоэкологическое районирование степной Украины в эпоху раннего мезолита // SP. – 2000. – № 1. – С. 463–476.

Степанов В.П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Всесоюзный симпозиум «Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене»: Тезисы докладов. – М., 1973. – С. 34–37.

Степанов В.П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеогеографии. – М., 1976. – С. 300–322.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К., 1990. – 108 с.

Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1990. – 96 с.

Hoffecker John F., Baryshnikov G.F., Potapova O.R. Mousterian Bison Hunters of the Northern Cau-casus: Analysys of Faunal Remains from Il'skaya I // CRP. – 1989. – № 6. – P. 69–72.

О.В.Сминтина

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДІЇ ПРИРОДИ ТА СУСПІЛЬСТВА В ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІЙ АРХЕОЛОГІЇ

Abstract

Current paper is devoted to the analysis of different approaches to the problem of nature and culture interaction during the second half of XXth century. Special attention is given to several trends in contemporary archaeology, such as environmental archaeology, landscape history, «new archaeology», life history and cultural biography of objects, behavioural archaeology, geoarchaeology and others.

Several interdisciplinary theories and concepts were also examined, among them theory of cultural and economic types, concept of cultural adaptation, stresses and adjustment theories etc. The most researchers recognise the significant impute of natural environment on early prehistoric culture development. Nevertheless, the scale of such environment and its natural boundaries and degree of influences still remain acute problems which need further investigations.

Культура ранньопервісного населення є однією з найцікавіших та найпривабливіших сторінок історії культури людства. Від самого початку її вивчення потребувало від вчених неабиякого натхнення й мужності, адже їм доводилося шукати пояснення явищам, які подекуди важко збагнути сучасному цивілізованому світові. Специфіка матеріальних решток життєдіяльності пізньопалеолітичних і мезолітичних мисливців та збирачів, а також особливості методики їх археологічного дослідження сприяли тому, що археологія кам'яної доби формується в рамках природничих наук – геології та палеонтології. Тому цілком природно, що від самого початку свого дослідження ранньопервісне населення розглядалося дослідниками кінця XIX століття як невід'ємна частина свого природного оточення, а географічні умови часто виступали єдиним поясненням особливостей господарства, побуту та матеріальної культури мисливців і збирачів.

Фрагментарність джерельної бази, перш за все відсутність письмових джерел, незадовільний стан збереження більшості пам'яток цієї доби, нерівномірність археологічного вивчення території сучасної Європи, складність пошуку прямих етнографічних паралелей ставали додатковими аргументами на користь необхідності й логічності інтерпретації культурних явищ ранньопервісної доби в контексті навколишнього середовища. Сприяла цьому і сама неповторність та складність умов існування давнього населення: суворі кліматичні умови льодовикової доби, життя пліч-о-пліч із великими викопними тваринами (мамонтом, бізоном, печерним левом, шерстистим носорогом) тощо.

Знаряддя праці, житла і одяг здавалися першим дослідникам пізньопалеолітичних та мезолітичних пам'яток сучасної Європи надто грубими та примітивними, щоб надійно забезпечити задоволення життєво важливих потреб їх мешканців. Відтак давня людина поставала перед ученими істотою, повсякденною справою якої була боротьба за виживання та пошуки харчування. Така інтерпретація не була принципово новою; її корені можна простежити ще в історіософських роздумах Ж.-Ж.Руссо. На його думку, бажання «дикої» людини «не йдуть далі його фізичних потреб; єдині блага в світі, які йому відомі – це їжа, самка і відпочинок; єдині біди, котрих він боїться – це біль та голод» [Руссо, 1969: 55]. Ця ідея не викликала принципових заперечень у філософів того часу; розбіжності виявляються лише в характері ставлення первісної людини до природного оточення. У Руссо «первісна людина ставиться до природи відповідно до небезпек, що загрожують йому» [Руссо, 1969: 52], Т.Гоббс вважав первісну людину агресивним дикуном, що безстрашно протистояв ворожому навколишньому світові; на думку Ш.Монтеск'є, наші попередники були лякливими та втікали від усього та усіх.

Сминтина О.В. – кандидат історичних наук, завідуючий кафедрою археології та етнографії Одеського університету ім. І.І.Мечникова.

Розвиток етнографічних досліджень індіанського населення Північної Америки протягом другої половини XIX ст. дав поштовх ще одному напрямку інтерпретації взаємин давніх людей з оточуючим середовищем. Прихильники еволюціоністського напрямку в галузі соціальних наук вважали розвиток соціальної культури силою, що здатна успішно протистояти природі.

Ці дві опозиційні моделі співіснували в інтерпретаційній археології й протягом першої половини XX ст. Дискусія між їх прихильниками та поступове збагачення джерельної бази створили передумови для проникнення в західноєвропейську та американську теорію археологічних досліджень ідей географічного та кліматичного детермінізму, посибілізму, інвайронменталізму й біхевіоризму. Для радянської археології кам'яної доби перша половина XX ст. є періодом інтенсивних польових досліджень, інтерпретація результатів яких здійснюється переважно в рамках соціально-економічного підходу.

Рубіжним етапом у розумінні ролі природного оточення в розвитку ранньопервісної культури стають 50–60-ті роки. Саме в цей час в СРСР та за його межами формується ціла низка концепцій, шкіл та напрямків, які принципово поіншому трактують місце і роль мисливців та збирачів у географічному середовищі пізньольодовиків'я – раннього голоцену.

Одним із перших кроків на шляху подолання традиційного для марксистської історіографії негативного ставлення до так званого «географічного детермінізму» стала створена М.Г.Левіним та М.М. Чебоксаровим *концепція господарсько-культурних типів* (далі – ГКТ) як конкретних форм прояву історичного типу суспільства в конкретних природних умовах. Вона ґрунтується на уявленні про те, що населення на певному етапі соціально-економічного розвитку у певній природно-ландшафтній смузі неминуче виробляє чітко визначену, сталу модель поведінки, чи ГКТ. Дослідниками припускається існування від 1 до 23 ГКТ мисливців та збирачів, частина яких розбивається на хронологічні етапи та групи [див., наприклад, Андрианов, 1968; Залізняк, 1989; Чебоксаров, Чебоксарова, 1985 та ін.]. Така таксономічна та екологічна недосконаліть типології цих гіпотетичних утворень веде до об'єднання спільностей з принципово відмінною матеріальною культурою та способом адаптації (наприклад, мисливці на морського звіра Арктики та мисливці на великих тварин центральних районів Африки). Крім того, цей підхід деякою мірою ізолює матеріальну та соціонормативну галузі культури, а також виключає етнокультурні традиції з низки чинників, що впливають на систему життєзабезпечення.

Незважаючи на очевидну сьогодні недосконаліть, свого часу концепція господарсько-культурних типів відіграла позитивну роль, привернувши увагу до умов існування мешканців окремих археологічних пам'яток. З початку 60-х років суттєво інтенсифікується накопичення даних для відтворення фауни, флори, гідромережі, рельєфу та клімату кінця пізньольодовиків'я – раннього голоцену, а також здійснюються заходи для їх певної систематизації та синтезу. В результаті в рамках польової археології формується її окремий напрямок – *інвайронментальна археологія*, основним завданням якої стає міждисциплінарне вивчення палеогеографічного середовища як місця проживання людини [Dincauze, 2000: 20]. Останніми роками серед її прихильників виокремлюється група фахівців, які переносять акцент на наукове дослідження екологічних зв'язків між людським суспільством та природним оточенням [Boyd, 1990: 69–70]. Слід зазначити, що розробки в галузі інвайронментальної археології сьогодні знаходяться в центрі уваги археологів-польовиків, про що свідчить поява спеціальних історіографічних робіт з теоретичних і методологічних проблем реконструкції оточуючого середовища первісного часу [O'Connor, 1998: 1–6], започаткування у 1998 році спеціалізованого журналу «Environmental Archaeology: the journal of human palaeoecology» (координуючий редактор Г.Джонс, університет м. Шеффілд, Велика Британія), на сторінках якого розглядаються актуальні питання в цій галузі, фундація професійної Асоціації інвайронментальних археологів (AEA) та проведення її регулярних зустрічей.

Накопичення інформації про природно-географічні умови існування давніх суспільств спонукало до звернення уваги на їх вплив на своє оточуюче середовище. Результатом стає формування специфічного напрямку інтердисциплінарних досліджень – *ландшафтної історії* [Muir, 1999: 60–61]. Від моменту її виокремлення до наших днів серед багатьох дослідників, які працюють у цій галузі, поширеною є думка про те, що ландшафтну історію слід розпочинати лише з епохи впровадження відтворюючого господарства, яке відкриває еру інтенсивного і,

подекуди, нераціонального землекористування [Benes, Zvelebil, 1999: 73–93; Widgren, 1999: 94–103]. З іншого боку, більшість дослідників схильна датувати початок перетворюючого впливу людини на природне оточення часом виникнення самої людини. Так, зокрема, сьогодні антропогенний чинник визнається провідним у зникненні великих стадних тварин на межі плейстоцену та голоцену, у змінах складу та густоти рослинного покриву, у перетворенні печер тощо [Будыко, 1967; Величко, Фрадкин, 1973; Мильков, 1970; Саушкин, 1976; Climate Change, 1993].

В результаті досліджень у цій галузі центральною проблемою в рамках взаємин природи і ранньопервісного суспільства знову стає забезпеченість харчовими ресурсами, але вже на принципово іншому рівні – з урахуванням кількості рослинної та тваринної біомаси, густоти населення на одиницю площі, а також специфіки господарської діяльності цього населення. Останніми роками в цьому контексті підкреслюється також принципова важливість джерел мінеральної сировини – в першу чергу, кременя та інших сортів каменю, що використовувалися для виготовлення знарядь праці [Kuhn, 1995]. В деяких випадках характеристика ресурсів певного регіону стає підґрунтям для предикативного моделювання системи життєзабезпечення його мешканців, включаючи особливості господарювання, рівень осілості та способи устрою поселень [див., наприклад, Jochim, 1976].

Проблеми ресурсозабезпечення ранньопервісних колективів стають провідними в науковому пошуку представників *«нової археології»* на чолі з Л.Бінфордом. В їхніх моделях наявність ресурсів визначає специфіку комбінації способів організації соціального, економічного та повсякденного життя. Серед усього розмаїття проявів цього напрямку найбільшу популярність здобула запозичена з соціології теорія середнього рівня з двома основними варіантами (аналіз території, що експлуатується, та модель тяжіння), а також теорія оптимального фуражування, корені якої можна легко знайти в біології та економіці. Їх прихильники віддають перевагу створенню універсальних моделей поведінки, які часто не витримують перевірки конкретними фактами. Це обумовлене, в першу чергу, надмірним захопленням схематизацією та математизацією досліджень, а також іноді необґрунтованими етнографічними паралелями. Подекуди до контексту ускладнених формул вводяться змінні, в яких від самого початку потенційно закладена помилка у підрахунках (наприклад, різниця між мінімальною та максимальною температурами найтеплішого та найхолоднішого місяця в сезоні).

Серед здобутків «нової археології» в контексті визначення ролі природного оточення в розвитку ранньопервісної культури уваги заслуговують два моменти. З одного боку, саме в їхніх творчості територія, що має досить чітко визначені економічні, хронологічні та екологічні рамки вперше опиняється в центрі уваги археологів та культурних антропологів [Verhart, 1990: 139]. Цей просторовий аспект їхніх досліджень заслуговує окремого аналізу.

З іншого боку, саме завдяки працям представників цієї школи до археологічного дослідження було введено та всебічно обґрунтовано *концепцію адаптації* як процесу пристосування людини до умов існування, як продукту природного добору та як ступеня відповідності між організмом і середовищем ([Mithen, 1989: 492; O'Brien, Holland, 1992: 57]. Слід зазначити, що традиційний для «нової археології» плюралізм концептуальних рішень виявився і в контексті цієї теорії: для «прояснення» її фундаментального поняття (тобто адаптації) було запропоновано створювати безкінечну множину моделей, які б пристосовували його до конкретних випадків [Bettinger, 1991: 62]. В результаті з'являються спроби розрізняти такі поняття, як адаптивні стратегії та адаптивні процеси, акомодація та асиміляція, а також ставиться питання про необхідність градації рівнів адаптивності для кожної з адаптивних стратегій [Гроссман, 1971: 66; Piaget, 1967: 82; Bennett, 1973: 37; Cohen, 1974: 46–49; Sack, 1980: 123]. Суттєві розбіжності між дослідниками, які працюють в даному напрямку, існують і з приводу того, що слід вважати критерієм адаптації: за останні сорок років у літературі дискутувався весь спектр варіацій показників, починаючи від конкретних підрахунків чистої енергетичної ефективності добування харчових ресурсів і закінчуючи таким абстрактним поняттям, як щастя [див., наприклад, Jochim, 1996: 360; Man the Hunter, 1968: 89–92].

Практично єдиною тезою, що не викликає принципових заперечень у переважної більшості «нових археологів», є ідея про оптимальний адаптаційний рівень. Вона полягає в тому, що людська група завжди намагається звести до мінімуму зміни, які планується реалізувати для

досягнення адаптивного ефекту. Щоправда, цей постулат важко віднести до авторських розробок даного напрямку. Вперше ця ідея пролунала у фізиці XVIII ст., зокрема в працях Лагранжа її було сформульовано як принцип найменшої дії. Протягом першої половини та середини XX ст. ця теорія під різними назвами здобуває визнання в економічній географії (lex parsimoniae або закон бережливості А.Льоша); в суспільних науках (принцип найменших зусиль Дж. Зіпфа); посідає важливе місце в аналізі систем у вигляді концепції мінімуму потенційної енергії; в аналізі операцій під назвою оптимального шляху переміщення або геодезичної лінії; поширена вона й у розробках в галузі інвайронментальної психології [Харгет, 1968: 48; Losch, 1954: 184; Zipf, 1949: 72; Bell, Green, Fisher, Baum 1996: 122].

Друга половина 70-х років XX ст. стає часом, коли концепція адаптації набуває значення одного з найбільш популярних підходів до інтерпретації взаємин людини та оточуючого природного середовища. В огляді літератури англійською мовою лише за період 1971–1980 років наводиться 749 найменувань нових книжок та 430 статей, присвячених проблемам адаптації лише в контексті екології людини [Мелешин, Гольцова, Санаров, 1981]. Їх аналіз дозволяє виявити 4 основні напрямки в розумінні поняття «адаптація людини»: еволюційно-генетичний, екологічний, медико-біологічний та соціальний [Верещагин, 1988: 25]. У радянській науці 60–70-х років увага приділялася переважно біологічним аспектам адаптації з акцентом на здатності людини пристосовуватися до умов зовнішнього середовища при збереженні основних констант фізіологічних систем організму, які характеризують стан здоров'я, працездатність, підвищення резистентності до кліматичних і географічних чинників [Хлебович, Чуднова, Чупанова, 1975: 150; Прохоров, 1975; Алексеева, 1975]. Основним адаптивним механізмом, що принципово відрізняє біологічну адаптацію людини від аналогічних процесів у тварин, марксистська історіографія вважала цілеспрямовану трудову діяльність та пов'язане з нею виробництво життєво необхідних предметів [Калайков, 1984: 46–49].

Згодом було підкреслено неможливість обмеження обсягу поняття адаптації лише суто біологічним його розумінням; в результаті було запропоновано розглядати адаптацію як властивість людського організму та як процес розвитку в рамках тієї системи, куди організм входить як елемент [Верещагин, 1988: 70]. Інтерпретація адаптації як процесу здійснюється з урахуванням двох аспектів цієї проблеми: екстеріорного, пов'язаного з аналізом взаємодії суспільства як колективного суб'єкта людської діяльності з природним середовищем, та інтеріорного, який виражає взаємодії особистостей та різноманітних угруповань, що входять до суспільства, з соціальним середовищем та їх коадаптацію [Маркарян, 1975: 141]. Таке розуміння адаптації наголошує, що основним осередком, в якому виробляється та реалізується спосіб пристосування до умов існування, є суспільство як особливий клас адаптивних систем.

У радянській археологічній науці до ідеї про людське суспільство як адаптивну систему одним із перших звернувся П.М.Долуханов [Долуханов, 1985], розробляючи концепцію оптимізації господарської стратегії і ґрунтуючи свої висновки на даних широкого кола наук. В.Р.Кабо, на підставі етнографічного дослідження суспільства австралійських аборигенів, дійшов висновку про те, що оптимальною формою соціальної адаптації до умов природного та соціального оточення була ранньопервісна община як стабільний суспільний інститут та як сукупність динамічних за якісним і кількісним складом господарських груп [Кабо, 1986: 5–6]. Завдяки працям В.Р.Кабо в радянській археологічній літературі з'явився термін «соціокультурна адаптація», під якою він розумів активний вплив людини на оточуюче середовище через свою соціальну організацію, знаряддя праці, житло, релігійні та магічні засоби тощо [Кабо, 1979: 87]. Згодом В.М.Массон продовжив цю ідею, виокремивши господарську діяльність, побутову адаптацію та соціальну адаптацію як три напрямки соціокультурної адаптації в палеолітичному суспільстві [Массон, 1996: 16].

Слід підкреслити принципову різницю контекстів використання терміна «адаптація» в радянській та англомовній археологічній літературі. Приблизно до середини 90-х років радянські археологи застосовують його лише в узагальнюючих, інтерпретаційних роботах; в цей же час англо-американські археологи з успіхом вживають його навіть у публікаціях результатів розкопок окремих археологічних пам'яток. Ці розбіжності наочно проявилися в роботі радянсько-американського симпозіуму «Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита (по материалам Восточной Европы и США)»,

який відбувся в Ленінграді у липні 1989 р. [Проблемы, 1989].

Другим напрямком наукових пошуків у галузі теорії адаптації можна вважати створення концепції культури як системи, що певною мірою відповідає умовам існування її носіїв. Теоретичні підвалини такого підходу були закладені ще в кінці XIX ст. представниками американської школи «посибілізму» на чолі з Ф.Боасом [Boas, 1940]. Вони розглядали природу як підґрунтя, на якому можуть виникати та розвиватися різноманітні варіанти культурних спільностей. Засновник функціонального підходу до інтерпретації культури Б.Маліновський розглядав її як відповідь на виклики природи, тим чи іншим шляхом представлені у потребах людини [Малиновский, 2000: 5].

Наступним кроком у цьому напрямку стали розробки західноєвропейських культурологів 50–60-х років, зокрема постулат Дж.Стюарта про географічне середовище як один із чинників культурних змін [Steward, 1955]. Більш чіткий погляд на людську культуру як на екстрасоматичну систему адаптації з трьома основними підрозділами: технологічним, соціокультурним та ідеологічним – можна знайти у концептуальній монографії Л.Уайта [White, 1959]. Саме на цьому підґрунті відбувається формування окремого напрямку досліджень в галузі культурної і соціальної антропології, культурної географії, екології, психології та археології, основним завданням якого стає дослідження екологічного контексту культури [Man in Adaptation, 1974: 2; Altman, Chemers, 1984: 3; McDowell, 1994: 148; Gamble, 1999: 28; Dincauze, 2000: 74;]. До середини 90-х років у його рамках виокремлюються два основних підходи: феноменологічний, що підкреслює активне залучення людей до їхнього природного середовища, та когнітивний, який являє собою спробу класифікації ментальних репрезентацій оточення [Ingold, 1994: 329, 344]. Слід зазначити, що сучасні археологічні та етнографічні дослідження культури мисливців та збирачів здійснюються переважно на підґрунті феноменологічного розуміння адаптивного навантаження культури [див., наприклад, Gamble, 1999: 420; Leroi-Gourhan, 1993: 231–232]. В результаті у сучасній західноєвропейській та американській науці культурна система та суспільство концептуалізуються як порівняно автономні, але взаємно внутрішньо залежні осередки, де виробляється і реалізується складний механізм пристосування до умов існування; при цьому перший з них виступає детермінантою соціально-культурної траєкторії, а другий є необхідною компонентою репродукції цієї траєкторії [Morphy, 1996: 187].

Своєрідне переломлення ці ідеї знайшли в марксистській радянській та пострадянській науці. Незважаючи на певну одноманітність методологічної бази вітчизняної культурології, в її рамках можна виокремити декілька фундаментальних підходів до дослідження культури та культурних процесів (наприклад, діяльнісний, аксіологічний, структуралістський, діалогічний тощо), кожен з яких може бути розглянутий в рамках спеціалізованих професійних напрямків (зокрема психологічного, соціологічного, історичного тощо) [Сильверстов, 1988; Скворцова, 1999]. Серед цього розмаїття системний аналіз природно-географічного чинника культурогенезу та екологічного навантаження змісту культурних систем можна знайти лише в роботах прибічників етнографічного напрямку діяльнісного підходу, засновником якого по праву слід вважати Е.С.Маркаряна [Маркарян, 1969]. Культура розглядається тут як система позабіологічних засобів та механізмів, завдяки яким реалізується весь цикл людської діяльності в її специфічних проявах, тобто стимуляція, програмування, регуляція, виконання, забезпечення та репродукція. Адаптаційний контекст культури є наслідком саме цієї багатоплановості потенцій культури як системи. В той же час більшість дослідників не відмовляється від того, що основним осередком, де виробляється специфічний засіб пристосування до умов існування, є суспільство. Відтак культурна система виступає тут вже не осередком, а лише універсальним адаптивним механізмом [Бутинов, 1984: 97; Маркарян, 1975: 143–144].

У завершеному вигляді концепція екологічного навантаження культури постає в низці останніх праць етнолога та культуролога С.О.Арутюнова. На його думку, культуру слід розглядати як сукупність засобів інституціоналізації різноманітних видів людської діяльності. Її основні функції полягають у формуванні та перетворенні навколишнього середовища, з одного боку, і людини, з її духовними та фізичними властивостями, – з іншого [Арутюнов, 1989: 5, 130]. Формування культурної системи постає як процес адаптації до специфічних ніш, спочатку тільки природних, а з часом – усе більш соціальних. Для виконання свого адаптивного навантаження культура постійно має

бути здатною не лише відповідати мінімуму вимог середовища, але й нести в собі необхідний потенціал для досягнення адаптивного ефекту в нових умовах [Арутюнов, 1993: 42, 47].

Постулат про людське суспільство як адаптивну систему останніми роками став невід'ємною частиною теоретичних засад багатьох наукових напрямків та шкіл. Саме він став відправним пунктом для формування *поведінкової археології* (behavioral archaeology) як дисципліни, що сформувалася на базі «нової археології» наприкінці 70-х років та сфокусована на поясненні багатопрофільних взаємин між людською поведінкою та матеріальною культурою [Schiffer, 1995: IX, 4]. Базовим поняттям цього напрямку сьогодні є поведінкові системи, які визначаються як моделі відносин, що існують між діяльністю людини та іншими елементами середовища [Glenn, 1997: 4; Etzel, 1997: 52–53]. Друга половина 90-х років стала часом збагачення поведінкової археології такими поняттями, як принцип поведінкової селекції, поведінкові течії, поведінковий репертуар та ін. Останніми роками цей підхід збагачується за рахунок психологічних та екологічних теорій, присвячених зв'язку поведінки з оточуючим середовищем, зокрема теорії недостатньої стимуляції та моделі обмеження поведінки [Bell, Green, Fisher, Baum, 1996: 121, 126]. Особливою увагою з боку прихильників цього напрямку користуються моделі ресурсної поведінки та моделі мисливської поведінки [Martin, 1998: 13; Friesen, 1999: 22].

В результаті інтердисциплінарних досліджень другої половини 60-х – 80-х років формується *загальна теорія стресу* як базової передумови зміни поведінки, вироблення нового способу адаптації або перебудови культури [Brothwell, 1998: 7–8]. Характеристика стресів та стресорів здійснюється переважно через їх класифікації; при цьому в англомовній літературі найбільш популярною є диференціація стресів залежно від галузей їх впливу та легкості адаптації до них людини. Так, наприклад, виокремлюються системні стреси з переважанням фізіологічних компонентів, психологічні, де домінують поведінкові й емоціональні компоненти, та екологічні, що комбінують системні й психологічні компоненти [Bell, Green, Fisher, Baum, 1996: 131]. В радянській науці найпоширенішими були класифікації стресів на підставі їхньої генези, в результаті чого розрізнялися стреси та стресори еволюційного, соціального та техногенного походження [Хлебович, Чуднова, Чупанова, 1975: 155–157].

Окреме місце в обох підходах займає екологічний стрес, під яким розумілася вся низка природних, соціально-економічних, психологічних та фізіологічних чинників, які призводять до напруження регуляторних механізмів і порушення динамічної рівноваги у суспільстві або в організмі. Для оцінки здатності групи або спільноти впоратися із зовнішніми стресами було введено спеціальне поняття соціальної та екологічної пружності (resilience) і визначені фактори, які сприяють її збільшенню [Neil, 2000: 347, 349, 354].

Результатом досліджень в галузі загальної теорії стресу є створення різноманітних моделей стресів або «проявів стресів в археологічних людських популяціях» [Goodman, Armelagos, 1989: 239; Bell, Green, Fisher, Baum, 1996: 137; Dincauze, 2000: 486]. Ці моделі, як і конструкції «нової археології», страждають зловживанням загальних понять та термінів, які є малоінформативними для розуміння життя ранньопервісних суспільств (наприклад, зменшення швидкості росту людини, зниження здоров'я, підсилення ролі культурної буферної системи тощо), а також тяжіють до стереотипізації і надмірного узагальнення процесів, які відбувалися в далекому минулому. З іншого боку, ця теорія відіграла й позитивну роль, привернувши увагу до множинності відповідей осередку на стрес: адаптація, регулювання та загибель культурної системи тут виступають як три потенційно можливі результати впливу стресорів; при цьому вірогідність того чи іншого результату визначається пружністю системи.

Ідея про *регулювання* (adjustment) як різновид відповіді на зміни оточуючого середовища вперше з'являється в англомовній соціологічній літературі наприкінці 70-х років як противага адаптації [Sonnerfeld, 1966: 75]. Згодом виокремлюються два розуміння терміна регулювання: регулювання як гомеостатичні зміни, що відбуваються всередині суспільства на певному рівні адаптації [Cohen, 1974: 64] та регулювання як корекція самого зовнішнього стимулу, тобто зміни механізму, через який суспільство впливає на середовище [Bell, Green, Fisher, Baum, 1996: 125]. У найновітнішій літературі з цього приводу регулювання пропонується як альтернатива поняттю адаптації; аргументом на користь цього є той факт, що всі відомі культури на певному етапі свого буття існували, отже, були

нення або успішність і тривалість розвитку визначалися ефективністю системи регулювання, яка формувалась у відповідь на зміни оточення [Dincauze, 2000: 73].

У тісному зв'язку з теоріями адаптації, стресу та регулювання в західноєвропейській соціальній антропології і психології розвивається так звана *«історія життя»* (life-history). Цей підхід, визначений ще в середині 70-х років як біологічна історія гомінідів у контексті їхнього природного середовища, сьогодні поповнився й аналізом позабіологічних засобів виживання виду, зокрема матеріальної культури, засобів отримання їжі та репродуктивної системи, включаючи засади пошуку шлюбних партнерів та виховання нащадків [Hirshfield, Tinkle, 1975: 2229; MacDonald, Hewlett, 1999: 503–504; Key, 2000: 332]. Протягом останніх декількох років цей підхід тяжіє до інтеграції з так званою археологічною, або культурною біографією об'єктів, яку вперше було обґрунтовано та застосовано для аналізу неолітичних будівель [Tringham, 1995]. Основна ідея цього напрямку полягає в тому, що будь-який об'єкт протягом використання акумулює історію групи та набуває цінності у зв'язку з контекстом свого використання [Gosden, Marshall, 1999: 169–170]. Подекуди ця ідея постає у вигляді так званих життєвих циклів, які накреслюють на континуальності течії життя протягом поколінь та можуть мати як біологічне, так і крос-культурне чи соціальне значення [Gilchrist, 2000: 326].

Розглянуті вище напрямки, підходи та школи концентрують свою увагу переважно на взаємодії природи та суспільства в широких просторових рамках. Кінець 60-х – початок 70-х років стає часом, коли вперше було звернуто увагу на екологічний контекст конкретного поселення. В багатьох випадках представники природничих наук беруть участь в археологічних розкопках, що дає можливість реконструювати конкретне середовище, в якому проходила життєдіяльність конкретної групи населення. Першу у вітчизняній археології спробу узагальнити на теоретичному рівні результати таких комплексних розкопок зробив у 1969 р. С.М.Бібіков, запропонувавши метод *палеоекономічного моделювання*. Його підхід враховує особливості оточуючого середовища, з одного боку, і специфіку матеріальної культури та побуту мешканців конкретної пам'ятки – з іншого. В результаті послідовного застосування цього методу в ході вивчення палеолітичних та мезолітичних поселень України було встановлено, що в цей час навколишнє середовище не лише впливає на формування й розвиток культури певної групи населення, але й зазнає суттєвих змін у результаті взаємодії з людськими колективами. На цих підвалинах С.М.Бібіковим було розроблено концепцію палеоекологічної та господарської кризи як закономірного результату активної виробничої діяльності населення у природному середовищі, що змінюється, а також простежені етапи її розвитку впродовж IX–VI тис. до н.е. Цей підхід з урахуванням особливостей природного середовища було розвинуто В.Н.Станком [Станко, 1982] стосовно мезолітичних поселень степового Причорномор'я, а пізніше на цих засадах ним було вироблено нове розуміння історичних процесів на терені всієї України часів мезоліту. В результаті формується специфічний напрямок археологічних та історичних досліджень – екологічний, мету якого становить виявлення та вивчення зв'язків, які існують між культурним об'єктом та навколишнім середовищем [Герасимов, 1979: 19].

Основним своїм завданням прихильники *палеоекологічного підходу* в археології як у нашій країні, так і за її межами, вбачають в інтерпретації результатів досліджень конкретних пам'яток з урахуванням динаміки природного оточення, в якому проходило життя її мешканців. При цьому вони відмовляються від широких узагальнень та створення спрощених або ускладнених моделей причинно-наслідкових зв'язків, віддаючи перевагу простим поясненням.

Останніми роками спостерігається поступова екологізація й суміжних наук, що займаються дослідженням ранньопервісних суспільств, в першу чергу сінполітейної етнографії, культурології, палеодемографії та палеосоціології. Основна їх увага зосереджена на теоретичній розробці проблеми галузей впливу палеогеографічних та палеоекологічних чинників на окремі галузі пізньопалеолітичних та мезолітичних культур. В результаті було виявлено, що найнаочніше вплив навколишнього середовища фіксується у побуті, господарстві та матеріальних рештках життєдіяльності населення. Так, традиційно географічний чинник вважається одним з провідних під час обрання місця розташування й способу влаштування поселення, визначення тривалості проживання на ньому. Загальновизнаним є сталий зв'язок специфіки господарської

діяльності первісного населення з особливостями навколишнього середовища. В деяких випадках простежується також вплив умов існування на функціональний склад знарядь праці.

Результати сучасних досліджень етноекологів та археологів дають підстави визнати певний вплив палеогеографічного фактора на формування й розвиток етнічних спільностей ранньопервісного часу [аналіз підходів див: Смынтына, 1997]. Останніми роками все більше уваги приділяється визначенню екологічного навантаження тих підсистем культури, які не підлягають безпосередньому відтворенню за археологічними даними: соціонормативній та духовній [див., наприклад, Козлов, 1991].

Отже, на сучасному рівні розвитку інтердисциплінарних досліджень палеоекологічний підхід поступово стає одним із провідних напрямків дослідження ранньопервісних культур, орієнтованих на вивчення як конкретних культурних осередків, так і цілісних культурних систем на будь-яких хронологічних та територіальних рівнях.

Отже, наш надзвичайно стислий огляд сучасних підходів до інтерпретації значення оточуючого середовища в життєдіяльності та культурі ранньопервісних суспільств засвідчив надзвичайно велике розмаїття поглядів та концепцій, шкіл та напрямків. Переважну більшість із них поєднує прагнення до загальнотеоретичної концептуалізації проблеми екологічного або природно-географічного чинника в розвитку ранньопервісних суспільств. В цьому і сила їх, і слабкість. Сила в тому, що такі загальні поняття, як адаптація, стрес, культура, ресурсозабезпеченість, можуть бути з успіхом застосовані при аналізі будь-якого осередку. Слабкість у тому, що саме ця загальність часто заважає побачити неповторність осередку, що вивчається, виявити саме його специфіку переживання стресу та приведення своєї культури у відповідність до умов існування.

Цьому заважає й тяжіння всіх згаданих напрямків до створення узагальнюючих моделей розвитку суспільства на значному територіальному та часовому просторі. Так, в теорії господарсько-культурних типів йдеться про смуги, які часом охоплюють декілька природно-ландшафтних зон, в той час як прибічники палеоекологічного підходу та теорії середнього рівня концентрують увагу на конкретному поселенні. Аналітики ж людського суспільства як адаптивно-адаптуючої системи, культури в контексті адаптації людини, прихильники поведінкової археології, теорії стресів та регулювання взагалі не ускладнюють читачам життя прив'язкою до конкретних просторових рамок.

В результаті складається парадоксальна ситуація: той факт, що природне середовище відіграє важливу (або навіть визначальну) роль у житті пізньопалеолітичних і мезолітичних мисливців та збирачів, навряд чи можна віднести до кола дискусійних. Проте, що це за середовище, які його конкретні обсяги та географічний зміст, та як саме (через які механізми) воно впливає на ранньопервісну культуру, чіткого уявлення сьогодні немає. В результаті можна окреслити напрямок подальших досліджень у цій галузі – серед великої множини ділянок земної поверхні спробувати виокремити саме ту, від особливостей якої залежала життєдіяльність давнього населення. Адже над цим замислювалися не лише археологи, а й філософи, біологи, географи, екологи, антропологи та представники інших наук.

Література

Алексеева Т.И. 1975. Биологическая адаптации населения Арктики к экстремальным условиям Крайнего Севера (антропологический аспект) // Географические аспекты экологии человека. – М.: Институт географии АН СССР. – С. 168–179.

Андрианов Б.В. 1968. ХКТ и исторический процесс // Советская этнография. – № 2. – С. 22–34

Арутюнов С.А. 1989. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. – М.: Наука. – 243 с.

Арутюнов С.А. 1993. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение. – № 4. – С. 41–56

Будыко М.И. 1967. О причинах вымирания некоторых животных в конце плейстоцена // Известия АН СССР. – серия геогр. – № 2. – С. 28–36

Бутинов Н.А. 1984. Проблема «природа и культура» в этнографической науке // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ. – Л.: Наука. – С. 95–112.

Величко А.А., Фрадкин Н.Г. 1973. Взаимодействие человека, общества и природной среды в докапиталистических формациях и при капитализме: первобытное общество // Человек, общество и окружающая среда. – М.: Мысль. – С. 34–50.

Верещагин В.Ю. 1988. Философские проблемы теории адаптации человека. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та. – 163 с.

Герасимов И.П. 1979. Методологические проблемы экологизации современной науки // Новые идеи в

географии: географические аспекты экологии человека. – М.: Прогресс. – С. 9–24.

Гроссман Л. 1971. Антропология и география о взаимоотношениях человека с природной средой // Новые идеи в географии: географические аспекты экологии человека. – М.: Прогресс. – С. 40–73.

Долуханов П.М. 1985. Верхний палеолит и мезолит Европы: опыт многомерного анализа // Проблемы реконструкций в археологии. – Новосибирск: Наука. – С. 55–62.

Зализняк Л.Л. 1989. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наукова думка. – 172 с.

Кабо В.Р. 1979. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции истории первобытного общества. – М.: Наука. – С. 60–107.

Кабо В.Р. 1986. Первобытная доземледельческая община. – М.: Наука. – 302 с.

Калайков И.Д. 1984. Цивилизация и адаптация. – М.: Прогресс. – 240 с.

Козлов В.И. 1991. Жизнеобеспечение этноса: содержание понятия и его экологические аспекты // Этническая экология. – М.: Наука. – С. 14–43.

Малиновский Б. 2000. Научная теория культуры. – М.: ОГИ.

Маркарян Э.С. 1969. Очерки теории культуры. – Ереван: Изд-во АН АрмССР. – 228 с.

Маркарян Э.С. 1975. К пониманию специфики человеческого общества как адаптивной системы // Географические аспекты экологии человека. – М.: Институт географии АН СССР. – С. 139–149.

Массон В.М. 1996. Палеолитическое общество Восточной Европы. Вопросы палеоэкономики, культурогенеза и социогенеза. – С.-Пб. – 73 с.

Мелешин С.В., Гольцова Т.В., Самаров В.М. 1981. «Адаптация» в структуре зарубежных исследований по экологии человека // Бюллетень СО АМН СССР. * № 6. – С. 52–58.

Мильков Ф.Н. 1970. Ландшафтная сфера Земли. – М.: Мысль. – 207 с.

Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита (по материалам Восточной Европы и США): Тез. докл. советско-американского симпозиума. – Л.: Наука. – 1989. – 67 с.

Прохоров Б.Б. 1975. Система понятий в некоторых дисциплинах, изучающих систему «среда обитания – население – здоровье» // Географические аспекты экологии человека. – М.: Институт географии АН СССР. – С. 22–32.

Руссо Ж.-Ж. 1969. Рассуждения о происхождении и основании неравенства между людьми // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М.: Изд-во АН СССР. – С. 31–108.

Саушкин Ю.Г. 1976. История и методология географической науки. – М.: Изд-во МГУ. – 423 с.

Сильверстов В.В. 1988. Анализ теоретических концепций в советской культурологии // Методологические проблемы теоретико-прикладных исследований культуры. – М.: НИИК. – С. 159–196.

Скворцова Е.М. 1999. Теория и история культуры. – М.: Юнити. – 407 с.

Смынтына Е.В. 1997. О соотношении локальной культурной традиции и способа хозяйственно-культурной адаптации в эпоху мезолита // Записки історичного факультету ОДУ. – Вип. 5. – С. 10–17.

Станко В.Н. 1982. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка. – 176 с.

Хаггет П. 1968. Пространственный анализ в экономической географии. – М.: Прогресс. – 391 с.

Хлебович И.А., Чуднова В.И., Чупанова Г.С. 1975. Экологический подход при исследовании формирования адаптации населения // Географические аспекты экологии человека. – М.: Институт географии АН СССР. – С. 150–161.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. 1985. Народы. Расы. Культуры. – М.: Наука. – 272 с.

Altman I., Chemers M.M. 1984. Culture and Environment. – Monterey, Ca: Brooks/Cole Publishing company. – 338 p.

Bell P.A., Green Th.C., Fisher J.D. Baum A. 1996. Environmental Pscychology. – Orlando: Harcourt Brace College Publishers. – 646 p.

Benes J., Zvelebil M. 1999. A historical interactive landscape in the hearth of Europe: the case of Bohemia // The Archaeology and Anthropology of Landscape: sharing your landscape. – P.J. Ucko, R. Layton, eds. – London: Routledge. – P. 73–93.

Bennett J.W. 1973. Ecosystem effects of extensive agriculture // Annual Review of Anthropology. – Vol. 2. – P. 37.

Bettinger R.L. 1991. Hunter-Gatherers: archaeological and evolutionary theory. – New York; London: Plenum Press. – 257 p.

Boas F. 1940. Some problems of methodology in the social science // Race, language and culture. – N.-Y. – P. 263–275.

Boyd W.F. 1990. Towards a conceptual frameworks for environmental archaeology: environmental archaeology as a key to past environment // Circaea. – Vol. 7. – P. 63–79.

Brothwell D. 1998. Stress as an aspect of environmental studies // Environmental Archaeology. – No 2. – P. 7–13.

Climate Change and Human Impact on the Landscape: studies in palaeoecology and environmental archaeology. 1993. – F.M. Chambers, ed. – London: Chapman & Hall. – 303 p.

Cohen Y.A. 1974. Culture as adaptation // Man in Adaptation: the cultural present. – Y.A. Cohen, ed. – Chicago: Aldine. – P. 45–68.

Dincauze D.F. 2000. Environmental Archaeology: principles and practice. – Cambridge: Cambridge University Press. – 590 p.

Etzel Barbara C. 1997. Environmental approaches to the development of conceptual behavior // Environment and Behavior. – D.M. Baer, E.M. Pinkston, eds. – Baulder, Colo: Westiew. – P. 52–79.

Friesen T.M. 1999. Resource structure, scalar stress and the development of Inut social organization // World Archaeology. – Vol. 31, no 1. – P. 21–37.

Gamble C. 1999. The Palaeolithic Societies of Europe. - Cambridge: Cambridge University Press. - 506 p.

Gilchrist R. 2000. Archaeological biographies: realizing human lifecycles, - courses and -histories // World Archaeology. - Vol. 31, no 3. - P. 325-328.

Glenn S.S. 1997. Understanding human behavior: a key to solving social problems // Environment and Behavior. - D.M. Baer, E.M. Pinkston, eds. - Baulder, Colo: Westiew. - P. 3-14.

Goodman A.H., Armelagos G.J. 1989. Infant and childhood morbidity and mortality risks in archaeological population // World Archaeology. - Vol. 21. - P. 225-243.

Gosden Ch., Marshall I. 1999. The cultural biography of objects // World Archaeology. - Vol. 31, no 2. - P. 169-178.

Hirshfield M.F., Tinkle D.W. 1975. Natural selection and the evolution of reproductive effort // Proceedings of the National Academy of Sciences, USA. - Vol. 72. - P. 2227-2231.

Jochim M.A. 1976. Hunter-Gatherer Subsistence and Settlement: a predictive model. - N.Y.: Academic Press. - 206 p.

Jochim M.A. 1996. Suprises, reacting themes and new questions in the study of the Late Glacial and Early Postglacial // Humans at the End of Ice Age: the archaeology of the Pleistocene - Holocene transition. - L.G. Straus, B.V. Eriksen, J.V. Ernaldson, D.V. Yesner, eds. - New York; London: Plenum Press. - P. 357-364.

Ingold T. 1994. Introduction to culture // Companion Encyclopedia of Anthropology. - T. Ingold, ed. - London: Routledge. - P. 329-349.

Key C.A. 2000. The evolution of human life history // Archaeology. - Vol. 31, no 3. - P. 329-350.

Kuhn S.L. 1995. Mousterian Lithic Technology: an ecological perspective. - Princeton: Princeton University Press. - 210 p.

Leroi-Gourhan A. 1993. Gesture and speech. - Cambridge, Mass.: MIT Press.

Losch A. 1954. The economics of location. - New Haven.

MacDonald D.H., Hewlett B.S. 1999. Reproductive interests and forager mobility // Current Anthropology.- Vol. 40, no 4. - P. 501-524.

Man in Adaptation: the biosociological background. 1974. - Yehudi A. Cohen, ed. - Chicago: Aldine.

Man the Hunter. 1968. - R.B. Lee, I. De Vore, eds. - Chicago: Aldine.

Martin H. 1998. Analysis of dental cementum rings as an approach to Azilian hunting strategies // Environmental Archaeology. - No 3. - P. 13-22.

McDowell L. 1994. The transformation of cultural geography // Human Geography: society, space and social science. - D. Gregory, R. Martin, S. Smith, eds. - Basingstike: Macmillan Press. - P. 146-173.

Mithen E. 1989. Evolutionary theory and post-processual archaeology // Antiquity. - Vol. 63. - P. 483-494.

Morphy H. 1996. Landscape and the reproduction of the ancestral past // The Anthropology of Landscape: pespectives on place and space. - E. Hirsch, M. O'Hanlon, eds. - Oxford: Clarendon Press. - P. 184-209.

Muir R. 1999. Approaches to Landscape. - London: Macmillan. - 310 p.

Neil A.W. 2000. Social and ecological resilience: are they related // Progress in Human Geography. - Vol. 24, no 3. - P. 347-364.

O'Brien M.J., Holland T.D. 1992. The role of adaptations in archaeological explanation // American Antiquity. - Vol. 57, no. 1. - P. 36-59

O'Connor T.P. 1998. Environmental archaeology: a matter of definition // Environmental Archaeology. - No 2. - P. 1-6.

Piaget J. 1967. The Child's Concept of Space. - N.Y.: W.W. Norton.

Schiffer M.B. 1995. Behavioral Archaeology: first principles. - Salt Lake City: University of Utah Press. - 289 p.

Sonnerfeld J. 1996. Variable values in space and landscape: an inquiry into the nature of environmental necessity // Journal of Social Issues. - Vol. 22. - P. 71-82.

Steward J.H. 1955. Theory of culture change: the methodology of multivariative evolution. - Urbana. - 356 p.

Tringham R. 1995. Archaeological houses, households, housework and the home // The Home: words, interpretations, meaning and environment. - D.N. Benjamin, D. Stea, D. Saile, eds. - Aldershot: Averbury. - P. 79-107.

Verhart L.B.M. 1990. Stone age bone and antler points as indicators for «social territories» in the European Mesolithic // Contribution to the Mesolithic in Europe: papers presented at the 4th International symposium «The Mesolithic in Europe». - P.M. Vermeersch, P. Van Peer, eds. - Leuven: Leuven University Press. - P. 139-151.

White L. 1955. The evolution of culture. - N.Y.: Academic Press.

Widgren M. 1999. Is landscape history possible? Or how can we study the desertion of farms? // The Archaeology and Anthropology of Landscape: : sharing your landscape. - P.J. Ucko, R. Layton, eds. - London: Routledge. - P. 94-103.

Zipf G.K. Human Behaviour and the Principle of Least Effort. - Cambridge: Cambridge University Press, 1949.

А.Г.Карпеченков

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ПАМЯТНИКА В АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ АРХЕОЛОГИИ

Abstract

The work examines basic approaches of the representatives British-American archaeology of last decades to the analysis of structure of the palaeolithic site. The rich heritage of domestic archaeology enables us to make comparisons and to select the most perspective researches of the foreign colleagues.

Отдельный памятник – ключевой объект археологического изучения, вне зависимости от методологических и теоретических позиций исследователя. Только его всестороннее рассмотрение предоставляет информацию, необходимую для достижения поставленных научных целей. Памятник – объективное свидетельство прошлого, но исторический процесс постижим через него опосредованно: человеческая деятельность особым образом отражена в содержании материальных остатков, которые одновременно являются объектами природновременного воздействия. Каждый памятник уникален – не только как историческое явление, но и в плане единичной возможности его изучения. Задачи археологии как исторической науки предполагают выработку единого комплекса подходов и теоретических положений относительно «познавания» памятника для максимального изъятия содержащейся в нем прямой и косвенной информации.

Указанные положения, несмотря на свою очевидность, получали различное развитие в отечественной и зарубежной науке. В данной работе приводятся основные подходы представителей англо-американской археологии последних десятилетий к анализу структуры памятника. Богатое наследие отечественной археологии дает возможность делать сравнения и избирать наиболее перспективные разработки зарубежных коллег.

Изучение отдельного памятника распадается на тесно взаимосвязанные «блоки»: 1) рассмотрение геологического контекста как комплекса условий формирования памятника и его существования в погребенном состоянии, 2) фиксация распределения материальных остатков (отражения последствий человеческого и природного воздействия); тщательное изъятие и сохранение разноплановой информации с «ушедшего в небытие» памятника направлено на преодоление первого рода опосредованности – природно-исторической; чем выше объективность на данном этапе, тем успешнее возможно предпринимать 3) изучение содержания материальных остатков и воссоздание антропогенных процессов, в них отразившихся – преодоление второго рода опосредованности. В каждом случае предполагается наличие разнообразных методов и методологических положений.

Одной из основных причин появления за рубежом «новой археологии» (начало 1960-х г.г.), затронувшей преимущественно область изучения первобытности, была неудовлетворенность исследователей «описательными» подходами, рассматривавшимися как серьезное препятствие для достижения желаемой исторической «объективности» в палеореконструкциях. Первоначальный протест против «традиционной археологии» со временем привел к усовершенствованию прежних методов.

1. Сосредоточенность на изучении взаимосвязей человека и окружающей среды (выявление степени обусловленности развития общества и культуры природными факторами), широкое применение системных методов анализа и развитие междисциплинарных направлений исследования – явления, характерные для англо-американской «новой археологии» и обусловившие формирование к концу 1970-х г.г. геоархеологии [Butzer, 1982; Hassan, 1978: 197–213; Hassan, 1979: 267–270].

2. Данное направление обеспечивает глубокое и разностороннее видение и понимание природно-геологического контекста изучаемо-

Карпеченков А.Г. – аспірант кафедри археології та етнографії Одеського університету ім. І.І.Мечникова.

го археологического объекта. В целом, проблематика геоархеологических исследований включает в себя:

1) изучение ландшафта (геофизические и геохимические методы),
2) изучение геологической структуры отдельного памятника и целого региона,
3) палеореконструкция природной обстановки (климат и окружающая среда),
4) изучение природной динамики существования памятника (от начала формирования до раскопок),
5) выявление зон активности и их соотношения в рамках памятника,
6) моделирование динамики взаимодействия человека с окружающим ландшафтом (в том числе изучение пространственного распределения источников неорганического сырья),
7) датировка памятника.

Основные виды анализа, применяемые в геоархеологии – геоморфологический, стратиграфический и седиментологический.

На оформление геоархеологической проблематики повлияла и изначальная методологическая тенденция «новой археологии» рассматривать отдельный памятник как составную часть региональной эко-социальной системы и путем сопоставления различных видов систем добиваться уяснения эволюции (развития) культуры – «внебиологического средства адаптации». При этом основополагающим моментом для рассмотрения функционирования отдельной региональной системы является характер и степень подвижности человеческих коллективов в пространстве. Теоретическая возможность воссоздавать эко-социальные системы прошлого вытекает из концепции «равновесного» (equilibrium) характера «адаптации» человека и устойчивости эко-социальных связей, что однозначно должно быть отражено в структуре археологического материала отдельного памятника. В то же время налицо неразграниченность понятий процесса (to adapt) и состояния (to be adapted) [Dunnell, 1980: 35–99; O'Brien, Holland, 1992: 36–59].

Хотя нередко памятник расценивается как «производная» определенного культурно-экологического процесса и поэтому в чем-то как «служебная» единица исследования, он все же никогда не терял статуса самостоятельного объекта всестороннего изучения, даже в условиях новых методологических веяний [Freeman, Echegaray, Klein, Crowe, 1988: 3–39; Greiser, Greiser, Vetter, 1985: 849–77; Skar, Coulson, 1985: 351–61; Straus: 41–60; Straus, Akoshima, Petraglia, Seronie-Vivien, 1988: 328–348]. Пристальное внимание к археологическому памятнику как ключевому объекту исследования в немалой степени было обусловлено проблемой выработки «теорий среднего уровня» (middle range theories), как в широком (комплекс методологических положений, дающих возможность «увязать» отдельные эмпирические данные с общетеоретическими построениями «высокого» уровня), так и в узком (изучение закономерностей процессов формирования археологических памятников (site formation) в прошлом и настоящем) [Bettinger, 1991]. Таким образом, археологический памятник в качестве объекта изучения может рассматриваться с трех сторон: а) как комплекс фиксированной информации культурно-исторического и эко-социального характера – основа для дальнейшей реконструкции; б) как многоаспектный «верификат» теоретических построений, как правило, гипотетического характера; в) как источник информации для выработки более «совершенных» (усложненных) построений, учитывающих наибольшее количество возможных устойчивых связей между субъектами/объектами исторической действительности и между нею и археологической действительностью (относится к этноархеологическим исследованиям). Думается, проблема здесь не в области теории, но в степени информативности конкретного памятника и в способности конкретного исследователя изъять эту информацию – то есть в профессионализме, недостаток которого удобно прикрывать высокоумной «новизной».

Получение объективных данных и возможность их максимального использования в дальнейшем достигается также при помощи методов, обеспечивающих доскональную фиксацию археологического материала. Данный этап, во многом чисто технический, требует высокой «чуткости» исследователя к возможным взаимосвязям носителей информации экогенного, антропогенного и смешанного характера, что может быть окончательно выяснено лишь при последующем анализе. Наиболее полный учет информации, получаемой во время раскопок, является основой для успешного преодоления обоих указанных выше родов опосредованности.

Перечень методик раскопок и фиксации материала, применяемых к различным по своим ландшафтно-природным и культурно-историческим характеристикам памятникам, весьма обширен, однако общим является детальное членение всей толщи культурного слоя по горизонтали и вертикали, с соответствующей подробной фиксацией. Относительная малочисленность находок и определенные условия залегания позволяют каждой из них занимать на плане место в полном соответствии с ее расположением в культурном слое. Это составляет основу для проведения всестороннего контекстуального анализа – от учитывания ориентации памятника и его отдельных структур по сторонам света до сравнительного микростратиграфического изучения седимента (уже на данном этапе можно выявить одно/разновременность различных частей памятника [Simms, Heath, 1990: 797–813].

Основой для изучения собственно культурных остатков является с давних пор общепринятый планиграфический метод. Использование вычислительной техники в археологических исследованиях значительно расширяет его возможности, делая наблюдения более «научными», лишенными субъективного фактора. Нередко методологической основой планиграфических исследований является поиск закономерностей пространственного распределения артефактов в соответствии с концепциями «технологий сберегания» (curated technologies) и «фуражиров/собирателей» (foragers/collectors) [Binford, 1966: 238–295; Binford, 1973: 227–254; Binford, 1980: 4–20]. Обе концепции являются результатом этнографических/этноархеологических наблюдений современности и касаются соответствия типов «поведения» и «адаптации» структуре распределения материальных остатков в рамках памятника. Сложная «логистическая» система планированного природопользования «собирателей» предполагает наличие разнофункциональных «спутников» базового поселения и длительное «сберегание» определенных видов орудий, в соответствии с устойчивостью ежегодных хозяйственных ритмов, а также «наложение» следов различной хозяйственной деятельности в рамках базового поселения; «фуражиры» представляют собой полную противоположность и действуют в зависимости от непосредственной обстановки. Проблемным является вопрос выявления отдельных видов орудийной деятельности в рамках памятника, в связи с чем последние делятся на «тонкоструктурные» (fine-grained) и «грубоструктурные» (coarse-grained): первые являются отражением кратковременных событий, вторые же – долговременных; соответственно различаются и возможности восстановления причинно-следственных связей (действие – археологическое свидетельство). Диапазон методологических ориентиров простирается от поиска соответствия определенных видов деятельности, отраженных в устойчивом наборе орудий, отдельным зонам активности до выяснения размеров коллектива, длительности его пребывания или, хотя бы, интенсивности использования памятника на основе обобщенных данных (размер площади скопления культурных остатков, насыщенность слоя, разнообразие набора артефактов, обилие орудий) [Binford, 1978: 330–361; Yellen, 1977: 260]. Неотъемлемым является при этом выяснение сезонной обусловленности жизнедеятельности коллектива. Существование стереотипов «поведения», равно как и закономерностей их отражения в археологическом материале, предполагается для всей истории «первобытности», хотя уже в ранних исследованиях подобного рода указывается на возможные трудности: неверное определение как функциональных категорий артефактов и зон деятельности, так и взаимосвязей между ними [Bonnichsen, 1973: 277–291].

Вполне понятно осторожное отношение к выявлению «функций» памятников, поскольку каждый может отражать совокупность разновременных и неоднозначных процессов жизнедеятельности; большего внимания заслуживает поэтому анализ «местопребывания» (occupation) – непрерывно используемого пространства представителями «культурной системы», степень же различия комплексов артефактов статистически выделяемых «составных частей» памятника (subsite areas) между собой соответствует количеству периодов обитания [Sullivan, 1992: 99–115].

Для изучения пространственного распределения артефактов в англо-американской археологии с конца 1960-х г.г. последовательно применяются методы:

измерения вариантности (dimensional analysis of variance): пространство памятника изучается путем постепенного удвоения площади, начиная с наименьшей «клеточной» единицы; при каждом «шаге» происходит подсчет концентрации артефактов;

ближайшего соседнего объекта (nearest neighbour analysis): подсчет плотности артефактов на единицу площади и среднего расстояния до ближайшего объекта для выявления (не)произвольного характера пространственного распределения;

кластерного анализа (k-means analysis): существуют несколько типов распределения материала по поверхности (в виде пространственных «пучков», однородных структур, линейных структур, бессистемных структур); путем соотнесения координат отдельных типов артефактов между собой (при возрастающем количестве ожидаемых кластеров на каждом уровне рассмотрения) и сравнения полученных результатов между собой выявляются устойчивые скопления и их «ядра» (centroids), преимущественно совпадавшие с определенными структурами памятника; далее возможно изучение жизнедеятельности и хозяйственно-орудийных процессов на памятнике [Kintigh, Ammerman, 1982: 31–63; Simek, 1984: 405–420; Simek, 1987: 25–40; Simek., Larick, 1983: 165–180; Whallon: 115–130]; наглядностью обладает метод изолиний, построенных на основе статистических данных [Grün, 1987: 303–327; Otte, Evrard, Mathis: 95-124].

Очевидны как преимущества, так и недостатки кластерного анализа: лишь состояние in situ культурного слоя, его небольшая насыщенность и возможность определения типов артефактов непосредственно «в поле» – благоприятные условия для полноценного применения данного подхода, который, все же, дает возможность выяснять интенсивность деятельности, ее разнообразие и длительность пребывания. Однако сомнительны выводы, основанные на сочетании кластерного анализа и претендующих на универсальность этнографических моделей (ни для эскимосов-«собирателей», ни для бушменов-«фуражиров» их «стратегии» не являются исконными и исторически закономерными). К тому же, чрезмерное увлечение поиском законов «культурной эволюции» и «поведения» при помощи калькулятора может приводить к методически бездарным исследованиям: например, изучение структуры нераскопанного памятника на основе статистического сопоставления подъемного материала (800 м2) и находок из траншеи (44/1/2 м) [Coinman, Clark, Donaldson, 1989: 213–235]. Кроме того, нередко бросается в глаза выборочность в изучении площади раскапываемого памятника, например, неравномерность размеров частей раскопа или произведение исследования участками, что требует еще более осторожного отношения к получаемым статистическим данным.

Ограниченность статистических методов пространственного анализа, связанных с типологией, очевидна и в свете давней дискуссии Бинфорд – Борд, которая привела к развитию технологического направления [Rolland, Dibble, 1990: 480–499], предполагающего реконструкцию всех стадий производства и использования артефакта (от анализа источников и характеристик сырья до наблюдения за распределением крупных и мелких производственных отходов), а также всестороннее изучение следов макро- и микроизноса. Результаты комплексного технологического исследования вскрывают динамику и направленность хозяйственно-производственной деятельности на памятнике и общие тенденции эко-хозяйственных и эко-социальных ритмов его обитателей, в том числе соотношение ресурсно-сырьевых аспектов экономики и характера мобильности в пространстве [Gamble, 1999: 507].

Рассмотрение возможностей технологического анализа выходит за рамки данной работы, поэтому необходимо затронуть лишь его пространственный аспект. Речь идет о «методе связей» (refitting analysis), предполагающем предварительный ремонтаж. В сочетании с типологическим, трасологическим и метрологическим [Cahen, Keeley, van Noten, 1979: 661–683; Henry: 139–155; Moss, 1986: 116–133] анализом, данный подход наиболее перспективен для пространственно-временного рассмотрения динамики орудийно-производственной деятельности в рамках памятника. Появляется возможность установить одно/разновременность отдельных участков, причем не только по горизонтали, но и по вертикали [Gamble:333; Otte, Evrard, Mathis: 106], и выявить производственное значение каждого из них, даже на уровне индивида [Cahen, Keeley, 1980: 160–180]. Данный подход позволяет выяснить и вопросы технологий «сбережения»: степень «складывания» материала зависит от объема уже готовых артефактов, принесенных на памятник; целые нуклеусы и крупные сколы свидетельствуют о возможной «консервации» (caching) их для использования при следующем посещении; о технологической динамике говорит и расстоя-

ние от орудий до места их изготовления; в целом, применение технологий «сберегания» обусловлено качественными и количественными характеристиками сырья [Marks: 275–285]. Необходимо учитывать и ситуационный контекст (например, очаг) воссоздаваемого технологического процесса. Поскольку анализ сырья – неотъемлемый аспект технологического подхода, его комплексное применение связано с разрешением взаимосвязанных проблем степень подвижности – доступность сырья что, в свою очередь, предполагает рассмотрение закономерностей расположения памятника в локальной природно-ландшафтной системе, т.е. выход на региональный уровень исследования эко-хозяйственных и даже эко-социальных (прослеживание перемещений и связей коллективов по распространению различных видов сырья) процессов, основанных на принципах рационального и эффективного использования окружающей среды [Gamble, 1999: 507; Yerkes: 183–212]. Благодаря данной многоаспектной методике, вырабатывается основа как для выявления причин, обусловивших определенный облик индустрии памятника, так и для их сравнения на различном региональном уровне. Крайне необходим при этом также анализ палеофаунистических данных, что связано с применением особых приемов учета и описания, а актуальными являются вопросы их пространственного распределения и накопления в процессе формирования памятника.

На основе технологического анализа могут предприниматься многоуровневые исследования по отдельным памятникам, где сопоставление пространственной информации, характера производственно-орудийной деятельности (степень и интенсивность использования), палеобиологических (видовой состав и потребленная биомасса), природно-ландшафтных данных и прочих источников дает возможность предпринимать изучение структуры коллектива и его динамики во времени и пространстве [Odell, 159–182; Odell, 1980: 404–31]. Наибольший объем информации предоставляют, безусловно, памятники с изначально четкой пространственной структурированностью и следами сооружений.

Все же попытки напрямую рассчитать численность коллектива по данным памятника некорректны. Ни площадь односемейного жилища (в 6 раз большая количества обитателей), ни соотношение размеров различных участков памятника (от односемейных жилищ до общей территории по «кольцевой» модели) [Casselberry, 1974: 117–22; Yellen, 1977: 260] не учитывают особенностей жизнедеятельности в его рамках. В то же время, должно учитываться наличие персонального пространства как явления социальной жизни коллектива. Единовременная структура жилого комплекса может быть изучена через поквадратные подсчеты концентрации материала внутри него ({микропластины х отщепы} / пластины ?), что будет соответствовать количеству малых семей [Grwn, 1987: 303–27], но эти данные гипотетического характера могут носить лишь вспомогательный характер.

Литература

Bettinger R. Hunter-gatherers: archaeology and evolutionary theory. – N.Y., – 1991.

Binford L. A preliminary analysis of functional variabilityin the Mousterian of Levallois facies// Am. anthropologist. v.68. 1966. p.238–95;

Binford L. Interassemblage variability: the Mousterian and the «functional» arguement//The explanation of culture change//Renfrew C.(ed).L., 1973. p.227–54;

Binford L. Dimensional analysis of behaviour and site structure//Am.antiq. v.43. n.3. 1978. p.330–61;

Binford L. Willow smoke and dogs' tails// Am.antiq. v.45. n.1. 1980. p.4–20.

Bonnichsen R. Millie's Camp//World archaeology. v.4. n.3. 1973. p.277–291.

Butzer K. Archaeology as human ecology. – Camb., 1982.

Cahen D., Keeley L. Not less than two, not more than three//World archaeology. v. 12. n.2. 1980. p.160–80.

Cahen D., Keeley L., van Noten F. Stone tools,toolkits and human behaviour in prehistory// Current anthropology. v.20. n.4. 1979. p.661–83;

Casselberry S. Further refinement of formulae for determining population from floor area// World archaeology. v.6. n.1. 1974. p.117–22;

Coinman N., Clark G., Donaldson M. Aspects of structure in an epipaleolithic occupation site in W. Jordan//Alternative approaches to lithic analysis. N.Y., 1989. p.213–35.

Dunnell R. Evolutionary theory and archaeology//Advances in archaeological method/ Schiffer M.(ed). - N.Y., 1980 - pp. 35-99.

Freeman L., Echegaray J., Klein R., Crowe W. Dimensions of research at El Juyo//Upper Pleistocene prehistory of Western Eurasia/ Dibble H.(ed).Penns., 1988. p.3-39;

Gamble C. The Palaeolithic societies of Europe.Camb., 1999. 507p.

Greiser S.,Greiser T.,Vetter S. Middle Prehistoric period adaptations and paleoenvironment in the Northwestern Plains: the Sun river site//Am. antiq. v.50. n.4. 1985. p.849-77;

Grün O. Seasonal variation in Maglemosian group size and structure//Current anthropology. v.28. n.3.1987. p.303-27;

Hassan F. Sediments in archaeology//Journal of field archaeology. v.5. 1978. p.197-213.

Hassan F. Geoarchaeology: the geologist and archaeology//Am. antiq. v.44. n.2. 1979. p.267-270.

Henry D. Correlations between reduction strategies and settlement patterns//Alternative approaches to lithic analysis. p.139-55;

Kintigh K., Ammerman A. Heuristic approaches to spatial analysis in archaeology//Am. antiq. v.47. n.1. 1982. p.31-63;

Marks A. The curation of stone tools during the Upper Pleistocene// Upper Pleistocene prehistory of Western Eurasia. p.275-85.

Moss E. Aspects of site comparison//World archaeology. v.18. n.1. 1986. p.116-33.

O'Brien M., Holland T. The role of adaptation in archaeological explanation//Am. antiq. v.57. n.1. 1992. p.36-59.

Odell G. Fitting analytical techniques to prehistoric problems with lithic data//Alternative approaches to lithic analysis. p.159-82;

Odell G. Toward a more behavioral approach to archaeological lithic concentrations//Am. antiq. v.45. n.3. 1980. p.404-31.

Otte M., Evrard J., Mathis A. Interpretation d'un habitat au Paleolithique moyen//Upper Pleistocene prehistory of Western Eurasia. p.95-124.

Rolland N., Dibble H. A new synthesis of Middle Palaeolithic variability in the Mousterian of Levallois facies//Am. antiq. v.55. n.3. 1990. p.480-99.

Simek J. Integrating pattern and context in spatial archaeology//Journ. of arch. science. v.11. 1984. p.405-20;

Simek J. Spatial order and behavioural change in the French Palaeolithic//Antiquity. v.61. 1987. p.25-40;

Simek J., Larick R. The recognition of multiple spatial patterns//Journ. of arch. science. v.10. 1983. p.165-80;

Simms S., Heath K. Site struct. of the Orbit Inn//Am. antiq. v.55. n.4. 1990. p.797-813.

Skar B., Coulson S. A case study of Rmrmyr II// The Mesolithic in Europe//Bonsal C.(ed).Edinb., 1985. p.351-61;

Straus L. The uppermost Pleistocene in Gascony//Upper Pleistocene prehistory of Western Eurasia. p.41-60.

Straus L., Akoshima K., Petraglia M., Seronie-Vivien M. Terminal Pleistocene adaptations in Pyrenean France//World archaeology. v.19. n.3. 1988. p.328-48.

Sullivan A. Investigating the archaeological consequences of short-duration occupations// Am. antiq. v. 57. n.1. 1992. p.99-115.

Whallon R. Spatial analysis of Palaeolithic occupation areas//The explanation of culture change. p.115-30.

Yellen J. Archaeological approaches to the present. N.Y., 1977. 260p.

Yerkes R. Lithic analysis and activity patterns at Labras Lake//Alternative approaches to lithic analysis. p.183-212.

Yellen J. Archaeological approaches to the present. N.Y., 1977. 260p.

Ю.В.Иванченко

ПРОБЛЕМА ИСТОРИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПАМЯТНИКОВ РАННЕПЕРВОБЫТНОГО МОНУМЕНТАЛЬНОГО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

Abstract

The article is devoted to the problems of historical interpretation of Early Prehistory Monumental Art on the territory of Ukraine. It analyses the images revealed in two monuments with Late Palaeolithic and Mesolithic paintings – Kamennaya Mohyla in Azov region and Balamutovka cave in Dniester region. As a result, there were outlined some important questions of their interpretation, such as: problems of their documentation, chronological, cultural and social attribution and others. Special attention was paid to the subjects, plots and scenery of these paintings and to their study in contemporary literature. It was discovered the possibility to interpret Early Prehistoric images within general concept of living space exploitation which implicates not only passive adaptation to natural environment but attempts of active influence on it as well.

Интерпретация первобытного изобразительного искусства является одной из самых интересных, но в то же время сложнейших проблем, с какими только приходилось сталкиваться многим исследователям культуры древних обществ.

В отличие от мелкой пластики, находки которой на территории современной Украины неоднократно становились объектами морфологического и стилистического анализа, открывшего возможность их социальной, мировоззренческой и историко-культурной интерпретации, всестороннее исследование памятников наскальной живописи и сегодня остаётся одной из актуальных проблем. Отчасти это объясняется ограниченностью источниковой базы. Монументальное изобразительное искусство раннепервобытного времени на территории Украины представлено только двумя памятниками: комплексами Каменной Могилы в Приазовье и Баламутовской пещеры в Среднем Поднестровье, изучение которых было начато лишь в послевоенное время [Даниленко, 1986; Черныш, 1953].

Одной из первых проблем, ставших на пути у их исследозателей, была проблема документации изображений, о больших недостатках методов которой писал еще В.Н.Даниленко [Даниленко, 1986: 51]. Методы документации, использованные в Каменной Могиле, несомненно, несли на себе субъективный отпечаток [Шер, 2000: 79]. Тем не менее, этот памятник, характеризующийся сравнительно неплохой сохранностью, позволял неоднократно возвращаться к самим оригиналам. В результате сегодня многие исследователи склоняются к тому, чтобы рассматривать изображения из Каменной Могилы группами, объединяя их в сложные сюжетные композиции.

В Баламутовской пещере эта ситуация выглядела гораздо сложнее: обвал уничтожил почти все рисунки, что лишило исследователей возможности обращаться к первоисточнику. Опубликованные же материалы не являются исчерпывающими, так как данные в них рассеяны и носят обрывочный характер [Черныш, 1953; 1975]. Исходя из этого, сегодня практически не представляется возможным проследить сюжетные линии среди указанных изображений. Фрагментарность изображений и, нередко, их документации, в свою очередь, создавали существенные трудности в их хронологической атрибуции. Попытки В.Н.Даниленко датировать изображения из Каменной Могилы раннепервобытным временем (верхний палеолит и мезолит) неоднократно вызывали возражения со стороны других исследователей, которые, базируясь на специфической интерпретации сюжетов, склонялись к более молодому возрасту данного памятника [Бадер, 1941; Рудинский, 1961]. Аналогичная ситуация с датировкой комплексов Баламутовки эпо-

Иванченко Ю.В. – аспірант кафедри археології та етнографії Одеського університету ім. І.І.Мечникова.

хой мезолита, автором которой был А.П.Черныш. Опираясь на данные о том, что через год после обнаружения баламутовских изображений, большая часть из них была уничтожена в результате обвала, А.А.Формозов считал маловероятным, что разрушительные процессы могли пойти ускоренным темпом только в последнее время, доказывая необходимость омоложения установленного ранее возраста [Формозов, 1969: 143]. Спелеологические исследования последних лет доказали большую вероятность того, что изображения из Баламутовской пещеры могли быть сделаны в эпипалеолите (Рідуш, 2000: 76-80]. Принимая это во внимание, мы склонны рассматривать изображения из Каменной Могилы и Баламутовки как раннепервобытные и относить их к позднему плейстоцену - раннему голоцену.

Хронологически и стилистически более древними считаются изображения из Каменной Могилы, которые при ближайшем рассмотрении объединяются в сложные сюжеты, свидетельствующие о высокой наблюдательности автора. Эти изображения представляют собой неглубокие гравировки, на которых прослеживаются зооморфные и антропоморфные фигуры. В то же время, изображения из Баламутовской пещеры представляли собой уникальный памятник наскальной живописи, не имеющий аналогов в нашей стране и отражающий начальный этап стилизации древних изображений [Гладких, Станко, 1996: 41].

Ещё одна важная проблема, возникающая при обнаружении памятников изобразительного искусства, связана с определением культурной принадлежности общностей, которым могли принадлежать найденные результаты изобразительной деятельности человека.

По предположению А.П.Черныша, Баламутовская пещера была местом, где происходили ритуальные магические церемонии мезолитических коллективов, проживавших в её окрестностях и принадлежащих к молодовской археологической культуре [Черныш, 1975].

В.Н.Даниленко также считал Каменную Могилу святилищем, подчёркивая, однако, что оно регулярно посещалось разнокультурными племенами, проживавшими на этой территории, начиная с верхнего палеолита и до средневековья включительно [Даниленко, 1986: 4].

Предметом наиболее острых дискуссий в контексте анализа изобразительной деятельности является интерпретация отдельных образов и первобытного искусства в целом.

Среди изображений обоих рассматриваемых комплексов абсолютно преобладают зооморфные. В сценах охоты из Каменной Могилы часто встречаются изображения мамонтов, быков, носорогов, сайгаков и оленей, хотя и сегодня продолжается дискуссия по поводу интерпретации отдельных образов. В результате, часть исследователей вообще отрицает присутствие среди изображений из Каменной Могилы палеолитических образов [Рудинский, 1961; Формозов, 1969]. Реже изображены кабаны, козлы, косули, лани и сарны. Известны единичные изображения лошадей, змей и птиц. Хищники в основном представлены пещерными львами, волками (собаками?), пещерными медведями. Данные о видовом разнообразии баламутовских изображений не столь многочисленны. Известно, что среди изображений прослеживаются фигуры лошадей, собак и рыб.

Абсолютное преобладание среди изображений, выявленных на обоих памятниках, представителей фауны, которые являлись основой промысловой деятельности раннепервобытного населения данных регионов, отражает исключительную важность охоты в их системах жизнеобеспечения и, в целом, типично для изобразительного искусства изучаемого времени. Широкое видовое разнообразие животных, чьи изображения зафиксированы в комплексах Каменной Могилы и Баламутовки, вероятнее всего отражает процесс трансформации фаунистических комплексов, происходивший на рубеже плейстоцена и голоцена, и может рассматриваться как свидетельство того, что эти изображения, даже в рамках одного памятника, вряд ли следует считать одновременными.

В результате, набор объектов изображения играет важную, но не решающую роль в процессе исторической интерпретации раннепервобытных памятников монументального искусства. Более широкие возможности в этом плане открываются в ходе изучения сюжетной композиции изображений, которая учитывает не только видовой, но и половозрастной состав, а также особенности поведения объектов изображения.

Среди изображений мамонтов, носорогов и быков встречаются рисунки взрослых и молодых особей [Даниленко, 1986: 83, рис. 33; 84, рис. 3; 90-91, рис. 42; 98, рис. 50; 104, рис. 57]. Вероятнее всего, это отражает результаты наблюдений древних людей за местными представителями фауны и осознание ими того, что весь цикл жизнедеятельности этих животных проходил на их территории. Следует отметить, что в эпоху позднего плейстоцена зимы были чрезвычайно холодными и малоснежными, но несмотря на суровые природные условия в плейстоценовой мамонтовой степи, регион изобиловал необходимой этим животным пищей [Якобсон, 2000: 62]. Интересен тот факт, что первобытные люди, судя по всему, осознавали, что, в отличие от местных представителей фауны, северный олень был здесь временным гостем [Пидопличко, Топачев-

ский, 1953: 101–103]. Это подтверждается тем, что среди его изображений не встречается молодых особей, однако, есть изображение этого животного, убегающего от охотников в северном (судя по планировке Пещеры Колдуна) направлении [Даниленко, 1986: 81, рис. 32].

Древние изображения часто объединяются в сложные сюжеты, которые, в свою очередь, отражают наблюдения первобытных людей за поведением промысловых видов животных в случае опасности. Например, изображение группы быков, сбившихся в кольцо рогами наружу и принявших позу «круговой обороны» [Даниленко, 1986: 58, рис. 17]. Такое поведение характерно для американского бизона и сегодня [Баскин, 1976: 118]. Сюда следует отнести и изображение стройного благородного оленя, который в минуту опасности движется на запад (опять же, согласно планировке изображений в Пещере Колдуна) [Даниленко, 1986: 58, рис. 28]. Интересен тот факт, что олени в случае опасности предпочитают двигаться спиной к солнцу, чем пользуются современные охотники на диких оленей [Баскин, 1976: 259].

Наличие у раннепервобытного населения глубоких познаний биологии, экологии и этологии в области своих промысловых животных подтверждается и многочисленными этнографическими данными [Элькин, 1952]. Мы предполагаем, что данные знания обретались древними людьми в процессе охоты и затем успешно использовались с целью повышения её эффективности.

Не исключено, что охотничьи племена были беспокоены не только текущими проблемами жизнеобеспечения, но и тем, как сохранить промысловый вид для охоты в будущем [Авдеев, 1959: 57]. Именно в этом контексте мы рассматриваем встречающиеся в Каменной Могиле удвоенные изображения мамонтов, носорогов, быков и сайгаков. Принимая во внимание то, что перечисленные выше виды являлись местными представителями фауны, можно предположить, что и рисунки изображали спаривание (возможно, как некий магический ритуал), результатом которого должно было стать плодовитое потомство.

Характерной особенностью рассматриваемых памятников монументального изобразительного искусства, является относительно большой (по сравнению с западными комплексами) удельный вес атропоморфных изображений. Значительная часть их предстаёт в виде танцующих людей в звериных масках.

Среди многочисленных антропоморфных изображений большой интерес представляет сцена из Пещеры Колдуна, на которой изображены люди (некоторые в оленьих масках), танцующие вокруг забитого мамонта [Даниленко, 1986: 80, рис.27]. Сегодня в литературе описаны многочисленные этнографические примеры охотничьих и тотемических плясок у различных народов, в ходе которых люди «рядились» в шкуры и маски, олицетворяющие основные объекты своего промысла [Авдеев, 1959: 53–59]. При этом следует отметить, что в охотничьих плясках изображается только удачная охота. На протяжении всего XX ст. в науке дискутируются самые разные интерпретации функциональной нагрузки изображений таких плясок. Наибольшее количество сторонников в последние десятилетия приобрели ритуально-программирующая, учебно-тренировочная и мемориальная гипотезы. Все они связаны с представлением о сценарности охоты (предстоящей или уже свершившейся), поскольку во всех случаях речь идёт о законченном представлении о событии, играющем важную роль в системе жизнеобеспечения древнего коллектива.

Первобытные охотники «рядились» в шкуры и маски животных не только во время охотничьих плясок, они маскировались и в ходе самой охоты, что ярко проиллюстрировано одной из композиций Пещеры Колдуна, где изображены две шеренги животных, возглавляемых лже-вожаком [Даниленко, 1986: 86, рис. 33]. Сказать: пытался ли человек, надевая на себя маску и шкуру животного, приблизить себя к зверю, либо охотник, признавая наличие у животных разума, воли и эмоциональности, стремился уподобить их мир миру человеческому, – крайне трудно [Формозов, 1980: 17; Штернберг, 1936: 267]. Тем не менее, вряд ли стоит подвергать сомнению тот факт, что характерный для первобытного человека синкретизм сознания проявился в полной мере и в области его изобразительного творчества. В таком контексте создание изображения представляется компонентом рациональной деятельности, наряду с созданием орудий труда и самим процессом охоты [Черных, 1982: 8–20].

Так, используя самые разнообразные изощрённые приёмы охоты, человек часто на практике убеждался в их недостаточности, что привело к изобретению ещё одного вида «воздействия» на животных – тотемическому.

Ярко иллюстрирует этот переход сцена «Великой Богини» из Пещеры Колдуна [Даниленко, 1986: 90–91, рис. 41; 92–93, рис. 43], на которой представлена Великая Мать-Лосиха, защищающая травоядных животных от пещерного льва, способствуя, таким образом, сохранению видов, служивших объектами промысла. Интересен тот факт, что образ «Рогатой Матери» является одним из широко распространённых в мифологии многих народов Евразии [Михайлова, 1999: 39]. Не исключено, что появлению этого образа могли способствовать непосредствен-

ные наблюдения древних людей за поведением испуганных лосей. Известно, что в минуты угрожающей опасности именно одна из лосих берёт на себя инициативу, выскакивая из стада, после чего все животные направляются за ней [Баскин, 1975: 32]. Принимая во внимание то, что Великая Богиня защищает других животных, не следует исключать именно такое происхождение культа «Матери-Лосихи».

К сожалению, опубликованных материалов по баламутовским изображениям недостаточно для того, чтобы с уверенностью говорить о сюжетности и сценарности изображений. Тем не менее, преобладание среди зооморфных изображений объектов, имеющих промысловое значение, при наличии антропоморфных образов, позволяет допускать существование некоторых аналогий с рассмотренными комплексами Каменной Могилы.

Анализ образов, сюжетов и сценарных композиций изображений позволяет, с одной стороны, рассматривать произведения древних художников как результат специфического адаптивного поведения, порождённого естественным отбором. В данном контексте создание изображений, с учётом синкретического характера раннепервобытной культуры и сознания, может интерпретироваться в одном операционном ряду с изготовлением орудий труда, ловушек, выслеживанием зверя и т.д., как отражение осознания необходимости активной деятельности для гарантирования жизнеобеспечения. Такой подход уже использовался как в зарубежной, так и в отечественной науке [Mithen, 1991: 103–114; Шер, 2000: 77–87; Якобсон, 2000: 57–65]. С другой стороны, мы учитываем не только зависимость человека от природно-географических условий, так как, адаптируясь к условиям обитания, человек и сам влиял на окружающий его мир: убивал животных, иногда полностью уничтожая свою пищевую базу, разжигал огонь, обживал пещеры... В результате, человек не только приспосабливался к внешним условиям, но и сам становился важнейшим экологическим фактором, иногда до неузнаваемости изменявшим природно-географическую среду. Учитывая эти взаимные влияния, все проявления жизнедеятельности человека нужно вносить в единый контекст – освоение жилого пространства.

Результаты осознанных наблюдений древних людей за поведением животных (например, фиксация специфических поз обороны, движения животных относительно солнца в случае угрожающей им опасности, различение местных представителей фауны и мигрирующих животных, использование экологических аспектов поведения промысловых видов животных в своих интересах) дают нам возможность рассматривать изобразительное искусство в контексте их систем освоения жилого пространства.

Литература

Авдеев А. Д. Происхождение театра. – М., 1959.

Бадер О.М. Петрогліфи Кам'яної Могили: Палеоліт і неоліт України. – К., 1941.

Баскин Л.М. Экологические аспекты поведения копытных животных. – Автореф. дис... д.б.н. – М., 1975.

Баскин Л.М. Поведение копытных животных. – М., 1976.

Гладких М.І.. Станко В.М. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України) // Археологія. – 1996. – № 3.

Даниленко В.М. Кам'яна Могила. – К., 1986.

Демешенко С. А. Особенности сравнительного анализа палеолитического искусства // Локальные различия в каменном веке. – СПб., 1999.

Михайлова Н.Р. Міфи про оленя у народів Євразії // Vita Antiqua. – К., 1999. – № 2.

Пидопличко И.Г., Топачевский В.А. Лось и северный олень в доисторическом прошлом // Природа. – 1953. – № 7.

Рідуш Б. До питания про вік малюнків Баламутівської печери // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології и етнології. – Т. 2. – Чернівці, 2000.

Рудинський М.Я. Кам'яна Могила. – К., 1961.

Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству // Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1969. – № 156.

Формозов А.А. Памятники изобразительного искусства на территории СССР. – М., 1980.

Черных Е.Н. Проявление рационального и иррационального в археологической культуре (к постановке проблемы) // СА. – 1982. – № 4.

Черныш А.П. Пещера с древними рисунками // БКИЧП. – 1953. – № 8.

Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я за доби мезоліту. – К., 1975.

Щер Я.А. Первобытное искусство: факты, гипотезы, методы и теория // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2000. – № 2.

Штернберг Л.Я. Первобытная религия. – Л., 1936.

Элькин А. Коренное население Австралии. – М., 1952.

Якобсон Э. Петроглифы и естественная история: источники реконструкции и экологические культуры // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2000. – № 1.

Mithen S.J. Ecological Interpretation of Palaeolithic Art // Proceedings of Prehistoric Society. – Vol. 57.

Л.Л.Залізняк

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ПОЛІССЯ У ПЕРВІСНУ ДОБУ

Abstract

The archaeology materials gives opportunity to tell about three largest ancient culture-historical provinces of Ukraine- North-West, South-West and South-East. We can say about beginning of formation this provinces at the end of Upper Palaeolithic age. Everyone of them had their own directions of cultural links. The article devotes to the history of cultural and ethnic links of North Ukraine and first of all Polissya lowland with Baltic region. There were about 15 migration waves from the west to Polissya from the late Palaeolithic up to the Middle Age times.

Україна – одна з найбільших за площею країн Європи. Її окремі землі належать до різних природних зон і здавна контактують з різними культурно-історичними центрами Євразії. Культурно-історичні зв'язки провінцій були детерміновані природно-географічними факторами, перш за все належністю цих регіонів до певних природних зон та розміщенням на географічній карті Євразії. Судячи з археологічних матеріалів, напрям згаданих контактів визначився дуже рано у первісну добу і впливав на історичні долі регіону протягом усього середньовіччя і навіть пізніше. Тому на українських теренах з первісних часів простежуються три великі провінції, етногенетичні зв'язки яких спрямовані у різні напрямки. Південно-Західна Україна здавна перебувала під балканським впливом. Степи Південного Сходу та Півдня нашої батьківщини довго являли собою західну периферію великого азійського світу скотарів-номадів. Північно-Західна Україна (Полісся і прилеглі регіони Волині, Прикарпаття та Поділля) розвивалися в тісних контактах з Південною Балтією та Центральною Європою [Залізняк, 1997: 24–39, 1998 б: 231–244].

Культурно-історичні зв'язки певного регіону значною мірою визначає розташування та природна своєрідність останнього. Поліська низовина, що займає північ України та південь Білорусі, у природно-географічному сенсі являє собою східну частину Великої Європейської низовини. Остання простяглася від Англії до Десни на 2,5 тис. км і характеризується специфічними, досить однорідними природними умовами: помірним, відносно вологим кліматом, низьким, плоским рельєфом, піщанистими ґрунтами, численними ріками та болотами, суцільними змішаними лісами. Археологічні матеріали дозволяють говорити про стійкі культурні зв'язки первісного населення Полісся зі своїми західними сусідами, мешканцями згаданих низин Південної Балтії починаючи з кінця льодовикової доби.

Археологічні дані переконливо свідчать про потужні хвилі мігрантів, які протягом останніх 12 тис. років котилися коридором між Балтією та Карпатами з заходу на схід у лісову зону Східної Європи. Південні потоки цих міграцій періодично заливали Північну Україну (Полісся, Прикарпаття, Волинь). Деякі з них вихлюпувалися за межі Полісся і сягали Східної України, Надпорожжя і навіть Надчорномор'я. З фінального палеоліту до середньовіччя таких міграційних хвиль нараховується більше 15. Перші з них пов'язані з первинним заселенням півночі Європи у зв'язку з відступом льодовика. Враховуючи новітні дані археології, антропології, палеолінгвістики можна зробити висновок, що вона має безпосереднє відношення до формування саамів Скандинавії та фінських народів півночі Східної Європи.

Приблизно 13 тис. р. тому Балтійський басейн звільнився від крижаного щита Скандинавського льодовика. Безкраї низини, що простяглися на 2500 км від Британії на заході до Десни на сході і вкрилися холодними тундростепами з незліченними стадами північних

Залізняк Л.Л. – професор, доктор історичних наук, завідуючий відділом археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

оленів, стали придатними для заселення прильодовиковими мисливцями з півдня. Зазначимо, що на той час у тілі льодовика були скуті величезні маси води, тому рівень світового океану був на десятки метрів нижчим від сучасного. Північного моря між Британією та Скандинавією не було, а на його місці простягалася велика низина – Північноморський континент (Рис. 1).

Першими мешканцями цих Північноєвропейських прильодовикових низин 13000–12000 р. тому були мисливці на оленя гамбурзької культури. Формування культури пов'язують із просуванням мадленських мисливців з Паризького басейну на територію Голландії, в Британію та в район Гамбурга [Rust, 1937, Burdukiewich, 1987: 176–180]. Археологічні дані свідчать про міграцію невеликих груп гамбурзького населення через Польську низовину в басейни Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра. Зокрема, гамбурзькі вістря знайдені на півночі Київщини на стоянці Прибір [Залізняк, 1999 а: 208–211].

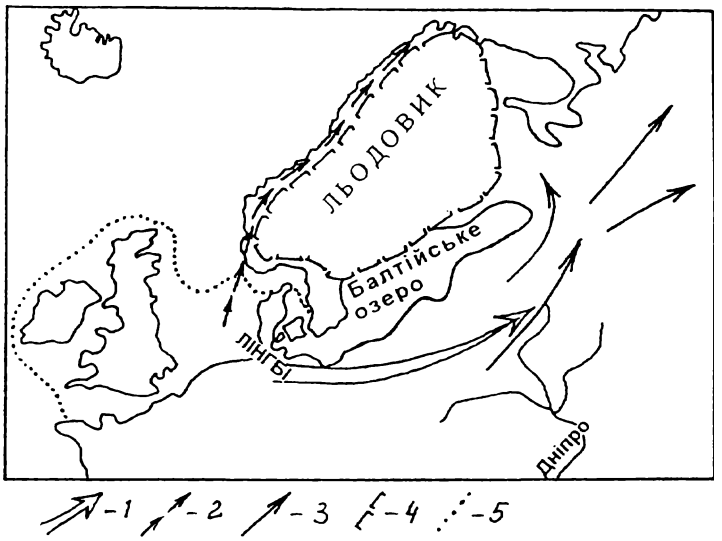

Рис. 1. Північна Європа на рубежі плейстоцену та голоцену. Умовні знаки: Міграція людності культури Лінгбі 11 тис. р. тому (1), пращурів саамів (2) та свідерських пращурів фіннів (3) 10 тис р. тому. Контури льодовика (4) та узбережжя Європи (5) 10 тис р. тому.

В Аллереді ці нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи брали участь у формуванні культури Лінгбі Західної Балтії. Різке похолодання на початку Дріасу III близько 11 000 р. тому спричинило відхід лінгбійського населення із Західної Балтії у південно-східному напрямку і його далеку міграцію через Північнонімецьку, Польську, Поліську низовини, басейни Німана та Верхнього Дніпра, аж до витоків Волги. Лінгбійська хвиля, судячи по знахідкам характерних вістер, на початку Дріасу III прокотилася і через Українське Полісся [Залізняк, 1999 а: 41, 210–216] (Рис.2).

На лінгбійській генетичній основі в Дріасі III сформувалося 3 споріднені культури мисливців на північного оленя з наконечниками стріл на пластинах. Маються на увазі Аренсбург Північної Німеччини, Свідер басейнів Вісли, Прип'яті та Німану та Красносілля Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра. Саме ці нащадки масивних кроманьйонців прильодовикової Європи заселили північ континенту, що на грані плейстоцену та голоцену звільнилася від льодовика.

Після різкого потепління, викликаного проривом холодних вод Балтійського льодовикового озера в океан (так звана Біллінгенська катастрофа 8213 р. до н.е.), західне узбережжя Скандинавії звільнилося від криги. Сюди з Північноморського континенту просунулася людність аренсбурзької культури. Це переселення нащадків лінгбійських мисливців стимулювалося поступовим затопленням суші між Британією і Данією через швидке танення льодовика і підняття рівня світового океану (Рис. 1).

Другий потік мігрантів на північ Східної Європи обходив Балтію зі сходу. Це були свідерські мисливці на північного оленя басейнів Німану і Прип'яті. Вони мігрували на північ слідом за об'єктом полювання, який через підняття температур просувався північніше. Нащадки свідерських мисливців протягом раннього мезоліту (8000–6000 р. до н.е.) заселили північ Східної Європи від Фінляндії та Естонії до північного Уралу. На їх базі сформувалася група мезолітичних постсвідерських культур тайгової смуги Східної Європи [Залізняк, 1989: 80–89, 1999 а: 232–248, Сорокин, 1990, Кольцов, Жилин, 1999].

Схоже, що нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи, які на грані палеоліту та мезоліту просунулися західним узбережжям Скандинавії на північ, були пращурами саамів, а постсвідерці півночі Східної Європи

стали підґрунтям формування фінських та угорських народів. Саме так можна інтерпретувати дані палеоантропології та новітніх генетичних досліджень ДНК народів Європи. Вони свідчать, що саами і фінські народи півночі Східної Європи – хоча й окремі, але споріднені популяції європейського походження, генетично пов'язані з архаїчними кроманьйонцями прильодовикової Європи [Cavalli-Sforza L. e.a., 1994]. Їхній генотип західний європейський, а не східний сибірський.

За даними палеоантропології, першими післяльодовиковими мешканцями півночі Східної Європи були масивні, широколиці європеоїди архаїчного типу, морфологічно спорідненого з кроманьйонцями верхнього палеоліту Європи. Маються на увазі антропологічні матеріали з найдавніших поховань Оленячого Острова на Онезькому озері, Звейнієкі 2 в Латвії, Попово на Архангельщині [Денисова, 1975; Гохман, 1986; Ошибкина, 1994: 55]. Такі антропологічні особливості далеких попередників фінських народів тайгової зони Східної Європи пояснюються їх генетичним зв'язком з людністю свідерської культури, яка через культуру Лінгбі була пов'язана з прильодовиковими мисливцями Європи [Залізняк, 1999 а: 244; 2000].

З кроманьйонцями Мадлену Франції через ту ж культуру Лінгбі, схоже, були генетично пов'язані і перші мешканці півночі Скандинавії, які були далекими пращурами саамів. Не випадково антропологічний тип та генетика саамів споріднює їх з деякими найбільш архаїчними популяціями сучасного населення Європи, яких фахівці вважають далекими нащадками прильодовикового населення палеолітичної Європи. Маються на увазі альпідний тип Центрального масиву Франції, Альп, Апенін, деякі групи басків, ірландців, валійців [Тищенко, 2001: 78].

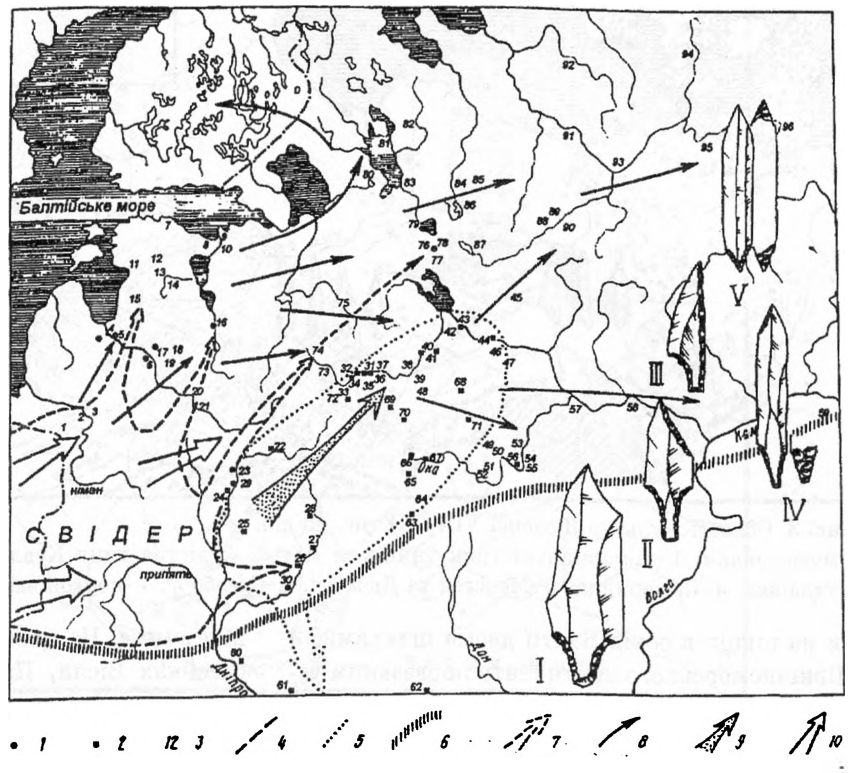

Рис. 2. Карта первинного заселення півночі Східної Європи у постльодовикову добу в IX–VI тис. до н.е.
Умовні знаки: 1–свідерські пам'ятки за межами поширення культури, 2–мезолітичні пам'ятки лінгбійської традиції (культури Гренськ, Пісочний Рів, Ієнево), 3–постсвідерські стоянки, 4–кордони свідерської культури, 5–кордон суцільного поширення пам'яток лінгбійської традиції, 6–південний кордон лісової зони, 7–міграція свідерського населення на межі плейстоцену та голоцену, 8–міграція постсвідерського населення в ранньому мезоліті, 9–міграція красносільської людності на межі палеоліту та мезоліту, 10–міграція населення лінгбійської культури близько 11 тис. р. тому. Типи наконечників стріл області культур з вістрями на пластинах: I – Лінгбі, II – Красносілля або Східний Аренсбург, III – Пісочний Рів, IV – Свідер, V – Постсвідер.

Сліди протофінського мовного субстрату в кельтських (ірландська, валійська, бретонська) та германських (англійська, німецька) мовах [Тищенко, 2001: 79–81] свідчать про дуже давні контакти протофінів з аборигенами Центральної та Західної Європи. На нашу думку, це сталося ще у фінальному палеоліті 13–10 тис. р. тому, коли на великих Європейських низинах від Британії до Полісся на основі Мадлену Західної Європи склалася культурна спільність культур з наконечниками стріл на пластинах (Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля). Після різкого потепління 10000 р. тому ці носії протоуральських діалектів руши-

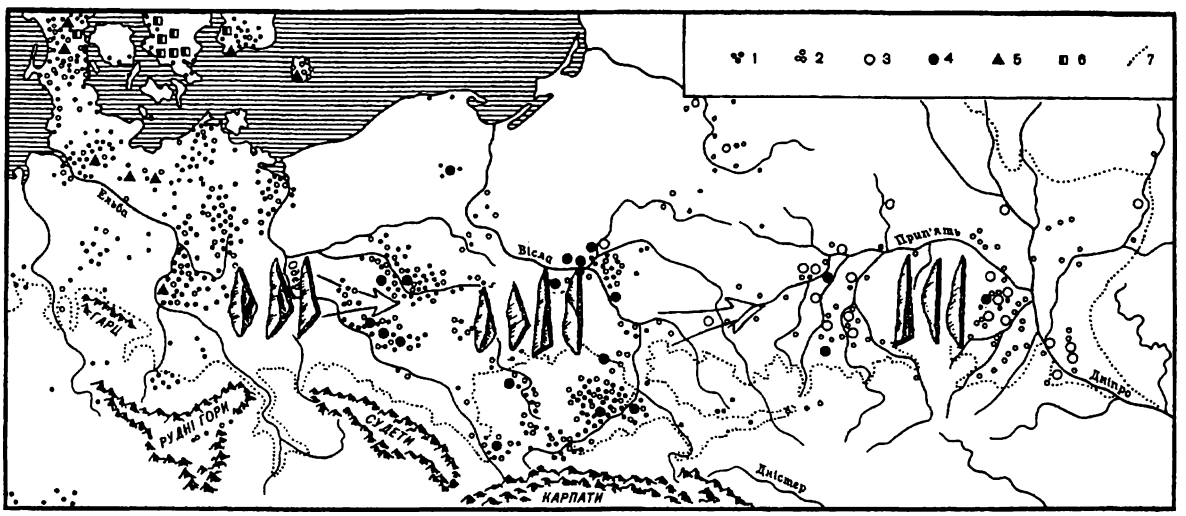

Рис. 3. Область культур Дювенсі VIII–VII тис. до н.е.
Умовні знаки: 1–коморницькі трикутники та вістря, 2–вістря типу Кудлаївка. Пам'ятки культур: 3–Кудлаївка, 4–Коморниця, 5–Мелстед та Дювенсі, 6–Свадборг, 7–кордон зандрових низин.

ли на північ в обхід Балтії двома шляхами. З Північноморського континенту норвезьким узбережжям у Лапландію просунулися пращури саамів. З басейнів Вісли, Німану та Прип'яті через Східну Балтію на північний схід рухалися далекі пращури фінів та угрів. Полісся було одним з резервуарів, з якого розселялися на північ Східної Європи свідерські носії протофіноугорських діалектів (Рис. 2).

Отже, відступ льодовика та різке потепління близько 10 тис. р. тому призвели до відходу свідерських мисливців на північного оленя Полісся у північно-східному напрямку. Холодні лісотундри зі стадами північного оленя, що за часів зледеніння вкривали Полісся, заросли сосново-березовими лісами з нестадною лісовою фауною (тур, лось, благородний олень, кабан), що створило сприятливі умови для розвитку лісового мисливського господарства. Швидке танення льодовика призвело до різкого підняття рівня світового океану і затоплення Північноморського континенту. Мезолітичні мисливці Західної Балтії змушені мігрувати через Польську низину у східному напрямку. Так на самому початку голоцену із заходу в Полісся просунулися лісові мисливці культурної області Дювенсі, що лишили в басейні Прип'яті пам'ятки ранньомезолітичної кудлаївської культури [Залізняк, 1991, 1997] (Рис. 3).

Близько 8 тис. років тому через трансгресію Балтійського моря з Ютландії та Північної Німеччини почали розселятися у східному напрямку носії культурних традицій Маглемезе. На цьому генетичному підґрунті в басейнах Вісли, Прип'яті та Німану постала пізньомезолітична яніславицька культура. На сході ця людність досягла Сіверського Дінця, а на півдні – Надпорожжя [Залізняк, 1991, 1998: 170, 184–192, 217].

Численні неолітичні могильники VI–V тис. до н.е. Середнього Подніпров'я та Надпорожжя (Василівка III, Вовниги, Олександрія, Ясиновате, Вільнянка, Микільське тощо) містять випростані масивні кістяки північних європеоїдів [Телегин, 1991]. Вони належать до вовнизького антропологічного типу і мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії VI–IV тис. до н.е. (Ведбек, Ертебелле, Скотехолм тощо) [Гохман, 1966, Кондукторова, 1973]. Отже, антропологічні дані підтверджують висновки археологів про міграцію у VI–V тис. до н.е. мешканців Західної Балтії у південно-східному напрямку через Польську та Поліську низовини у Середнє Подніпров'я. Переконливі археологічні та антропологічні дані свідчать про участь цих прибульців з Балтії у формуванні дніпро-донецької культури басейнів Прип'яті та лісостепового лівобережжя Дніпра у V тис. до н.е. (Рис. 4). Ця північноєвропеоїдна людність, яка у VI–V тис. до. н.е. заселили Лівобережжя Дніпра та Надпорожжя, в умовах аридизації клімату, під впливом Трипілля поступово опанувала навички скотарства. Вона стала підґрунтям найдавніших індоєвропейців – середньостогівської і споріднених з нею енеолітичних культур Лівобережжя

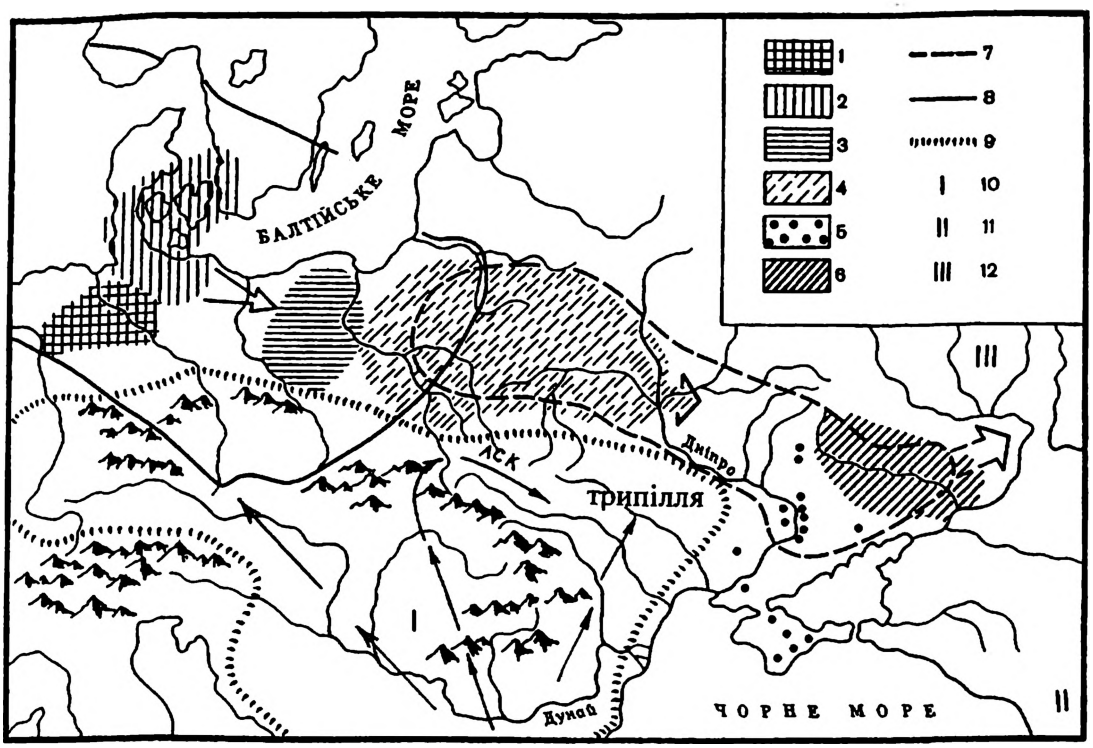

Рис. 4. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоєвропейців (V–IV тис. до н.е.).
Культури пізнього мезоліту: 1–Лейен-Вартен, 2–Олдеслое, 3–Хойниця-Пенки, 4–Яніславиця, 5–пункти знахідок яніславицьких вістер, 6–донецька культура.
Культури неоліту: 7–гребінцевої кераміки, 8–лійчастого посуду, 9–балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження. ЛСК–культура лінійно-стрічкової кераміки.
I–балкано-дунайський неоліт, II–пракартвели Кавказу, III–прафіноугри.

Дніпра [Залізняк, 1994: 97–99, 1998: 316–318].

Показово, що до згаданого прориву мисливської людності Полісся в південно-східному напрямку на Лівобережжя Дніпра у VI–V тис. до н.е. південний кордон балтійських спільнот кам'яної доби X–VI тис. до н.е. в цілому збігався з південним кордоном Північнонімецької, Польської та Поліської низин.

Протягом наступної неолітичної доби на північ України із заходу котилися ще три хвилі мігрантів. У V тис. до н.е. через Південну Польщу в обхід Карпат з півночі на Волинь та у Подністров'я просунулися носії центральноєвропейської культури лінійно-стрічкової кераміки Подунав'я. У IV тис. до н.е. до Полісся із заходу докотилася хвиля носіїв культури лійчастого посуду, а в III тис. до н.е. – кулястих амфор. Останні, очевидно, вже були індоєвропейцями. Саме на їх базі постали культури шнурової кераміки – пращури індоєвропейців Західної і Центральної Європи (кельтів, германців, балтів, слов'ян). У кінці III – початку II тис. до н.е. рухаючись на схід шнуровики зайняли Полісся, Волинь, басейн Німану, Верхній Дніпро і у вигляді фатьянівської культури досягли Верхньої Волги (Рис. 5) [Давня історія України, 1997: 268–271, 389–395, 406].

Пізніше на базі культур шнурової кераміки у Центральній Європі постали культури курганних поховань та полів поховальних урн. Науковці називають їх давньоєвропейськими і вважають безпосередніми пращурами згаданих індоєвропейських народів Центральної Європи [Монгайт, 1973: 286, Седов, 1993]. Тшинецько-комарівська культура південного Полісся та Волині середини II тис. до н.е. фактично була східним крилом названих культур Центральної Європи. Цю культуру багато дослідників, зокрема Б.О.Рибаков, вважають пращуром слов'янства [Максимов, 1994]. У слов'яногенезі, що протікав між Віслою та Середнім Дніпром, брали участь також нащадки давньоєвропейців з Північної Польщі – людність підкльошової та поморської культур, носії яких у кінці I тис. до н.е. просунулися із заходу в Північно-Західну Україну та Подніпров'я [Этнокультурная карта.., 1985: 16, 17]. У передскіфську добу з Центральної Європи в Західну Україну просунулися кельти.

Міграційні процеси із заходу в Українське Полісся, на Волинь та Прикарпаття відбувалися і в пізніші часи. Мається на увазі прихід сюди з Нижньої Вісли на початку н.е. східних германців – вандалів та готів, – що лишили на Волині пам'ятки пшеворської та вельбарської культур [Давня історія України, 1995: 26–23, Бірбрауер, 1995].

Завдяки свідченням Йордана та зусиллям археологів досить багато відомо про міграцію готів з Південної Балтії через Волинь у Надчорномор'я. Йордан у мандрівних сагах пише, що готи «у постійній війні з жінками та дітьми рухалися у Скіфію, яку вони у своїй мові називали Ойум. Перемагаючи, вони по тому досягли віддаленої частини Скіфії, що межує з Понтом» [Йордан, 1960]. Під час переправи через безкраї болота (вірогідно , поліські) готи втратили на гатях багато людей.

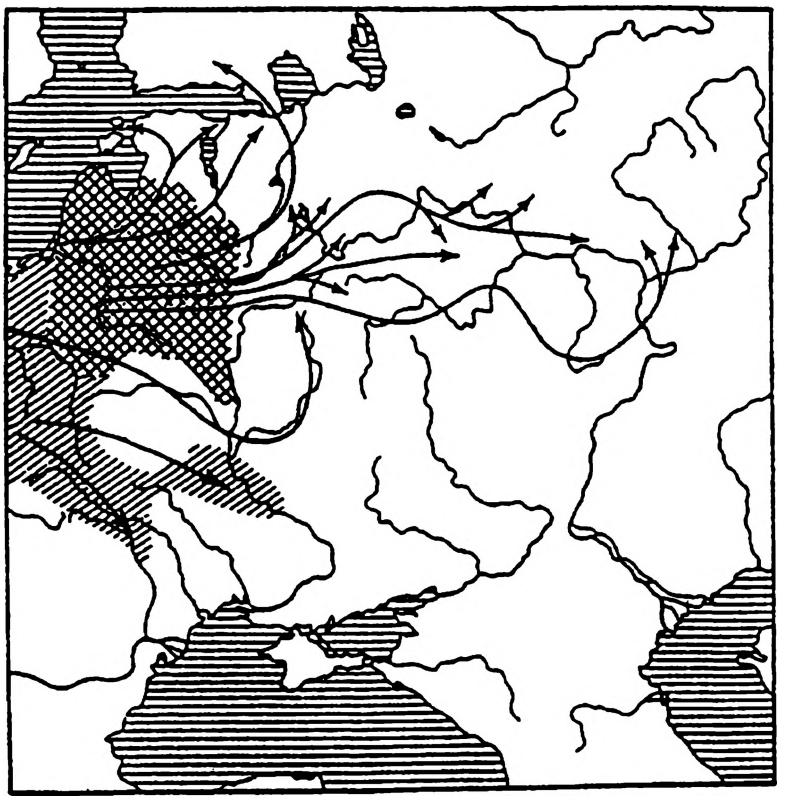

Рис. 5. Розселення індоєвропейських племен культур кулястих амфор та шнурової кераміки в III–поч. II тис. до н.е.

Готи часів міграції в Ойум відомі археологам за пам'ятками вельбарської культури. Остання виникла на рубежі ер в Помор'ї та на Нижній Вислі. Генетично вона пов'язана з оксивською культурою Північної Польщі, хоча в її матеріальній культурі простежуються певні впливи з Скандинавії [Бірбрауер, 1995: 35, 36]. У I–III ст. готи просунулися у південно-східному напрямку в Мазовію, Західне Полісся і через Волинь вийшли у верхів'я Південного Бугу (Рис. 6). Готи суттєво вплинули на слов'яногенез, який протікав у цей час в Північно-Західній Україні.

Мандрівка готів з Південної Балтії у Полісся та на Волинь не була чимось екстраординарним і проходила традиційним міграційним шляхом, протореваним ще за доби мезоліту, неоліту, бронзи. Маються на увазі згадані міграційні хвилі із заходу в Полісся людності культурних спільнот Гамбург, Лінгбі, Дювенсі, Маглемезе в палеоліті та мезоліті, лінійно-стрічкової та лійчастої кераміки в неоліті, кулястих амфор, шнурової кераміки та тшинецько-комарівської у бронзову добу, підкльошової, поморської, пшеворської культур доби раннього заліза.

У світлі сказаного, експансію на Полісся, Волинь та в Подніпров'я скандинавських варягів IX–XI ст., Литви, Польщі та Швеції XIV–XVIII ст. можна розглядати як своєрідний, реліктовий прояв дуже давніх культурно-історичних зв'язків Північно-Західної України з Балтією. Зазначимо, що поки що не простежено достатньо масових переселень за первісної доби у зворотному напрямку, тобто з Північно-Західної України в басейн Вісли. Єдиний виняток становить розселення людності празької культури в VI ст. з Волині та Верхнього Дніпра на захід в Малу Польщу та на Віслу.

Лише з XVIII ст., починаючи з Петра I, російські імператори насильницьки переривають традиційні зв'язки України з Балтією, переорієнтовуючи її на схід, інкорпоруючи в тіло Російської імперії [Дорошенко, 1990: 397–403].

Тісні і дуже давні культурні зв'язки Полісся з Південною Балтією пояснюються належністю цих земель до єдиної природно-ландшафтної зони Великих Європейських низовин, що простяглися від Темзи до Десни. Менш впевнено можна говорити про причини вражаюче постійного напрямку міграційних процесів у згаданій зоні, починаючи з кінця палеоліту по середньовіччя включно, а саме – із заходу на схід, а не навпаки. Схоже,

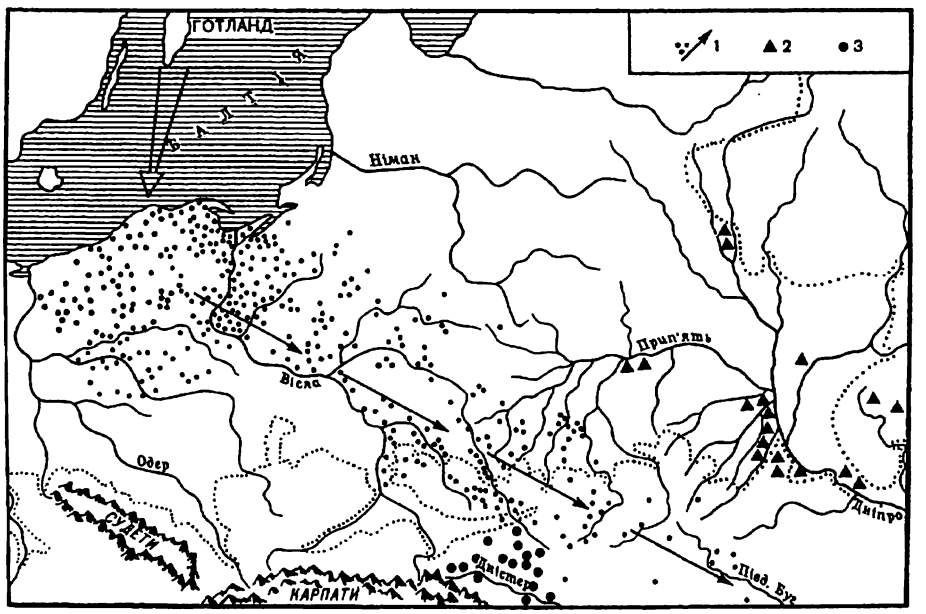

Рис. 6. Міграція готських племен на рубежі II–III ст.
Умовні знаки: 1–вельбарська культура готів, 2–київська культура, 3–зубрицька група.

міграції мисливської людності кам'яної доби на схід були зумовлені природно-кліматичними змінами на рубежі плейстоцену та голоцену і затопленням великих ділянок суші на місці сучасного Північного моря та в Західній Балтії [Залізняк, 1991: 29].

Починаючи з неоліту, можна говорити про випереджаючий розвиток людності Північно-Західної Балтії та Центральної Європи, порівняно з первісними мисливськими суспільствами лісової зони Східної Європи. Ріст населення в більш розвинених регіонах зумовлював його відтік на менш заселені території в межах єдиної природно-ландшафтної зони Європейських зандрових низин, або з заходу на схід в Полісся, а не навпаки. Тобто, лісова зона Східної Європи з її нечисленним мисливським населенням за первісної доби грала роль своєрідного величезного резервуару для відтоку надлишків людності з більш розвинених регіонів помірної зони Центральної та Західної Європи.

Вимагає пояснення факт відсутності слідів значних міграцій в Полісся з Півдня. Адже Південно-Західна Україна, починаючи з просування сюди з Подунав'я у VII–V тис. до н.е. неолітичної людності культур Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Трипілля, стає ареною бурхливого розвитку, що очевидно супроводжувався значним ростом чисельності населення у лісостепах між Карпатами та Дніпром. Разом з тим, археологічні матеріали свідчать, що його надлишки майже не розселялися на північ у Полісся за межі родючих лесових ґрунтів лісостепу.

Виняток становить поява на півдні Київського та Житомирського Полісся на межі мезоліту та неоліту близько V тис. до н.е. людності з кукрекським кременем і буго-дністровською керамікою. Схоже, що експансія культур лінійно-стрічкової кераміки та Кукутені–Трипілля в басейни Дністра та Південного Бугу зумовила відтік населення буго-дністровської культури в північно-східному напрямку на південь Полісся та в Середнє Подніпров'я. Стимулювавши перехід місцевих мисливських колективів на неолітичний етап розвитку, буго-дністровські прибульці розчинилися серед автохтонів Полісся та Подніпров'я.

Складається враження, що яскрава природно-ландшафтна своєрідність Полісся, порівняно з розташованою південніше лісостеповою зоною, була суттєвою перепоною на шляху розселення неолітичних землеробів у басейн Прип'яті. Ця ж причина, очевидно, стримувала міграційні процеси з півдня в Полісся і в пізніші часи. Разом з тим, Полісся як східне крило єдиної в природно-ландшафтному відношенні зони Європейських низин було відкрите для міграцій з заходу.

Таким чином, за останні 12 тис. років не менше 15 міграційних хвиль прокотилося із заходу в Полісся, на Волинь, Прикарпаття. Починаючи з кінця льодовикової доби, міграції з заходу були визначальним фактором

етнокультурних процесів у Північно-Західній Україні. Саме ці землі були прабатьківщиною слов'янства та українців зокрема. Відтак, маємо підстави говорити про західні етногенетичні корені цих народів. Недаремно ближчими етнокультурними родичами слов'ян є їхні північно-західні сусіди балти та германці. Вже зазначалося, що серед археологів здавна панує думка про праслов'янський характер археологічних культур Північно-Західної України, починаючи від шнуровиків бронзової доби, тобто з кінця III тис. до н.е. [Максимов, 1994].

Отже, західні зв'язки Полісся були детерміновані природно-географічними факторами, перш за все належністю регіону до єдиної природно-ландшафтної зони зандрових низин Європи. Судячи з археологічних матеріалів, західний напрям культурно-історичних контактів населення Полісся визначився дуже рано у первісну добу і впливав на історичні долі регіону протягом усього середньовіччя і навіть пізніше.

Література

Бірбрауер Ф. Готи в I–VII ст.: територія розселення та мандрівні шляхи за археологічними джерелами // Археологія. – 1995. – № 2. – С. 32–51.

Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). – М., 1966.

Гохман И.И. Новые палеоантропологические находки эпохи мезолита в Каргополье // Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии. – Л., 1984.

Давня історія України. – Т. 2. – К., 1995.

Давня історія України. – Т. 1. – К., 1997.

Денисова Р.И. Антропология древних балтов. – Рига, 1975.

Дорошенко Д.І. Нариси історії України. – Львів, 1991.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989.

Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991.

Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.

Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. – К., 1998.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К., 1999а.

Залізняк Л.Л. Первісна історія України. – К., 1999б.

Залізняк Л.Л. Заселення півночі Східної Європи за даними археології // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 5.– К., 2000. – С. 4–9.

Йордан. О происхождении и деяниях готов. – М., 1960.

Кольцов Л.В. Жилин М.Г. Мезолит Волго-Окского междуречья. Памятники бутовской культури. – М., 1999.

Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. – М., 1973.

Максимов Є.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III–I тис. до н.е. // Археологія. – 1994. – № 4.– С.69–83.

Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. – Т. I.– К., 1973.

Ошибкина С.В. Мезолитические погребения Восточного Прионежья // Археологические вести. – СПб., 1994. – № 3. – С. 48–57.

Седов В.В. Древнеєвропейцы // Российская археология. – 1993. – № 3.

Сорокин А.Н. Бутовская мезолитическая культура. – М., 1990.

Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К., 1991.

Тищенко К. Мовні свідчення протофінської присутності у Західній Європі // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 9. – К., 2001.– С. 77–86.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. е. – К., 1985.

Cavalli-Sforza L. e.a. The History and Geography of human Genes. – Princeton, 1994.

Burdukiewicz J.M. Poznopleistocenskie zespoly z jednozadziorcami w Europie Zachodniej. – Wroclaw, 1987.

Rust A. Das altsteinzeltich renteierie gerlager Meeiendorf. – Neumunster, 1937.

Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. – Wilkau-Hasslau, 1995. – 152 p. – TF. 62.

Zaliznyak L.L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polessye. – BAR N 659. – Oxford, 1997b. – 140 p.

С.М.Рижов

КУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ РАННІХ ПАЛЕОАНТРОПІВ ДО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Abstract

The article examines the basic characteristic features of the cultural adaptation of early paleoanthropoids in middle zone of Central Europe from the last interglacial age of the pleistocen.

Ця стаття має за мету спробувати визначити деякі закономірності у співвідношенні природа – суспільство, а також простежити характерні адаптивні риси ранніх палеоантропів[1] *середньої смуги Центральної Європи останнього інтергляціалу плейстоцену.*

До розгляду були залучені еталонні пам'ятки середньої смуги Центральної Європи, які вміщувалися у хронологічний діапазон останнього інтергляціалу і які відносяться до ізотопної стадії океанічних відкладів 5e-d.

Зрозуміло, що не всі пам'ятки мають однозначне датування. В процесі роботи автор орієнтувався як на стратиграфічне положення культурних шарів і біостратиграфічне співвідношення ізотопних стадій океанічних відкладів (OIS), так і на абсолютне датування.

Як відомо, інтергляціал визначається, як вегетативний період з кліматичною еволюцією, подібною до сучасного періоду голоцену. В цей час відбувається чітке поширення теплолюбних дерев, яких не існувало в періоди інтерстадіалів. Багато дослідників вважають, що дуже важко відрізнити періоди інтергляціалу від інтерстадіалу через те, що клімат і рослинність можуть змінюватись від однієї області до іншої протягом того ж періоду.

В 1962 році П.Вольдштед на основі вивчення льодовикових відкладів Північноєвропейської низовини запропонував замість інтергляціалів данау-гюнц – тілеген, замість гюнц-міндель – кромер, замість міндель-ріс – гольштейн, замість ріс-вюрм – еем. Він же запропонував для скандинавських континентальних гляціалів – варіас (гюнц), ельстр (міндель), заале (ріс), вісла (вюрм) [Cornwall, 1970; Wymer, 1982].

Тривалість ріс-вюрмського міжльодовиків'я порівняно з іншими інтергляціалами плейстоцену є дуже короткою – 130–75 тис. років тому. В цей період на території Європи відбулися три кліматичні зміни – потепління, які відділяються двома періодами похолодання. Перша тепла кліматична фаза відбулась приблизно 128–118 тис. років тому. За хронологічною шкалою розпаду кисневого ізотопу цей період відповідає стадії 5e. Наступні дві кліматичні зміни (потепління) були не такі інтенсивні, як перша. У вегетаційному розвитку на більшості європейського континенту переважає змішаний, або бореальний, ліс [Zagwijn, 1989].

З археологічної точки зору цей період збігається з появою середньопалеолітичних індустрій, які мають значне поширення і багато спільних рис на всій території Європи. Вперше гомініди цього періоду колонізують північні райони Європи. Саме в період останнього інтергляціалу на території Європи розповсюджується біологічний вид Homo sapiens neanderthalensis. Можливо, саме за часи останнього великого потепління плейстоцену вперше з'являється Homo sapiens на Європейському континенті.

Рижов С.М. – кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та музеєзнавства КНУ ім. Т.Шевченка.

[1] У 1925 році сір Артур Кізс запропонував для морфологічних типів відповідних Homo sapiens назву «неоантропи», а для неандертальців назву «палеоантропи». В 1938 році Кляйншмідт об'єднує всіх неандертальців під єдиною назвою Homo sapiens neandertalensis. В 1957 році антрополог А.Тома запропонував виділити в еволюційній ході сучасної людини два безпосередньо близьких підвиди – Homo sapiens і Homo sapiens neandertalensis.

1. Палеоекологія місцеперебувань

У географічному плані Центральна Європа є однією з найбільш виразно визначених географічних зон в Європі. Цей регіон умовно можна поділити на дві частини: південну та північну. В південній частині Центральна Європа складається з Панонського басейну, який включає сучасні території Угорщини, східної Австрії, західної Румунії, північної Югославії, південні частини Чехії (Моравія) та Словакії. Узгір'я цієї частини Європи складають своєрідне коло, яке сформоване з двох часткових напівмісяців. Один з них репрезентований південно-східною частиною Австрійських Альп, які проходять через колишню територію Югославії до Балкан. Інший утворився завдяки існуванню гірського поясу Трансільванських Альп, Карпат, Татр, Судетів, Ерцу та гірських районів Богемії. За деякими винятками (наприклад, Альпи), ці узгір'я не є надмірно високими і розтинаються численними річковими долинами. Щодо північного заходу Богемські узгір'я забезпечують мінімальне відокремлення між півднем та північчю Центральної Європи - територія Німеччини, Польщі та північні частини Чехії, Словакії [Butzer, 1971].

В Центральній Європі найбільша частина знайдених поселень палеоантропів останнього міжльодовиків'я пов'язана з теперішніми територіями Східної Німеччини, Чехії, Словакії. Більшість цих пам'яток розташована у травертинових і озерних геологічних відкладах. Інша частина поселень знайдена на території Західної Німеччини (Рейнська область), Угорщини і пов'язана переважно з лесовими геологічними нашаруваннями.

1.1 Вибір місцеперебувань

За своїм геоморфологічним розташуванням більшість місцезнаходжень останнього інтергляціалу Центральної Європи можна поділити на лесові і травертинові стоянки просто неба, та на печерні.

До лесових відносяться археологічні пам'ятки Рейнської області Німеччини - Валертайм, Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх, Рейндален; Східної Німеччини - Ноймарк-Норд, Лерінген, Грьоберн; Чехії - Пшедмості II, Бечов I; Словакії - Нове Место над Вагом, Банка.

До травертинових місцеперебувань просто неба відносяться поселення на території Східної Німеччини - Веймар, Таубах, Ерінгсдорф, Рабутц, Бургтона; Словаччини - Гановце, Горка-Ондрей, Бегаровце, Бойніце III. До печерних поселень відносяться стоянки палеоантропів останнього міжльодовиків'я Чехії - Кульна, Шведув Стул; Угорщини - Тата.

Цікавим моментом географічного розташування поселень палеоантропів середньої смуги Центральної Європи є те, що більшість цієї території ніколи не була вкрита крижаним покривом. Отже, амплітуда коливань середньорічної температури і зміна географічного рельєфу проходила більш повільно і не так різко, як у північних і південних областях Центральної Європи, де відчувався сильний вплив феноскандинавського і альпійського льодовиків.

На всій території Центральної Європи простежуються лесові пачки, відкладення яких відбувалося як в холодні, так і теплі періоди пізнього плейстоцену. Так, в Рейнській області, особливо в Верхньорейнській долині і в Нойвідському басейні, лесові відклади сягають 30 метрів у глибину. В межах середньовисоких гір, в районі Тюрингського басейну на півдні Східної Німеччини, лесові відклади поширені здебільшого в районах широких річкових долин басейну р. Ельби. На території Чехії і Словаччини лесові відклади утворювались разом з озерними травертиновими нашаруваннями.

Рейнська область і сама річка Рейн являють собою західний кордон Центральної Європи. Рейн з'єднує Альпи і Північне море і, таким чином, формує природний маршрут сполучення між Північчю і Півднем. В своїй південній частині Рейн розгортає Верхньорейнську тектонічну долину Грабен, яка з'єднується з Бургундськими воротами на півдні [Bosinski, 1992; Bosinski G., M.Street & M.Baales, 1995].

В середині Центральнорейнської області розташований Нойвідський басейн, який займає площу 20x30 км. Басейн був сформований завдяки тектонічним рухам, які сприяли загальному більш потужному підняттю над навколишнім узгір'ям [Bosinski, 1992].

Цікавим моментом географічного розташування пам'яток останнього інтергляціалу Центральної Європи виступає вулканічна діяльність третинного та четвертинного періодів і її наслідки. Так, на території Східного Айфелю Рейнської області простежено більш ніж 100

вулканічних штоків та конусів викиду. В цьому районі багато палеолітичних пам'яток знаходяться в кратерах колишніх вулканів. Серед стоянок останнього інтергляціалу це – Тончесберг та Плайдтер-Гумеріх.

Наприкінці третинного періоду відбувалася інтенсивна вулканічна діяльність, яка сприяла широкому підняттю гір та формуванню основних рис сучасного рельєфу території Угорщини, Словаччини, Чехії, Румунії, Австрії. Вулканізм проходив вздовж рубежу дефектів Панонської чаші в одному з найбільш молодих вулканічних поясів Центральної Європи [Pecsi, 1971; Siman, 1996].

Так само, як і Рейн в Німеччині, на території Моравії річка Дунай сформувала щось на зразок відкритого коридора між північним та південним глетчерами. В період пізнього плейстоцену через вузькі Моравські ворота існував прохід від долини Дунаю в південно-західному напрямку (Австрія) і до долини Вісли в північно-східному напрямку (Польща). Особливе значення мають Вишковські ворота, які з'єднують Нижньоморавський та Дижкосвратеський басейни, а також басейн Брно і Павловське нагір'я [Paleolit Moravy a Slezska, 1994].

З точки зору палеоекології в період еємського інтергляціалу і на початку останнього гляціалу вузькі проходи (Моравські ворота, Напажедлські ворота, Вишковські), які з'єднують рівнини Центральної Європи, відігравали важливу роль у житті давніх людей. Через ці ділянки проходили шляхи руху тварин. Слідом за ними і за мисливцями транспортувалася сировина.

На початку останнього льодовикового періоду існувало сполучення між північним заходом і південним сходом. Про це говорять місцезнаходження ранніх палеоантропів печерних пам'яток у Дунайській долині (Гуденус), у Моравській карстовій області (Шведув Стул), Кульна, в сусідніх з Моравськими воротами (Шипка, Чертова діра) печерах, в Краковікській карстовій області (Ціємна, Вилотне, Окієнник) та на стоянці просто неба Пшедмості II [Svoboda et all, 1996].

Так, на стоянці Пшедмості II з'ясувалась цікава картина. Виявляється, що людське заселення проходило тут починаючи з передостаннього міжльодовиків'я і завжди відбувалося у відносно помірних умовах з розширеними лісовими клаптиками. Саме поселення було під постійним захистом вапнякової скелі Градіско. Неподалік від поселення розташовувались виходи мінеральних джерел, що наближує це місцезнаходження до травертинових поселень ранніх палеоантропів. Про схожі елементи адаптивної поведінки мешканців Пшедмостей II і травертинових місцезнаходжень говорять мікролітичні кам'яні вироби. Відмінною особливістю цього поселення виступає географічне розташування в районі Моравських воріт, через які існував прохід від долини Дунаю до долини Вісли. А саме в районі межиріччя Вісли і Ельби знаходилися травертинові поселення зі схожою матеріальною культурою і міжльодовиковими екологічними умовами.

За своїм географічним розташуванням середньопалеолітичні стоянки Бечова знаходяться в басейні річки Охре, який міг би виступати коридором між північним та південним льодовиками і водночас маршрутом сполучення між Східною та Західною Європою. Більшість середньопалеолітичних стоянок цього басейну знайдені *просто неба* і прив'зані до виходів сировини. Саме в цьому місці багаті джерела сировини були доступні палеоантропам періоду пізнього плейстоцену. Виходи сировини складені з аморфних кварцитів, які відповідають вимогам виробництва кам'яних знарядь праці [Fridrich, 1982].

Специфічним явищем періоду пізнього плейстоцену на території Центральної Європи є численні *травертинові* купи *Словаччини*. Вони розташовані в межах Західних Карпат, біля виходів мінеральних джерел. Наявність гарячих мінеральних вод у деяких чашах вплинула на тривалість і щільність місцезнаходжень, особливо під час наступу останнього льодовика. В період останнього еємського міжльодовиків'я на території Словаччини відбувалося інтенсивне формування травертинових відкладів, під час якого проходило заселення цих місць палеоантропами. В цей період, незважаючи на віддаленість льодовика, на території Словаччини існував теплий, але дуже сухий перигляціальний клімат [Banesz, 1990].

Більшість місцезнаходжень останнього міжльодовиків'я на території Словаччини сконцентровані в травертинових регіонах Верхньої Нітри (Бойніце III-Градна-Копа), Ліптова (Бешенова) та Спішу (Гановце, Горка-Ондрей, Бегаровце, Грановніца). Найбільш

важливі з них – Гановце, Горка-Ондрей, Бегаровце, Бойніце III. У південній частині Білих Карпат були знайдені лесові відклади із залишками матеріальної культури періоду останнього міжльодовиків'я – Нове Место над Вагом (верхній шар), поселення Банка і печерне місцезнаходження Чертова Печ біля м. Радожина [Barta J., Banasz L., 1981; Banesz, 1990].

Поселення Гановце лежить в географічному басейні Спішу, що на півночі Словаччини. Поселення розташоване біля підніжжя Високих Татр, неподалік від річок Попрад і Горнад, на південний схід від міста Попрад. Річка Попрад належить до річок Балтійського моря, в той час як річка Горнад належить Дунайському басейну. Таким чином, Гановце також відноситься до поселень порубіжжя між різними геоморфологічними і кліматичними регіонами.

1.2. Фауна та флора

Упродовж останнього міжльодовикового періоду і на початку наступу останнього льодовика на території Рейнської області існували поселення палеоантропів, які проживали в умовах помірного континентального степового і частково лісостепового клімату. Поселення Валертайм та Тончесберг безпосередньо дають уявлення про навколишнє середовище та певні характерні риси поведінки палеоантропів протягом останнього міжльодовиків'я на території північного заходу Центральної Європи.

На поселеннях *Тончесберг* та *Плайдтер-Гумеріх*, пов'язаних з вулканічними структурами, серед фауністичних залишків домінують різновиди коня і бізона, зустрічаються дикий осел і степовий носоріг. На цих поселеннях були знайдені численні знахідки рогу благородного оленя, які важко інтерпретувати. Присутність залишків благородного оленя в нашаруваннях вказаних поселень дозволяє зробити припущення про збільшення цих тварин у названний проміжок часу. Скоріш за все, це було пов'язано з кліматичними змінами (більш прохолодний період), що відрізняє згадані поселення від інших поселень Рейнської області раннього вайшелю. Холодолюбної фауни (північний олень, шерстистий носоріг, мамонт та ін.) на поселеннях Тончесберг та Плайдтер-Гумеріх не було знайдено [Conard 1992; Conard, 1990; Turner, 1991; Street, 1995; Kroger, 1987].

В період кінця останнього міжльодовиків'я, у відносно теплих кліматичних умовах, мешканці культурного шару 2B (115 тис.) Тончесберга 2 демонструють яскравий приклад гнучкої адаптивної поведінки. У цей час існує недеревна рослинність з випадковою появою сосни і ялини. Палеоантропи цього періоду полювали на давнього коня, благородного оленя, і, можливо, на лань (Dama dama) та зубра (Bos primigenius).

Поселення ранніх палеоантропів Східної Німеччини відрізняються від інших міжльодовикових поселень Центральної Європи за своїм геоморфологічним розташуванням. Більшість поселень цього регіону Центральної Європи було знайдено в районі давніх водойм і травертинових куп – райони Веймара, Бургтона і долини Гейсенталь.

Райони м. Веймара Східної Німеччини і Спіша Словаччини репрезентують основні травертинові поселення ранніх палеоантропів Центральної Європи. Як вказує Карл Валох, цікавим моментом екологічної адаптації мешканців травертинових місцезнаходжень було їх розташування біля виходів термальних джерел [Valoch, 1984: 200].

За палеоботанічними дослідженнями в період останнього інтергляціалу на схилі поселення *Ерінгсдорф* існував сухий луг. В околиці поселення зростав ліс. Чорна земля вказує на сухе літо і холодну зиму. Серед рослинності двох нашарувань переважає липа. В нижньому травертині присутні також ялиця і сосна [Behm-Blancke, 1958: 144].

В нижньому травертині місцезнаходження Ерінгсдорф були знайдені залишки вогнища разом з кістками палеоантропа. Тваринні залишки від двох нашарувань представлені носорогом, давнім слоном, бізоном, зубром, косулею, благородним оленем, лосем, конем та іншими, переважно теплолюбними тваринами. Схожі екологічні обставини простежуються і на поселенні Таубах. Але серед фауністичних залишків, які не зустрічаються в нижніх травертинах Ерінгсдорфа, на цьому поселенні (нижній травертин) присутні лань, печерна гієна, пантера, шерстистий носоріг [Musil, 1962: 225].

Травертинові відклади поселення *Рабутц* вказують на зростання в період останнього інтергляціалу дуба, ліщини, вапна, ясена, вільхи та ін. Переважає дуб [Mania at all., 1990; Roebroeks at. all., 1992].

Лесові місцезнаходження останнього інтергляціалу Східної Німеччини представлені поселеннями Ноймарк-Норд, Лерінген, Грьоберн. На місцезнаходженні Ноймарк-Норд під час останнього потепління біля озера зростали вільха, ясен, тополя, липа, в'яз, дуб, граб, клен та сучасний падуб. Тут були знайдені залишки степового носорога, гігантського оленя, зубра, різновид давнього слона (Elephas orbicularis) і численні залишки лані.

Палінологічні аналізи пилка від місцезнаходжень Лерінген у Західній Німеччині та Грьоберн біля Лейпцига говорять про те, що людські поселення цього періоду існували в умовах, коли в лісах зростали ліщина та в'яз. Фауністичні рештки вказують, що в той час на території півночі Центральної Європи був поширений давній слон (Elephas antiquus) [Mania at all., 1990].

Серед *печерних* місцеперебувань ранніх палеоантропів Центральної Європи важливе місце в дослідженнях адаптивної поведінки палеоантропів займає печера *Кульна*. Під час другої половини останнього інтергляціалу палеоантропи печери Кульна (11 шар) проживали в передній частині печери. Культурний шар вказує на дуже інтенсивне заселення. Довкола печери Кульна в період останнього інтергляціалу був лісо-степовий ландшафт. В той час побіля гроту зростали ялиця та ялина. Залишки молюсків вказують, з одного боку, на існування лісів з теплолюбними деревами та степових зон, а з іншого – вологих рівнин [Valoch, 1988].

Серед різновидів тварин печери Кульна найбільше представлені залишки коня (Equus taubachensis), за ними в кількісному відношенні йдуть рештки лося та благородного оленя. Дещо менше зустрічаються рештки слона (Mammut і Elephas sp.), носорога, ведмедя (Ursus taubachensis), косулі та вовка. Знайдені рештки бобра, печерного лева, печерного ведмедя, печерної гієни. Всі ці палеонтологічні рештки свідчать про м'який та помірний клімат, характерний для останнього міжльодовиків'я.

Культурні нашарування Гановце, Бойніце III, Ондрей-Горка («Скалка»), Бегаровце («Суботіско») свідчать про заселення цих місцезнаходжень палеоантропами у короткі часові періоди останнього інтергляціалу. Скоріш за все, існування цих поселень залежало від нестійкого режиму дії мінеральних джерел [Valoch, 1988: 198].

За численними палеоботанічними та палеозоологічними дослідженнями, проведеними на поселенні *Гановце*, можна зробити висновок, що в інтергляціальному періоді існував теплий континентальний клімат. Фауна цього періоду була різноманітною – від жаркої степової до холодної субарктичної [Vlcek, 1969: 39].

На поселенні Гановце в період останнього міжльодовиків'я ріс змішаний дубовий ліс (Quercetum mixtum) – з ліщиною, дубом, вербою, березою. Наприкінці останнього інтергляціалу і початку гляціалу з'являються ялиця і піхта; в околицях Гановце переважає відкритий степовий простір. В період останнього інтергляціалу разом із залишками дубового лісу з'являється у великій кількості граб (Carpinus betulus). Разом з флорою змішаних лісів зустрічаються раковини молюсків (Cephea vindobonensis L., Helix pomatia L.), а також залишки лісового слона, носорога Мірка і печерного лева [Vlcek 1969; Banesz, 1990].

В околицях печери *Тата* в період проживання палеоантропів останнього інтергляціалу були поширені степові простори. Клімат був холодніший і більш континентальний ніж, сучасний. На думку Л.Вертеша, такий клімат існував на початку вюрмського зледеніння. За іншими даними, екологічна обстановка печери Тата говорить про кліматичні умови, які були схожі на сучасні. Середньорічна температура липня складала 19°. За палеоботанічними, паленологічними та іншими дослідженнями час існування культурних залишків Тати співвідноситься з слабо континентальним кліматом лісостепового ландшафту. За фауністичними даними Т.Кретцої датував нашарування Тати кінцем останнього інтергляціалу, або міжстадіалом Вюрм I–II [Vertes 1964: 125].

Цікавим явищем екологічного співвідношення в печері Тата є наявність певного комплексу співіснуючих видів тварин, а також присутність в одному шарі хижаків та їхньої здобичі. Так, на поселенні знайдені залишки давніх різновидів бобра, водного пацюка, болотяної миші, рибної фауни, а також залишки різновидів качки та зайця. Серед крупної фауни переважають різновиди відкритого трав'яного ландшафту, але присутні також ве-

ликі хижаки лісової і гірської місцевості – печерний лев, печерна гієна, бурий ведмідь [Vertes 1964: 105–126].

Аналіз *частоти знаходжень різновидів тваринного світу на лесових* місцезнаходженнях палеоантропів Центральної Європи говорить про тенденцію переважання давнього коня та лані над іншими тваринами міжльодовиків'я (Рис. 1). Такий же самий покажчик для печерних поселень говорить про переважання декількох різновидів тварин – шерстистий носорог, печерна гієна, печерний ведмідь, мамонт і лише після них – давній кінь (Рис. 2). Стосовно травертинових поселень, аналіз частоти знаходжень вказує на перевагу носорога, слона, зубра (Рис. 3). Для

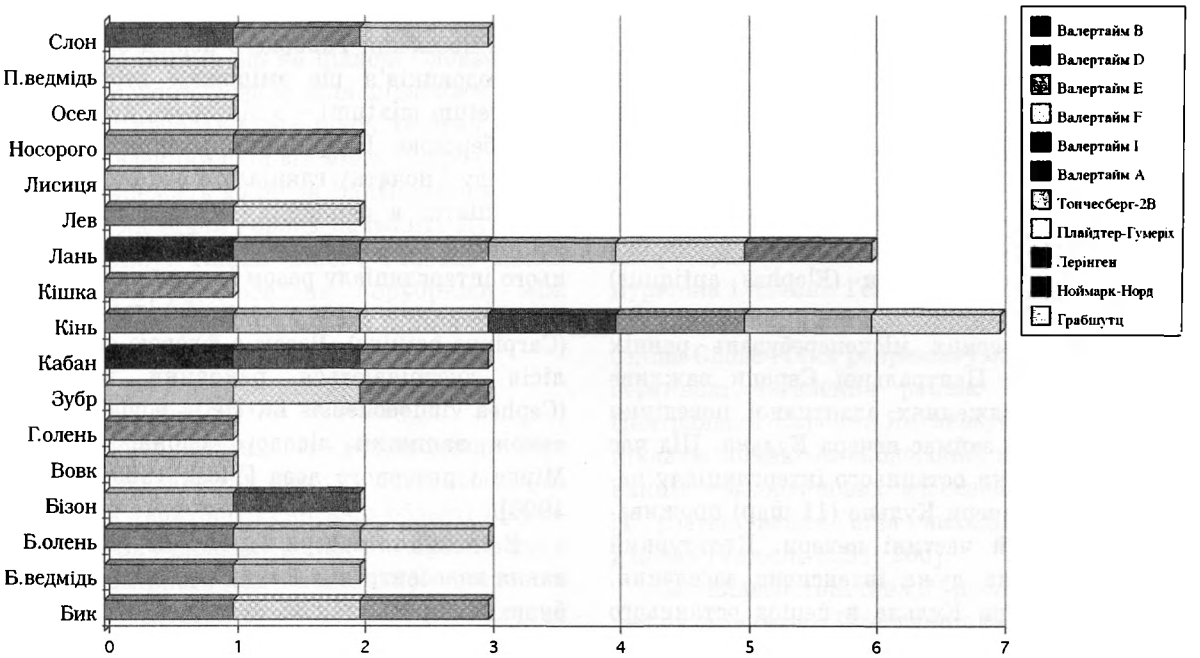

Рис. 1. Частота знаходжень різновидів фауни на лесових стоянках ранніх палеоантропів Центральної Європи

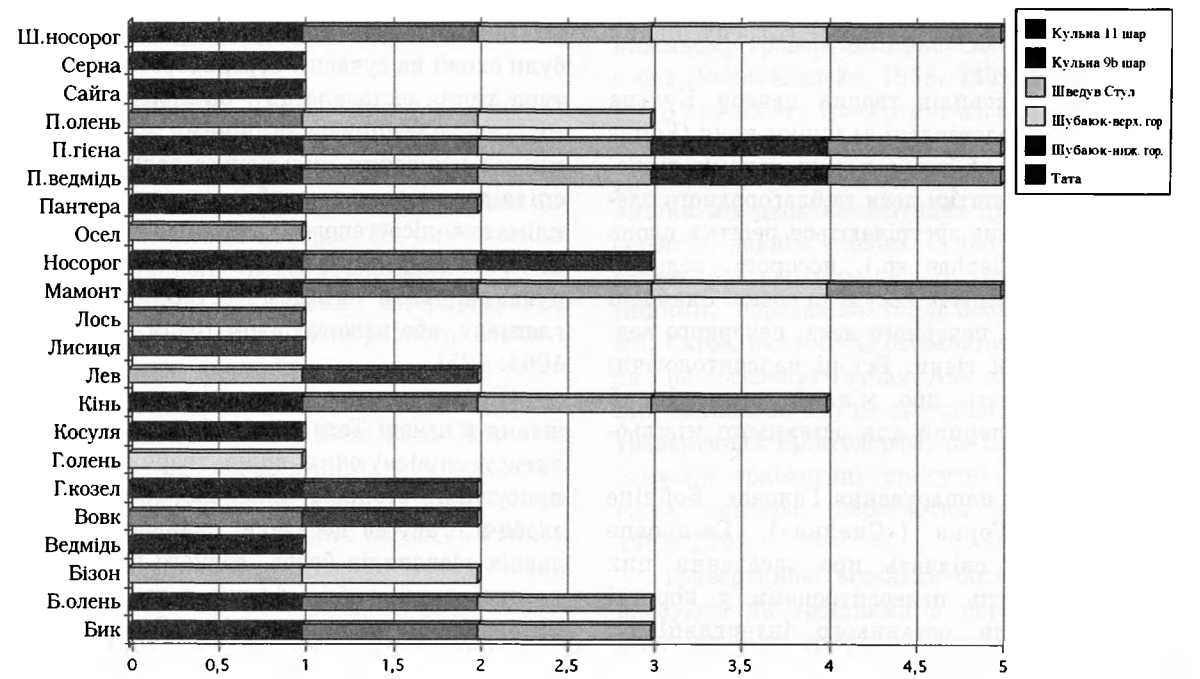

Рис. 2. Частота знаходжень різновидів фауни в печерних стоянках ранніх палеоантропів Центральної Європи

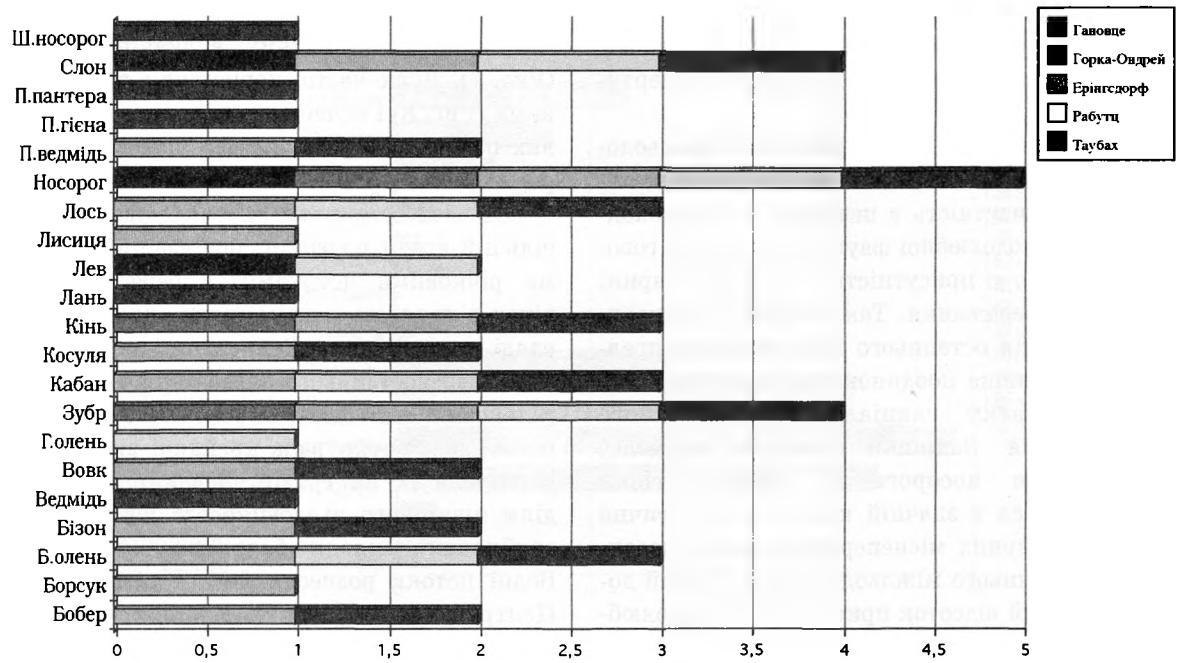

Рис. 3. Частота знаходжень різновидів фауни на травертинових стоянках ранніх палеоантропів Центральної Європи

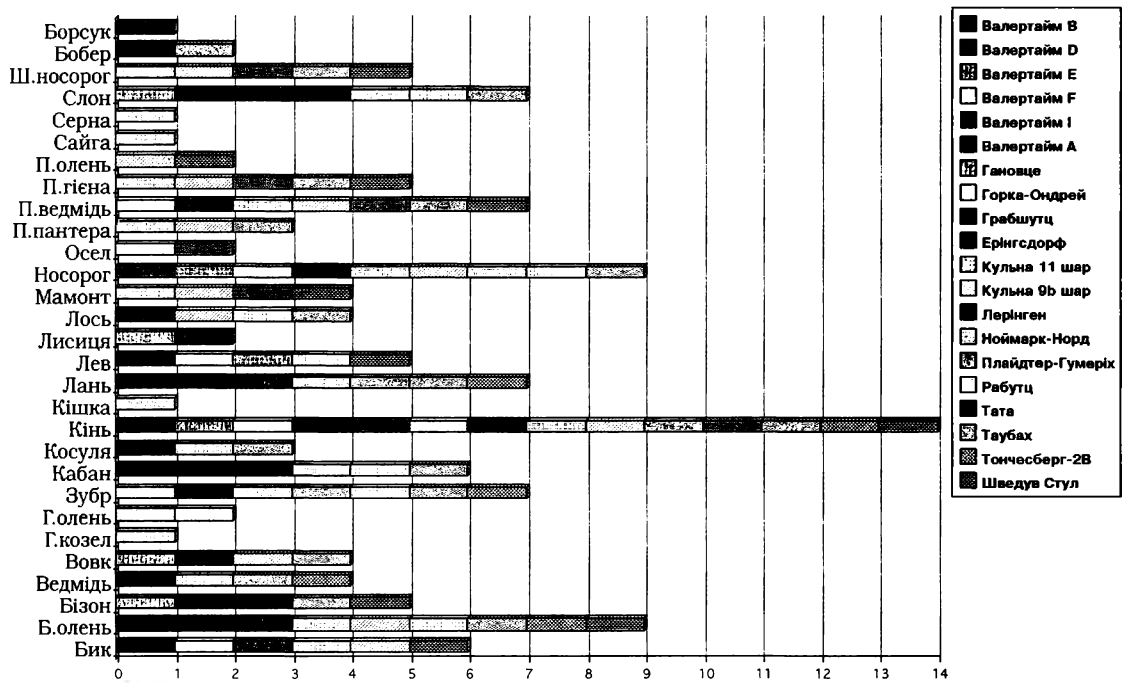

Рис. 4. Частота знаходжень різновидів фауни на стоянках ранніх палеоантропів Центральної Європи

всіх стоянок палеоантропів Центральної Європи тваринним видом, що найчастіше трапляється, є кінь, слідом за ним йдуть носорог, благородний олень (Рис. 4).

На лісових місцезнаходженнях ранніх палеоантропів частіше трапляються рештки таких тварин, як дикий кінь та лань. В період останнього інтергляціалу саме ці види тварин опановують великі степові і лісостепові простори.

Травертинові інтергляціальні стоянки Центральної Європи вказують на постійну присутність великих ссавців: носорога, слона, зубра, – які могли служити для палеоантропів останнього інтергляціалу постійним джерелом харчування. Скоріш за все, частота знаход-

ження цих тварин може бути пов'язана з особливим мікрокліматом навколо мінеральних джерел, характерних для більшості травертинових поселень.

Цікавим моментом в розподілі міжльодовикової фауни на поселеннях ранніх палеоантропів є присутність в печерних місцезнаходженнях холодолюбної фауни. Ці рештки говорять лише про присутність цих видів тварин, а не на переважання. Так, мамонт в нашаруваннях кінця останнього інтергляціалу представлений лише поодинокими екземплярами, а на початку гляціалу кількість його збільшується. Залишки печерного ведмедя, шерстистого носорога і печерної гієни зустрічаються в значній кількості практично на всіх печерних місцеперебуваннях палеоантропів останнього міжльодовиків'я. Такий досить високий відсоток присутності холодолюбної фауни саме в печерах можна пояснити різними факторами: 1. Не чітке датування. 2. Фауністичні залишки холодолюбних тварин не відповідали культурним нашаруванням теплого періоду. 3. Під час останнього великого потепління плейстоцену холодолюбна фауна відійшла в гірські і прохолодні райони Центральної Європи, завдяки чому холодолюбні типи частіше зустрічаються в печерних притулках палеоантропів. 4. Палеоантропи відвідували печери в холодні періоди інтергляціалу, або залежно від сезону.

1.3. Використання сировинних ресурсів

Якщо функції певного місцезнаходження часто важко визначити, то відносини (зв'язки) між угрупованнями палеоантропів останнього часу почали простежуватись завдяки вивченню сировинних ресурсів для виготовлення знарядь праці.

Одним з головних моментів адаптивної поведінки палеоантропів і залежність останньої від навколишнього середовища простежується у використанні сировинних ресурсів. Сировина, як і провізія, була необхідним елементом для виживання і пристосування первісних мешканців в умовах міжльодовикових і льодовикових періодів.

Сировиною, що переважала на поселеннях ранніх палеоантропів Центральної Європи, були кварцит, кварц (Рис. 5). Печерні мешканці останнього інтергляціалу в процесі виробництва віддавали перевагу роговику, але при цьому часто використовували кварцитову і кремінну гальку (Рис. 6). Лесові місцезнаходження говорять про вживання кварциту, кварцу і різноманітних вулканічних порід (Рис. 7). Дуже часто, порівняно з травертиновими (Рис. 8) і печерними стоянками, на лесових пам'ятках зустрічається різноманітна сировина.

За часи останнього інтергляціалу завдяки більшій ерозії поверхні, пов'язаній з великими річковими потоками, в береговій смузі річок з'являлась різноманітна сировина у вигляді гальок. Так, в Рейнському регіоні ще за часів передостаннього зледеніння з'являється гальковий маасський кремінь. У свій час річка Маас зруйнувала крейдяні виходи і перетворила їх на гравій. Завдяки руйнівним діям північного льодовикового покриву були зруйновані виходи балтійського кременю. Водні потоки рознесли його в різні частини Центральної Європи і, зокрема, він зустрічається на поселеннях Рейнського регіону. Але крім галькової (дрейфуючої) сировини, яка, як правило, використовувалась випадково, існували постійні джерела виходів сировинних ресурсів. Саме завдяки вивченню розташування цих джерел і співвіднесення їх з місцеперебуваннями палеоантропів, а також з сировиною для виготовлення знаряддя, постає можливість визначити окремі елементи поведінки і стилю життєдіяльності конкретних соціальних угруповань.

Залишки матеріальної культури з інтергляціальних нашарувань Тончесберга говорять про використання різноманітної сировини і обробку її на спеціалізованих виробничих місцях. Більше того, за допомогою детальних геологопетрографічних досліджень в Рейнському регіоні вдалося з'ясувати, що крем'яна сировина транспортувалась палеоантропами на великі відстані [Floss, 1990]. На думку дослідників, враховуючи появу достатньої кількості різноманітних виробів в кам'яному інвентарі поселень Тончесберга та Валертайма, а також різноманітну стратегію поведінки, постає можливість говорити про більш ранню появу сучасної людини Homo sapiens на території Європи, ніж це вважалося раніше. Окрім цього, археологічні, палеоботанічні та інші джерела з поселень Ванен та Швайнскопф також вказують на те, що архаїчний Homo sapiens успішно пристосовувався до північних широт Європи під час холодних кліматичних стадій передостаннього і останнього зледеніння [Bosinski at. all., 1995: 906].

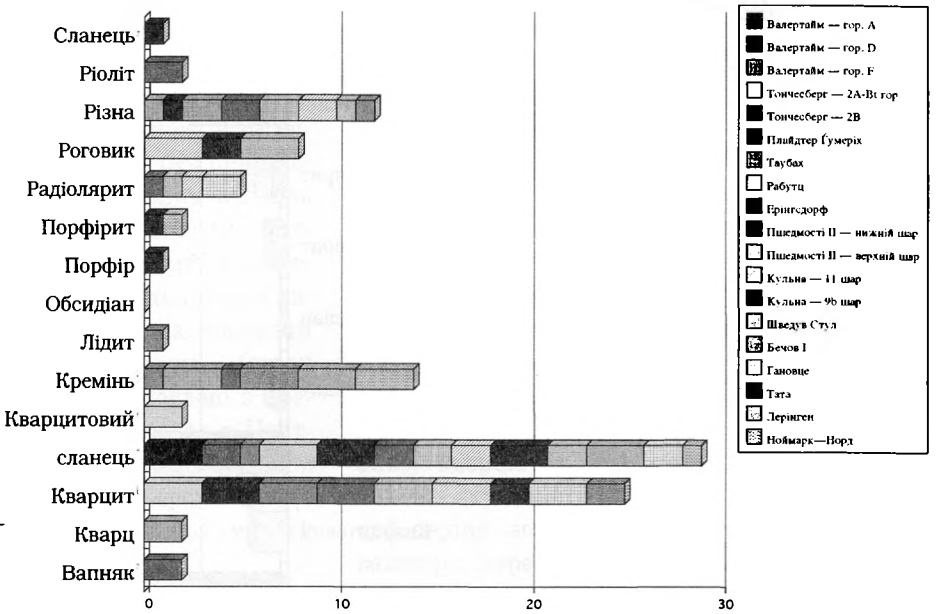

Рис. 5. Розподіл сировини на стоянках ранніх палеоантропів Центральної Європи

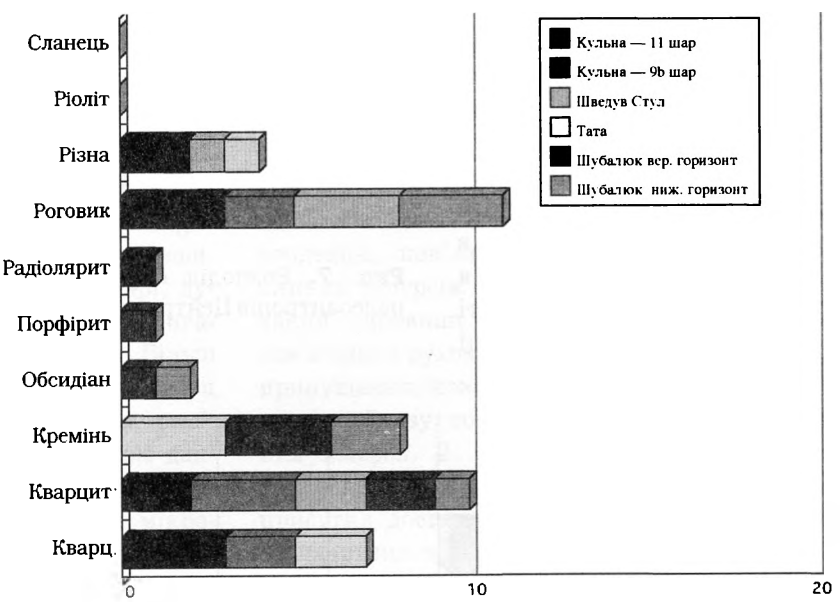

Рис. 6. Розподіл сировини в печерних притулках ранніх палеоантропів Центральної Європи

До цього треба додати, що в Рейнському регіоні на поселенні Рейндален більшість ретушованих знарядь праці була принесена з інших місць, але при цьому на поселенні проходила обробка місцевої сировини. Вироблені з неї знаряддя були також перенесені в інші місця. Такі окремі прояви адаптивної поведінки можуть свідчити про значну рухливість палеоантропів і достатньо високий рівень культурної адаптації до навколишнього середовища Центральної Європи.

На поселенні Валертайм I (основний горизонт, ранній вайшель) палеоантропи використовували обкатану гальку з р. Вейсбах, але при цьому все ж таки домінуюче становище займав девонський кварцит, виходи якого зустрічаються в багатьох місцях південної частини Центральнорейнського регіону. Обробка цього матеріалу проходила прямо на поселенні [Gaudzinski, 1995; Conard & Gaudzinski, 1995].

У хронологічно збіжному шарі D цього ж місцезнаходження (Валертайм II) збільшується різноманітність галькової сировини, з'являються андезит, ріоліт і різноманітний кварцит. Крім цього, самі кам'яні знаряддя мають дещо специфічні для цього періоду форми – пластини з крутою ретушшю. І взагалі, кам'яна колекція презентує тенденцію виробництва – виготовлення пластин. Фауна цього шару презентована відмінними від «основного горизонту» Валертайма I знахідками коня і

бика та небагатьма скелетними елементами від благородного оленя і лева. На деяких кістках (тазові кістки коня) присутні сліди навмисного пошкодження.

Тобто, на одному місцезнаходженні приблизно в одному хронологічному розрізі існують дві стратегії життєдіяльності. Зміни в наборі сировини можуть підказати про зміну в стратегії поведінки.

На території Рейнського регіону присутнє ще одне поселення – Плайдтер-Гумеріх, яке упродовж міжльодовикового періоду і на початку ранньої стадії останнього зледеніння неодноразово відвідувалось місцевими палеоантропами. На цьому місцезнаходженні найбільш загальною сировиною був кварц, який у великій кількості зустрічається в районі місцеперебування. Ця сировина низької якості представлена на поселенні

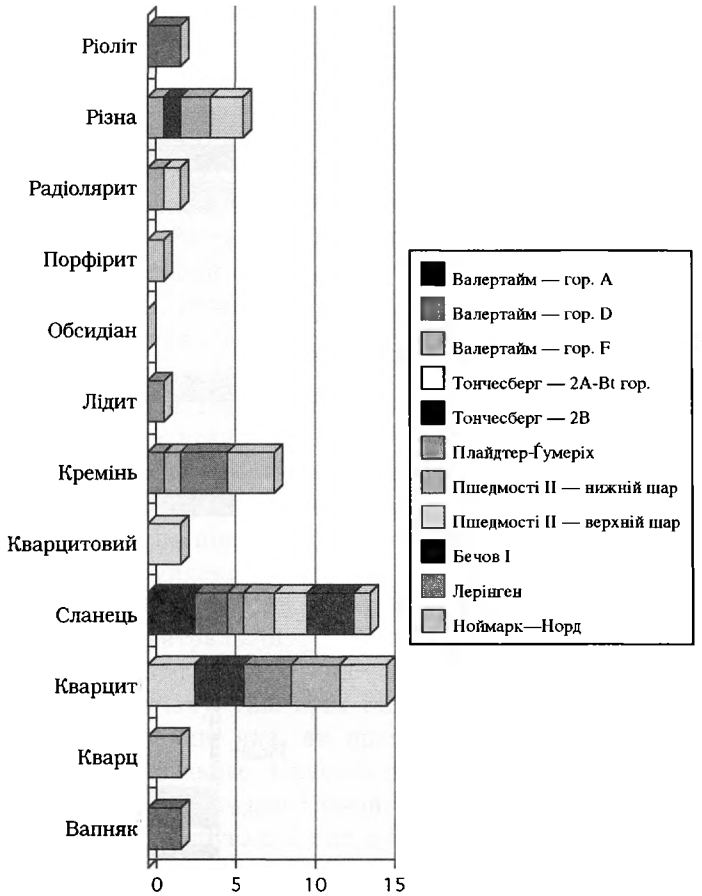

Рис. 7. Розподіл сировини на лесових поселеннях ранніх палеоантропів Центральної Європи

Рис. 8. Розподіл сировини на травертинових поселеннях ранніх палеоантропів Центральної Європи

всіма стадіями виготовлення виробів: необроблені конкреції, розбиті шматки, невизначені нуклеуси та відщепи, а також ретушовані знаряддя праці. Але тут наявний також екзотичний для цих місць кремінь, який був принесений до ділянки у формі закінчених знарядь або у формі заготовок. Крім цього, на поселенні оброблявся лідит, девонський кварцит та третинний кварц. Серед знарядь праці з'являються вироби, які вказують на елементи центральноєвропейського мікоку (шари D1-D3). Ці знаряддя праці виготовлені з кременю, виходи якого не зустрічаються в Центрально-рейнському регіоні. Вони існують на території Бельгії та Голландії. Хронологічно ці вироби з'являються на Плайдтер-Гумереху в ранньому вайшелі.

Культурний горизонт 11 печерної стоянки Кульна за різноманітністю використання сировини дуже відрізняється від пізніших мікокських шарів. В той час мешканці печери використовували сировину з багатьох різновидів гірських порід і при цьому дотримувалися якості виготовлення. В деяких місцях печери виділяються окремі «виробничі дільниці». Крім каменю, палеоантропи використовували знаряддя з кістки – ретушери. Кварц, який використовувався в 11 шарі, дуже поганої якості, але все ж таки його вживали для виготовлення знарядь праці. Більш якісний для розщеплення кременистий кварц застосовувався менше. Можливо, ця особливість пов'язана з культурною ознакою даного поселення. У більшості поселень таубахської промисловості вироблялися мікролітичні знаряддя праці, для яких головною сировинною заготовкою була галька. Кремінна і кварцова гальки переважають в інтергляціальних шарах печери Тата, в нижньому і верхньому шарі Пшедмостей II.

У Східній Німеччині, на поселенні Ерінгсдорф в нижніх травертинах клектонську техніку виготовлення здебільшого застосовували на порфірі і порфіриті. Двобічні знаряддя (гостроконечники, листоподібні скребла) були виготовлені з кременю або сланцю. Останні вироби мали не мікролітичні форми.

На більшості поселень останнього міжльодовиків'я і початку останнього льодовикового періоду в районі Спіша під Високими Татрами використовувалася кварцева або радіоляритова сировина. На думку Л.Банеса, саме ця сировина мала вплив на технологію кам'яного виробництва і на морфологію кам'яного інвентаря [Banesz, 1990].

Ще донедавна існувала усталена думка, що транспортування сировини починається в пізньому палеоліті, і ця властивість була оголошена як така, що притаманна біологічному типу Homo sapiens [Kozlowski, 1973].

Виходячи з представленого вище матеріалу, можна стверджувати, що транспортування сировини відбувалося вже за часів останнього міжльодовикового періоду. Тобто, в ті часи, коли кліматичні умови не були досить суворими, і палеоантропи того часу, можливо, вперше за всю історію Європейського континенту досягли північних районів. Саме у цей період ізольовані до цього групи гомінід великого передостаннього зледеніння почали частіше зустрічатися між собою. Цьому сприяли кліматичні умови останнього інтергляціалу. На більшості території Центральної Європи з'явилися різноманітні фауна і флора, які мали свої різні, залежн від виду, міграційні шляхи. Це змушувало людину того часу також мігрувати слідом за своїм провіантом.

Таким чином, вдається простежити певні тенденції, пов'язані з використанням сировинних ресурсів: 1. Різноманітність використання сировини на поселеннях може бути пов'язана з рухомістю груп палеоантропів. Це припущення можна застосовувати при наявності поблизу поселення постійних сировинних джерел. 2. Різноманітність сировини у тих випадках, коли в кам'яному інвентарі присутня достатньо репрезентована колекція стандартних знарядь з одноманітної місцевої сировини, може пояснюватися збільшенням обміну між поселеннями. 3. Різноманітність сировини може вказувати на відсутність поблизу поселення постійного сировинного джерела. 4. Невідповідність якості сировини вимогам виробництва при наявності стандартизації може свідчити про тривалі культурні традиції конкретної соціальної групи.

1.4. Спеціалізація в полюванні

Виходячи із співвідношення фауни і її навмисного пошкодження на поселеннях ранніх палеоантропів Центральної Європи в період відносно теплих кліматичних умов, можна простежити спеціалізацію в полюванні на різні види тварин. Так, на багатьох кістках бізона (Bison priscus) і коня поселення Валертайм (I) зустрічаються сліди людського втру-

чання. Дослідники вважають, що на поселеннях Валертайм I в період раннього вайшеля проходило цілеспрямоване селективне полювання на бізонів репродуктивного віку [Conard & Gaudzinski, 1995]. До цього треба додати, що, крім великомасштабного селективного полювання на бізона, тут також проходило полювання на коня та носорога [Bosinski at. all., 1995]. В хронологічно збіжному шарі D цього ж місцезнаходження (Валертайм II) присутні навмисно пошкоджені кістки коня та бика, які також можуть свідчити про спеціалізацію у полюванні саме на цих тварин.

Завдяки детальному мікроскопічному вивченню культурного шару 2B (115 тис.) Тончесберга 2, дослідники дійшли висновку, що після того, як було вбито тварину, кращі шматки м'яса, здебільшого стегна, відносилися на верхівку вулкана Тончесберг. Багато кісток у культурному горизонті 2B було потрощено, завдяки чому вдалося з'ясувати, що ці кістки використовувались як джерело здобування кісткового мозку [Conard, 1995: 905].

Схожа поведінка простежується на поселенні Ноймарк-Норд у Східній Німеччині. На цьому місцезнаходженні палеоантропи демонструють елементи економіки споживання здобичі. Виходячи з розподілу тваринних залишків, на нижніх ділянках прибережної зони Ноймарк-Норду мисливці забирали з собою тільки окремі частини тіла тварин, які мали найбільшу кількість м'яса: задні кістки гомілки, ребра, грудина. Більшість тварин було відносно молодого віку. На поселенні були знайдені залишки молодої дикої кішки, яку могли вбити тільки люди, або вона випадково загинула. Залишки лісового носорога і степового слона вказують на похилий вік цих тварин. Вони могли бути вбиті або самі померли біля водоймища. На думку Д.Манія, фауністичні залишки від гольштейнських шарів Більценгслебену вказують на існування в більш ранньому періоді тільки складських решток, вони не були наслідком полювання людини на великих тварин [Mania at. all., 1990: 114]. Тобто, поведінка більш ранніх гомінід вказує на зовсім іншу господарську діяльність.

Крім цього, на поселенні Ноймарк-Норд було простежено дві стратегії поведінки палеоантропів. Вони відображаються в різноманітності співвідношення кам'яних виробів і тваринних залишків на нижній і на верхній прибережних ділянках. На нижній прибережній ділянці палеоантропи вбивали і розчиняли здобич, а на верхній споживали її. Як підкреслюють дослідники, ці місця не належали до складських місць, які простежуються на сусідній стоянці Кьонігсау [Mania at. all., 1990: 36–45]. Серед фауністичних залишків, які зустрічаються на поселенні Ноймарк-Норд, переважають різновиди великих тварин: лісовий носорог, лісовий слон, бізон та інші великі ссавці. Серед знахідок менших тварин в басейні водоймища переважають залишки лані. На основі детального вивчення співвідношення кам'яних артефактів і тваринних залишків дослідники Ноймарк-Норду вважають, що на цьому місцезнаходженні провадилось спеціалізоване полювання саме на лань.

За підрахунками дослідників, на поселенні Рабутц проходило спеціалізоване полювання на гігантського і благородного оленя, а також на лісового носорога і зубра [Mania at. all., 1990: 125].

Важливим елементом для розуміння господарського життя палеоантропів Центральної Європи виступає знайдений на поселенні Лерінген тисовий спис, який був привалений кістками давнього слона (E. antiquus). Виходячи з цього факту, можна стверджувати про існування в цей час мисливської зброї і спеціалізованого полювання на давнього слона. Але, як підкреслювалось раніше, слідів навмисного пошкодження скелету слона не було. Існує гіпотеза і про те, що цей спис використовувався як пристрій для прибирання сміття [Mania at. all., 1990: 116–117; Roebroeks at. all., 1992: 563].

2. Матеріальна культура ранніх палеоантропів

Матеріальна культура ранніх палеоантропів на території Центральної Європи здебільшого представлена різноманітними кам'яними виробами, які розглядаються у вигляді типів індустрій, фацій, варіантів, культур. Зустрічаються вироби з кістки і дерева. На представленій території зустрічаються елементи конструкцій житла на поселенні просто неба.

Матеріальна культура останнього міжльодовикового періоду в Рейнському регіоні представлена середньопалеолітичними кам'яними

ібраннями. Вони відомі від лесових викопних ґрунтів Валертайма, Рейндалена, а також від викопних горизонтів кратерів Тончесберга, Плайдтер-Гумеріха. Крім цих місцезнаходжень, кам'яні вироби на території Рейнського регіону відомі з поселень Кобленц-Метерніх, Ахенхайм, Арієндорф [Bosinski, 1992; Bosinski at. all., 1995].

Кам'яні зібрання з поселень Тончесберг (шар 2B), Рейндален (шар B1), Валертайм (шар D) демонструють перевагу у виробництві пластин та знарядь праці із одним притупленим краєм (акомодаційним елементом?). Певні аналогії цих кам'яних індустрій простежуються на давніх поселеннях початку останнього льодовикового періоду на півночі Франції [Bosinski at. all., 1995: 848]. Деякі елементи пізнього мікоку простежуються на поселенні Плайдтер-Гумеріх [Kroger, 1987: 30].

Ремонтаж виробів з шару D Валертайма, дає приклади виробництва пластин з ретушованим лезом і одним притупленим краєм. Наявність великої кількості знарядь на пластинах в шарі D Валертайма, а також на поселенні Тончесберг в шарах останнього інтергляціалу і початку останнього гляціалу дає підставу говорити про більш значне поширення знарядь праці на пластинах в середньому палеоліті. Враховуючи експлуатацію гомінідами цього регіону сировинних ресурсів, спеціалізацію в полюванні, техніко-типологічний набір знарядь праці, дослідники припускають більш ранню появу сучасного Homo sapiens на Європейському континенті, ніж це вважалося раніше [Bosinski, 1971; Conard, 1995; Roebroeks at. all., 1992].

Мисливці Ноймарк-Норду для виготовлення знарядь праці використовували моренний кремінь, якій залягав у районі озера. Заготовки для знарядь праці вироблялися за допомогою дископодібної (радіальної) техніки обробки каменю. Ретуш наносилась по краях відщепів, іноді ретушування зовсім не використовувалось. Д.Манія вважає індустрії Рабутц, Ноймарк-Норд, Грабшутц схожими між собою. Схожість цих індустрій простежується в наявності неретушованих знарядь праці і використанні дископодібної техніки та присутності левалуазьких виробів [Mania at. all., 1990].

Поселення Пшедмості II (нижній і верхній інтергляціальні культурні шари) за своїми техніко-типологічними даними кам'яної індустрії та розташуванням біля виходів мінеральних джерел стоїть ближче до травертинових поселень палеоантропів останнього міжльодовиків'я на території Німеччини (Таубах, Веймар, Бургтона) і Карпатського басейну (Гановце, Бойніце, Тата) [Svoboda at. all., 1996: 168].

Дослідники Пшедмостей II виділяють для двох шарів дві виявлені техніки обробки каменю. До першої було віднесено просту обробку гальки: спочатку відколюються відщепи з кіркою, далі знімаються відщепи з кіркою і без неї. Закінчується обробка сплощеним нуклеусом, і на його робочій поверхні залишаються негативи в одному або в різних напрямках сколювання. Ця техніка застосовувалася переважно на кварцевій сировині. Інша техніка схожа на левалуазьку: підготовлена обробка маленьких нуклеусів сплощеної форми. Як зауважують дослідники, підготовка площадки сколювання практично відсутня або зустрічається дуже рідко. Друга техніка обробки використовувалась переважно на кварциті.

На думку Я.Фрідріха, три рубила з поселення Бечов, що в Богемії, вказують на культурне відношення шару A–III–3 до мустьєрської культури з ашельською традицією. Найближчі аналоги цієї індустрії дослідник бачить у матеріалах найбільш багатошарового поселення Бечова I (горизонти A–III–5 і A–III–6). Але незважаючи на це, Я.Фрідріх відносить цей шар до культур мустьє з зубчастою ретушшю. Він також відносить кам'яну індустрію культурного шару A–III–2 Бечова I до мустьєрських індустрій з зубчастою ретушшю, які зустрічаються в шарах поселень Шипка і Чертова Діра (нашарування типу «Шипка») [Fridrich, 1982: 107].

Кам'яні вироби з інтергляціальних шарів Ерінгсдорфа описуються як ранньомустьєрські, хоча серед них зустрічаються окремі форми верхньопалеолітичного вигляду. Дослідники Ерінгсдорфа відносили ці індустрії до так званої веймарської культури III, або мустьє преселету A. До веймарської культури I з наближенням до тейякських мікроіндустрій були спочатку віднесені і кам'яні вироби Таубаха [Behm-Blancke, 1958]. На сучасному етапі вивчення кам'яний інвентар з поселення Таубах має еталонні мікрознаряддя праці, які дали назву так званим таубахським мікролітичним індустріям середнього палеоліту Центральної Європи [Valoch, 1984].

Кам'яні індустрії таубаху відрізняються використанням маленьких за розмірами гальок різноманітних порід, з яких виробляються мікролітичні знаряддя праці – скребла, зубчасті та виїмчасті. Характерною особливістю цих індустрій є відсутність левалуазької технології виробництва. Вперше таубахські кам'яні індустрії були виділені в печері Кульна (шар 11), які датувалися другою половиною еємського інтергляціалу [Valoch, 1976].

Таубахські кам'яні індустрії чітко простежуються в шарах останнього міжльодовиків'я на території Німеччини – Таубах. В Словаччині вони зустрічаються на місцезнаходженнях Гановце, Бойніце III, Ондрей-Горка, Бегаровце, Грановніца, Бешенова; в Угорщині – печера Тата [Valoch, 1984; Banesz, 1990].

На думку К.Валоха, основна головна відмінність таубахських кам'яних індустрій, з точки зору типології, полягає у використанні мікрогалькової сировини та у виробництві достатньої кількості мікролітичних двобічних чоперів. Усі інші типологічні форми (скребла, зубчасто-виїмчасті та нанесення ретуші) відповідали певному загальному рівню розвитку середнього палеоліту Європи [Valoch, 1984: 204].

Дуже схожі на таубахські кам'яні індустрії вироби з місцезнаходження Рабутц, що у Східній Німеччині. Проте наявність левалуазької обробки на поселенні Рабутц не дає підстави включати це місцезнаходження в культурне коло таубахських кам'яних індустрій.

Більшість поселень останнього міжльодовиків'я і початку останнього льодовикового періоду в районі Спіша під Високими Татрами використовували кварцеву або радіоляритову сировину. На думку Л.Банеса, саме ця сировина мала вплив на технологію кам'яного виробництва і на морфологію кам'яного інвентаря. На травертинових місцезнаходженнях Гановце (шари 1–4), Горка, Бегаровце, Грановніца (вогнище 1), Грабушице залежно від морфології сировини і її якості приблизно половина знахідок оброблялася клектонською або левалуазькою технікою. Серед знарядь праці переважають мікролітичні вироби: різноманітні скребла, зубчасті та виїмчасті. Часто зустрічаються подвійні трикутні або п'ятикутні гостроконечники з масивною базальною частиною, трикутні вістря і вістря з черешком, дископодібні знаряддя. Л.Банес зводить травертинові поселення на території Північної Словаччини у Високих Татрах в одну культурну групу – поселення Спіша [Banesz, 1990].

Кам'яні індустрії травертинових поселень Спіша за морфологією і розмірами дещо схожі на таубахські (Таубах, Рабутц, Ерінгсдорф), але, на думку Л.Банеса, ці місцезнаходження дуже важко порівняти. Вірогідніше, що в період останнього інтергляціалу на території Центральної Європи розвиток матеріальної культури йшов різними шляхами.

Кам'яний інвентар Гановце вивчали Ф.Прошек, Л.Банес, Ю.Барта. За своїми техніко-типологічними характеристиками і сировиною кам'яні вироби цього поселення перегукуються з кам'яними виробами сусідніх місцезнаходженьнями Словаччини: Бегаровце-Суботіско, Горка-Ондрей – і трьома культурними нашаруваннями нижнього травертина поселення Грановніца. На думку Л.Банеса, кам'яний інвентар цих поселень нагадує кам'яні вироби з травертинових поселень останнього міжльодовиків'я Німеччини – Більценгслебен, Рабуц. Перш за все, схожість виявлена в оформленні дископодібних нуклеусів та мікролітичному вигляді усіх виробів у цих поселеннях [Banesz, 1990].

Кам'яна індустрія поселення палеоантропів Горка-Ондрей (розріз А) відповідає інтергляціальним шарам Гановце (3 шар). Зв'язки між цими шарами простежуються у використанні кварцу і в наявності звичайних мустьєрських скребел. Пласка ретуш частіше використовувалась на поселенні Гановце (шар 2, 4). Схожі ножі з Горка-Ондрей часто зустрічаються на поселенні Спіша – Бегаровце (шар 2). Схожість кам'яних індустрій Горка-Ондрей простежується з травертиновим поселенням Бойніце I і III, а також з шаром 2а на поселенні Королеве I [Barta, 1980: 79–82].

До «таубахських» індустрій К.Валох відносить 11 шар печери Кульна. Аналоги матеріальної культури цієї печери він бачить в травертинових поселеннях останнього інтергляціалу Східної Німеччини – Таубах, Рабутц; Словаччини – Гановце (чотири горизонти), Ондрей-Горка (п'ять горизонтів), Бегаровце (три горизонти), Грановніце (два горизонти), Бешенова, Бойніце III; Угорщини – Тата [Valoch, 1988: 77]. Кам'яний інвентар вищезгаданих поселень характеризується мікролітичними виробами, які виготовляються з різноманітної сировини. В типологічному плані переважають скребла, зубчасто-виїмчасті форми. Прак-

тично дуже рідко зустрічаються застосування пласкої ретуші. К.Валох вважає, що творці таубахських індустрій навмисно виробляли мікролітичні знаряддя. У той час на вказаних територіях було достатньо сировини для виготовлення більших виробів. Він вважає, що таубахські індустрії генетично пов'язані з ашельськими мікролітичними індустріями Вертешселешу (Угорщина), Більценгслебену (Німеччина), Араго і Бон-Бому (Франція). На думку К.Валоха, виготовлення мікролітичних виробів вимагало від палеоантропа набагато більшої винахідливості, ніж при виготовленні мустьєрських, або ашельських знарядь. Виробництво цих знарядь скоріше залежало від психосоціальних, ніж від техніко-типологічних аспектів [Oliva, 1982; Valoch, 1988].

Цікавим з точки зору генезису таубахських індустрій є культурний шар 9b печери Кульна. Можливо, він співіснував з таубахськими індустріями інтергляціалу, оскільки відклади шару 9b можна віднести і до кінця інтергляціалу, на що вказує і кам'яний інвентар. З іншого боку, цей шар, ймовірно, представляє єдину популяцію, яка об'єднала дві культурні традиції: таубах і мікок – або мікокські кам'яні вироби виростають з таубахських [Valoch, 1988: 71].

Для території Моравії всі мікролітичні кам'яні індустрії (таубахські), що простежуються в травертинових відкладах, датуються завершальною фазою останнього міжльодовиків'я – початковою фазою вюрмського льодовика (130–80 тис., за іншими данними 117–104 тис. років тому) [Paleolit Moravy a Slezska, 1994: 83].

Вчені, які досліджували кам'яні зібрання кінця останнього міжльодовиків'я печери Шведув Стул, вбачають аналогії цієї кам'яною індустрії на територіально близьких мустьєрських поселеннях Моравії та Словакії – Пшедмості, Бойніце, Шипка – і Угорщини – Тата, Шубаюк, Селім, Кішкевей [Vlcek, 1969].

На думку К.Валоха, за техніко-типологічними покажчиками кам'яні вироби з печери Тата відповідають 11 шару Кульни та Бойніце III у Словакії, а також еємським відкладам Таубаха, Веймара у Східній Німеччині.

Говорячи про причини виникнення та *поширення* мікролітичних знарядь праці в умовах інтергляціалів, одні дослідники бачать їх у пристосуванні палеоантропів до певного теплого природного середовища інтергляціалу, порівнюючи це явище з початком сучасного потепління і виникненням мезолітичних мікролітичних культур; другі бачать причини в удосконаленні техніки обробки каменю в психо-соціальних змінах у житті палеоантропів; а ще одні вбачають причину появи мікролітичних індустрій в ізольованості населення або в житті посеред лісів, де кам'яні знаряддя великих розмірів були замінені виробами з дерева. Цікава думка К.Валоха, – єдине, що об'єднує мікролітичні індустрії Центральної Європи, це те, що всі вони належать до міжльодовикової епохи [Valoch, 1984: 205].

Важливим проявом культурної адаптації мешканців травертинових нашарувань є виготовлення мікролітичних знарядь праці, основна маса яких належить до так званих таубахських кам'яних індустрій. Переважна більшість цих індустрій відповідає травертиновим родовищам, розташованим біля виходів мінеральних термальних джерел.

До левалуазьких кам'яних індустрій кінця останнього інтергляціалу Ю.Барта відносить інвентар Бойніце I–Препоштска печера [Barta, 1980]. Левалуазські вироби і окремі елементи технології простежуються на поселеннях Рабутц, Ерінгсдорф, Ноймарк-Норд, Лерінген, Пшедмості II, Бечов I, Гановце, Грабушице, Горка-Ондрей, Бегаровце, Грановніца [Fridrich, 1982; Banesz, 1990; Mania at. all., 1990; Svoboda, 1996].

3. Духовна культура

На території Центральної Європи в період останнього інтергляціалу простежуються риси духовної культури. Але, на жаль, таких свідчень ще замало, щоб зробити обґрунтовані висновки з приводу соціокультурної адаптації.

На місцезнаходженнях Плайдтер-Гумеріх було знайдено 55 пар рогів благородного оленя, які поки важко інтерпретувати. Дослідники пов'язують ці численні залишки з можливим збільшенням популяції благородного оленя і зміною кліматичних умов. Можливо, ці знахідки мали культурно-символічне значення.

На стоянці Кульна в 11 шарі було знайдено 46 кісток з навмисними пошкодженнями, які, можливо, пов'язані з добуванням м'яса тварин. На місцезнаходженні Таубах знайдений фрагмент дерева із зображенням оленя [Valoch, 1984]. Цікаві знахідки проявів мис-

тецтва знайдені на місцезнаходженні Тата. Тут були виявлені поліровані з обох боків молярні зуби мамонта (довжиною – 107 мм, ширина – 55 мм, товщина – 8–9 мм), які з одного боку мали сліди червоного барвника. Вони інтерпретуються Л.Вертешом як чуринги. На деяких нумулітах з місцезнаходження були прокреслені зображення у вигляді хрестиків [Vertes, 1964].

На поселенні Ноймарк-Норд у південній прибережній зоні серед фауністичних решток були виявлені зуби і незначні частини кісток представників великих ссавців: бізона, шерстистого носорога, благородного оленя, давнього коня. Крім цього, з залишками вугілля були знайдені обпалені кремінні вироби, які виготовлені левалуазькою технікою. Дослідники вважають, що ці залишки, скоріш за все, носили культовий характер [Mania at. all., 1990: 124–125].

Специфічною особливістю для нижнього шару поселення Пшедмості II є наявність оброблених плоских гальок. Їх функціональне призначення поки що важко встановити [Svoboda, 1996: 168], але деякі паралелі можна побачити у гравіровках з інтергляціальних шарів поселень Тати і Ерду. Як вважають дослідники, можливе функціональне призначення цих гальок скоріш символічне, ніж утилітарне.

Таким чином, залишки духовної культури надають свідчення про існування в період останнього інтергляціалу певних культурно-символічних уявлень у первісній громаді ранніх палеоантропів. Серед яких, судячи з вищезгаданого матеріалу, частіше зустрічається олень, маомонт – фауна холодних періодів.

Висновки

Дослідження місцезнаходжень ранніх палеоантропів показало, що в період останнього інтергляціалу і на початку останнього гляціалу на території Центральної Європи існували вузькі проходи: Моравські ворота, Напажедлські ворота, Вижковські ворота, – які з'єднували основні рівнини Центральної Європи. Через такі ділянки проходили міграційні шляхи тварин та мисливців; через них також транспортувалася сировина. Саме в таких місцях частіше зустрічаються стоянки згаданого періоду.

Вивчення особливостей вибору місцезнаходжень ранніми палеоантропами говорить про наявність двох груп пам'яток: поселення в районах колишньої вулканічної діяльності (Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх); поселення поблизу виходів мінеральних джерел (Ерінгсдорф, Таубах, Гановце, Горка-Ондрей, Тата, Шведув Стул, Пшедмості II).

Викопні фауністичні рештки з поселень ранніх палеоантропів Центральної Європи вказують на їх певний географічний розподіл:

– на *лесових* пам'ятках Центральної Європи найчастіше трапляються дикий кінь та лань. Протягом останнього міжльодовиків'я і на початку останнього зледеніння переважна більшість цієї фауни зустрічається на поселеннях Рейнського регіону (Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх, Валертайм). На основі археологічних даних можна також говорити, що у згаданий період в західній частині Центральної Європи на степових і частково лісостепових просторах переважаючими різновидами тварин, доступними для полювання, були дикий кінь та лань. Лесові поселення Східної Німеччини свідчать про поширення на цій території в період останнього інтергляціалу давнього слона, зубра, степового і лісового носорога, бізона, гігантського оленя, а також лані;

– для *травертинових* місцезнаходжень ранніх палеоантропів Центральної Європи періоду останнього інтергляціалу притаманні характерні риси, які проявляються у відмінності (від інших місцезнаходжень) природного середовища та поведінці їх мешканців. Найчастіше в нашаруваннях цих місцезнаходжень трапляються рештки крупних ссавців, які жили в лісостеповій зоні: носорога, зубра, слона; рідше – благородного оленя, лося, коня, кабана. Взагалі травертиновим і печерним місцезнаходженням ранніх палеоантропів Центральної Європи притаманний більш широкий діапазон і різноманітність фауни та флори, ніж на аналогічних лесових поселеннях цього періоду;

– *печерні* місцеперебування палеоантропів Центральної Європи містять найбільш широкий діапазон фауністичних і ботанічних решток. Серед фауністичних решток частіше зустрічається холодолюбна фауна – мамонт, шерстистий носорог, печерний ведмідь, печерна гієна. Незважаючи на те, що мамонт і шерстистий носорог представлені в невеликій кількості, вони присутні у більшості печерних притулків. В печері Кульна в 11 шарі переважають рештки коня, лося, благородного оле-

ня. Викопні рештки різновидів з тварин відкритого трав'яного ландшафту переважають в печері Тата, але там зустрічаються також печерний лев, печерна гієна. Таким чином, мешканці печер мали змогу полювати не тільки на копитних, а й на холодолюбних тварин. При цьому кам'яний інвентар більшості печер, як і на травертинових місцезнаходженнях, відповідав мікролітичним індустріям.

Найбільш поширеною *сировиною* в цей період виступає *кварц, кварцит*. Проте на поселеннях Східної Німеччини переважає сировина з моренної кремінної гальки.

Характерні риси адаптивної поведінки палеоантропів останнього інтергляціалу простежуються у транспортуванні сировини і знарядь праці на великі відстані (Рейнський регіон).

Аналіз *фауністичних* комплексів місцезнаходжень на території Центральної Європи свідчить про наявність спеціалізації в полюванні. Так, на території Рейнського регіону в період останнього інтергляціалу і на початку останнього гляціалу існувало спеціалізоване полювання на коня і бика (Валертайм II (шар D), Тончесберг, Плайдтер-Гумеріх), а також селективне полювання на бізона, носорога і коня (Валертайм I). На поселенні Ноймарк-Норд проводилося спеціалізоване полювання на лань.

Яскраве свідчення про полювання на слона дають залишки на місці полювання Лерінген. Тут разом з рештками вбитого слона зберігся дерев'яний (тисовий) спис. Наявність цього списа свідчить про досить активну життєдіяльну позицію ранніх палеоантропів у процесі пристосування до навколишнього середовища.

Наявність певних соціальних компонентів в угрупованнях ранніх палеоантропів і їх розумної поведінки в процесі полювання підтверджують факти відокремлення і селективного транспортування здобичі на місце проживання на поселеннях Тончесберг (шар 2B) та Ноймарк-Норд.

Характерні риси культурної адаптації простежуються у різноманітності розподілу кам'яних індустрій. На території Центральної Європи простежуються певні характерні культурні варіанти:

- найбільш поширений варіант – мікролітичні індустрії, більшість яких відноситься до таубахських. Вони існували на території Східної Німеччини (Таубах, Рабутц), Моравії (Кульна -11 шар, Пшедмості II), Словакії (Гановце, Ондрей-Горка), Угорщини (Тата). Для цих індустрій притаманні характерні риси геолого-геоморфологічного розташування. Більшість із них пов'язані з травертиновими відкладами і виходам мінеральних джерел;

- на території Рейнського регіону в період останнього інтергляціалу виділяється група пам'яток (Тончесберг – шар 2B; Рейндален – B1; Валертайм – шар D), яким притаманні ознаки пізньопалеолітичних індустрій – знаряддя праці на пластинах з притупленим краєм. На поселенні Плайдтер-Гумеріх проявляються елементи пізнього мікоку.

На думку автора, матеріали посе́лень ранніх палеоантропів Центральної Європи поки що не дають можливості простежити зв'язок кам'яних індустрій з фауністичними рештками. Наймовірніше, розмаїття кам'яних зібрань не залежало від спеціалізації в полюванні на певні види тварин.

Скоріш за все, що на території Центральної Європи в період останнього інтергляціалу на розмаїття кам'яних виробів впливали такі основні фактори: соціальний, географічний, сировинний.

Вивчення центральноєвропейських матеріалів свідчить про зв'язок між розташуванням виходів мінеральних джерел і мікролітичними кам'яними індустріями.

Окремі риси духовної культури ранніх палеоантропів Центральної Європи виявлені на місцезнаходженнях Таубах, Кульна (11 шар), Тата, Ноймарк-Норд, Пшедмості II. Численні залишки рогів благородного оленя на поселеннях Тончесберг та Плайдтер-Гумеріх, з одного боку, можуть вказувати на збільшення цих видів тварин в більш північних районах Центральної Європи, а з іншого боку, це могло бути пов'язано з певними культурно-символічними ознаками ранніх палеоантропів північно-західних районів Центральної Європи.

Печерні перебування ранніх палеоантропів вказують на використання в період останнього інтергляціалу природних притулків та, можливо, жител. Деякі елементи житлових споруд ідентифіковані на поселенні Рейндален в Рейнському регіоні. Місцезнаходження Пшедмості II мало природний захист у вигляді вапнякової скелі Градіско.

На більшості поселень ранніх палеоантропів фіксуються вогнища. Це свідчить про широке використання вогню в період остан-

нього інтергляціалу як в печерних притулках, так і на поселеннях просто неба.

Таким чином, вже за часи останнього потепління плейстоценового періоду у ранніх палеоантропів Центральної Європи простежуються характерні риси культурної адаптації Homo sapiens. Перш за все, вони виявляються у виборі місця проживання, у спеціалізації полювання на тварин, у використанні сировинних ресурсів та в окремих проявах матеріальної і духовної культури.

Література

Banesz L. Mittelpaläolithische kleinförmige industrie aus den travertinfundstellen der Zips // Slovenská Archeológia. - 1990. - XXXVIII-I. - Bratislava. - P. 45-88.

Barta J. Paleolit a Mezolit // Slovenská Archeológia. - 1980. - XXVIII-1. - P. 119-136.

Barta J. On problems of the middle palaeolithic in Slovakia // Slovenská Archeolygica. - 1986. - XXXIV-2. - Bratislava. - P. 279-292.

Barta J., Banasz L. The palaeolithic and Mesolithic // Archaeological research in Slovakia. - Nitra, 1981. - P. 11-29.

Behm-Blancke G. Umwelt, Kultur und Morphologie des Eem-Interglazialen Menschen von Ehringsdorf bei Weimar // Hundert Jare Neanderthaler. Neandertal centenary 1856-1956. - Utrecht, 1958. - P. 141-150.

Bosinski G. Late Middle Palaeolithic groups in northwestern Germany and their relations to early Upper Palaeolithic industries // The origin of Homo sapiens. Ecology and Conversations. - 1971. - P. 153-160.

Bosinski G. Eiszeitjäger im Neuwieder Becken. - Archaologie an Mittelrhein und Mosel 1. - Koblenz, 1992. - 148 p.

Bosinski G. Rheindahlen // The Palaeolithc and Mesolithic of the Rhineland. - Quaternary field trips in Central Europe. - INQUA. Munchen, 1995. - Vol. 2. - P. 967-971.

Bosinski G., M.Street & M.Baales. The Palaeolithc and Mesolithic of the Rhineland // Quaternary field trips in Central Europe. INQUA. - Munchen, 1995. - Vol. 2. - P. 829-999.

Butzer K. Environment and archaeology (2-d edition). - Chicago: Aldine, 1971. - P. 340.

Conard N. J. Laminar lithic assemblage from the last interglacial complex in northwestern Europe // Journal of Anthropological Research 46. - 1990. - P. 243-262.

Conard N. J. Tönchesberg and its position in the Paleolithic prehistory of northern Europe. - Ph.D. diss., Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 20. - Mainz and Bonn, 1992. - 345 p.

Conard N. J. and Gaudzinski S. Wallertheim // The Palaeolithc and Mesolithic of the Rhineland. - Quaternary field trips in Central Europe. - INQUA. Munchen, 1995. - Vol. 2. - P. 868-872.

Conard N. J. Tönchesberg // in The Palaeolithic and Mesolithic of the Rhineland. - Quaternary field trips in Central Europe. - INQUA. Munchen, 1995. - Vol. 2. - P. 901-906.

Cornwall J. Ice ages. Their nature and effects. - London, 1970. - 180 p.

Floss H. Rohmaterialversorgung im Paläolithikum des Mittelrheingebietes. - Monographien. Disert. - Köln, 1990. - 415 p.

Fridrich J. Stredopaleolitické osidleni Cech. - Praha, 1982. - 152 p.

Gaudzinski S. Wallertheim revisited: a reanalysis of the fauna from the Middle Palaeolithic site of Wallertheim (Rheinhessen / Germany) // Journal of Archaeological Science 22. - 1995. - P. 51-66.

Kaminska L. Kaminska L. La Retouche Plate Paleolithique en Slovaquie Orientale: L'Industrie Du Locus a De Horka-Ondrej // Paleo-Supplément. - 1995. - N. 1. - P. 79-82.

Klima B. Die archäologische Erforchung der Höhle «Svéduv stul» in Mähren // Die Erforchung der Höhle Svéduv stul 1953-1955. - Antropos 13. - Brno, 1962. - P. 7-96.

Kozlowski J.K. The origin of lithic row materials used in the Palaeolithic of the Carpathian Countries // Acta Archaeologica Carpatica. - 1973. - Tom. XIII. - P. 5-19.

Kröger K. Die Fortsetzung der Arbeiten auf dem Plaidter Hummerich // Archäologisches Korrespondenzblatt. - 1987. - 17. - P. 13-30.

Mania D., M. Thomae T. Litt, and T. Weber. Neumark-Gröbern. Beiträge zur Jagd des mittelpaläolithischen Menschen. - Veröffentlichungen des Landesmuseums fur Vorgeschichte in Halle. - Band 43. - Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1990. - P. 319.

Musil R. Die hähle «Sveduv stul», ein typischer Höhlenhyänenhorst // Die Erforchung der Höhle Sveduv stul 1953-1955. - Antropos 13. - Brno, 1962. - P. 97-260.

Oliva M.T. Variabilita paleolitickych industrii a lidské chovani - pokus o dialekticky pristup ke vztahu vyvoje nastroju a spolecnosti // Archeologické rozhledy XXXIV. - Praha, 1982. - P. 622-647

Paleolit Moravy a Slezska // The Dolni Vestonice studies. - V. 1. - Brno. - 1994. - 209 p.

Paleolit Moravy a Slezska // The Dolni Vestonice studies. - V. 1. - Brno. - 1994. - 209 p.

Pecsi M. Geomorfological regions of Hungary. - Budapest: Akademiai Kiado, 1970. - 45 p.

Roebroeks W., Conard N. J. and Van Kolfschoten T. Dense forests, cold steppes, and the palaeolithic settlement of Northern Europe // Current Anthropology. – 1992. – Vol. 33. – No. 5. – P. 551–586.

Siman K. Paleolithic in North-East Hungary // Paleolithic in the Middle Danube Region. – Brno: Archeologicky ustav AV CR, 1996. – P. 39–48.

Street M. Plaidter Hummerich // The Palaeolithic and Mesolithic of the Rhineland. – Quaternary field trips in Central Europe. – INQUA. – Munchen, 1995. – Vol. 2. – P. 898–901.

Svoboda J. Cadre chronologique et tendances évolutives du paléolithique Tchecoslovaque. Essai de synthëse. // L'Anthropologie. – 1984. – Tome 88. – No. 2. – P. 169–192.

Svoboda J., Skrdla P, Lozek V., Svobodova H, Frechen M. Predmosti II, excavations 1989–1992 // Paleolithic in the Middle Danube Region. – Brno, 1996. – Archeologicky ustav AV CR. – P. 147–171.

Turner. E. Pleistocene stratigraphy and vertebrate faunas from the Neuwied Basin region of Western. Germany // Cranium 8. – 1991. – No. 1. – P. 21–34.

Valoch K. Un groupe specifique du Paleolithique ancien et moyen d'Europe Centrale // UISPP, IX Congres, Colloque X. – Nice, 1976. – P. 86–91.

Valoch K. Le taubachien, sa géochronologie, paléoécologie et paléoethnologie // L'Antropologie. – Paris. – Tome 88. – No. 2. – 1984. – P. 193–208.

Valoch K. Die Erforschung der Külna Höhle 1961–1976. – Brno: Antropos 24, 1988. – 318 p.

Valoch K. La variabilite typologique du Paleolithique Moyen de la grotte de Külna en Moravie // Paleo – supplement 1. – 1995. – P. 73–77.

Vertes L. Tata eine mittelpaläolithische travertinsiedlung in Ungarn. – Budapest, 1964. – Akadémiai Kiady: Verlag der ungarischen akademie der wissenshaften. – 284 p.

Vlcek E. Neandertaler der Tschechoslowakei. – Praga, 1969. – 393 p.

Wymer J. The Palaeolithic Age. – London and Sydney, 1982. – 206 p.

Zagwijn W.H. Vegetation and climate during the warmer intervals in the Late Pleistocene of Western and Central Europe // Quaternary international 3–4. – 1989. – P. 57–67.

В.Ю.Коен, В.М.Степанчук

ПЕРЕХОД ОТ СРЕДНЕГО К ВЕРХНЕМУ ПАЛЕОЛИТУ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ: ПРОБЛЕМЫ ТАКСОНОМИИ И ХРОНОСТРАТИГРАФИИ

Abstract

The debates of arrangement and understanding of Middle to Upper Paleolithic transition in Eastern Europe are on the spot now. Nevertheless, not many attention is paid to the elaboration of taxonomy as a key tool of data analysis. The paper proposes Taxonomical approach which challenges the ternary schema, which consists of such interrelated taxons as «technocomplex», «industry», and «type of industry». Wide sample of archaeological data has been analyzed in terms of various comparative strategies. The Middle to Upper Paleolithic age transition in Eastern Europe is understood as a nonlinear multidimensional process. Its archaeological interface points to notion of two «lines of development» termed as transitional and early Upper Paleolithic industries, in which the technological and typological variability is reported.

Group of transitional industries appears within two technocomplexes: the Epimicoquian and the Levallois-Mousterian of Tabun D tradition. The first one comprises several industries with distinctive combination of Micoquian and Upper Paleolithic traits and rooted in the Middle Paleolithic Micoquian. The second one is distinctive by a particular technology providing Levallois recurrent bipolar reduction and volumetric reduction evidence. The industries which belong to this technocomplex are geographically diverse: these are Kremenician (Western Volhynia), Bohunician (Central Europe), Temnata cave, l. VI (Balkans), Levallois-Mousterian of Tabun D tradition and Emiran (Near East). Currently proposed consideration assumes tentative bearers of this tradition, presumably referred to anatomically modern humans, were inhabited the part of Europe. Three technocomplexes have been described within the Early Upper Paleolithic line of development, namely: Aurignacian, Archaic Gravettian, and Epimicoquian. Each of them is represented by several industries outspread through different territorial groups.

I. Вопросы таксономии

Изучение общих и особенных черт в развитии каменных индустрий палеолита и объяснение причин, их порождающих, тесно связано с проблемами таксономии, её концептуального содержания и практического использования. В этом контексте следует отметить две основные тенденции. Первая дискутирует правомерность выделения культур в каменном веке, и, как правило, сфокусирована на двух взаимоисключающих суждениях. Так, с момента появления локальных различий в производственной деятельности палеоантропов, возникают индивидуальные (или этнические, по другой терминологии) культуры. Согласно другой точке зрения, своеобразие комплексов всегда обусловлено естественными факторами, такими как, например, качество и доступность сырья.

Очевидно, что таксономия каменных индустрий не может основываться на её гипотетическом социальном содержании. Другими словами, такие социальные критерии, как, например, общность происхождения, не могут быть изначально заложены в определение того или иного таксона. Социальное наполнение последнего может устанавливаться лишь в процессе интерпретации наличных свидетельств в контексте конкретного периода каменного века. Концептуальной основой таксономии следует признать иерархичность используемых признаков; использование иерархических схем, таким образом, представляется более обоснованным.

Коен В.Ю. – кандидат історичних наук старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Степанчук В.М. – кандидат історичних наук старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

В отечественном палеолитоведении широко известна иерархическая классификация индустрий В.Н.Гладилина (1976). Сравнительному анализу понятий этой схемы посвящена специальная работа [Степанчук, 1998]. Схема классификации каменных индустрий для изучения их социально-экономического содержания предложена Д.Генри [Henry, 1989: 79–89]. Особого внимания заслуживают понятия «путь развития» и «линия развития», существующие в восточноевропейской археологии с конца 60-х годов [Григорьев, 1966; Любин, 1977]. Вероятно, справедливо полагать, что эти термины синонимичны понятию технокомплекса [Anikovich, 1999], но, по-видимому, только в том контексте, в котором они были впервые предложены. Применительно к доистории кажется более логичным использование термина «путь развития», который представляется более точным и оправданным, чем понятие «эпохи». Известно, что в ряде регионов Европы среднепалеолитические индустрии известны в интерстадиале Штиллфрид Б и, таким образом, синхронны различным ранним верхнепалеолитическим комплексам [Villaverde et al., 1998; Чабай и др., 1998; Cohen, Stepanchuk, 1999; и др.]. В равной степени это справедливо и для соотношения хронологического положения т.н. переходных и среднепалеолитических индустрий. Установлено также, что традиционные признаки различения среднего и верхнего палеолита (а именно: ассоциация первого с неандертальцами, а второго – с Homo Sapience; противопоставленность отщеповой и пластинчатой технологий расщепления и т.д.) не находят подтверждения в полученных в последнее время данных как на Ближнем Востоке, так и в Европе. Как представляется, представление об «эпохальности» в эволюции палеолитических индустрий в значительной степени потеряло свою актуальность. Вместо понятия «эпоха» на описательном уровне может использоваться категория «путь развития», речь может идти о среднепалеолитическом, верхнепалеолитическом, переходном и т.д. путях развития.

Двухступенчатая таксономическая схема, предложенная М.В.Аниковичем [Аникович, 1998, Anikovich, 1999], включает два таксона – археологическая культура и технокомплекс. Археологическая культура отражает близость происхождения и развития. Технокомплекс в этой концепции является производной конвергентного развития, объединяя различные, генетически не связанные археологические культуры. Очевидно, что эта схема не учитывает своеобразия инвентарей комплексов, хотя и принадлежащих одной культуре, но сложившихся в результате специфичной хозяйственной деятельности в условиях разных ландшафтно-климатических и ресурсных зон. Тем самым ограничиваются возможности изучения вариабельности адаптивных или поведенческих стратегий в палеолите. Недостатком схемы, на наш взгляд, является то, что таксономические группы изначально различаются с интерпретационных позиций.

В предлагаемой статье использована схема иерархической классификации, предложенная одним из авторов [Коен, 1991; 1997; Cohen, 1999]. Тип индустрии (таксон низшего уровня) отражает своеобразие комплексов отдельных стоянок, формирующихся в рамках одной индустрии. Специфика «типа индустрии» зависит от хозяйственной специализации памятника (стоянка, стоянка-мастерская, мастерская, охотничий лагерь), характера использования сырьевой базы (качество сырья, его доступность). Различия обычно отражаются в процентном соотношении технико-морфологических групп комплексов. Индустрия (таксон среднего уровня) объединяет комплексы одной или нескольких стоянок. Индустрии могут иметь различное географическое распространение. Характеризуется использованием однотипной технологии и стабильным соотношением технико-морфологических групп. Иногда индустрия может являться технико-типологическим выражением археологической культуры в ее социальном аспекте. В некоторых случаях близкие индустрии могут отражать хронологические этапы развития культуры. Различаются гомогенные и гетерогенные индустрии. Последние сочетают элементы различных технокомплексов как в технологии, так и в типологии, и свидетельствуют либо о контактах между различными группами населения [Коен, 1994] (что более вероятно), либо об использовании одной и той же стоянки разными людьми. Технокомплекс (таксон высшего уровня) является широким политетическим понятием [Clarke, 1978], результатом действия факторов среды, хозяйства и технологии. Он объединяет группу сходных индустрий независимо от территории их распространения. Образующим признаком этого таксона являет-

ся технология. Индустрии, входящие в один технокомплекс могут быть связаны единством происхождения или возникать конвергентно. Они могут быть территориально удалены друг от друга или занимать одни и те же пространства.

Безусловно, каждая из трех иерархических групп этой схемы имеет социальное содержание. Однако оно не является статичным для разных периодов каменного века, что позволяет исследовать как конкретно-исторический аспект проблемы, так и социальные изменения во времени.

II. Особенности сложения верхнего палеолита Восточной Европы

Сложение верхнего палеолита Восточной Европы имеет ряд особенностей, изучение которых стало объектом нескольких обобщающих исследований [Anikovich, 1992; Anikovich, 1999; Synitsin, 1996; Cohen, Stepanchuk, 1999]. Несмотря на то, что фактологическая база заметно расширилась за последние годы [Chirica et al., 1996; Otte et al., 1996; Demidenko et al., 1998; Marks, 1998; Stepanchuk et al., 1998; Tushabramishvili et al., 1999], проблема, скорее, находится в стадии разработки.

Специфические особенности перехода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе сводятся к следующему:

- Учитывая возраст ранних верхнепалеолитических стоянок стрелецкой культуры – около 37000–36000 лет, – а также позднейших переходных комплексов Аносовско-тельманской культуры – около 23000–22000 лет, – переход от среднего к верхнему палеолиту занимал огромный хронологический отрезок в пределах большей части интерпленигляциала – мегаинтерстадиала.
- Позднейшие мустьерские стоянки Крыма, датируемые периодом Штиллфрид А и Б, сосуществуют с ориньяком [Otte et al., 1996; Cohen, 1996; Demidenko et al., 1998].
- В Восточной Европе выделяются несколько типов переходных индустрий, принадлежащих различным культурно-генетическим традициям [Cohen, Stepanchuk, 1999].
- Наряду с ориньяком, неоднородным на этой территории, в Восточной Европе известны ранние верхнепалеолитические культуры не-ориньякского круга, объединенные понятием постмикокский или эпимикокский технокомплекс [Cohen, Stepanchuk, 1999].
- Процесс перехода сочетает в себе взаимодействие как локальных (мустьерских) так и пришлых компонентов, каждый из которых имеет специфическую динамику развития [Anikovich, 1999; Cohen, Stepanchuk, 1999].
- Индустрии раннего или архаического граветта условно синхронны некоторым переходным и ранним верхнепалеолитическим комплексам в Восточной Европе. В отличие от Центральной Европы, где с появлением раннего граветта Павловьена прерывается переход от среднего к позднему палеолиту [Svoboda, 1996], ранний граветт Восточной Европы теоретически может рассматриваться как важное звено этих процессов.

III. Хроностратиграфия и хронология перехода от среднего к верхнему палеолиту Восточной Европы

Для изучения хроностратиграфии перехода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе ключевое значение, несмотря на отсутствие среднепалеолитических стоянок, имеет Костенковско-Борщевский регион. Особый интерес представляют стратиграфические последовательности Костенок 1, 14 и 17 (рис. 1). Хроностратиграфия костенковских стоянок – одна из сложнейших проблем изучения палеолита Восточной Европы, активно дискутирующаяся в последние годы [Праслов, Рогачев, 1982; Аникович, 1993; 1994; 1999; Спиридонова, 1991; Левковская, 1977; Синицын, Праслов, 1997; Synitsin et Allsworth-Jones, 1996; Praslov et Soulerjytsky, 1997; и др.]. Основой корреляции стратиграфических последовательностей является наличие в отложениях большинства многослойных стоянок Костенковско-Борщевского района горизонта вулканического пепла, как ещё недавно казалось, не содержащего культурных остатков и слоев гумусированных суглинков, залегающих соответственно под вулканическим пеплом (нижняя гумусированная толща) и над ним (верхняя гумусированная толща); а также третьим по счету комплексом, приуроченным к лессовым отложениям первой и второй террасы долины Дона [Праслов, Рогачев, 1982; Синицын, Праслов, 1997]. Важным результа-

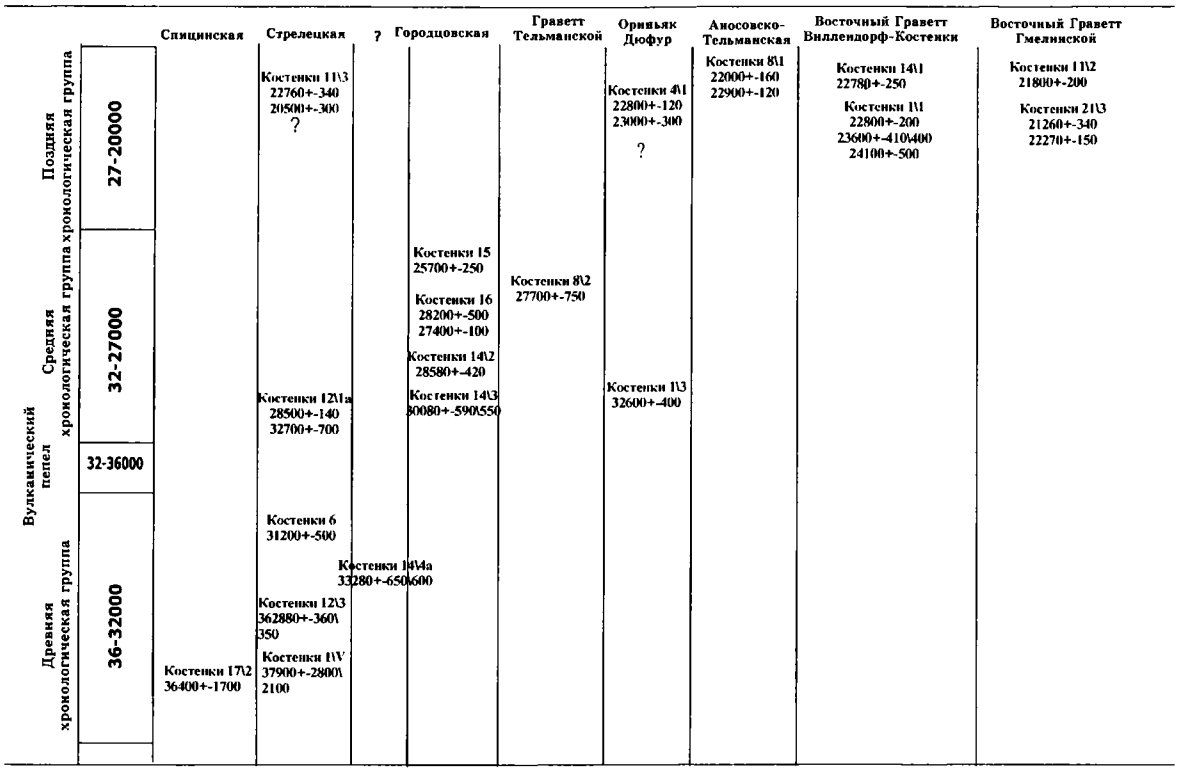

Рис. 1. Хронология стоянок Костенковско-Борщевского района на Дону (по: Праслов, Рогачев, 1982; Синицын, Праслов, 1997; Аникович 1993; 1999).

том исследований последних лет стало обнаружение в слое вулканического пепла стоянки Костенки 14 материалов, в предварительном плане ассоциирующихся с ориньякским технокомплексом [А.А. Синицын – личное сообщение от 12 декабря 2000 года].

В связи с темой нашей статьи особо важны данные по древней и средней хронологическим группам памятников (рис. 1). Предполагаемые хронологические рамки горизонта вулканических пеплов определяются в интервале 38 и 33 тыс. лет [Lefevre, Gillot, 1994: 146] с наиболее вероятными значениями около 35 тыс. лет [гор. YA4 по: Сорокин, Щербаков, 1994) и 38 тыс. лет (вулкан Marina di Vita Fumo – Lefevre, Gillot, 1995) [см.: Праслов, Синицын, 1997: 28]. Впрочем, учитывая абсолютный возраст стоянок древней группы 33-тысячелетний возраст пеплов представляется более вероятным.

Оценки абсолютного возраста памятников *древней хронологической группы* неоднозначны [см.: Аникович 1993: рис. 1; Синицын, Праслов, 1997]. Памятники (Костенки 1/V, 6, 8/IV, 11/V, 12/II и III, 14/IV и IV а, 17/II), в целом, укладываются в рамки 32–36 тыс. лет [Праслов, Синицын, 1997]. Немногим более половины стоянок датированы радиоуглеродным методом. Древнейшие радиоуглеродные значения получены для Костенок 17/II (36400±1700/I400 GrN12596) и Костенок 1/V (37900±2800/II100 GrA5245), представляющих соответственно комплексы спицинской и стрелецкой культур (рис. 2). Верхняя хронологическая граница отмечается датой 31200 ± 500 ГиН8572, полученной для стрелецкого комплекса Костенок 6. Принадлежность комплексов Костенки 6, 12/III (стрелецкая культура) и 17/II (спицинская культура) к древнему хронологическому горизонту в настоящее время не вызывает сомнений ни с точки зрения их геологии, ни абсолютного возраста. Напротив, принадлежность к этой группе Костенок 1/V и Костенок 14/IV – оспаривается [см.: Праслов, Синицын, 1997]. Исходя из доступных данных, можно заключить, что городцовская культура, вероятнее всего, не представлена в древнем хронологическом горизонте костенковской группы памятников. Костенки 14/IV доставили две молодые даты, около 27 и 28 тыс. лет (OxA4116 и OxA4117) [Sinitsyn et al., 1996]. Комплекс характеризуется пластинчатой индустрией без типичных для городцовской культуры форм. Слой IVa,

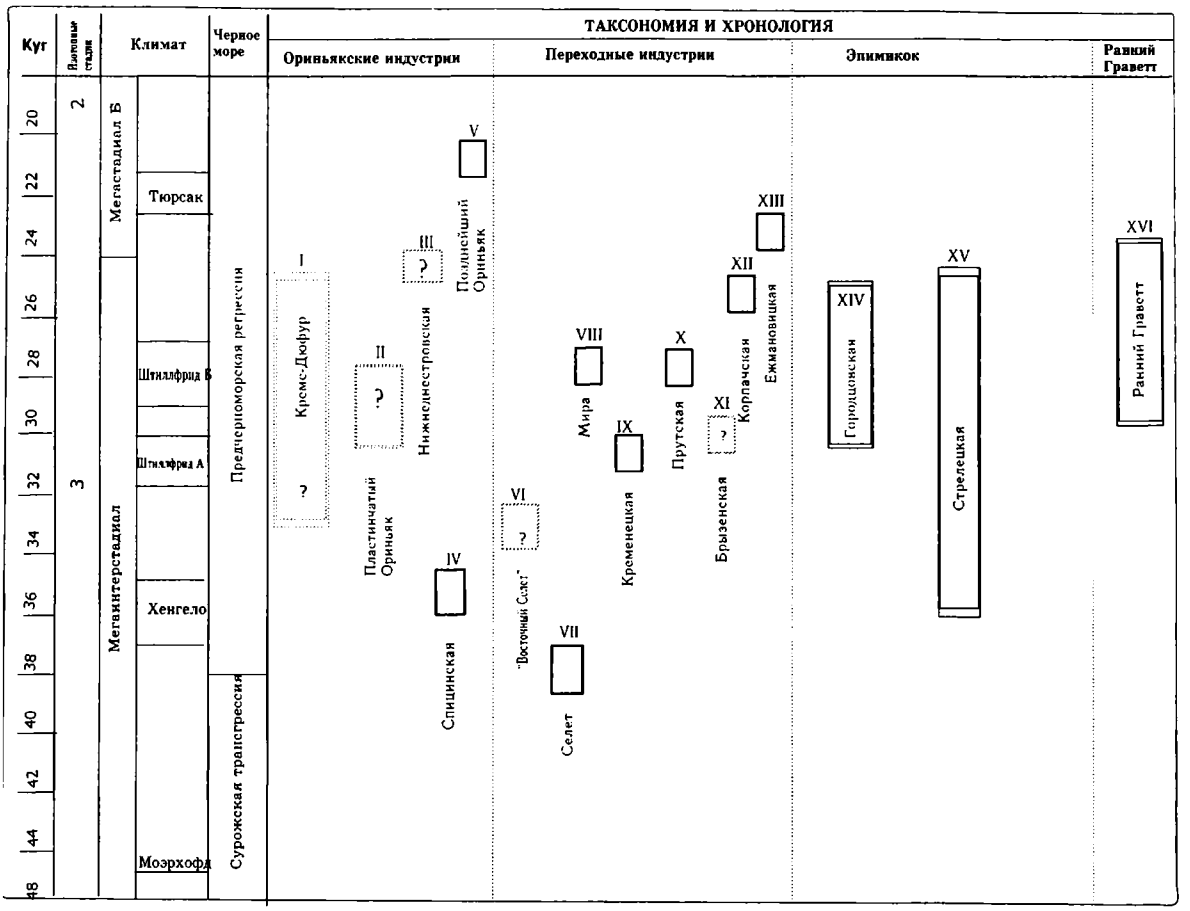

Рис. 2. Хронология переходных и ранних позднепалеолитических индустрий Восточной Европы.

Легенда:

I. Миток Малу Гальбен, Корпач Мыс, Костёнки 1/3, Ворона III, Сюрень I, Перемога, Тинкова, Иваничи, Червоный Камень.

II. Радомышль, Жорнов, Ненасытец III.

III. Зеленый Хутор I и II, Климауцы I и II, Анетовка 13.

IV. Костенки 17/2.

V. Сагайдак 1, Мураловка, Ворона III/1, Рашков VII, Любимовка.

VI. Буран-Кая III/C.

VII. Королево II/2.

VIII. Мира.

IX. Кулычивка.

X. Рипичени Извор 2а, 2 б, Гординешты, Тринка-Лука.

XI. Брынзены, Рипичени Извор, Миток-Валеа-Изворолуи.

XII. Корпач, Рипичени Извор 2б.

XIII. Тельманская сл. 1.

XIV. Костёнки 14/2, Костёнки 12/1, Костёнки 15, Костёнки 16, Костёнки 14/3.

XV. Костёнки 12/3, Костёнки 1/5, Костёнки 12/1а, Костёнки 6, Сунгирь, Бирючья балка.

XVI. Молодова V/10–7, Тельманская сл. 2, Мира сл. II/2, Жорнов сл. 2а.

индустрия которого пока плохо известна [Synitsin, 1996], имеет три даты, из которых GrN 22277 (33280±650/VI00) расценивается как наиболее надежная [Damblon et al. 1996].

В древней группе костенковских стоянок представлены комплексы с единичными микролитами с затупленной спинкой – спицынская культура [граветт 0 по Otte et al., 1996 или ориньякоидный технокомплекс по Anikovich, 1999: 120], индустрия с бифасами (стрелецкая культура), пластинчатая индустрия IV слоя Костенок 14, не получившая пока культурной характеристики. Имеющиеся данные не позволяют согласиться с интерпретацией стрелецких комплексов древней хронологической группы (Костенки 12/III и Костенки

4/IVa) как принадлежащих городцовской ультуре, что недавно было предложено Яковевой [Яковлев, 1998: 125].

Возраст стоянок *средней хронологической руппы* соответствует хронологическому инервалу 32–27 тыс. лет [Синицын, Праслов, 997: 28]. Эта группа изучена намного детальее, о чем свидетельствует как серийность дат Synitsin et al., 1996; Synitsin, 1996; Damblon t al., 1996; Praslov, Soulerzinskij, 1997; Синиын, Праслов, 1997], так и выделение внутри руппы нескольких хронологических этапов Аникович, 1993]. Тем не менее, ряд ключеых комплексов не может быть однозначно ценен. В первую очередь это касается ориньякской индустрии III слоя Костенок 1. Ее раиоуглеродные даты формируют два кластера: районе 25 и 32 тыс. лет. Какому из них отать предпочтение? Выбор имеет решающее начение для определения хроностратиграфиеской позиции восточноевропейского ориньяа. Если принять датировку в 25–26 тыс. лет ак более достоверную, то, учитывая более анний возраст ориньяка в Рипичени-Извор, Литоке и Сюрени 1 [Otte et al., 1996], вполне акономерным будет заключение о распростанении ориньякского технокомплекса с запада на восток. Между тем, более древние даты 32600±400 GrN17117; 32600±1100 OxA7073) представляются более обоснованными с точки рения стратиграфии и палинологических анных [Праслов, Синицын, 1997: 29]. Признавая даты около 32 тыс. лет более приемлеыми, следует рассматривать комплекс Костенки 1/III как древнейшее проявление традиции ориньяк-дюфур в Восточной Европе, что, соответственно, меняет представления о времени и направлении распространения ориньяка-дюфур в Восточной Европе. Согласно общему мнению, к средней хронологической группе относятся Костенки 1/III (ориньяк-дюфур); 8/II (граветт тельманской культуры); 11/IV (?), 12/I и Ia (все – стрелецкая культура); 14/II, 14/III, 15, 16 и 17 (все – предположительно включая и последнюю – городцовская культура). Впервые в последовательности костенковских стоянок появляются граветтские и городцовские индустрии. Спицинский культурный компонент, как будто, исчезает на этом этапе.

Для древнего граветта Костенок 8/II получены 3 даты. Древнейшая среди них (27700±750 GrN 10509) определена по древесному углю и, следовательно, является сравнительно наиболее надежной. Большинство дат по городцовской культуре (Костенки 12/I – 26300±300 ГиН8574, Костенки 14/II – 28200±700 Lu59b, 28380±220 GrN12598, 28580±420 OxA4115, Костенки 14/III – 30080±590/V50 GrN21802 и Костенки 16 – 27400±100 Le5270, 26800±600 ГиН8083 и 28200±500 ГиН8031) хорошо согласуется друг с другом; древняя дата Костенок 14/III имеет перекрестное стратиграфическое подтверждение.

Стрелецкий комплекс Костенки 12/Ia доставил серию из 6 дат в хронологическом диапазоне от 33 до 28 тыс. лет. Вероятно, две даты полученные по древесному углю (28500±140 GrA5552 и 32700±700 GrA7758) могут служить ориентирами для уточнения его возраста.

Хронология стоянок поздней группы определяется сегодня в интервале 27–20 тыс. лет и включает длинный список стоянок: Костенки 1/I, 2, 3, 4/I,2, 5/I, 2, 7, 8/I, 9, 10, 11 (Ia, 1в, 2, 3), 13, 14/I, 18, 19, 20, 21/I, 2, 3, Борщево 1, 2. Среди них четко выделяются более ранние и более поздние комплексы [Аникович, 1993, Синицын, Праслов, 1997, Аникович, 1998]. Эта хронологическая группа характеризуется условным сосуществованием ориньякских индустрий, восточного граветта и своеобразных индустрий с бифасами. Не все положения этой схемы [Аникович, 1998] в одинаковой степени аргументированы и убедительны. Так, трудно согласиться с определением аносовско-тельманской культуры (Костенки 8/I и 11/III) как относящейся к ориньякскому технокомплексу («ориньякоидные») и происходящих от стрелецкой культуры. Несмотря на значительный хронологический разрыв, Костенки 8/I имеют прямые аналогии в индустрии Ежмановицкой группы Центральной Европы [Праслов, Рогачев, 1982]. Полученные недавно надежные датировки – 22000±160 (ГиН7998) и 22900±120 (ГиН7997) [Praslov, Soulerjytsky, 1997] усиливают интерес к проблеме этого комплекса. Очевидно, что присутствие стрелецких наконечников в Костенках 11/III нуждается в специальном объяснении, так же как присутствие двустороннего листовидного острия в комплексе Костенок 4/I, который обоснованно рассматривается М.В.Аниковичем как ориньякский. Хронологическая позиция этого комплекса определяется по двум согласующимся абсолютным датам –

22800±120 (ГиН7995), 23000±300(ГиН7994). Таким образом, ориньякские индустрии (если не рассматривать в этой группе все индустрии с избыточно ретушированными пластинами) вероятнее всего появляются в Костенках на этапе накопления вулканических пеплов (данные А.А. Синицына) и в самом начале средней хронологической группы, а затем вновь проявляются во второй половине верхнего хронологического эпизода. Типологическая и генетическая связь между ними не ясна.

Характерной особенностью позднего этапа является распространение в Костенках технокомплекса Восточного граветта с наконечниками с боковой выемкой в двух культурных вариантах: культуре Виллендорф-Костенки (Костенки 1/I, 13, 14/I) и гмелинская культуре (Костенки 11/II и 21/III). Анализ многочисленных датировок Костенок 1/I фиксирует его хронологию в пределах 22–24 тыс. лет [Праслов, Синицын, 1997]. С учетом откровенно неприемлемых датировок гмелинской культуры около 15 и 17 тыс. лет, эти комплексы, тем не менее, демонстрируют некоторое расхождение в абсолютных датировках. Значения, полученные по древесному углю из Костенок 21 – 22270±150 (GrN7353) и 21260±340 (GrN10513), не противоречат другим данным.

Таким образом, наличные данные позволяют предполагать разную динамику развития культурных комплексов Костенковского региона (рис. 1, 2). Так, спицинская культура представлена исключительно в древней хронологической группе. Стрелецкая и городцовская верхнепалеолитические культуры с переживанием технологии двусторонней заготовки и ранний граветт тельманской культуры, вероятно, сосуществовали на этапе средней хронологической группы. К верхней хронологической группе приурочен культурный горизонт Восточного граветта с наконечниками с боковой выемкой. Наиболее протяженная хронологическая последовательность, отраженная в четырехступенчатой периодизации, характеризует стрелецкую культуру [Bradley et al., 1995]. Стадия 1 обнаружена только среди стоянок древней хронологической группы Костенковского района (Костенки 12/III и 6). По мнению М.В. Аниковича, следующая стадия характеризуется материалами Костенок 1/V на этапе средней хронологической группы [Аникович, 1993; Bradley et al., 1995]. Изменения происходят за счет роста верхнепалеолитического типологического компонента и количества орудий на пластинах при сохранении одинаковых технологических показателей. Однако палинологические и геологические данные указывают на весьма вероятную позицию Костенок 1/V в пределах древней хронологической группы. К тому же, комплекс представил радиоуглеродные даты около 32, 34 и даже 38 тыс. лет назад. Другими словами, отличия в уровне пластинчатости и стандартизации верхнепалеолитических типов, наблюдаемых при сравнении ранних стрелецких комплексов Костенок 1/V и Костенок 12/III, могут объясняться иными, кроме как развитием комплексов во времени, причинами. Это предположение может оказаться справедливым также и в отношении эволюции городцовских комплексов. Так или иначе, комплекс, аналогичный Костенкам 1/V, известен уже далеко за пределами верхнего Дона на северо-востоке Русской равнины (Гарчи) [Павлов, 1992; Bradley et al., 1995]. По мнению М.В.Аниковича, стрелецкая культура на третьей и четвертой стадиях развития отсутствовала в регионе Костенок, но широко распространилась на юг – Бирючья балка (третья стадия) и на север – Сунгирь (четвертая стадия). Эти этапы характеризуются уже единичными треугольными стрелецкими наконечниками и доминированием изделий на пластинах. Радиоуглеродные даты, полученные для Сунгиря, колеблются в пределах 20–28 тыс. лет. Наиболее приемлимые значения – 24430±400 (GrN5446) и 25500±200 (GrN5425) [Bradley et al., 1995], иначе, Сунгирь синхронен верхней хронологической группе костенковских стоянок.

Восточный Донбасс представляет еще один регион, где стоянки среднего и верхнего палеолита представлены в одном хроностратиграфическом контексте. Эта локальная группа мастерских исследуется в долине р. Северский Донец в Бирючьей балке [Матюхин, 2000]. По данным геологии и палинологии, мустьерские горизонты, вероятно, приурочены к ранневюрмским отложениям, тогда как верхнепалеолитические слои залегали в горизонтах «под», «в» и «над» ископаемой почвой паудорфовского возраста. Индустрии Бирючьей балки 2 и Бирючьей балки 1в ассоциируются с костенковско-стрелецкой культурой, тогда как комплекс Бирючьей балки Iа имеет формальные аналогии с селетом Центральной Европы [Матюхин, 1999: 92–94].

Группа стоянок **Среднего Днестра** (Молодова V и Кормань IV) также доставляют значимые данные. Стратиграфия Молодовы V объединяет слои раннего верхнего палеолита (X, IX), т.н. «переходные» слои Ха и Хб и мустьерские горизонты (XI, XII а, XII) [Иванова, Цейтлин, 1987]. Мустьерские слои найдены в пестроцветном слое, сформированном в условиях изменяющейся климатической обстановки. Позднейший мустьерский слой (XI) отложился в промежуточный период между интерстадиалами Брёруп и Оддераде [Иванова, Цейтлин, 1987: 112]. «Переходные» слои относятся к ископаемой почве интерстадиала Хенгело и к низам толщи желтовато-серых суглинков, образование которых связано с возобновлением делювиального сноса в условиях аридизации и похолодания климата [Иванова, Цейтлин, 1987: 112]. Скептическое отношение к «переходным» материалам этой стоянки хорошо известно [Anikovich, 1992; Борзияк, Кулаковская, 1998]. Толща, в которой найдены материалы, эродирована, изобилует кротовинами и сильно повреждена солифлюкцией, что позволяет предположить вероятность положения немногочисленных находок горизонтов Ха и Хб во вторичном залегании [Cohen, Stepanchuk, 1999]. Слои X и IX обнаружены в пределах погребенной почвы интерстадиала штиллфрид Б, что подтверждается 2 радиоуглеродными датами из слоя IX (28100±100 – LU15B) и (29650±1320 – LG15). Индустрии основываются на призматическом и объемном расщеплении с ориентацией на изготовление орудий на крупных пластинах. Микролиты единичны. Это пластиночки с притупленным краем и несколько игловидных острий. Типичные острия граветт отсутствуют. Следует отметить несколько типичных кареноидных скребков и резцов в слоях X и IX и листовидное двустороннее черешковое острие в слое X [Черныш, 1987]. Раннемолодовская культура, с которой ассоциируются описанные слои, а также слой VIII [Рогачев, Аникович, 1984], не однозначно определяется на уровне технокомплекса; её генезис также спорен. Молодовские материалы, наряду с Виллендорфом 5–8, Дольне Вестонице I и II, Павловым I и II, Пржедмостью, Тельманской слой 2 и Темнатой X и IX слои, являются одним из классических примеров раннего или архаического граветта. Иногда, подчеркивая отличия этой группы материала от Костенковско-Виллендорфовской, этот хронологический пласт называют Павловской фазой граветта [Свобода, 1997]. Очевидно, что данная группа не однородна по составу, и в отличие от господствующей ранее позиции [Otte et al., 1996], проблемы генетических корней решаются для каждой из входящих в эту группу культур независимо. Так, древний граветт Темнаты рассматривается как генетически связанный с предшествующим ориньяком этой же последовательности [Tsonev, 1997], тельманская культура интерпретируется как производная от спицинской культуры [Синицын, 1997], а древний граветт Молодовы – как своеобразная трансформация селета [Kozlowski, 1986; Grigor'eva, Anikovich, 1991] или производная Балканского ориньяка типа Бачо-Киро [Борзияк, Кулаковская, 1998]. Подобная интерпретация происхождения молодовских комплексов перекликается с концепциями возникновения павловского горизонта Центральной Европы на базе селета или с участием селета [Valoch 1990, Otte, 1995]. В отличие от идеи формирования Виллендорф-Костенковского единства, с которым, собственно, ассоциируется классическое определение Восточного граветта в интервале 24.5–20 тыс. лет, с запада на восток [Soffer, 1993], возникновение архаического или древнего граветта представляется скорее полицентричным процессом с различными генетическими составляющими. Такой взгляд на проблему перекликается с мнением о неправомерности поиска единого истока граветтоидного технокомплекса, но о необходимости поиска на основе регионального и культурного анализа в каждом конкретном случае [Аникович, 1998: 38].

Вопрос о происхождении древнего граветта Молодовы решен далеко не однозначно. Присутствие ориньякского компонента в этих комплексах и отсутствие острий граветт-микрограветт имеет аналогии в последовательности Темнаты на Балканах. Другой вопрос, возникающий в этой связи: «Что стоит за архаическим граветтом – хронологическая фаза граветтийского технокомплекса или отдельный технокомплекс?»

Интересная стратиграфическая последовательность раннего верхнего палеолита известна на стоянке Жорнов на Волыни [Пясецкий, 1991, 1992]. Нижний слой (2) с леваллуа-мустьерской индустрией датирован 25000±400 ГиН4917. Над ним залегал слой раннего граветта с радиоуглеродными датами около 28–27000, и, наконец, верхний слой предста-

вил индустрию, классифицированную как пластинчатый ориньяк [Cohen, Stepanchuk, 1999].

Еще один пример «нарушения» классической последовательности перехода от среднего к верхнему палеолиту известен на стоянке Буран-Кая III в Крыму, где «восточно-селетская» индустрия с переходными признаками слоя С (32350±700 OxA6672, 32200±1500 OxA6869 и 36700±1500 OxA6868) залегает под среднепалеолитическим слоем с киик-кобинской индустрией (28840±460 OxA6673 и 32710±940 OxA4130) [Чабай и др., 1998].

Развитие индустрии технокомплекса древнего граветта Восточной Европы являлось составной частью процесса перехода от среднего к верхнему палеолиту [Cohen, Stepanchuk, 1999]. Теоретически, наряду с ориньяком, это население могло быть субъектом процессов аккультурации или других форм культурного взаимодействия с комплексами переходного типа. В этом заключается одна из существенных особенностей перехода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе, поскольку в других регионах переходные индустрии исчезают ко времени возникновения раннего граветта. Стратиграфическое подтверждение этому факту недавно обнаружено в последовательности стоянки Мира на Днепре [Степанчук, Коен, 2001]. Два культурных слоя этой стоянки приурочены к погребенной почве интерстадиала штиллфрид Б. Переходная индустрия типа Миры найдена в верхнем слое, тогда как индустрия древнего граветта залегала в нижнем. Согласно радиоуглеродным датам, оба комплекса представлены в интервале 28–27000 лет.

IV. Переходные индустрии

Как представляется, ряд верхнепалеолитических культур Восточной Европы складывался на основе локальных среднепалеолитических комплексов [Anikovich, 1992; Anikovich, 1999; Cohen, Stepanchuk, 1999]. Различия в интерпретации данных касаются, прежде всего, концептуальных подходов к выделению переходных индустрий и их роли в генезисе раннего верхнего палеолита. На наш взгляд, доступные материалы позволяют обозначить переходные индустрии со специфическими территориальными и хронологическими рамками, а также рассмотреть динамику культурных изменений в рамках переходного пути развития [Cohen, Stepanchuk, 1999]. Развивая это положение, правомерно использовать предложенную выше трехступенчатую таксономическую схему схему – «тип индустрии», «индустрия» и «технокомплекс». В предлагаемой схеме таксон «тип индустрии» представлен не во всех случаях. Критерии, использованные для различения комплексов на этом уровне, во многом обусловлены спецификой хозяйственной деятельности, специализации стоянки и ресурсной стратегией. К сожалению, эти данные не всегда доступны.

Переходные индустрии в Восточной Европе образуют две большие группы, которые могут быть интерпретированы на уровне «технокомплекса». Первая группа объединяет индустрии с технико–типологическими признаками микокских индустрий – т.н. эпимикокский технокомплекс. Вторая группа имеет характерные особенности, объединяющие некоторые индустрии Ближнего Востока и Европы – т.н. технокомплекс «Леваллуа-мустье традиции Табун «Д» (рис. 3).

IV/I Эпимикокский технокомплекс

На территории Восточной Европы индустрии этого технокомплекса известны в пределах нескольких территориальных групп: Днестро-Прутская, Порожистая часть Днепра, Крымская и Закарпатская группы.

Днестро-Прутская группа

Она объединяет несколько, ставших уже классическими, комплексов – Брынзены [Chirica et al., 1996; Otte et al., 1996], Гординешты [Chirica et al., 1996; Otte et al. 1996], Рипичени Извор (Ia, Iб, 2a, 2б) [Paunescu, 1993; Borzijak, 1997] Миток-Валя Изворолуй [Кирикэ, 1999] и Корпач [Grigorieva, 1996; Chirica et al., 1996]. Комплекс нижнего слоя грота Брынзены рассматривается как древнейшая индустрия раннего верхнего палеолита на этой территории, как его переходная фаза от среднего к верхнему палеолиту [Chirica et al., 1996: 171] или как ранняя фаза переходных индустрий [Cohen, Stepanchuk, 1999: 296]. Наряду с индустрией (культурой) Брынзены, выделяется прутская культура с двумя фазами развития: ранняя (Гординешты, Рипичени Извор Ia, 2a, 1б) и поздняя (Корпач, Рипичени Извор 2б, Тринка-Лука) [Chirica et al., 1996; Левицкий, Борзияк, 1999]. Абсолютные даты, полученные для Брынзен, представляются омоложенными. Вероятно, абсолютный возраст раннего этапа прутской культуры может определяться по дате, полученной для слоя Iб

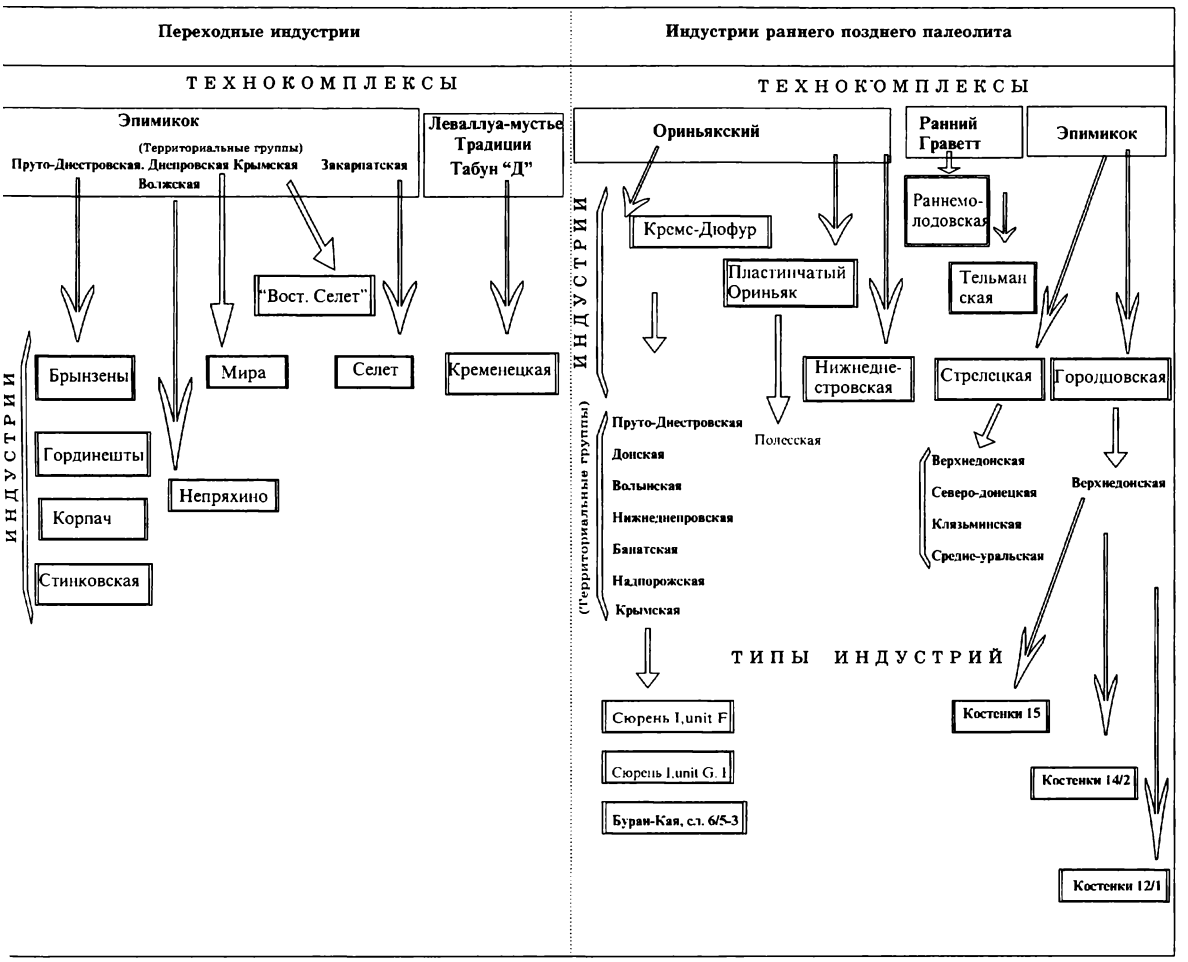

Рис. 3. Переход от среднего к позднему палеолиту в Восточной Европе (таксономия и территориальное подразделение).

Рипичени Извор (28420±400 Bln809), а ее поздний этап фиксируется датой 25250±300 (GrN9758), полученной для Корпача.

Особый интерес вызывает вопрос о соотношении общего и особенного в технологии и типологии переходных индустрий данного региона в контексте проблемы их происхождения. Все перечисленные индустрии демонстрируют сочетание средне- и верхнепалеолитической технологий. Наряду с бифасами, скреблами и остроконечниками, в орудийных наборах представлены типичные верхнепалеолитические изделия – скребки, резцы, ретушированные пластины (рис. 4). Особенностью комплекса Брынзены является присутствие небольшого количества продуктов леваллуазского расщепления и высокий процент зубчатых форм. Леваллуазские сколы Брынзен [Chirica et al., 1996: Fig. 25] скорее атипичны. Дисковидные, призматические и подпризматические ядрища доминируют, леваллуазские нуклеусы отсутствуют. Представлены практически все виды скребел, некоторые имеют вентральное утончение. Есть типичные листовидные острия. Количество скребков и резцов значительно меньше, чем в других стоянках, ориньякский компонент ограничивается несколькими кареноидными скребками, изготовленными на краевых сколах переоформления нуклеусов и скребками с носиком. Несколько подокруглых высоких скребков являются редуцированными формами других орудий. Следует подчеркнуть наличие нескольких пластинок с притупленным краем. Таким образом, комплекс имеет явные признаки гетерогенности.

В Гординештах технология расщепления основывается уже в основном на параллельных и призматических нуклеусах [Chirica et al., 1996]. Оценка технологии расщепления этой индустрии как позднелеваллуазской [Левицкий, Борзияк, 1999] представляется ошибочной. Доля скребел сокращается, остроконечники единичны. Практически вдвое увеличивается количество бифасов. Среди них представлены типичные листовидные формы, в

том числе с вогнутым основанием [Chirica et al., 1996: Fig. 4]. Это позволило некоторым исследователям относить Гординешты к числу селетских индустрий [Allsworth-Jones, 1990]. В группе морфологически законченных изделий доминируют скребки (рис. 4). Преобладают концевые скребки на пластинах, иногда с ретушированными боковыми сторонами. Типичные ориньякские формы единичны. Небольшое количество высоких форм, как правило, представляют собой редуцированные из других орудий изделия. Имеется некоторое количество ретушированных микропластинок, в том числе с противолежащей ретушью. Комплекс подъемного материала стоянка Тринка-Лука имеет сходные характеристики [Левицкий, Борзияк, 1999].

Индустрия Корпач очень сходна с Гординешты, за исключением серии сегментов или сегментовидных острий, которые впервые появляются в Тринка-Лука [Левицкий, Борзияк, 1999] и Корпаче [Grigorieva, 1996]. Ориньякский компонент отсутствует, количество бифасов достигает 4% (рис. 4).

Истоки прутской культуры обоснованно усматриваются в микоке [Chirica et al., 1996: 171]. Вероятно, это заключение также справедливо и для Брынзен. Другой вопрос – насколько локальная фация микока, известная в последовательности Рипичени Извор, может рассматриваться в качестве такой подосновы. По мнению И. Борзияка, такое заключение правомерно, а микок в Пруто-Днестровском регионе мог сосуществовать с комплексом Гординешты. Датированные мустьерские комплексы Рипичени Извор (сл. 3 и 4) известны в интервалах 46000–45000 лет и 44000–43000 лет соответственно [Paunescu, 1993], однако поздние микокские слои (5 и 6) не имеют абсолютных дат. Согласно другой точке зрения, комплексы Брынзен и Гординешт генетически связаны с индустриями типа Стинка 1 и Пилипче XI.

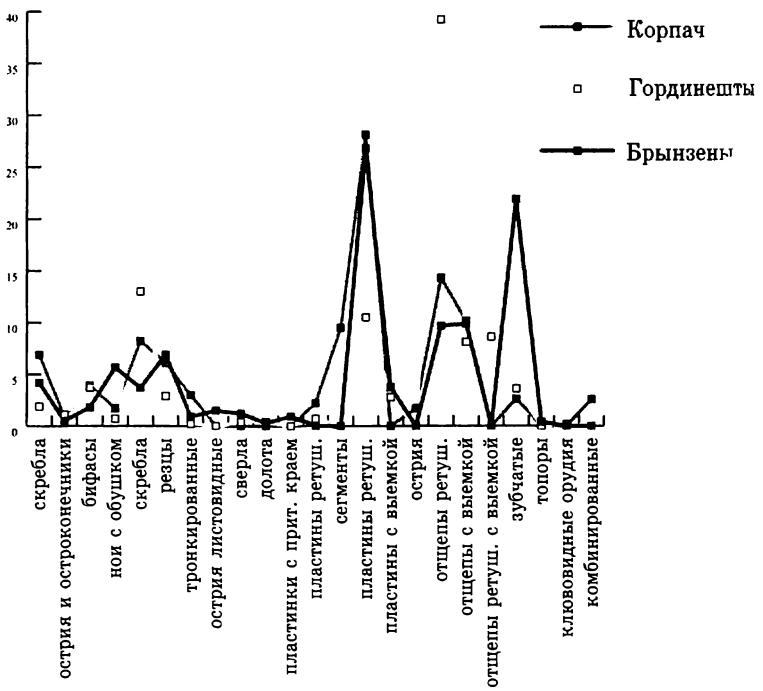

	Брынзены	Гординешты	Корпач
Скребла	4,2	1,9	6,9
острия и остроконечники	0,5	1,1	0,9
бифасы	1,8	3,7	1,9
нож с обушком	5,6	0,7	1,7
скребла	3,7	13	8,2
резцы	6,9	2,9	6,1
тронкированные	0,9	0,2	3
острия листовидные	1,5	0	0
сверла	1,2	0,4	0
долота	0,3	0,4	0
пластинки с прит. краем	0,9	0	0
пластины ретуш.	0	0,7	2,2
сегменты	0	0	9,5
пластины ретуш.	26,7	10,5	28,1
пластины с выемкой	3,7	2,8	0
острия	0	0	1,7
отщепы ретуш.	9,6	39,2	14,3
отщепы с выемкой	9,9	8,1	10
отщепы ретуш. с выемкой	0	8,6	0
зубчатые	22	3,6	2,6
топоры	0,4	0	0
клювовидные орудия	0	0,2	0
комбинированные	0	0	2,6

Рис. 4. Типологическая корреляция переходных индустрий Днестро-Прутского муждуречья (по данным Chirica et al., 1996).

для которых также предполагаются микокские истоки, но уже за пределами Днестро-Прутского региона [Ситник, 1999: 190–1]. Стинковская индустрия сочетает листовидные бифасы, скребла и единичные высокие скребки, изготовленные на массивных многогранных сколах или желваках. К сожалению, отсутствуют какие-либо факты для определения достоверного возраста стинковской индустрии. Однако по аналогии с селетом и муселиевскими материалами можно предполагать, что эта индустрия древнее прутской культуры. Предположительно, стинковская индустрия может расцениваться в качестве ранней фазы развития переходных индустрий в Пруто-Днестровском регионе. Ее хронология и отношения с микоком Рипичени Извор остаются не ясными. В последнее время Прутская культура рассматривается как своеобразный вариант Ориньяка с бифасами [Левицкий, Борзияк, 1999]. С этой оценкой трудно согласиться. Специфика прутских индустрий определяется сочетанием типичных скребков на пластинах и отщепах, бифасов в основном листовидных форм и геометрических микролитов с использованием мустьерских приемов подправки ударных площадок нуклеусов. Наличие некоторого числа скребков высокой формы является скорее показателем аккультурации со стороны Ориньяка. Анализ данных позволяет заключить, что все поздние Пруто-Днестровские индустрии с бифасами (Рипичени Извор, Брынзены, Миток-Валя Изворулуй, Гординешты, Тринка-Лука, Корпач) близки между собой. В своей основе они, безусловно, не ориньякские. Изменения, происходящие в этих комплексах, носят хронологический характер. В основе их лежит не леваллуазская, а микокская технологическая традиция, а сочетание позднепалеолитических и микокских компонентов позволяет рассматривать эти индустрии как переходные.

Крымская группа

Исходя из имеючихся данных, индустрия слоя (С) навеса Буран-Кая III может рассматриваться как переходная, поскольку сочетает признаки как позднего Крымского мустье, так и стрелецкой культуры Восточной Европы [Marks, 1998: 362]. Согласно другой точке зрения, этот комплекс возникает в результате миграции раннего верхнего палеолита Костенковского региона и/или переходных индустрий Молдовы. В этом контексте предложена дефиниция комплекса Буран-Кая III, С как «Восточный селет» [Чабай и др., 1998: 29–30, 38]. В стратиграфической колонке Буран-Кая III этот слой предшествует киик-кобинской индустрии. Его абсолютные даты представлены в значениях 32 тыс. лет и 36 тыс. лет [Чабай и др., 1998: Табл. 1].

Около 90% комплекса составляют чешуйки и мелкие отщепы, являющиеся побочным продуктом изготовления бифасов. Типичных нуклеусов нет, как и свидетельств какой-нибудь другой техники расщепления. Среди орудий представлены двусторонние листовидные острия, двусторонние ножи, скребки, долота и двусторонне обработанные трапециевидные микролиты [Marks, 1998: 359, 360]. Скребки изготовлены в основном на первичных отщепах, однако есть и редуцированные из других изделий орудия [Marks, 1998: Fig. 7g]. Ориньякские высокие формы отсутствуют. Следует признать сходство этих материалов с раннестрелецкими комплексами. Присутствие геометрических микролитов (специфический вариант долотовидных изделий ?) в индустрии слоя С Буран-Каи III придает этому комплексу своеобразие. Дефиницию индустрии как «восточно-селетской» нельзя признать удачной. Недоумение вызывает утверждение о том, что факт перекрывания слоя С киик-кобинским слоем в последовательности Буран-Каи позволяет »предать забвению» идею о связи так называемых селетоидных индустрий Восточной Европы с крымским мустье [Чабай и др., 1998: 38].

Закарпатье

Немногочисленные, но типичные селетские переходные индустрии известны на территории украинского Закарпатья (Королево 2/II) с радиоуглеродной датой 38500±1000 ГиН 2774 [Anikovich, 1992].

Порожистая часть Днепра

Эта локальная группа объединяет индустрию типа Миры (верхний слой) эпонимной стоянки и, вероятно, комплексы стоянок Узвоз 1 и Узвоз 2, полученные частично в результате сборов на поверхности и путем раскопок. Мира находится в 15 км южнее Запорожья на правом берегу Днепра; Узвоз 1 и 2 расположены на левом берегу в районе Васильевки. Коллекция 2000 года раскопок Миры в настоящее время анализируется. Комплексы Узвоз 1 и 2 подготовлены для предварительной публикации [Тубольцев, Бусел – в печати].

Комплексы сочетают черты мустьерской и верхнепалеолитической техники и типологии.

Большинство находок Миры составляют микро-отщепы и чешуйки – результат ретушировки и переоформления орудий на сколах, чаще всего пластинах. Среди сколов имеются отходы редукции бифасов. Нуклеусы практически отсутствуют. Среди орудий – многочисленны скребки, часто избыточно ретушированные по трем сторонам, представлены скребла, остроконечники, резцы и долота. Специфичны комбинированные остроконечники-скребки. Среди двусторонних изделий – ножи, остроконечники, листовидные острия. Исключительно характерно широкое использование вентральной подтески в ходе переоформления орудий. Несмотря на общее типологическое сходство с Мирой, комплексы Узвоза 1 и 2 отличает определенное своеобразие, возможно обусловленное их большей древностью. В Узвозе 1 остроконечники и скребла доминируют. Скребки немногочисленны. Отмечаются комбинированные остроконечники-скребки. Представлены такие специфические формы изделий, как чокурчинские треугольники. Однако двусторонние формы немногочисленны. Не исключено, что Мира и Узвоз представляют разные этапы развития одного и того же культурного явления в регионе Порожистой части Днепра. Только индустрия Миры имеет некоторые ориньякские черты. Индустрия Миры находит аналогии среди комплексов прутской культуры (Гординешты, Рипичени Извор IIa, IIb), городцовских стоянок Костенковско-Борщевского региона и поздних микокских комлексов Крыма. Детальный анализ и интерпретация этих аналогий должны стать предметом отдельного исследования.

IV/II. Технокомплекс Леваллуа-мустье традиции Табун D

В рамках Восточной Европы признаки этого технокомплекса прослеживаются, прежде всего, в кременецкой индустрии нижних слоев стоянки Кулычивка на западной Волыни (рис. 3). Стоянка известна благодаря многолетним раскопкам В.П. Савича [Савич, 1975; 1975 а; 1987]. Наше исследование индустрии нижнего слоя Кулычивки базируется на технико-типологическом анализе коллекции из раскопок 1979 года и технологическом изучении выборки материалов из раскопок начала 1980-х гг. Техника первичного расщепления органически сочетает две концепции плоскостного (67% и 46.2% от всех нуклеусов) и объемного (33% и 53.7% от всех нуклеусов) скалывания. Индустрия ориентирована на изготовление леваллуазских острий и крупных пластин с их последующей фрагментацией. Леваллуазские бипродольные ядрища составляют 37% и 46% ко всем нуклеусам в разных сериях проанализированного материала. Объемные нуклеусы документируют типичное призматическое расщепление по периметру (подцилиндрические, цилиндрические, пирамидальные нуклеусы) или по части периметра (торцевые) с параллельным скалыванием в однонаправленной или встречной манере. Две различные технологии расщепления – «среднепалеолитическая» леваллуазская реккурантная и «верхнепалеолитическая» призматическая органически переплетаются в контексте Кулычивки [Stepanchuk, Cohen – in press]. Об этом свидетельствуют характеристики как первичного расщепления, так и вторичной обработки (наличие фасетированных площадок на призматических нуклеусах, преобладание последовательного порядка расщепления на леваллуазских двуплощадочных ядрищах, спорадическое сочетание объемного и плоскостного снятия на одном и том же нуклеусе, использование как призматических пластин, так и леваллуазских сколов для изготовления одних и тех же типов орудий).

Орудия составляют 3,4%. Преобладают изделия на пластинах (62%) и отщепах (18%). Серийно представлены орудия на пластинчатых отщепах (6,4%), фрагментах нуклеусов (2%) и леваллуазские острия (10% и 7%). Общий индекс орудий на леваллуазских сколах (острия и пластины) составляет 18%. Изделия на пластинках и микропластинках отсутствуют. Фиксируются следующие основные технико-морфологические группы изделий: скребки (37% и 27%), ретушированные пластины (19% и 29%), резцы (15% и 9%), леваллуазские острия (10% и 7%), разные (5% и 28%). Скребки доминируют. Среди них большинство – концевые скребки (30%), изготовленные главным образом на пластинах (60%), где преобладают первичные сколы. По характеру обработки лезвий представлены как стандартные, так плоские и высокие скребки. Небольшими сериями или единичными экземплярами представлены двойные, вееровидные, округлые, подокруглые, а также скребки с носиком, карене и рабо. Ориньякский компонент (скребки с носиком, карене, вееровидные и рабо) составляют 5–6% ко всем скребкам и 3.5% ко всем орудиям. Однако характерные для

этой группы признаки: высокая и/или ламеллярная ретушь встречается и у других типов скребков. Техника резцового скола характеризуется доминированием простых резцов: угловых (41.5%), ретушных (35.8%), двугранных (21%), кареноидных (3 экз.) и барадосских (1 экз.). В некоторых комплексах серийно представлены поперечные резцы. Типичные ориньякские резцы кареноидного и барадосского типов единичны. В группе «разные» отмечаются единичные проколки, атипичные остия, атипичные скребла и изделие типа *piece esquillée*. Типичные граветтские формы и какие-либо признаки двусторонней техники обработки орудий отсутствуют.

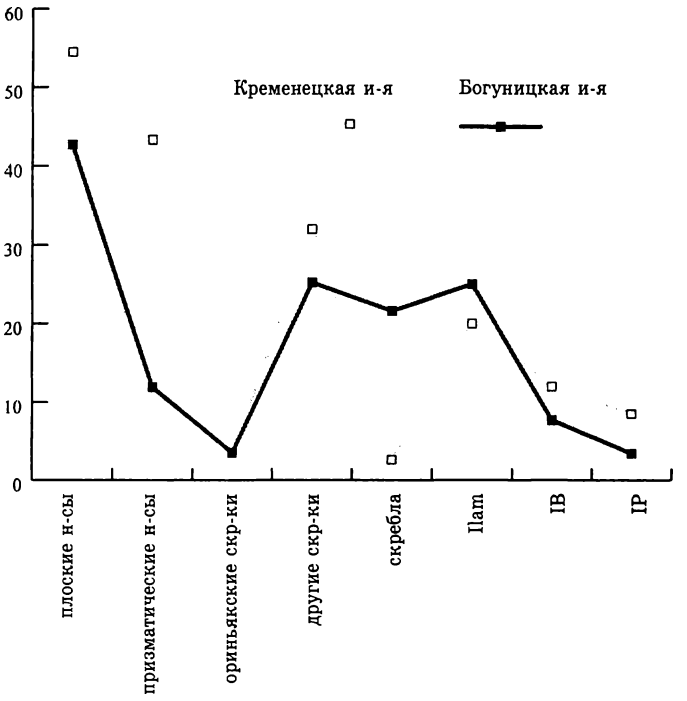

плоские н-сы	54,5	42,7
призматические н-сы	43,35	11,9
ориньякские скр-ки	3,5	3,5
другие скр-ки	32	25,2
скребла	2,6	21,6
IIam	20	25
IB	12	7,7
IP	8,5	3,4

Рис. 5. Соотношение основных технико-типологических показателей Богуницкой и Кременецкой индустрий

Комплекс нижнего слоя Кулычивки залегал под погребенной почвой интерстадиала штиллфрид Б и имеет радиоуглеродную дату около 31 тыс. лет [Богутский, Савич, Татаринов, 1974; Иванова, Ренгартен 1975; Савич, 1987]. Индустрия получила различные оценки. Она рассматривалась как качественно новый этап в развитии верхнепалеолитической технологии – леваллуа «встречное, острийное, пластинчатое» [Demidenko, Usik, 1993: 241], как заключительный этап леваллуазской технологии [Kozlowski 1996], как ориньякоидная индустрия [Аникович, 1994] и как своеобразная переходная от среднего к верхнему палеолиту индустрия [Cohen, Stepanchuk, 1999: 311; Geneste et al.,1999: 154]. Известные ориньякские индустрии ни имеют признаков ни леваллуазской технологии, ни особой технологии, сочетающей леваллуазское и призматическое расщепление. Этот факт не позволяет рассматривать Кременецкую индустрию в составе ориньякского технокомплекса. С точки зрения типологии, нижний слой Кулычивки является гетерогенным комплексом. Здесь представлен набор орудий, типичный для технологически сходных индустрий (Богунисиан, Темната сл. VI, Эмиран, а также с определенными оговорками леваллуа-мустье типа Табун D), а также ориньякский типологический компонент. Возможны различные объяснения этой гетерогенности. Наиболее вероятной представляется гипотеза аккультурации, предполагающая культурное взаимодействие ориньякского и неориньякского населения.

Сегодня ни у кого не вызывает сомнений, что Кременецкая индустрия западной Волыни имеет прямые аналогии в Богуницких комплексах Центральной Европы [Demidenko, Usik, 1993; Kozlowski, 1996; Степанчук, 1996; Svoboda et al., 1996; Cohen, Stepanchuk, 1999; Geneste et al., 1999; и др.]. Однако степень сходств и различий между ними не установлена. Для сравнения мы использовали данные по технологии [Svoboda, Skrdla, 1995] и типологии [Svoboda et al., 1996] (рис. 5). Технология обеих индустрий тождественна. Это органическое смешение плоскостного (центростремительного и леваллуазского встречного рекурантного) скалывания и объемного (призматического) расщепления. В отличие от Кременецкой индустрии, где формальное соотноше-

ние между объемным и плоским расщеплением примерно одинаково, индекс плоских нуклеусов в Богуницкой индустрии заметно выше. Однако, в Богуницких комплексах довольно много центростремительных мустьерских нуклеусов, в то время как в Кулычивке полностью доминируют леваллуазские ядрища встречного снятия. Средние значения индексов пластин примерно одинаковые (20–25%). Богуницкая индустрия в большей степени гетерогенна, чем Кременецкая. Так, наряду с ориньякским компонентом, здесь представлены двусторонне обработанные листовидные острия, присутствие которых объясняется контактами с селетским населением. Исходя из наличия в моравской группе селета нескольких комплексов с довольно высоким уровнем леваллуазского расщепления [Valoch, 2000] и, напротив, селетских двусторонних острий в контексте богунисьена (M. Oliva), правомерно говорить о взаимовлиянии этих групп населения. В Кременецкой индустрии двусторонние формы отсутствуют. В обеих индустриях отмечаются одинаковые индексы ориньякских скребков (3,5%). Кулычивка имеет более высокий индекс резцов и острий (рис. 5). К сожалению, в публикациях Богуницких комплексов отсутствует так называемый узкий индекс леваллуа. Индекс острий, включая леваллуазские, колеблется здесь от 2% до 5%. В то же время усредненный показатель леваллуазских острий в Кулычивке заметно выше (8,5%). Обращает внимание очень высокий процент скребел в Богуницкой индустрии (21,6%). Следует напомнить, что в Кулычивке эти изделия единичны. Сравнительный анализ показал достаточно высокий уровень сходства между индустриями (технология расщепления, состав основных технико-морфологических групп орудий и их гетерогенный характер). Вместе с тем, различия между ними свидетельствуют о существовании этих индустрий в нетождественной природной и культурной среде. Эти данные свидетельствуют в пользу правомерности выделения кременецкой индустрии, а также указывают на принадлежность и кременецкой, и богуницкой индустрий к одному технокомплексу.

Богуницкие стоянки известны в Словакии и Моравии в хронологическом интервале 43000–36000 BP. Таким образом, позднейшие проявления этой индустрии древнее Кулычивки на 5–6 тыс. радиокарбоновых лет. Недавно материалы Богуницкой индустрии зафиксированы в местонахождении Нижний Грабовец в восточной Словакии. Анализ сырьевой базы этого небольшого комплекса показывает, что на стоянке использовалось сырьё, доставленное с огромных территорий от верхней Силезии и южной Польши до бассейна Днестра, включая Карпаты [Kaminska et al., 2000: 71]. Исследователи полагают, что наличие следов богуницкой индустрии в восточной Словакии позволяет связать её Моравско-Силезские центры с западной Волынью [Kaminska et al., 2000: 80]. Можно предполагать, что кременецкая индустрия фиксирует продвижение богуницкого населения на восток; особенности кременецкой индустрии являются результатом адаптации к локальным условиям западной Волыни.

Истоки Богуницких комплексов прослеживаются на Балканах в материалах 4 слоя сектора TD–II пещеры Темната в Болгарии [Ginter et al., 1996, Kozlowski, 1996; 1998]. Переходная индустрия Темнаты непосредственно предшествует ориньяку типа Бачо Киро с радиоуглеродными датировками 39100±1800 OxA5169 и 38300±1800 OxA5172 без какой-либо культурно-генетической связи с ним [Ginter et al., 1996]. Технология расщепления характеризуется традиционной комбинацией леваллуазского реккурантного бипродольного скалывания и объемного призматического расщепления. В группе орудий многочисленны скребла. Леваллуазские острия единичны. Доминируют орудия на пластинах, среди которых большинство составляют концевые скребки. Если исходить из высокого индекса скребел и отсутствия ориньякского типологического компонента, индустрия слоя VI Темнаты древнее Богуницкой. Действительно, на основании непрямых свидетельств, ее возраст оценивается в пределах 50–45 тыс. лет. По мнению исследователей, эта индустрия генетически связана с Балканским леваллуа–мустье с листовидными остриями типа Муселиево-Самуилица, с позднейшими проявлениями которого она сосуществует [Ginter et al., 1996; Kozlowski, 1996]. Следует помнить, однако, что в переходной индустрии Темнаты нет ни листовидных острий, ни каких-либо признаков двусторонней техники расщепления. Этот факт вряд ли свидетельствует в пользу приведенной интерпретации. Не исключается, следовательно, и иная трактовка этих данных.

В поисках аналогий Богуницкой индустрии исследователи не раз подчеркивали ее сходство с переходной индустрией Ближнего Востока, эмираном [Valoch, 1990; 2000; Marks, 1993; Svoboda, 1993; Svoboda et al, 1996; Kuhn, Stiner, 1999; и др.]. К. Валох пишет об этих индустриях как тождественных, а А. Маркс находит сходство между ними «поразительным». Согласно абсолютным датам, эмиран существовал в хронологических рамках 47–34 тыс. лет. Эта индустрия не ориньякская, и на ее основе складывается верхний палеолит традиции ахмариан [Marks, 1993]. По данным раскопок в Кебаре, древнейшие индустрии ахмариана появляются около 42 тыс. лет и сменяются ориньяком около 36 тыс. лет назад. Важно, что этот последний, вероятно, не имел местных генетических корней на Ближнем Востоке [Bar-Yosef, Belfer-Cohen, 1996]. Нижние слои стоянки Бокер Тахтит в Негеве характеризуют технологию эмирана как органическое сочетание леваллуазского реккурантного расщепления и типичного призматического скалывания по плоскости и по объему с одной или двух ударных площадок. В верхнем слое стоянки леваллуазская схема исчезает также, как исчезают сколы леваллуа [Marks, 1983]. Отмечается довольно высокий индекс скребел, уменьшающийся от нижнего к верхнему слою (26% и 10% соответственно). В целом набор орудий типично верхнепалеолитический [Marks, Ferring, 1988]. Важно специально подчеркнуть следующие моменты. Во-первых, переход к верхнему палеолиту на Ближнем Востоке произошел на несколько тысяч радиокарбоновых лет раньше, чем в Европе [Bar-Yosef et al., 1996]; во-вторых, этот переход не сопровождался биологическими изменениями, то есть, не связан со сменой анатомического типа населения [Bar-Yosef, 1999]; и, в-третьих, переход никоим образом не был связан с ориньякским населением.

Следует упомянуть также об алтайских аналогиях индустрии Кулычивки. Имеется в виду группа памятников кара-бомовского варианта алтайского мустье [Шуньков, 2001], т.н. «кара-бомовского пласта», интерпретирующихся в контексте проблемы перехода от среднего к верхнему палеолиту. Так, материалы мустьерских горизонтов стоянки Кара-Бом (возраст ЭПР 62200) характеризуются, в первую очередь, леваллуазским плоскостным уни- и би-полярным расщеплением, ориентированным на пластинчатую заготовку. Характерен высокий индекс пластин (27) и сочетание мустьерских и верхнепалеолитических форм в типологии (в среднем 26 и 18%, соответственно) [Деревянко и др., 1998]. Принципиально близкую индустрию доставляют 6 и 5 горизонты обитания стоянки, относимые уже к верхнему палеолиту (43200±1500 и 43300±1600). Примечательно, что здесь фиксируются множественные примеры сочетания леваллуазского плоскостного, в том числе и биполярного, расщепления с одно- дву-площадочной параллельной редукцией торца нуклеуса. Прямые аналоги таких изделий известны и в кременецкой, и в богуницкой индустриях. Пластинчатость возрастает до 40, соотношение средне- и верхне-палеолитических форм также меняется (около 10 и 40 %, соответственно) [Деревянко и др., 1998]. Примечательно, что индустрия, как кажется, не имеет никакого ориньякского компонента. Дальнейшее развитие индустрия демонстрирует в 4–1 уровнях обитания, датирующихся по радиокарбону от 38 до 30 тыс. лет.

Исследователи указывают на близкое технико-типологическое сходство кара-бомовского мустье с материалами типа Табун D и усматривают параллели ранних верхнепалеолитических индустрий, среди прочих, территориально более близких материалов, в материалах Оби-Рахмата и Бокер-Тахтита [Шуньков, 2001]. Установление сходства кара-бомовского варианта алтайского мустье с Ближневосточными аналогами представляется очень важным, поскольку, вероятно, иллюстрирует высокую мобильность носителей индустрии типа Табун D. Косвенно это усиливает достоверность предположений о проникновении этого населения в Европу. Не менее важным представляется тот факт, что эволюция кара-бомовского мустье результирует в появлении переходных или ранних верхнепалеолитических индустрий, принципиально сходных с богуницкой и кременецой.

Высокий уровень технологического и типологического сходства эмирана Ближнего Востока, IV слоя пещеры Темната на Балканах, богунисьена Центральной Европы и кременецкой индустрии западной Волыни и, не исключено, алтайских ранне верхнепалеолитических материалов кара-бомовского плана позволяет рассматривать их как относящихся

к единому технокомплексу. Макропризнаки перечисленных индустрий составляют характерную черту левантийского мустье или комплексов типа Табун D ближневосточного леваллуа-мустье. Понимание левантийского мустье как совокупности разных традиций и вероятная генетическая связь переходной индустрии эмиран с традицией Табун D нашла отражение в работах А. Маркса и Л. Миньен [Marks, Monigal, 1995; Meignen, 1998]. Индустрия типа Табун D характеризуется сочетанием леваллуазского и нелеваллуазского однонаправленного, конвергентного и биполярного снятия с минимальной подготовкой ударных площадок. Пластины с субпараллельными краями и острия серийно представлены среди заготовок. Реберчатые пластины фиксируют присутствие объемного призматического снятия. Наряду со скреблами наиболее типичны орудия верхнепалеолитических типов (ретушированные пластины и резцы). Леваллуазские острия имеют вытянутые пропорции [Bar-Yosef, 1996]. Развитие леваллуа-мустьерских индустрий традиции Табун D во времени прослеживается пунктирно. Согласно абсолютной хронологии пещеры Табун, древнейшие комплексы находятся в интервале 270000–170000 [Mercier et al., 1995]. Следующая датировка получена для комплекса Рош Эйн Мор (около 85000 лет – TL хронология), и, наконец, Бокер Тахтит – 47000–45000 лет [Marks, Monigal, 1995]. В рабочем порядке описанную группу индустрий предлагается объединить в рамках технокомплекса с условным названием «Леваллуа-мустье традиции Табун D». Технокомплекс характеризуется органическим сочетанием леваллуазского реккурантного, а также призматического скалывания, ассоциированными с верхнепалеолитическим набором орудий. Древнейшие и ранние переходные индустрии имеют высокий индекс скребел. Поздние переходные индустрии демонстрируют гетерогенный характер.

Есть основания полагать, что древнейшие индустрии технокомплекса Леваллуа-мустье традиции Табун Д эпизодически появляются в Европе в Эемское время. Вероятным проявлением этих индустрий может рассматриваться комплекс стоянки Езуполь сл. 3 в Приднестровской Подолии. Стоянка изучена и опубликована А.С.Ситником [Ситник, 2000: 252–274]. Нижний слой стоянки залегал в ископаемой почве гороховского (Эемского возраста). Сравнительно немногочисленная, но выразительная индустрия содержит нуклеусы (3,7%), орудия (15,6%), леваллуазские пластины и отщепы (7,9%). Большинство изделий изготовлено на леваллуазских сколах и призматических пластинах. Анализ нуклеусов и сколов показывает наличие леваллуазского реккурантного одностороннего и встречного снятия, призматического и радиального скалывания. Количественное соотношение между ними по публикации определить трудно. В группе орудий представлены мустьерские остроконечники (6,3%), леваллуазские острия (17,4%), скребла (7,9%) и ножи (46,4%). Аналогии данной индустрии, приведенные автором раскопок, носят достаточно общий характер: Днестровские комплексы Молодова I и V, индустрии типа Секлин Франции и Бельгии, и средний палеолит Ближнего Востока [Ситник, 2000: 259]. Как известно, комплексы горизонта Секлин основаны на не-леваллуазском призматическом расщеплении [Revillon, Tuffreau, 1994] и имеют ограниченные аналогии в Леваллуа-мустье традиции Табун Д Ближнего Востока.

V. Индустрии раннего верхнего палеолита

Индустрии раннего верхнего палеолита Восточной Европы, в целом, можно подразделить на две большие группы, а именно: индустрии ориньякские и индустрии неориньякские. Последние, в свою очередь, представлены двумя технокомплексами: эпимикокским и древним (архаическим) граветтом. Анализ доступных данных позволяет очертить несколько территориальных групп памятников в рамках каждого из технокомплексов.

V/I. Ориньякский технокомплекс

Определение возраста древнейших ориньякских индустрий на территории Восточной Европы является дискуссионной проблемой. Еще совсем недавно казалось, что ранние ориньякские индустрии представлены в стратиграфической колонке Миток Малу Гальбен с абсолютными датами в пределах 33–30 тыс. лет, что послужило существенным аргументом в пользу идеи о распространении индустрии типа Кремс-Дюфур с запада на восток [Otte et al., 1996, Cohen, Stepanchuk, 1999]. Эта идея также основывалась на предпочтении серии дат в интервале 26–25 тыс. лет, полученных для третьего слоя Костенок 1, по отношению к другой серии, с абсолютными значениями около 33–32 тыс. лет. Вместе с тем, ряд исследо-

вателей, рассматривая ранние даты по Костенкам 1/III как более вероятные [Синицын, Праслов, 1997], видимо, более правы. Недавно в слое вулканических пеплов на стоянке Костенки 14 найдены материалы ориньякского типа, что позволяет предполагать время появления ориньякских индустрий на Дону около 36–35 тыс. лет. Ниже обнаружен еще один культурный слой [А.А. Синицын – личное сообщение]. Другой важный аспект, появившийся в этой проблеме – переосмысление таксономии спицинской культуры, как относящейся к ориньякоидному технокомплексу [Anikovich, 1999] в пределах древней хронологической группы Костенковских памятников согласно дате из второго слоя Спицинской стоянки (36400+1700–1400 GrN12596) и стратиграфическому положению слоя. Новые данные, безусловно, требуют дополнительных подтверждений, которые позволят сопоставить ранний ориньяк Костенок и древний Европейский ориньяк.

Крымская группа

Ориньякская индустрия типа Кремс-Дюфур известна в Крыму в стратиграфической колонке Сюрени 1 [Бонч-Осмоловский, 1934]. На основании материалов из раскопок Бонч-Осмоловского была выделена нижнесюреньская культура с двумя этапами развития и специфическими технико-типологическими особенностями каждого этапа [Cohen, 1996]. В результате новых раскопок получен обширный спектр информации, в том числе более дробное стратиграфическое подразделение и абсолютные датировки [Otte et al., 1996; Demidenko et al., 1998; Чабай и др., 1998]. Новые исследования также констатировали неоднородность ориньякской последовательности Сюрени 1. Индустрия типа Кремс-Дюфур Сюрени была подразделена на 2 подтипа [Demidenko et al., 1998]. Другие ориньякские комплексы Крыма известны в слоях 6/5, 6/4, 6/3 навеса Буран-Кая 3 [Яневич, 1999]. Автор раскопок выделяет эти комплексы в особый тип ориньякских индустрий (отличных от индустрии Кремс-Дюфур Сюрени 1) и сопоставляет их с Закавказскими комплексами Таро-Клде, Сванта-Саване и Дзудзуана [Яневич, 1999: 135]. Однако отличие комплексов Буран-Каи от Сюрени 1, судя по опубликованным данным, сводится к меньшему уровню пластинчатости. Среди немногочисленных ориньякских материалов Буран-Каи кареноидные скребки, пластинки Дюфур и острия Кремс типичны. Имеющиеся различия вполне укладываются в существующую техно-типологическую вариабельность комплексов индустрии Кремс-Дюфур. Следовательно, попытка выделить на материалах Буран-Каи специфический тип ориньякской индустрии, имея в виду ее культурное своеобразие, представляется недостаточно обоснованной. Кроме того, Закавказские стоянки, на которые ссылается А.А.Яневич, либо проблематичны в отношении стратиграфии [Kozlowski, 1970; 1972], либо в действительности, относятся к ориньяку Кремс-Дюфур [Cohen, Stepanchuk, 1999]. Как представляется, материалы слоев 6/±5–3 Буран-Каи фиксируют своеобразие на уровне «типа индустрии» (см. выше) и, следовательно, не могут быть расценены как указание на особую культурную специфику этого комплекса.

Уточненная стратиграфия ориньяка Сюрени 1 представлена тремя стратиграфическими комплексами: нижний (H) – впервые открыт во время раскопок 1994–1996 годов, (G) – соответствует нижнему слою из раскопок Бонч-Осмоловского и (F) – соответствует среднему слою. Комплексы нескольких горизонтов (H) и (G) составляют ранний подтип индустрии, а комплексы горизонтов слоя (F) соответственно верхний [Demidenko et al., 1998]. Согласно радиоуглеродным датам, полученным для слоя Ga (28450±600 OxA5154) и слоя Fb2 (29950±700 OxA5155) [Cohen, Otte, 1996; Pettitt, 1998), оба хронологических этапа ориньяка Сюрени находятся в пределах интерстадиала штиллфрид B.

Технико-типологический анализ ориньякских комплексов каждого стратиграфического горизонта Сюрени 1 достаточно подробно опубликован [Demidenko et al., 1998]. Воспроизведем лишь основные показатели. Для ранней индустрии характерны острия Кремс, высокий индекс альтернативно ретушированных изделий и пластиночек Дюфур, присутствие односторонних и двусторонних орудий среднепалеолитического облика, преобладание пластинок над микропластинками, доминирование пластинок с прямым профилем над пластинками с искривленным профилем. В верхнем комплексе отсутствуют острия Кремс и мустьерские изделия, невысок индекс пластиночек Дюфур. В обоих комплексах доминируют изделия на пластинках и микропластинках. В отношении нижнего комплекса, который но-

сит очевидный гетерогенный характер, недавно высказано предположение о формировании этой индустрии в результате попеременного посещения навеса ориньякскими и мустьерскими группами [Демиденко, 2000]. Среднепалеолитическая серия Сюрени находит ближайшие аналогии в киик-кобинской индустрии [Степанчук, 1991; Демиденко, 2000].

Таким образом, индустрия Кремс-Дюфур ориньякского технокомплекса представлена в Крыму тремя типами индустрий: Сюрень 1 (пачка F), Сюрень 1 (пачки G и H) и Буран-Кая (сл. 6/±5-3). Для утверждения о каких-либо культурных различиях между ними нет оснований.

Донская группа

Характеризуется индустрией Костенок 1, слой 3 [Рогачев, 1957; Праслов, Рогачев, 1982: 64]. Техника расщепления - пластинчатая. Большинство ядрищ представлено вторичными нуклеусами для микропластинок. Скребков больше, чем резцов. Среди них много высоких нуклевидных форм, включая кареноидные. Серийно представлены долотовидные изделия. Большинство изделий составляют ретушированные микропластинки (негеометрические микролиты), преимущественно с противолежащей ретушью.

Пруто-Днестровская группа

Ориньяк типа Кремс-Дюфур представлен в данном регионе комплексами многослойной стоянки Миток Малу Гальбен, слои 12а, 12б, 11 низ, 10б [Chirica, 1995; Chirica et al., 1996] и Корпач-Мыс [Chirica et al., 1996; Grigor'eva, 1996]. Указанные слои Митока датированы радиоуглеродным методом в интервале 33-30000 лет, а культурный слой стоянки Корпач-Мыс залегает в ископаемой почве, с высокой степенью вероятности сопоставляемой с интерстадиалом штиллфрид Б. Не исключено, таким образом, что Корпач Мыс - более поздняя стоянка, связанная с распространением населения из района Миток [Chirica et al., 1996: 170].

Индустрия Корпач Мыс - пластинчато-отщеповая, основанная на раскалывании различных подпризматических и призматических нуклеусов. В комплексе выделяются классические высокие нуклевидные кареноидные скребки, резцы карене, двугранные и полиэдрические резцы. К особенностям комплекса можно отнести присутствие нескольких листовидных бифасов - возможный результат культурных контактов или заимствований - и отсутствие пластинок Дюфур.

Комплексы индустрии Кремс-Дюфур широко распространены в Восточной Европе. Кроме описанных выше, есть основание говорить о существовании еще ряда территориальных групп памятников: Волыно-Подольская группа [Иваничи, Червоный Камень], Порожистая часть Днепра (Ворона III) и Нижнеднепровская группа (Перемога) [Cohen, Stepanchuk, 1999]. Вместе с тем, они не образуют сколько-нибудь крупных концентраций археологических стоянок, что, вероятно, также указывает на отсутствие генетических корней этой традиции в Восточной Европе. Для юго-западного региона можно говорить о существовании Банатской (Тинкова) [Chirica et al., 1996] и Пруто-Днестровской группы.

Большая часть комплексов индустрии Кремс-Дюфур Восточной Европы датируется интерстадиалом штиллфрид Б, то есть относится к фазе финального ориньяка в соответствии с последней предложенной версией его периодизации [см: Djinjian et al., 1999]. По-прежнему версия его аллохтонного происхождения остается более предпочтительной. Интересно, что стоянки ориньяка Кремс-Дюфур располагаются в разных ландшафтах и характеризуются разнообразными объектами охоты, нередко специализированной (северный олень, мамонт, сайга). Несмотря на разность положения и специфики хозяйствования, комплексы сохраняют устойчивое сочетание основных технико-морфологических признаков, а существенные различия между ними касаются компонентов, которые могли быть заимствованы у «местного» населения со специфическими культурными особенностями. Таким образом, ориньяк Кремс-Дюфур Восточной Европы, как представляется, доставляет не пример некой универсальной системой адаптации, но скорее ассоциируется с устойчивой культурной традицией.

Пластинчатый ориньяк

Особая индустрия ориньякского технокомплекса Восточной Европы представлена стоянками Радомышль и Жорнов, отнесенными к группе с условным названием «пластинчатый ориньяк» [Cohen, Stepanchuk, 1999]. Его хронологическая позиция не ясна. Вероятно, эти комплексы не древнее интерстадиала штиллфрид Б, согласно радиоуглеродной дате 28100±500 (ГиН4143), полученной для под-

стилающего граветтского слоя в стратиграфической колонке стоянки Жорнов [Пясецкий, 1991]. Комплексы ориентированы на получение крупных призматических пластин, напоминающих архаический граветт Поднестровья, и использование избыточной формообразующей ретуши для изготовления, в основном на первичных отщепах, массивных скребков, скребел и скребков на пластинах, часто с ретушированными боковыми сторонами. Кареноидные формы не характерны. Среди классических ориньякских типов скребков выделяются так называемые массивные подокруглые скребки с рабочим фронтом в виде веера. Судя по публикациям [Шовкопляс, 1964; Пясецкий, 1991], леваллуазское расщепление отсутствует. Генезис этой индустрии не ясен. Наиболее вероятные аналогии усматриваются в раннем ориньяке Балкан – Бачокириане [Cohen, Stepanchuk, 1999].

Позднейший или развитый ориньяк

Эта индустрия представлена на стоянках Сагайдак 1 и Мураловка на юге Восточной Европы. Учитывая значительное территориальное удаление этих стоянок друг от друга, а также высокий уровень сходства между ними, допустимо рассматривать распространение этой индустрии в рамках двух территориальных групп – Северо-Западное Причерноморье (Сагайдак 1) и Нижний Дон (Мураловка). Индустрия характеризуется отсутствием острий граветт и микрограветт. Пластинки Дюфур характерны, также как весьма специфические острия на чешуйках. Хронология комплексов определяется радиоуглеродными датами: Сагайдак 1 – 21240±200 (Le2424) и 20300±200 (Le1602б), Мураловка – 18780±200 (Le1438) и 19630±200 (Le1601) [Svezintzev, 1993]. Е.А. Спиридонова, изучавшая палеопедологию Мураловки, считает ее радиоуглеродный возраст омоложенным и допускает возможность датировки этой стоянки временем интерстадиала Тюрсак (23–21 тыс. лет) [Спиридонова, 1991]. Вероятно, комплексы условно одновременны и составляют специфический культурно-хронологический горизонт верхнего палеолита юга Восточной Европы [Cohen, 1999]. Обращает внимание, что индустрии позднейшего ориньяка известны в разных регионах Европы и Ближнего Востока в пределах 23–20 тыс. лет, и в ряде случаев, так же как в Северном Причерноморье, хронологически не стыкуются с предшествующими ориньякскими комплексами.

Еще одна своеобразная ориньякская индустрия Нижнеднестровской культуры рассмотрена нами в контексте Моравского ориньяка типа Ведровице II и Купаржовице 1 [Cohen, Stepanchuk, 1999].

V/II. Индустрии раннего верхнего палеолита эпимикокского технокомплекса

Отличительной особенностью раннего верхнего палеолита в Восточной Европе является развитие в этом регионе неориньякских индустрий. Эту группу составляют два технокомплекса: «Древний или архаический граветт» с несколькими индустриями, наиболее яркие из которых – раннемолодовская и тельманская, – и технокомплекс «эпимикок», с которым связаны также ранее рассмотренные переходные индустрии. Оставим подробный анализ древнего граветта за рамками данного исследования и обратимся к материалам стрелецкой и городцовской культур, которые представляют разные индустрии эпимикокского технокомплекса.

Стоянки стрелецкой культуры распространены на огромных территориях Восточной Европы: Верхний Дон (Костенки) [Праслов, Рогачев, 1992], Восточный Донбасс (Бирючья балка) [Матюхин, 1999; 2000], Северо-восток Русской Равнины (Сунгирь) [Бадер, 1978], Средний Урал (Гарчи) [Павлов, 1992]. На правобережье Днепра, Днестре и в других западных бассейнах стрелецкие стоянки не известны. Ни в одном регионе, кроме бассейна Северского Донца, не известны сопоставимые мустьерские комплексы. Вопрос о локальном подразделении стрелецкой культуры впервые поставлен А.Е. Матюхиным, выделившим её северо-донецкий вариант [Матюхин, 2000]. Приоритет в разработке хронологии и периодизации стрелецких памятников принадлежит М.В. Аниковичу [Праслов, Рогачев, 1982; Аникович, 1993; Anikovich, 1992; Anikovich, 1999; Bradley et al., 1995]. Особый интерес представляет вопрос о хронологическом соотношении территориальных групп стрелецкой культуры. Согласно данным абсолютного датирования и хроностратиграфии, древнейшие стрелецкие стоянки известны только на Верхнем Дону в рамках древней хронологической группы Костенок (Костенки 1/V, Костенки 6 и Костенки 12/III). Комплекс Костенок 12/III

стратиграфически является древнейшим, его абсолютная дата составляет 36280±360/350 CrA5551 [Sinitzin, 1997]. Стрелецкие комплексы существуют в Костенках и в начале средней хронологической группы [Костенки 12, сл. Ia]. Очевидно, в это же время, около 30000 лет назад, индустрии с треугольными стрелецкими наконечниками появляются в бассейне Северского Донца [Матюхин, 2000: 43]. Заключительный этап представлен, вероятно, комплексом Сунгиря с радиоуглеродными датировками около 25–24000 лет [Bradley et al., 1995]. Таким образом, на Северском Донце представлен весь хронологический отрезок стрелецкой культуры, кроме ее раннего этапа. В Костенках – только ранний и средний. В Сунгире – только поздний. Основные тенденции развития стрелецкой индустрии заключаются в переходе от отщеповой техники расщепления к пластинчатой, увеличении количества верхнепалеолитических типов и уменьшении количества бифасиальных форм. Присутствие среднепалеолитических изделий фиксируется на протяжении всей последовательности, а появление ориньякских форм – только на заключительных этапах развития [Bradley et al., 1995]. В отличие от переходных индустрий этого же технокомплекса, стрелецкие индустрии представляют две основные группы двусторонних наконечников – листовидных и треугольных. Как кажется, треугольные наконечники вытесняют листовидные в процессе эволюции этой культуры. Количественное соотношение между различными категориями изделий в стрелецких комплексах колеблется [см.: Праслов, Рогачев, 1982: 65, 139; Матюхин, 1999], однако содержание бифасов, скребел и скребков всегда значительно.

Индустрии городцовской культуры в части орудий общего назначения – скребков, резцов, долот и т.д. – очень похожи на стрелецкие. Вместе с тем, следуя формальным показателям, в городцовских комплексах можно наблюдать более высокий уровень пластинчатости, «ориньякоидности», меньший процент бифасов, отсутствие двусторонних треугольных и, вероятно, листовидных острий. В группе среднепалеолитических форм преобладают типичные изделия на отщепах – скребла, лимасы, – часто обработанные высокой ступенчатой ретушью. В индустрии часто используется прием чешуйчатой подтески. Убедительно доказано, что мустьерский типологический компонент (кварцитовые и кремневые изделия) является не механической примесью, а составной частью основного комплекса городцовской культуры во втором слое Костенок 14 [Synitsin, 2000: 303].

Наиболее достоверные датировки городцовской культуры находятся в пределах 29–26000 лет [Синицын, Праслов, 1996; Synitsin et al., 1996; Praslov, Soulerjytsky, 1997; Damblon et al., 1996]. Установлено, что все городцовские комплексы принадлежат к средней хронологической группе Костенковского района [Synitsin, 1996]. Среди них наблюдается заметная вариабельность по сырью и типологии. Наш анализ материалов городцовской культуры позволяет говорить о минимум трех типах в рамках этой индустрии: Костенки 14/II, Костенки 12/I и Костенки 15.

Костенки 14/II

В качестве сырья использовались кварцит и кремень. Кварцитовый комплекс содержит типичные дисковидные нуклеусы. Все орудия – на сколах, они крупные, избыточно ретушированные. Некоторые имеют подтеску утончения корпуса. Морфологически изделия овально удлиненные, массивные – листовидные (скребла и скребки) и укороченные массивные (скребла, включая треугольники). Лишь небольшая часть орудий не претерпела значительной трансформации. Большая часть – изделия, редуцированные из орудий более крупных размеров. Прослеживается сочетание остроконечника и скребкового лезвия. Есть крупные вееровидные скребки.

Кремневый комплекс типологически более разнообразен. Нуклеусов почти нет. Заготовками для орудий служили пластины, отщепы, реберчатые сколы. В качестве заготовок широко использовались уже ретушированные орудия; иными словами, комплекс характеризуется интенсивной морфологической трансформацией и редукцией орудий. Есть несколько крупных и массивных скребел, которые могли служить исходной формой для редуцирования в другие типы изделий. Для фрагментации сколов использовалась ретушированная выемка. Бифасы единичны и атипичны. Подтеска представлена в двух видах – крупнофасеточное утончение и чешуйчатая подтеска. Применение подтески полифункциональное – для переоформления изделий, формирования лезвий, утончения корпуса (аккомодация для ис-

пользования в рукояти), а также в сугубо технологических целях. Подтеска применялась неоднократно, многие орудия демонстрируют несколько «слоев» подтески.

Преобладают высокие скребки. Много высоких скребков с вытянутым корпусом. Боковые лезвия сходятся к основанию, либо подпараллельны. Большинство изделий этого типа редуцированы вероятно, из крупных скребел. Применение грубой крутой или полукрутой формообразующей ретуши давала возможность придавать любой заготовке или сколу необходимую форму. Для изготовления высоких скребков на сколах подбирались либо реберчатые сколы, либо очень массивные краевые сколы с нуклеусов. Высоких скребков на нуклеусах нет. Несколько высоких кареноидных скребков имеют удлиненные очертания. Для них характерно применение ламеллярной ретуши и боковой выемки. Заготовками служили как избыточно ретушированные изделия с удлиненным корпусом, так и, вероятно, обломки крупных скребел.

Вееровидные высокие скребки являются как продуктом редуцирования этих же исходных форм, так и результатом переоформления уже использованных орудий (попытка сформировать лезвие на сломе). Результатом максимальной редукции высоких скребков являются небольшие округлые высокие формы. Вместе с тем, есть концевые и двойные скребки на типичных пластинчатых сколах, продуктами редуцирования которых являются, вероятно, ногтевидные скребки и некоторые долота. Среди мустьерских форм представлены остроконечники (немного) и скребла (простые и угловатые). Доля изделий на призматических сколах здесь незначительна.

По сравнению с другими, данный комплекс содержит максимальное число «ориньякских» типологических компонентов. Как представляется, это связано с приоритетным использованием массивных заготовок и крупных массивных орудий в качестве исходной основы для формообразования. Основная закономерность во вторичной обработке – многократное переоформление и интенсивное редуцирование ретушированных изделий.

Костенки 15 (городцовская)

Комплекс характеризуется большим количеством мелких долот городцовского типа и сколов повреждения их рабочих кромок. Долота имеют одно либо два противолежащих лезвия, в основном ориентированных по оси скола, реже – бипоперечные. Типичные кареноидные ориньякские формы отсутствуют. Характерны избыточно ретушированные скребки, часто редуцированные из других орудий. Однако изделия, изготовленные непосредственно на сколах, – преобладают. Широко использовались приемы искусственной фрагментации, тронкирования. Часты комбинированные орудия (скребки-резцы, скребки-остроконечники). Как представляется, избыточно ретушированная крупная пластина является основным исходным типом орудия – заготовки последующего редукционного ряда. Эти изделия уже более правильные и среди них можно встретить типичные наконечники. Применение чешуйчатой подтески с целью аккомодации более четко выражено. Есть пластинки с ретушью и их сечения, лимасы и простые скребла. Много ногтевидных скребков. Типичный «ориньякский» компонент не существен.

Костенки 12/I

Если можно так выразиться, это наименее «городцовский» по облику комплекс, ориньякский компонент отсутствует, за исключением нескольких кареноидных резцов. Высокие формы не многочисленны. Есть микропластинки с притупленной спинкой и единичное микроострие на чешуйке. Доля регулярного пластинчатого расщепления выше, чем в других стоянках. Имеется обломок наконечника с плоской подтеской пера. Формы скребков те же, но редукция ретушированных форм минимальна.

Для городцовской и стрелецкой индустрий в значительной степени характерна сильная редукция изделий, прежде всего скребел, острий и скребков, а для стрелецкой – и наконечников. Фактически типологический анализ этого материала во многом зависит от восстановления редукционных рядов, а не формальных морфологических групп. Основные положения концепции редукции сформулированы Х. Дибблом. Согласно этой идее, вариабельность скребел отражает различную степень их переоформления и подправки, а морфология изделий отражает их состояние в момент выбраковки, но не первоначальную форму [Dibble, 1995]. Многократное переоформление и, соответственно, редукция изделий – реальный факт, который хорошо документируется среднепалеолитическими нелеваллуазскими индустриями. Интенсивность редукции зависит от

доступности и качества сырья [Dibble et al., 1995], но также, вероятно, и от стилистического контекста индустрии. В известном смысле можно говорить о том, что редукция является характерным компонентом среднепалеолитической технологии. Интенсивность редукции, следовательно, может использоваться как определенный показатель в контексте изучения генезиса индустрий. В стрелецких и городцовских индустриях, на наш взгляд, возникновение ряда типов, в том числе высоких скребков, являлось результатом редукции массивных скребел, которые редуцировались и переоформлялись с сохранением максимальной толщины изделий. Подтеска и утончение использовалась в этих индустриях наряду с крутой и полукрутой формообразующей ретушью как для поддержания морфологии изделий в процессе их редукции и для формирования рабочих элементов орудий, так и для аккомодации к рукояти. Вместе с тем, в стрелецких и городцовских индустриях есть немало изделий на тонких и правильных пластинчатых заготовках, не нуждающихся в дополнительном ретушировании боковых сторон. Редукция этих изделий шла путем фрагментации либо заготовок, либо законченных орудий. Эволюция стрелецких и городцовских индустрий проходила путем совершенствования техники расщепления и вытеснения мустьерской технологии редукции орудий верхнепалеолитической техникой фрагментации пластины.

VI. Дискуссия

Изучение проблемы перехода от среднего к позднему палеолиту методологически связано с проблемой критериев таксономического анализа. Очевидно, что современный этап изучения вопроса уже в большей степени касается того, являются ли эти критерии простым инструментом систематизации материала, или они выступают формализованным выражением некоторых тенденций в развитии палеолитических индустрий. Интересные попытки обосновать жесткие технико-типологические критерии раннего верхнего палеолита, такие как «критерий реберчатой пластины» (Ю. Демиденко, В. Усик), «критерий перебора (редукции) края площадки нуклеусов» (П. Нехорошев, Е. Гиря), метрические показатели наконечников (М. Аникович, Б. Брэдли, Е. Гиря), как правило, не подтверждаются анализом материалов широкого хронологического и географического диапазона, и, следовательно, не универсальны. Не могут использоваться в качестве таковых и традиционные типологические критерии – наличие или отсутствие скребков, резцов, долотовидных орудий и т.д. Рассмотренные в работе данные свидетельствуют, что для переходных и ранних позднепалеолитических индустрий микокской традиции Восточной Европы характерна сложная типология, редукция изделий с изменением их морфологии, использование орудий в качестве заготовок для изготовления других орудий, присутствие сильно редуцированных предметов. Редуцирование изделий осуществлялось путем как обычной формообразующей ретуши, так и при помощи приемов подтески и утончения. Подобная технология редукции в той или иной степени ассоциируется, на наш взгляд, с нелеваллуазскими индустриями среднего палеолита. В позднем палеолите редукция осуществлялась путем фрагментации пластин и орудий, что в конечном счете привело к появлению негеометрических и геометрических вкладышей. Подобный сдвиг ослабил зависимость от источников сырья, поскольку значительно возросли возможности по транспортировке материала, что в конечном счете привело к сравнительно быстрому распространению человека современного анатомического типа. Различия между описанными технологиями редукции также могут использоваться как критерии, разделяющие средний и поздний палеолит. Однако, наряду с вышеизложенными критериями, этот показатель проявляется в форме тенденции в рамках той или иной технологической традиции (технокомплекса). Известно, что различные классы орудий имеют разные возможности для переоформления и, следовательно, различаются по продолжительности использования. К числу наиболее устойчивых в этом отношении среднепалеолитических типов относятся скребла и бифасы, которые в основном транспортировались на большие расстояния [Dibble, Rolland, 1992: 12]. Очевидно также, что пластины и изделия на пластинах имеют ещё большие потенциальные возможности для переоформления и транспортировки. В этом следует видеть одну из причин сравнительно быстрого распространения носителей ориньякского и граветтийского технокомплексов в Европе. Фактически эта технология редукции и фраг-

ментации пластин и орудий на пластинах развивается до конца палеолита (мезолита). Таким образом, переход от отщепового расщепления и технологии двусторонней обработки к технологии фрагментации пластин следует рассматривать как существенный показатель перехода от среднего к верхнему палеолиту. Однако объяснение механизма этого перехода не может ограничиваться такими исключительно естественными факторами, как качество и доступность сырья. На примере стоянки Миры, где в контексте единой сырьевой стратегии представлены орудия на отщепах, бифасы и пластинчатое расщепление с существенной редукцией практически всех технико-морфологических групп, мы видим большое значения стилистического или культурного фактора в формировании своеобразия индустрий и их вариабельности.

Биологический и поведенческий, или социальный, критерии, в том виде, как они отражены в археологических материалах (свидетельства сложности культуры и находки остатков человека современного анатомического типа), также не во всех случаях позволяют расчленить средне- и верхнепалеолитические комплексы. Несмотря на логическую стройность и заманчивую простоту интерпретации перехода к верхнему палеолиту как некоего порога, за которым возникает сложная погребальная практика, искусство, индивидуальные украшения, обмен и перенос ценных предметов на большие расстояния и, наконец, речь, хронологическая и географическая конвергенция этих явлений также очевидна [Binford, 1989: 477]. К тому же, данные по Кастельперрону Западной Европы свидетельствуют, что по меньшей мере поздние неандертальцы обладали неврологическими возможностями для реализации сложных компонентов культуры [П.Мелларс, см.: Klein, 1996]. Следовательно, только комплексный анализ данных позволяет решать поставленную задачу и, в конечном счете, приводит к использованию концепции культуры как возможного инструмента для разграничения мустьерских и верхнепалеолитических комплексов. В этой связи важно отметить, что не только средне- и верхнепалеолитические индустрии имеют органическую вариабельность, но и переходные индустрии также существенно различаются между собой.

Присутствие в Европе и на Ближнем Востоке индустрий с техно-типологическими показателями среднего и верхнего палеолита позволяет выделить индустрии переходного пути развития. Однако и в этом случае необходимо избегать формального подхода, следуя гибким критериям оценки данных. Например, ориньяк типа Кремс-Дюфур последовательности Сюрени 1 имеет на раннем этапе множественные мустьерские формы, количество которых в некоторых горизонтах доходит до половины всех изделий с вторичной обработкой [Demidenko et al., 1998]. Однако культурный контекст этой индустрии не вызывает сомнений [Бонч-Осмоловский, 1934]. Подобное сочетание типичного ориньяка и мустьерской технологии встречается крайне редко, например, Загросский ориньяк, и требует объяснения каждого конкретного случая. Другой пример – стрелецкая культура раннего верхнего палеолита. Ее ранние комплексы, особенно Костенки 1/V, содержат типичные микокские среднепалеолитические формы. Эти изделия известны практически на всей территории распространения микокских памятников, а также в ряде переходных индустрий, включая селет Центральной Европы. Вместе с тем, находки стрелецких наконечников в микоке случайны и, напротив, эта специфическая форма представлена на протяжении всей последовательности стрелецкой культуры. Показательно, что в стрелецких комплексах отщеповая техника заменяется пластинчатой постепенно [Bradley et al., 1995]. Учитывая эти факторы, следом за другими исследователями, мы рассматриваем стрелецкую культуру в рамках раннего верхнего палеолита.

Материалы по проблеме перехода от раннего к верхнему палеолиту Восточной Европы однозначно свидетельствуют, что начало верхнего палеолита на этой территории не связано исключительно с ориньякским населением, но включает более обширный спектр культур, возникающих либо на основе микока, либо ориньяка, либо с вероятным участием ориньякского населения. Возникновению стрелецкой и городцовской культур с очевидной мустьерской генетической составляющей, возможно, предшествовала переходная стадия. Этот период, вероятно, связан со значительными подвижками населения, освоением новых ландшафтно-экологических систем с вероятным участием процессов аккультурации. В этих условиях использовались новые источники сырья и, вероятно, возникает система снабжения сырьем с отдаленных местонахожде-

ний. Таким образом, осваиваются новые ресурсные зоны. Такая ситуация неизменно вела к усложнению культуры, в особенности ее технологической, символической и социальной составляющих.

Рассматривая переход от среднего к верхнему палеолиту как сложный и неоднолинейный процесс, следует избегать излишне схематизированных и упрощенных интерпретаций. В этом контексте очевидно, что далеко не все переходные комплексы приводят к появлению ранних верхнепалеолитических культур. Кроме того, возникновение стрелецких и городцовских индустрий раннего палеолита, на наш взгляд, не означает, что переходные индустрии этого технокомплекса должны были исчезнуть ко времени их сложения.

Попытки решения проблем генезиса культур раннего верхнего палеолита с точки зрения перспектив одной стоянки или какой-либо узкой территориальной группы представляются не правомерными. Так, теоретически ясно, что в основе стрелецких и городцовских индустрий лежат позднемустьерские комплексы с технологией двусторонней обработки орудий [Формозов, 1958; Anikovich, 1992]. В последнее время были предприняты попытки конкретизировать это положение. Так городцовская культура и пара-микок киик-кобинской индустрийной традиции Крыма были связаны через переходный эпизод, характеризующийся индустрией Миры в Порожистой части Днепра [Stepanchuk et al., 1998; Cohen, Stepanchuk, 1999]. Согласно другой точке зрения, есть основания обособить такие генетические пары как стрелецкая культура и мустьерские стоянки Чокурча, Заскальная 5, Заскальная 6, Пролом, Тринка 3 и городцовская культура и Ильская стоянка [Anikovich, 1999]. Несмотря на очевидную необходимость в дополнительных аргументах, поиск истоков стрелецкой культуры в среде микока юга Восточной Европы и, в частности Крыма, правомерен. Очевидно также, что Мира, и подобный ей комплекс стоянки Гординешты, представляют достаточно позднее звено в развитии переходных индустрий микокской традиции. Ранний этап этого процесса пока плохо прослеживается. Существование сходных комплексов в междуречье Днестра и Прута указывает на то, что процессы проходили на обширных территориях.

Не исключено, что в качестве переходной индустрии к стрелецкой культуре могут рассматриваться материалы многослойной стоянки Непряхино в Поволжье. Комплексы нижних культурных слоев (К–I–III) имеют значительное преобладание мустьерских типов в орудийном наборе, большое количество бифасов листовидных форм и некоторое количество остроконечников и скребков [Захариков, 1999: 203]. Хронологические рамки комплекса не установлены. Принадлежность этой индустрии к эпимикокскому технокомплексу довольно вероятна.

Предлагаемая в работе таксономическая схема объединяет Крымские, Пруто-Днестровские, Днепровские и Закарпатские переходные индустрии и ранние верхнепалеолитические индустрии стрелецкой и городцовской культур в один технокомплекс (эпимикок), основываясь не только на гипотезе технико-типологического сходства между ними, но также на гипотезе единства их происхождения (рис. 3). Рассматривая в целом переходные индустрии этого технокомплекса, можно предполагать наличие двух хронологических этапов в их развитии. Ранний характеризуется индустриями с листовидными остриями и небольшим количеством верхнепалеолитических форм (индустрии стинковская, возможно Буран-Кая, сл. С и Непряхино) и поздний – Прутская культура (Брынзены, Гординешты, Корпач), Мира. Хронологическая позиция ранней группы пока четко не установлена. Вероятно, она находится в интервале 45–40 – 32000 лет. Развитие поздней группы в основном совпадает с интерстадиалом штиллфрид Б. Есть основания полагать, что только индустрии ранней хронологической группы переходных индустрий сопоставимы с селетом Центральной Европы, который также следует расаматривать в рамках эпимикокского технокомплекса. В отличие от Центральной Европы, комплексы ранней хронологической группы переходных индустрий Восточной Европы развивались в условиях ограниченного присутствия ориньякского населения. Его широкое распространение на этой территории фиксируется позднее (около 30–26 тыс. лет).

Эволюция технокомплекса леваллуа-мустье традиции Табун D, как будто, имеет две фазы развития. Первая, среднепалеолитическая, возможно, начинается во время изотопной стадии 8 (TL хронология) или 6 (ESR хронология) и длится до начала мегаинтерстадиала (около 50 тыс. лет). Далее начинается переходная фаза, характеризующаяся несколькими

ми индустриями. Хронологическую последовательность культурных изменений в период 50–40 тыс. лет трудно охарактеризовать. В это время, очевидно, происходит расширение территории индустрии эмиран на север Леванта (Кзар-Акил, XXVI, XXV) и распространение этой традиции в Европу. Около 42 тыс. лет эмиран трансформируется в ахмариан, и позднейшие переходные комплексы существуют на севере Леванта в интервале 40–36 тыс. лет (Усагизли, Умм Эль Тлелль III 2а). Около 36 тыс. лет на этой территории распространяется индустрия Левантийского ориньяка А. Ранняя переходная индустрия данного технокомплекса появляется в Европе в стратиграфической последовательности пещеры Темната, сл. VI. Смещение этого населения в Центральную Европу фиксируется появлением богуницкой индустрии около 43–42 тыс. лет. На Балканах переходная индустрия замещается архаическим ориньяком типа Бачо-Киро около 39–38 тыс. лет. На протяжении своего существования богуницкое население испытывает влияние как со стороны ориньяка, так и со стороны переходной индустрии микокской традиции – селетской. Датированные богуницкие комплексы моложе 35 тыс. лет не известны. Возможно, в это время начинается смещение этого населения на запад и таким образом около 31 тыс. лет возникает кременецкая индустрия. Развитие кременецкой индустрии занимало значительный промежуток времени, судя по радиоуглеродной дате среднего слоя Кулычивки (25 тыс. лет). Верхний слой стоянки, по нашему мнению, также связан с этой культурной традицией. Это население в какой-то форме испытывает влияние со стороны ориньяка. Разумеется, предложенную интерпретацию следует рассматривать лишь как один из возможных вариантов объяснения генезиса комплексов этой группы.

На современном уровне наших знаний о переходе от среднего к верхнему палеолиту Восточной Европы, проблема антропологического состава населения этого периода представляется наименее обеспеченной фактологической базой. Не исключено, что состав населения был смешанным. Находки Homo Sapiens связаны с комплексом спицинской культуры Костенок 17, сл. 2, городцовскими комплексами Костенок 15 и Костенок 12, сл. 1 и позднейшей индустрией стрелецкой культуры в Сунгире [Anikovich, 1999: 121]. Как видно, останки человека современного анатомического типа в Восточной Европе характеризуют верхнепалеолитическое население различных технокомплексов (ориньякского и эпимикокского). Какие-либо антропологические свидетельства пока не известны в переходных индустриях как первой, так и второй хронологической группы. Не исключено, что какая-то часть эпимикокских переходных индустрий оставлена неандертальским населением, что представляется вероятным с учетом находок неандертальцев в Кастельперроне Западной Европы [Hublin et al., 1996]. В тоже время, логично предположить, что длительный хронологический отрезок развития технокомплекса леваллуа-мустье традиции Табун D, включая его заключительную фазу, представленную кременецкой индустрией западной Волыни, связан с населением современного анатомического типа. Не исключено, что первые миграции носителей этой традиции происходили ещё в Эемское время, что фиксируется материалами третьего слоя стоянки Езуполь в Приднестровской Подолии. В этой связи примечателен тот факт, что одонтологические останки человека из мустьерских памятников Алтая, относимых, наряду с ближневосточными материалами к единой среднепалеолитической провинции [Шуньков, 2001], скорее всего принадлежат неоантропам [Шпакова, Деревянко, 2000].

Правомерность конкретизации механизмов и путей становления каждого компонента предложенной схемы – вопрос достаточности существующих материалов и степени их изученности.

Благодарность

Мы глубоко признательны А.Е.Матюхину, А.А.Синицыну, М.В.Аниковичу за любезно предоставленную возможность ознакомиться с материалами их раскопок. Мы также благодарны Т.А.Поповой, Г.А.Хлопачеву, Т.М.Ковальчук, способствовавшим работе с материалами, хранящимися в фондах МАЭ РАН, С-Петербург и ТКМ, Тернополь. Настоящая работа подготовлена в рамках проекта L.S.B. Leakey 2000 «Middle to Upper Palaeolithic transition in the South of East European Plain».

Литература

Аникович М.В. О значении Костенковско-Борщевского района на Дону в современном палеолитоведении // Петербургский археологический вестник. - Вып. 1. - СПб., 1993. - С. 3-19.

Аникович М.В. Основные принципы хронологии и периодизации верхнего палеолита Европы // Археологические вести. - Вып. 3. - СПб., 1994. - С. 144-157.

Аникович М.В. Днепро-Донецкая историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» // *Амирханов Х.А.* Восточный граветт. - М.: Научный мир, 1998. - С. 35-67.

Бадер О.Н. Сунгирь - верхнепалеолитическая стоянка. - М.: Наука, 1978.

Богутский А.Б., Савич В.П., Татаринов К.А. Природа и развитие первобытного общества на территории юго-западной Волыни: Первобытный человек и природная среда. - М.: Из-во Института Географии АН СССР, 1974.

Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения Крымского палеолита. Труды Комиссии по изучению Четвертичного периода Европы. - Вып. V. - М.; Л., 1934. - С. 114-173.

Борзияк И.О., Кулаковская Л.В. Граветт Подніпров'я: Загальний огляд // Археологія. - К., 1998. - № 4. - С. 55-63.

Григорьев Г.П. К различению признаков генетического родства, диффузии и синстадиальности VII международный конгресс до- и протоисториков: Доклады и сообщения археологов СССР. - М., 1966.

Григорьев Г.П. Верхний палеолит: Каменный век на территории СССР. - М.: Наука, 1970. - С. 43-63.

Демиденко Ю.Э. «Крымская загадка» - среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени 1: альтернативные гипотезы для решения проблемы // Stratum plus. - 2000. - № 1. - С. 97-124.

Деревянко А.П., Петрин В.Т., Рыбин Е.П., Чевалков Л.М. Динамика эволюционных изменений каменной индустрии многослойной стоянки Кара-Бом: Проблемы палеоэкологии, геологии и археологии палеолита Алтая. - Новосибирск, 1998. - С. 173-204.

Захариков А.П. Индустрии с бифасами и переход от мустье к верхнему палеолиту в Европе // Археологический альманах. - Вып. 8. - Донецк, 1999. - С. 197-206.

Иванова И.К., Ренгартен Н.В. 1975 Материалы к геологии и палеогеографи палеолитической стоянки Куличивка // Бюллетень комиссии по изучению Четвертичного периода. - Вып. 44. - М., 1975. - С. 52-68.

Иванова И.К., Цейтлин С.М. (ред.). Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V // Люди каменного века и окружающая среда. - М., 1987.

Кирикэ В. Культура Рипичень-Брынзень // Stratum Plus. - СПб.; Кишинев; Одесса, 1999. - № 1. - С. 164-167.

Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит Крыма: Тезисы кандидатской диссертации. - К., 1991.

Коен В.Ю. Гірськокримська культура (до проблеми типології культур у фінальному палеоліті) // Археологія. - К., 1994. - № 4. - С. 5-18.

Коен В.Ю., Степанчук В.Н. Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // Stratum plus. - 2000. - № 1. - С. 31-53.

Левицкий О.Г., Борзияк И.А. Новый палеолитический памятник типа Гординешть 1 на северо-западе Молдовы // Stratum Plus. - СПб.; Кишинев; Одесса, 1999. - № 1. - С. 224-230.

Левковская Г.М. Палинологическая характеристика разрезов Костенковско-Борщевского района // *Иванова И.К., Праслов Н.Д.* Палеоэкология древнего человека. - М.: Наука, 1977. - С. 74-83.

Любин В.П. Мустьерские культуры Кавказа. - Л.: Наука, 1977.

Матюхин А.Е. Палеолитические мастерские по обработке кремня в долине Северского Донца // Prehistoire Eurepeenne. - No. 13. - Liege, 1999. - P. 67-115.

Матюхин А.Е. Верхнепалеолитическая мастерская Бирючья балка (Бирючья балка 1в) // Донская археология. - Ростов-на-Дону, 2000. - № 1. - С. 27-44.

Павлов П.Ю. Хронология и культурные связи верхнего палеолита Северо-восточной части России: Проблемы финно-угрской археологии Урала и Поволжья. - Сыктывкар, 1992.

Праслов Н.Д., Рогачев А.Н. (ред.) Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. - Л.: Наука, 1982.

Пясецкий В.Л. Палеолитическое местонахождение Жорнов: верхний культурный слой // СА. - 1991. - № 2. - С. 131-147.

Пясецкий В.К. Мустьерский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии // СА. - 1992. - № 3. - С. 113-126.

Рогачев А.Н. Многослойные стоянки Костенковско-Борщевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху палеолита на Русской равнине // Материалы и исследования по археологии СССР. - Вып. 59. - М.; Л., 1957.

Савич В.П. Верхнепалеолитическое поселение на горе Куличивка в г. Кременец // Бюллетень комиссии по изучению Четвертичного периода. - Вып. 44. - М., 1975. - С. 41-51.

Савич В.П. Пізньопалеолітичне населення Південно-західної Волині. - К.: Наук. думка, 1975.

Савич В.П. Верхний палеолит Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). – К., 1987. – С. 43–55.

Свобода И. Современные исследования по граветту Моравии // *Попова Т.А., Коробкова Г.В., Праслов Н.Д.* Развитие культур в каменном веке. – СПб.: МАЭ, РАС, 1997. – С. 59–60.

Синицын А.А. Инвентарь второго культурного слоя тельманской стоянки и проблема происхождения «Восточного граветта» // *Попова Т.А., Коробкова Г.В., Праслов Н.Д.* Развитие культур в каменном веке. – СПб.: МАЭ, РАС, 1997.

Синицын А.А., Праслов Н.Д. Археологическая хронология и концепция времени. Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. – СПб., 1997. – С. 16–118.

Ситник О.С. Стинківська мустьєрська культура – аналіз та інтерпретація джерел // Археологический альманах. – Вып. 8. – Донецк: 1999. – С. 171–192.

Ситник О. Середній палеоліт Поділля. – Львів, 2000.

Сорокин В.М. Характеристика пепловых прослоев в осадках Адриатического моря // Вулканология и сейсмология. – 1995. – № 3. – С. 71–80.

Спиридонова Е.А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене-голоцене. – М.: Наука, 1991. – 250 с.

Степанчук В.Н. Киик-кобинская мустьерская культура: Текст дисс. к.ист.н. – НА ИИМК РАН. – СПб., 1991.

Степанчук В.Н. Генезис та еволюція палеоліту Криму // Археологія. – 1996. – № 3.

Степанчук В. До питання про просторову класифікацію мустьєрських індустрій // Записки НТШ. – Т. CCXXXV. – Львів, 1998.

Степанчук В.Н., Коен В.Ю. Раскопки стоянки Мира в 2000 году // АО Украины. – 2001.

Тубольцев О.В., Бусел В.А. Памятники среднего палеолита в междуречье Днепра и Конки (в печати).

Чабай В.П., Маркс А., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры верхнего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // Археологія. – К., 1998. – № 4. – С. 19–47.

Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V // Люди каменного века и окружающая среда. – М.: Наука, 1987.

Формозов А.А. Пещерная стоянка Староселье и её место в палеолите. – М.: Наука, 1958.

Шовкопляс И.Г. Палеолитическая стоянка Радомышль // Археология. – 1964. – № 16. – С. 205–45.

Шуньков М.В. Археология и палеогеография палеолита Северо-Западного Алтая. – Автореферат дис.д.ист.н. – Новосибирск, 2001.

Яневич О.О. Буран-Кая 3 в контексті пізнього палеоліту Криму. Херсонська обласна державна інспекція охорони пам'яток. – Херсон, 1999. – С. 132–141.

Allsworth-Jones, Ph. Les industries a pointes foliacees de l'Europe Centrale. Questions de definitionns and relations avec les autres techno-complexes. Farizy C. (ed.) Paleolithique Moyen recente and Paleolithique superieur ancien en Europe // Memoires du Musee de Prehistoire d'Ile-de-France. – No. 3. – Paris, 1990. – P. 78–95.

Anikovich, M. Early Upper Paleolithic Industries of Eastern Europe // Journal of World Prehistory. – 1990. – 6. – No. 2. – P. 205–45.

Anikovich M.V. The Formation of Upper Paleolithic Cultures and Anatomically Modern Humans: the East European Perspective // Anthropologie. – 1999. – XXXVII/II. – P. 115–123.

Bar-Yosef O. The Middle/Upper Paleolithic Transition: a View From the Eastern Mediterranean // The last Neanderthals, the first anatomically modern humans. – 1996. – P. 74–94.

Bar-Yosef O. On the Nature of Transition: the Middle to Upper Palaeolithic and the Neolithic Revolution // Cambridge Archaeological Journal. – 8:2. – Cambridge, 1998. – P. 141–163.

Bar-Yosef O., Mercier M.A.N., Belfer-Cohen A., Goldberg P., Housley R., Laville H., Meignen L., Vogel J.C., Vandermeerch B. The Dating of the Upper Paleolithic Layers in Kebara Cave, Mt. Carmel // Journal of Archaeological Sciences. – 1996. – No. 23. – P. 297–306.

Bar-Yosef O. & Belfer-Cohen A. Another Look at the Levantine Aurignacian. A.Montet-White and A. Palma di Cesnola. Coloquium XI – The late Aurignacian. – Forli, ABACO Edizioni, 1996. – P. 139–150.

Binford L.R. Debating Archaeology. – San Diego: Academic Press, inc., 1989.

Borziyak I. The origin and local variants of the eastern Gravette in the Dniester-Carpathian area // *Amikhanov, H.* (ed). The Gravettian in Eastern Europe: Preprint. – Zaraysk-Moscow, 1997. – P. 172–210.

Bradley B.A., Anikovich M., Giria E. Streletskayan Flaked Stone Artefacts and Technology // Antiquity. – 1995. – No. 69. – P. 989–98.

Chirica V., Borziyak I., Ketraru N. Gisement du Paleolithic Superieure Ancient Entre le Dniester et la Tissa // Biblioteca Archaeologica Iassiensis. – 1996. – V. – P. 332.

Clarke D.L. Analytical Archaeology. – London, 1978. – 340 p.

Cohen V. The Upper Paleolithic of the Crimea: some new data applications // Anthropologie and Prehistoire. – Bruxelles, 1996. – 107. – P. 93–108.

Cohen V. Yu. The Population of South Russian Plain After the Maximum of the Second Pleniglacial // Folia Quaternaria. – 70. – Krakow, 1999. – P. 363–384.

Cohen V. Yu., Otte M. Some Actuals Problems of the Upper Paleolithic of Azov-Pontic Area in Light

of New Radiocarbor Data From Crimea // Prehistoire Europeenne. - 9. - Liege, 1996. - P. 363-392.

Cohen V.Yu., Stepanchuk V.N. Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence From the East European Plaine and Caucasus: a New Look at Vartiability, Interactions, and Transitions // Journal of World Prehistory. - 1999. - 13/3. - P. 265-319.

Damblon F., Haesaertz P., Van der Plicht J. New Datings and Considerations on the Chronology of Upper Paleolithic Sites in the Great Eurasiatic Plain // Prehistoire Europeenne 9. - Liege, 1996. - P. 177-231.

Demidenko Yu., Usik Vitali. On the Levallois Technique in the Upper Paleolithic. Actes du XII Congres International Des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. Bratislava 1-7, September 1991. - Bratislava, 1993. - P. 239-242.

Dibble Harold. L. Middle Paleolithic Scraper Reduction: Background, Clarification, and Reviwe of the Evidence to Date // Journal of Archaeological Method and Theory. - 1995. - 2/4. - P. 299-368.

Dibble Harold. L., Rolland N. On Assemblage Variability in the Middle Paleolithic of Western Europe. Dibble H.L., Mellars P.A. The Middle Paleolithic: Adaptation, Behaviour, and Variability. - Philadelphia, The University Museum of Pennsylvania, 1992. - P. 1-28.

Dibble Harold. L., Roth Barbara, Lenoir M. The Use of Row Materials at Comb-Capelle Bas. Dibble Harold. L., Lenoir M. The Middle Paleolithic Site of Combe-Capelle Bas (France). - Philadelphia, The University Museum of Pennsylvania, 1995. - P. 259-287.

Djindjian F., Koslowski J., Otte M. 1999 Le Paleolithic Superieur en Europe. Paris, Armand Colin, 471 p.

Geneste J.-M., Meignen L., Plisson H., Koulakovskaya L., Sytnik S. L'Industrie Lithique Des Niveaux Inferieures de Koulytchivka (Kreminiec) Ukraine. Коробкова Г.В. Современные экспериментально-трассологические и технико-типологические разработки в археологии. - СПб., 1999. - С. 154-155.

Ginter B., Kozlowski J., Laville H., Sirakov N., Hedges R.E.M. Transition in the Balkans: news from the Temnata cave, Bulgaria. Chap // The last Neandertals, the first anatomically modern humans. - P. 169-200.

Grigorieva, G. Le paleolithique superieur ancien du sud-ouest de la plaine russe. Montet-White, A., Palma de Cesnola, A. and Valoch, K. (eds). The Upper Paleolithic. - Forli, A.B.A.C.O, 1996. - P. 153-9.

Grigorieva, G., Anikovich, M. Au sujand des liens culturels entre certaines industries du Paleolithique superieur d'Hongrie and de l'Europe Est. Chirica, V. (ed). Le Paleolithique and Mesolithique de la Roumaine en contexte Europeen // Bibliotheca Archaeologica Iassiensis. - IV. - Bukuresti, 1991. - P. 105-62.

Henry D.O. From Foraging to Agriculture. The Levant at the End of the Ice Age. - Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989.

Hublin J-J.,Spoor F., Braun M., Zonneveld F., Condemi S. A Late Neandertal Associated with Upper Paleolithic Artifacts // Nature. - 1996. - 381. - P. 224-226.

Iakovleva L. Les Datations C14. Les Habitats de la Grande Plaine Russe Orientale. C14 // Archeologie. 1998. - P. 123-131.

Kaminska L., Kozlowski J.K., Kazior B., Pawlikowski M., Sobchyk K. Long Term Stability of Row Materials Procurement Systems in the Middle and Upper Paleolithic of Eastern Slovakia: a Case Study of the Topla/Ondava River Valleys // Praehistoria. - 1. - Budapest, 2000. - P. 63-81.

Klein R.G. Neanderthals and Modern Humans in Western Asia: Conference Summary // Evolutionary Anthropology. - 1996. - 4/6. - P. 187-193.

Kozlowski J. The Gravettian in Central and Eastern Europe // Advances in World Archaeology. - 1986. - 5. - P. 131-200.

Kozlowski, J. K. Gorny paleolit w krajach zakaukaskich i na Bliskim Wschodzie (Upper Paleolithic of Transcaucasia and Near East). - Cz. I: Geochronologia i zagadnienie poczatkow gornego paleolitu // Prace Komisji Archeologicznej PAN. - 1970. - 9. - S. 14-124.

Kozlowski, J. K. Gorny paleolit w krajah zakaukaskich i na Bliskim Wschodzie (Upper Paleolithic of Transcaucasus and Near East). - Cz. II: Periodyzacja gornego paleolitu zahodnich krajow zakaukaskich. - Swiatowit. - 1972. - 33. - S. 12-87.

Kozlowski J. Cultural Context of the Last Neanderthals and Early Modern Humans in Central-Eastern Europe. The Origin of Modern Man. - Forli, Italy Colloque UISPP, A.B.A.C.O, 1996. - P. 205-215.

Kozlowski J. The Middle and the Early Upper Paleolithic around the Black sea // Neanderthals and Modern Humans in Western Asia, Akadzava et al. - New-York, Plenium Press, 1998. - P. 461-482.

Kuhn S.L., Stiner M.C. and Erksin Gulec. Initial Upper Paleolithic in South-Central Turkey and Its Regional Context: a Preliminary Report // Antiquity. - 1999. - 73. - P. 505-517.

Lefevre J.C., Gillot P.-Y. Datation Potassium-Argon de Roches Volcaniques de Pleistocene Superieur et de l'Holocene: Exemple de l'Italie du Sud: Application a l'Archeologie. - BSPF. - 91/II, Paris, 1994. - P. 145-148.

Marks A.E. A New Middle to Upper Paleolithic «Transitional» Assemblage From Buran-Kaya II, Level C: a Preliminary Report. Otte M. Prehistoire d'Anatolie, Genese de deux mondes. - Liege, ERAUL, 1998.

Marks A.E. The Early Upper Paleolithic: the View From the Levant. H. Knecht, A. Pike-Tay and R. White. Before Lascaux: the complex record of the

Early Upper Paleolithic. – Boca Raton, GRG, 1993. – P. 5–22.

Marks A.E., Monigal K. Modeling the Production of Elongated Blanks From the Early Levantine Mousterian ar Rosh Ein More. Dibble H.L., Bar-Yosef O. The definition and interpretation of Levallois technology // Monographes in World Archaeology. – No. 23. – Philadelphia, Prehistory press, 1995.

Marks A.E., Ferring C.R. The Early Upper Paleolithic of the Levant. Hoffecker J., Wolf C. Upper Paleolithic: Evidence From Europe and Near East // BAR International Series. – 437. – Oxford, 1988. – P. 43–72.

Meignen L. Le Paleolithic Moyen au Levant Sud et Central: Que Nous Apprenent Les Donnees Resentes? Otte M. Prehistoire d'Anatoli, Genese de deux mondes. – Liege, ERAUL, 1998. – 85. – P. 685–708.

Mercier N., Valladas H.,Valladas J., and J.-L. Reyss. TL Dates of Burnt Flints From Jelinek's Excavations at Tabun and Their Implications // Journal of Archaeological Science. – 1995. – 22. – P. 495–509.

Pettitt P.B. Middle and Early Upper Paleolithic Crimea: the Radiocarbon Chronology. Otte M. Prehistoire d'Anatolie, Genese de deux mondes. – Liege, ERAULE. – 1998. – 85. – P. 329–338..

Otte M. Traditions Bifaces // PALEO. – 1995. – 1. – P. 195–200.

Otte, M., Lopez-Bayon, I., Noirand, P., Borziyak, I. and Chirika, V. Recherches sur le Paleolithique superieur de la Moldavie // L'Anthropologie and Prehistoire. – 1996. – 107. – P. 45–80.

Paunescu A. Ripicheni-Izvor. Paleolithic-Mesolithic. Studiu Monographic. – Bucuresti, 1993.

Praslov N.D., Soulerjytsky L.D. De Nouvelles Donnees Chronologique Pour le Paleolithic de Kostenki-Sur-Don // Prehistoire Eurepeenne. – 1997. – 11. – P. 133–143.

Revillon S., Tuffreau A. (eds.). Les Industries Laminaires au Paleolithic Moyen. – Paris, CNRS, 1994. – 193 p.

Synitsin A. Kostenki 14 (Markina Gora): Data, Problems, and Perspectives // Prehistoire Eurepeenne 9. – Liege, 1996. – P. 273–313.

Synitzin A.A. Composants Archaiques de Assamblage Lithique de Kostenki XIV (Couch 2). A la Recherche de l'Homme Prehistoric. – Liege, ERAUL, 2000. – 95. – P. 295–307.

Synitsin A., Allsworth-Jones P., Housley R.A. Kostenki 14 (Markina Gora): New AMS Dates and Their Significance within the Context of the Site as a Whole // Prehistoire Eurepeenne 9. – Liege, 1996. – P. 269–271.

Soffer O. Migration. Interaction in Upper Paleolithic of Europe. J. Chapman, P.Dolukhanov. Cultural transformation in Eastern Europe // Worldwide Archaeology Series 6. – Newcastle-upon-Tyne, 1993. – P. 65–70.

Stepanchuk V. N., Cohen V. Yu., Pisarev I. B. Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report). – Pyrenae (Universitat de Barcelona), 1998. – 29. – P. 195–204.

Stepanchuk V., Cohen V. in press Kremenician, Middle to Upper Palaeolithic Transitional industry in the Western Ukraine (Preliminary results of typological and technological re-evaluation of Kulychivka layer III industry) // Prehistoire Europeenne.

Svoboda J. The Complex Origin of the Upper Paleolithic in the Czech and Slovak Republics. Knecht H., Pike-Tay A., White R. Before Lascaux. – New York, CRC Press, 1993. – P. 23–34.

Svoboda J. The Pavlovian: Typology and Behaviour. Svoboda J. (ed.). Paleolithic in the Middle Danube Region. Archeologicky ustav AV CR. – Brno, 1996. – P. 283–300.

Svoboda J., Skrdla P. The Bohunician Technology. Dibble H., Bar-Yosef O. Definition and Interpretation of Levallois Technology // Monographs in World Archaeology. – 23. – Madison, Prehistory press, 1995. – P. 429–438.

Svezhentsev Yu.S. Radiocarbon Chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain. Soffer O., Praslov N.D. From Kostenki to Clovis. – New York, Plenium Press, 1993. – P. 23–30.

Tsonev T. Origin and Evolution of the Gravettian Culture in the Eastern Balkans // Archaeologica Bulgarica 1. – Sofia, 1997. – P. 1–4.

Tushabranishvili N., Lordkipanidze D., Vekua A., Tvalcherlidze M., Muskhelishvili, D.S. Adler. The Paleolithic Rockshelter of Ortvale Klde, Imeretian Region, the Georgian Republic // Prehistoire Eurepeenne 15. – Liege, 1999. – P. 65–77.

Valoch K. La Moravia il y a 40000 ans. Paleolithic Moyen Recent et Paleolithic Superieur Ancien en Europe // Farizy C. (ed.) Paleolithique Moyen recente and Paleolithique superieur ancien en Europe, Memoires du Musee de Prehistoire d'Ile-de-France, 3. – Paris, 1990. – P. 115–124.

Valoch K. 2000 L'histoire de la Connaissance et Les Questions Des Industries Paleolithiques a la Pointes Foliacees Sur le Territoire de l'Ancienne Tchecoslovaquie // Praehistoria 1. – Budapest, 2000. – P. 95–105.

П.Г.Мацкевий

ПАЛЕОЛІТ І МЕЗОЛІТ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО ЛЬВОВА

Abstract

Paper represents review of all to-date known Palaeolithic and Mesolithic sites, reported for the modern area of the town of Lviv. Available records are summarized and interpreted; special attention is paid to sites currently investigated by the author.

Вступні зауваження

Основна частина сучасного міста Львова розташована в улоговині р.Полтви – лівої притоки Західного Бугу, на території близько 150 кв. км. Саме тут проходить Головний Європейський вододіл, що половинить басейни Чорного та Балтійського морів. Традиційно найбільш поширеним відліком років міста вважається перша літописна згадка (1256) або надання йому Магдебурзького права (1356). Іноді це робиться на основі легенд, казок, інших фольклорних і етнографічних свідчень. Інший вид датування населених пунктів — за першими по часу пам'ятками матеріальної і духовної культури, що зафіксовані на їх сучасній території. Цьому питанню і присвячена ця наукова розвідка.

Історія досліджень

У 1928 році Ю.Полянський повідомляє про крем'яні вироби, виявлені на пісках в урочищі Левандівка та на ріллі біля Кульпарківського закладу [Полянський, 1928: 23]. Такі ж знахідки представлені І.Крип'якевичем у 20-х роках із пісковикових дюн на північний захід від Левандівки, Янівських пісків і поля Діброва на Скнилові [Пастернак, 1929: 234–235]. Про дещо пізніші надходження із Кайзервальду, Кульпаркова і Погулянки інформує Я.Пастернак на початку 30-х років [Пастернак, 1933: 116]. За сучасною оцінкою, ці знахідки, частіше поодинокі, можуть бути віднесені, в основному, до кам'яної доби, найбільш вірогідно – її середнього етапу (мезоліту).

Нові дані про пам'ятки доби мезоліту на території Львова були отримані в кінці 40-х років. Це – підйомні матеріали зібрані Л.Н.Кудріним і В.О.Горецьким на північній околиці міста під час проведення геологічної практики. Тоді ж у районі колишнього села Голоска, в урочищі Львівська Сахара, провели обстеження І.П.Крип'якевич, І.Д.Старчук, М.Ю.Смішко та І.К.Свєшніков [Свєшніков, 1976: 44]. Такі розвідкові дослідження дозволили стверджувати наявність трьох місцезнаходжень доби мезоліту – Львів I (урочище Голоско-Львівська Сахара), Львів II (Куртумова Гора) і Львів III, що розташоване на пагорбах у кінці вул. Замарстинівської (попередня назва – Калініна). У наступні 50-ті та 60-ті роки підйомні матеріали з цих пам'яток були дещо доповнені роботами працівників Інституту суспільних наук АН України, в тому числі О.П.Черниша, В.П.Савича, Л.Г.Мацкевого і Р.Т.Грибовича [Формозов, 1962: 122; Борзенко и др., 1978: 87; Свєшніков, 1976: 44]. Невеликі, але виразні у типологічному плані збірки крем'яних виробів і, перш за все, специфічні наконечники свідерського типу, трапеції, скребки та інші вироби, дозволили віднести їх до епохи мезоліту і датувати від 12 до 8 тисяч років від наших днів [Свєшніков, 1976: 7; Борзенко и др., 1978: 87; Сливка та інші, 1984: 13–14]. На жаль, під час боротьби із «буржуазними націоналістами» майже всі ці дослідники, крім студентів-геологів і О.П.Черниша, були забуті [Герета та інші, 1981: 138–139]; аналогічна позиція була повторена і нещодавно [Бандрівський, 1998: 10]. Поряд з цим, уже опубліковані й більш повні узагальнюючі роботи з такої проблематики [Мацкевий, 1995: 47–59; Мацкевий, Гуменюк, 1995: 121–132; Конопля, 1999: 138–155].

Мацкевий Л.Г. – професор, доктор історичних наук, завідувач відділом археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Нові пам'ятки мезолітичного часу були відкриті в 70-х і 80-х роках під час роботи Львівської та Прикарпатської експедицій Інституту суспільних наук АН України, які проводили дослідження у тісному контакті із Львівською обласною і міською організаціями Українського Товариства охорони пам'яток історії і культури, Львівським державним університетом, Львівським історичним музеєм і Природознавчим музеєм АН України, багатьма іншими установами. Цікаві матеріали передані експедиціям місцевими краєзнавцями П.С.Лінинським, О.М.Ломницькою і В.Литвинчуком. У результаті цих робіт були відкриті нові пам'ятки в Шевченківському районі міста: стоянка Брюховичі VI, в урочищі На Ясені-Городи, за 0,1 км на схід від вул. Фруктової, 7, у південно-західній частині селища Брюховичі; місцезнаходження Брюховичі VII, в урочищі На Ясені-Високий Берег, за 0,3 км на північний схід від вул. Фруктової, 7; Брюховичі VIII, в урочищі Зелене, за 0,1 км на схід від вул. Бурденка, 1, у північно-східній частині селища та місцезнаходження Брюховичі IX, в урочищі На Ясені-Поле, за 0,2 км на схід від вул. Фруктової, 7 (рис. 1) [Мацкевой, 1978: 29; 1979: 56; Мацкевой и др., 1983: 5–29; Мацкевой, 1991; Мацкевий, Гуменюк, 1995: 121–132; Matskewoj and others, 1984: 30–71]. У 1974, 1975, 1977 і 1982 роках на західній околиці Львова, в Залізничному районі, на правому березі р. Зимна Вода, на місці злиття її з р. Стара Ріка, досліджувалось місцезнаходження Рудне III. Пам'ятка розташована за 1,5 км на північ від селища Рудне, на піщаній дюні [Артюх и др., 1976: 296; Мацкевий, 1995: 47–59]. Тут були проведені стаціонарні розкопки на площі 10 кв. м., але культурний шар на поселенні не виявлений. Згодом, у 1980 і 1986 роках культурний шар був простежений на стоянці Брюховичі VI. Розкопки на площі 397 кв.м, у порівнянні з попередніми розвідковими обстеженнями, дали значну кількість різноманітних матеріалів, вивчених комплексно (рис. 2; 3). Такі узагальнення стали можливі на основі аналізу

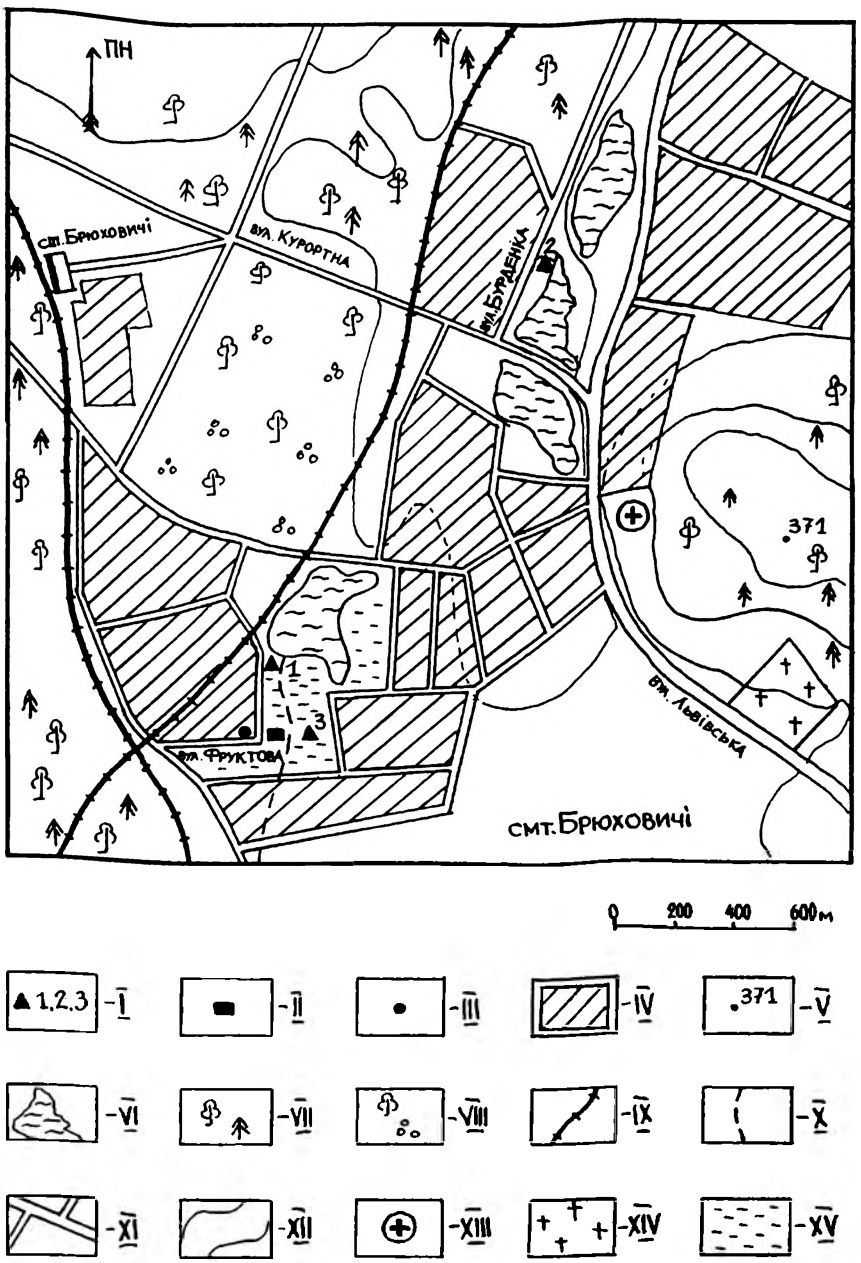

Рис. 1. Ситуаційний план разташування поселень Брюховичі VI–IX. I – поселення Брюховичі VIII (1), Брюховичі VIII (2), Брюховичі IX (3); II – розкол на стоянці Брюховичі VI; III – вул.Фруктова, 7; IV – квартали забудови; V – відмітка висоти від рівня моря; VI – озеро; VII – лісовий масив; VIII – паркова зона; IX – залізнична колія; X – пересихаючий потічок; XI – дороги; XII – горизонталі; XIII – медичний заклад; XIV – кладовище; XV – поля (городи).

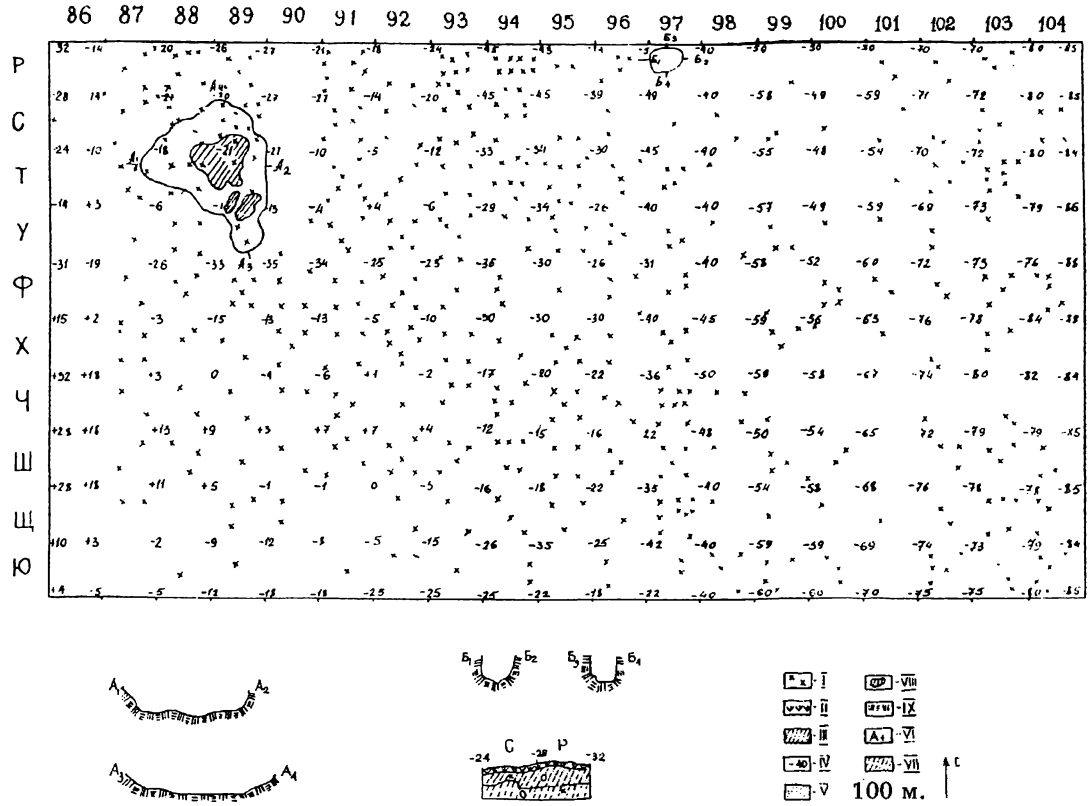

Рис. 2. Поселення Брюховичі VI. План і перетин розкопу 1986 року за лінією 85–86 квадратів С–Р. I – кам'яні артефакти; II – дерновий шар; III – ґрунт А; IV – рівні від нульової точки (репера); V – світло-жовтий пісок; VI – пойменування заглиблень і перерізів; VII – ґрунт В; VIII – деревне вугілля; IX – материкові відклади.

природного середовища, житлово-господарських споруд, типолого-статистичних показників крем'яних артефактів, фауністичних решток тощо.

У 1994 році на території Львова була відкрита перша палеолітична пам'ятка Львів VII (рис. 4–7). Ця багатошарова стоянка зафіксована на східній околиці міста, на території біосферно-ландшафтного заказника Чортова (Чатова) Скеля. У 1994–2000 роках тут у печерно-скельному навісі Романа та на майданчику (площадці) перед ним, на площі 53 кв. м. були здійснені розкопки і зафіксовано три палеолітичних і мезолітичний культурні шари (поселення) [Мацкевий, 1994: 8–10; 1996: 43–46; 1997: 22–23; 2000: 3–34; Mackevyj, 1996: 315]. Крім невеликих комплексів кам'яних виробів, на цьому пункті виявлені значні за видовим і кількісним складом остеологічні матеріали, а також отримані чотири абсолютні дати за 14-С у межах від 27200 до 8500 років від наших днів. Мезолітичний комплекс зафіксований і поряд у навісі Львів VIII, де був закладений шурф 1х2 м, а на протягом 1994–2000 років збирався підйомний матеріал (рис. 8). У 1999 році за 1 км на південь від навісу Львів VIII, на північно-східному березі оз. Винниківське (стара назва – Комсомольське), на схід від обійстя Винниківського лісництва, була зафіксована ще одна пам'ятка Львів IX, – представлена типовими мезолітичними крем'яними виробами (рис. 4).

Таким чином, на території сучасного Львова уже відома певна кількість поселень доби пізнього палеоліту та мезоліту. В останні два десятиліття здійснено й стаціонарні розкопки, що дозволило отримати значну інформацію про найдавніше заселення регіону.

Проблеми міждисциплінарного аналізу та синтезу

Під час археологічних робіт досліджувались не лише предмети матеріальної і духовної культури, але й господарські та житлові споруди, елементи природного середовища тощо. Їх сутність і взаємозв'язок вивчались комплексно і міждисциплінарно, при широкій

участі фахівців як гуманітарних, так і природничих, а також технічних наук. Такі спеціалісти брали участь у польових і камеральних роботах експедицій. Відзначимо геоморфологічні спостереження М.С.Демедюка (Державний університет «Львівська політехніка») [Мацкевой и др., 1988: 30–34; Демедюк, 1995: 26–29] і О.Захарчук (Львівський державний університет) [Захарчук, 1996: 59–64]. Остеологічні рештки вивчав К.А.Татаринов (Український лісотехнічний університет) [Татаринов, 1995: 114–117], а над проблемами палеоекономіки працював В.В.Гуменюк (Інститут землеробства і біології тварин Української академії аграрних наук) [Гуменюк, 1995: 24–26]. Абсолютне датування проведене М.М.Ковалюхом (Інститут геохімії і фізики мінералів НАН України) [Ковалюх, 1996: 3–57]. Археолого-спелеологічні та фізико-географічні дослідження здійснювали І.М.Гуньовський [Гуньовський, 1995: 22–24] і В.С.Артюх (обидва із Львівського державного університету ім. І.Франка [Артюх, 1995: 3–7]. Відзначимо й мінералого-петрографічний аналіз кам'яних виробів, проведений М.Д.Петруняком і Н.Х.Білоус (Івано-Франківський технічний університет нафти і газу), Є.П.Рибачком і В.О.Хмелевським (Львівський державний університет), а також М.Б.Рипун, Р.М.Смішком і Р.В.Ігнатенком (Інститут геології і геохімії горючих копалин НАН України) [Мацкевой, 1991; Мацкевий, Гуменюк, 1995: 121–132]. Роботи по екології вела Г.І.Панахид (Інститут екології Карпат НАН України), а консультації із етнографії отримані від Г.Й.Горинь (Інститут народознавства НАН України).

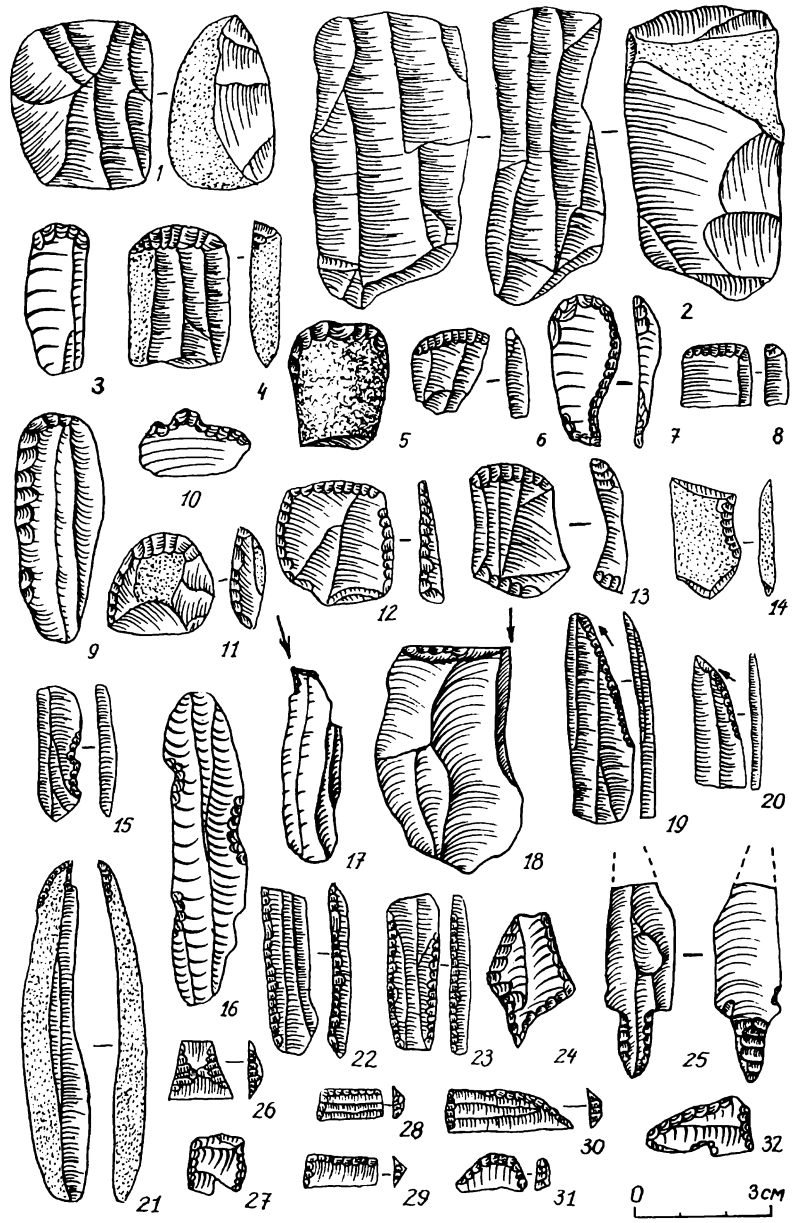

Рис. 3. Поселення Брюховичі VI. Крем'яні вироби.

Такі комплексні та міждисциплінарні дослідження дозволили отримати за допомогою сучасних методик важливі свідчення про складові життя і побуту давнього населення. Це дало принципово нову інформацію про взаємозв'язок людини та оточуючого її середовища.

Екологічна ситуація

У результаті багаторічних комплексних робіт уже стало відомо 24 найдавніших пам'яток на території сучасного Львова. Вони розташовані у природно-географічній області Західне Поділля, у тому числі Рудне III-у Городоцько-Щирецькому природно-географічному районі, а всі інші – в Розточчі [Природа, 1972; Степанів, 1992]. У географічному відно-

шенні, згідно з описом І.М.Гуньовського, територія міста, включаючи печерно-скельні пам'ятки, знаходиться на західному крилі Львівської мульди, на заході Волино-Подільської височини, що є частиною південно-західної околиці Східно-Європейської платформи [Гуньовський, 1990]. Це, в основному, мікрорайон урочища Львівська Сахара, пов'язаний із виходом на поверхню тортонських пісків. Тут наявні невеликі водні потоки й озера. Поблизу розташовані місцезнаходження так званого розтоцького кременю – основної сировини для виготовлення кам'яних знарядь. Крім того, такі складові екосистеми як, клімат, флора і фауна, очевидно, сприяли тут концентрації поселень у радіусі до 20 км. Значні можливості для мисливства, рибальства та збиральництва, наявність важких ресурсів (перш за все води, деревини й каменю) фіксується і в мікрорайоні урочища Чортова (Чатова) Скеля. Це дозволяє припускати, що аналогічне скупчення археологічних пам'яток ймовірне і в даній місцевості, яка досліджена поки значно менше, ніж урочище Львівська Сахара. Але вже наявність багатошарової пам'ятки Львів VII, а також Львів VIII і Львів IX, свідчить і тут про значний екологічний потенціал.

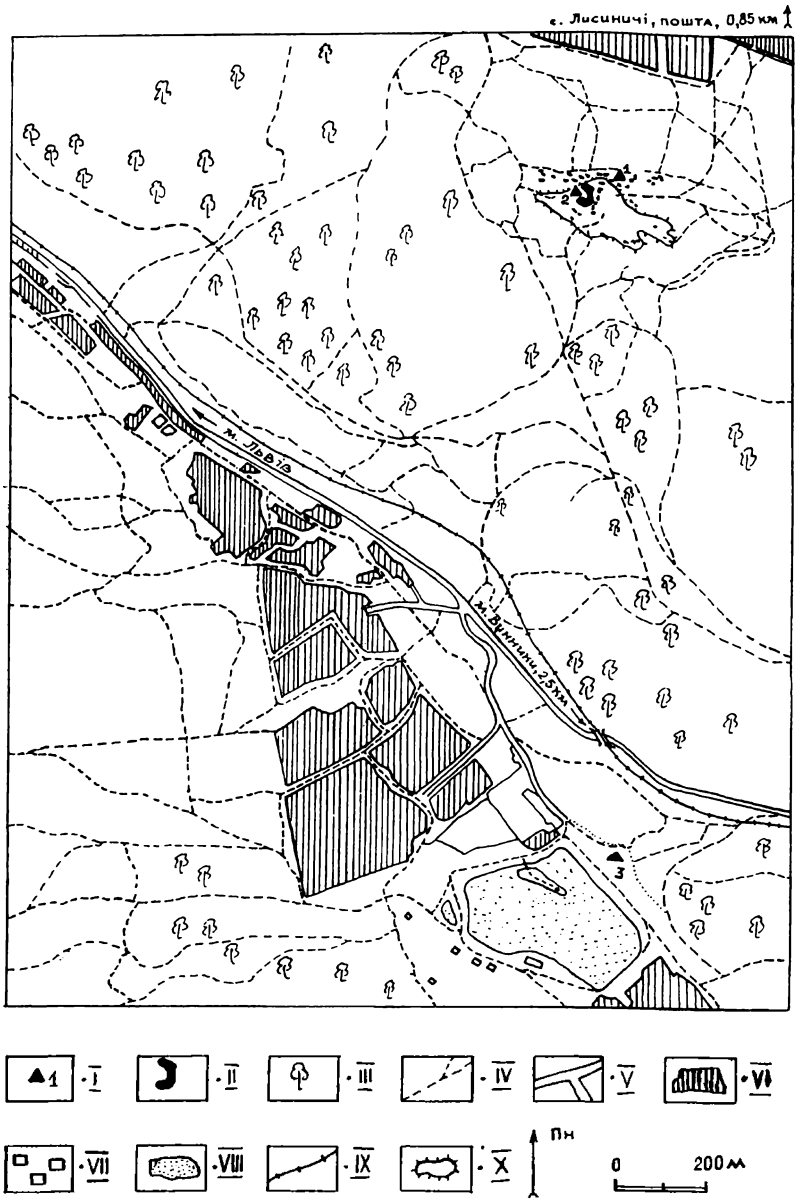

Рис. 4. Ситуаційний план поселень Львів VII–IX.
I – поселення (1 – Львів VII; 2 – Львів VIII; 3 – Львів IX); II – кам'яний останець Чортова (Чатова) Скеля; III – лісовий масив; IV– стежка; V – головна дорога; VI – квартали забудови; VII – окремі будинки; VIII – Винниківське (Комсомольське) озеро; IX – недіюча залізнична колія; X – підвищення.

Виявлені пізньопалеолітичні й мезолітичні пам'ятки за часом існування синхронні з кінцем плейстоцену – початком голоцену, який досить повно висвітлений у ряді узагальнюючих праць [Природа, 1972; Черныш, 1974: 149–152; Гуньовський, 1990; Степанів, 1992; Starkel, 1989: 33–49; 1994: 103–112]. З таким періодом пов'язана відносно густа річкова система, наявність печерно-скельних ансамблів, а також значні рослинні, тваринні й сировинні ресурси. Тут уже відомо понад 100 видів тільки великих за розмірами тварин. Про остеологічні рештки мамонта, великорогого оленя, шерстистого носорога, інших представників плейстоценової фауни повідомив Я. Нехай, а пізніше – Б.Януш та інші [Janusz, 1918]. Про 13 пунктів захоронень кісток доби плейстоцену та голоцену із території міста і його околиць інформується у зведеннях І.Г.Підоплічка і К.А.Татаринова

Рис. 5. Поселення Львів VII. Полювання на оленів. Реконструкція Л.Г.Мацкевого, рисунок Б.Я.Яворського.

[Підоплічко, 1938; Татаринов, 1993: 6–21]. У 1977 році під час робіт по впорядкуванню дороги на вул. Топольній було знайдено фрагмент стегнової кістки мамонта [Свєшніков, 1977]. У цілому, якщо у плейстоцені найбільш продуктивними об'єктами мисливства були значні за розмірами й малорухливі тварини (мамонт, носоріг, печерний ведмідь), то на початку голоцену: переважають середні та невеликі види, що здатні швидко пересуватись, – олень, бик і кабан. Відповідно, на зміну загінному виду мисливства у палеоліті (плейстоцен) приходить полювання із засідки в мезоліті (ранній голоцен). У зв'язку з цим, замість списа та дротика, вже характерним стає широке використання лука і стріл.

Вдалося констатувати, що в кінці плейстоцену тут переважали сосново-березові ліси [Артюшенко и др., 1982; Комар, 1988: 1–2; Гуньовський, 1990: 19–21]. У подальшому простежується незначне потепління, деякі зміни рослинного покриву, а серед деревних – наявність широколистяних порід (дуб, граб і бук). Такі зміни були сприятливі для людини.

Важливою була й наявність відповідної кам'яної сировини для виготовлення знарядь та будівництва житлово-господарських споруд.

У цілому, поряд із важкими ресурсами, тут було немало й можливостей для підтримання належного харчового балансу. На даному етапі був властивий екстенсивний, виключно привласнюючий, хижацький характер ведення господарства, особливо притаманний трьом основним галузям – мисливству, рибальству і збиральництву. Втім, загальна екологічна ситуація, в основному, завдяки, очевидно, певному природному відтворенню, дозволяла людям упродовж багатьох тисячоліть проживати на території сучасного Львова.

Археологічні дослідження, спостереження за життєдіяльністю людей, що перебувають на палеолітичній і мезолітичній стадії розвитку (дані етнографії), свідчать про заселення ними певних оптимальних місць. Такі екологічні

ніші мали специфічні, сприятливі для людських популяцій можливості. Важливими були топографічні умови. Так, всі три палеолітичні стоянки (шари) і, частково, мезолітичні, пов'язані з навісом Львів VII та розташованим поряд поселення Львів VIII. Можна припускати, що давні колективи цікавило тут, перш за все, зручне житлове приміщення (печерно-скельна порожнина). Втім, слідів використання людьми інших 10 навісів і їх залишків, що знаходяться, в основному, в західному та східному напрямі, не відзначено. А, наприклад, порожнина Львів VII заселялась щонайменше 6 разів у різні епохи. Таке явище, очевидно, пов'язано і з тим, що саме в цьому місці хороший огляд навколишньої місцевості, близько річки і джерело з питною водою, куди приходили на водопій тварини. Крім того, річки постачали людину водою і поживною рибою. Із верхньої точки скелі були непогані можливості для проведення загінного полювання. Щоправда, вихід із навісу був на північ. Це може свідчити про заселення порожнини в зимовий час. Інші поселення, що датовані добою мезоліту, у тому числі Львів IX, локалізовані переважно берегами річок, що може свідчити про їх майже виключно літній побут, коли проживання тут людей було найвигідніше у плані як мисливської, так і рибальсько-збиральницької діяльності.

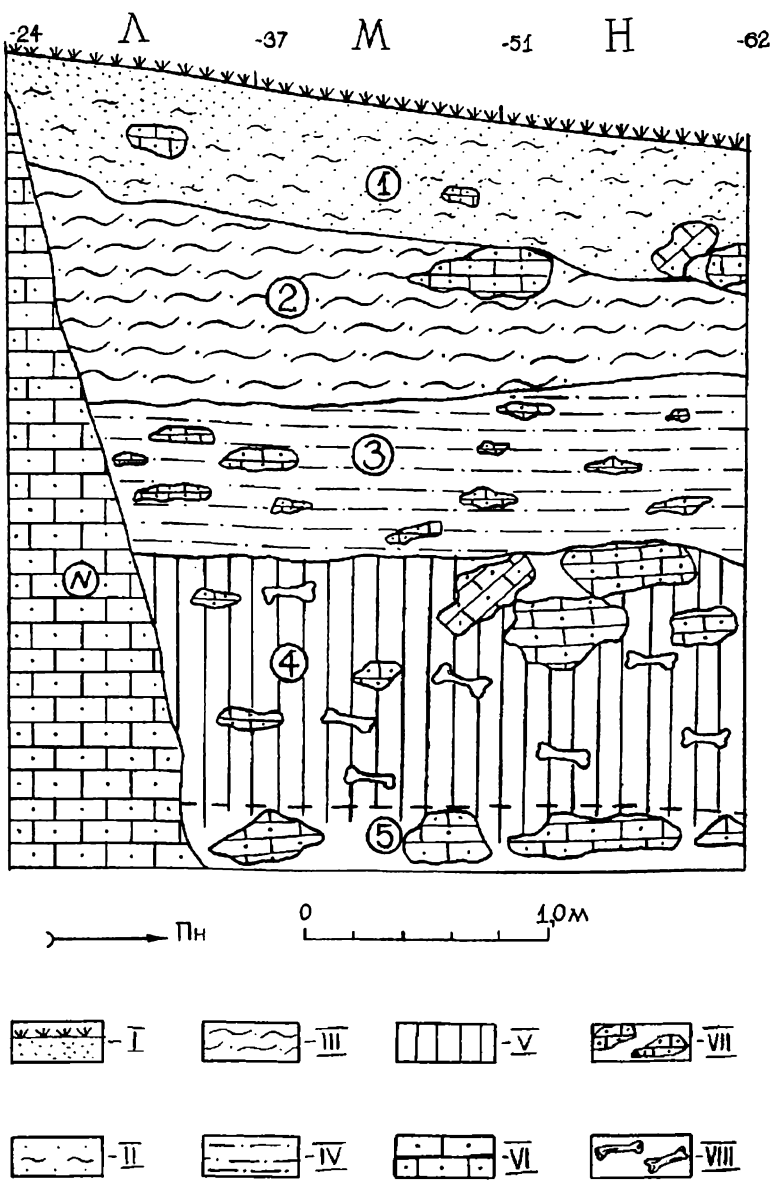

Рис. 6. Поселення Львів VII. Геологічний розріз західної стінки шурфа.
I – сучасний ґрунт (чорнозем); II – пісок глинистий; III – супісок; IV – суглинок; V – суглинок лесоподібний; VI – пісковик карбонатний неогеновий; VII – кам'яні уламки (брили, щебінка, жорства); VII – остеологічні рештки.

Найдавніші поселення. Доба пізнього палеоліту

До цього часу віднесено пам'ятку в скельному навісі Львів VII. Пункт знаходиться на східній околиці Львова, на території колишньої каменоломні, за 1,45 км на південь від с. Лисиничі та за 2,5 км на північний захід від м. Винники. На південь від поселення протікає р. Марунька, а на півночі – р. Полтва. Пам'ятка розташована на IV терасі, на висоті 60–65 м від урізу річок.

Найдавніший культурний шар поселення простежений переважно у південно-західній частині розколу, на глибині від 270 (320) до 410 см від нульової точки (репера) (рис. 6). Відклади дещо відрізняються у східній частині розкритої розкопками площі (рис. 7). Тут

фіксується досить багато брил із світлого пісковика, проміжки між якими заповнені лесоподібними суглинками. Із близько 3 тисяч остеологічних решток, К.А.Татариновим і В.В.Гуменюком визначено лише їх невелику частину. Це – мамонт (Mammuthus primigenius Blum), олень північний (Rangifer tarandus L.), заєць-біляк (Lepus timidus L.), а також гризуни та птахи. Представлені види тварин характерні для кінця плейстоцену і цілком відповідні для пізньопалеолітичного часу регіону. Згідно Ки-5415 по 14-С, за визначенням М.Ковалюха по кістках тварин, отримана абсолютна дата – 27200±170 років від наших днів.

Поряд із численним фауністичним комплексом, у шарі зафіксовано й невелику кількість кам'яних виробів. Відзначимо значну за розмірами, частково зі сколами, гальку-жовно, що виявлена у культурному шарі на глибині 350 см від поверхні, а також скреблоподібний виріб (рис. 9). Крім того, до комплексу належать пластина та два відщепи. Ці знахідки, очевидно, синхронні з остеологічними рештками.

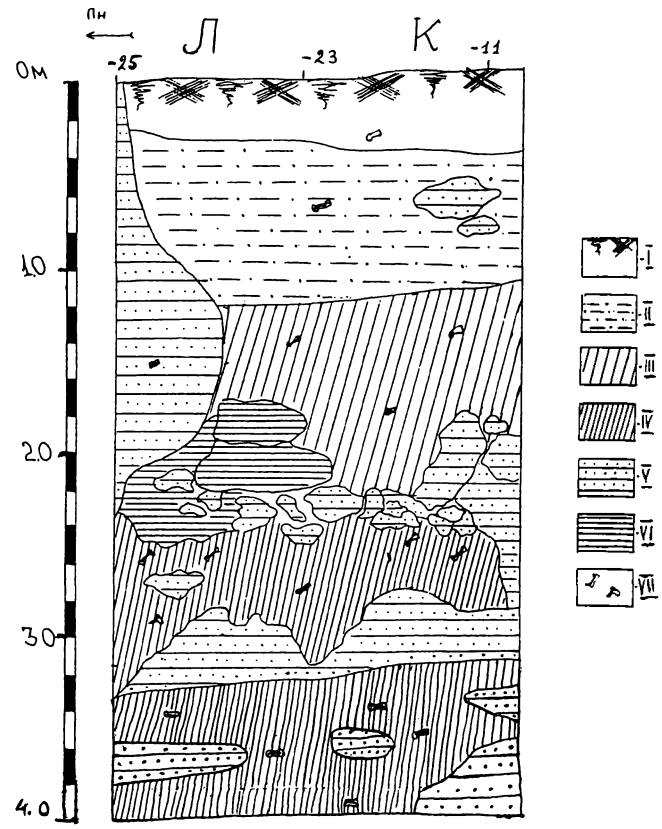

Рис. 7. Поселення Львів VII. Перетин східної стінки квадратів Л–К за лінією 19–20.
I – сучасний ґрунт; II – легкий супісок; III – легкий суглинок; IV – лесовидний суглинок; V – пісковик; VI – вимитий ґрунт; VII – остеологічні рештки.

Середній палеолітичний шар поселення простежено на глибині від 190(210) до 290(320) см від репера. Відклади представлені суглинком лесоподібним палево-жовтим, однорідним, макропористим, не карбонатним. У верхній частині напластувань спостерігаються окремі кротовини, виповнені темно-сірим матеріалом. У суглинку зустрічаються великі брили, що досягають більше 50 см за довгою віссю. Практично у всіх напластуваннях цього IV-го літологічного горизонту фіксується інтенсивне скупчення фауністичних решток і поодинокі кам'яні вироби. Нижній контакт із наступними нашаруваннями нечіткий і виділений умовно. До комплексу знахідок із даного поселення віднесено близько 3 тисячі кісток тварин, які частково опрацьовані К.А.Татариновим. Матеріали, в цілому, доброї збереженості та без помітних скупчень. Визначено такі види тварин із 11 і 12 пластів (глибина 200–240 см від поверхні): олень північний (Rangifer tarandus L.), кінь первісний (Equus equus P.), горностай (Mustela erminea L.), ласка (Mustela nivalis L.), сіноставець малий (Ochotona pusill Pall.), сліпак подільський (Shalax polonicus Meh.), полівка водяна (Arvicola terrestris L.), лемінг копитний (Dicrostonyx tarquatus Pall.), хом'як звичайний (Cricetus cricetus L.), ховрах дрібний (Cittellus minima sp. nov.), заєць-русак (Lepus europaeus Pall.), куріпка біла (Lagopus lagopus L.), тетерев (Lyrurus tetrix L.), кулик-чорниш (Tringa ochoropus L.). Ці види тварин, очевидно, були мисливською здобиччю жителів поселення. Вони типові для кінця плейстоцену і засвідчені на багатьох пам'ятках доби пізнього палеоліту регіону. По кістках тварин визначена і абсолютна дата культурного шару пам'ятки. За 14-С вона складає: Ки-5412, – 13500±110 років від наших днів. До цього ж культурного шару віднесені й кам'яні предмети (рис. 10: 5–9). Знайдено 15 крем'яних гальок, розміри яких не перевищують 1x2x2,5 см. Такі параметри не дозволяють припускати їх використання для виготовлення знарядь. Крім того, виявлено відщеп, уламок крем'яної пластинки, типовий верхньопалеолітичний високий кінцевий

скребок на пластині із бічною ретушшю, скребок із звуженим лезом, а також різці: кутовий, бічний і серединний. Відзначено й 25 фрагментів скам'янілої деревини, розмірами 3x4x10 см, а також кавалок белемніта («чортового пальця»).

Загалом, серед крем'яних виробів наявні предмети, характерні для доби пізнього палеоліту. Найбільш специфічними є форми скребків, що найчастіше фіксуються на пам'ятках з елементами оріньякської культури. В таких комплексах не виключаються також інші вироби із цього шару поселення Львів VII, - різці, відщепи та пластинки. Можливе використання людиною і скам'янілої деревини, а також белемніта, що відзначено на багатьох територіях. Втім, додаткової обробки (ретуші) чи слідів від використання на виявлених предметах не простежено. У цілому, стратиграфічні спостереження, остеологічні рештки, кам'яні вироби й абсолютне датування дозволяють віднести пам'ятку до пізнього палеоліту. Найбільш імовірно, що тут зафіксовані залишки мисливського табору із оріньякоїдними рисами в крем'яному інвентарі.

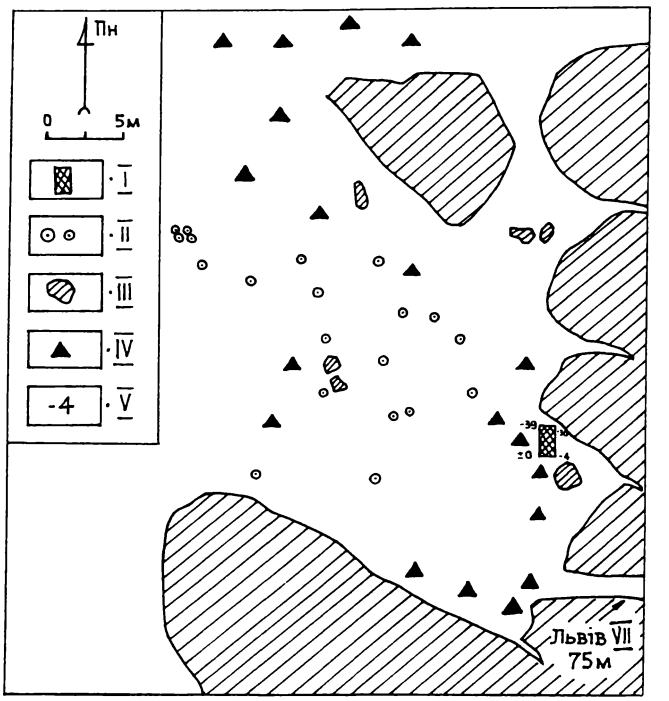

Рис. 8. Поселення Львів VIII. Ситуаційний план.
I - шурф; II - лісонасадження; III - кам'яні останці; IV - кам'яні вироби; V - позначення від нульової точки.

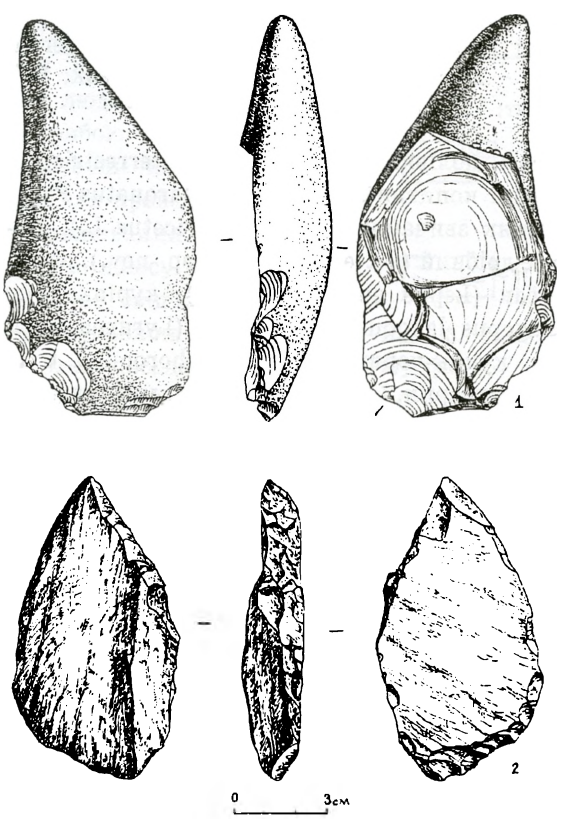

Рис. 9. Поселення Львів VII. Доба палеоліту. Нижній шар.

Верхній палеолітичний шар поселення із навісу Львів VII простежений у третьому літологічному горизонті, переважно на глибинах 130(140)-190(210) см від поверхні. Відклади представлені темно-сірим однорідним суглинком. У шарі наявні кам'яні уламки, а також щебінка й жорства світлого пісковику. Частина плоских уламків нахилена по схилу. У прискельній частині західної стінки текстура відкладів нагадує застиглий соліфлюкційний потік (зтікання перезволоженого ґрунту). Нижній контакт із наступними відкладами чіткий за кольором, нерівний. До культурного шару віднесено близько 2 тисячі кісток тварин. Визначено лише 52 кістки від 6 особин оленя північного (Rangifer tarandus L.) й 19 - від однієї особини мамонта (Mammuthus primigenius Blum). Особливої уваги заслуговують прояви палеолітичного мистецтва, зокрема зображення на розі північного оленя. З одного боку простежуються шість заглиблених ліній, прокреслених із однієї точки, а з другого - хрестоподібне зображення. Такі знаки, як і олень взагалі, є типовими солярними (сонячними) символами. По кістках мамонта визначена абсолютна дата поселення за 14-С:

Ки-5114, – 11800±90 років від наших днів.

Зафіксовано також 28 крем'яних предметів, серед яких переважають дрібні гальки. Наявні й відщепи, пластини, відходи та 4 знаряддя із ретушшю. Серед виробів – скребок секторoподібний, різці серединний на відщепі та бічний на макропластині, а також комбіноване знаряддя, що поєднує функції серединного різця і скребка бічного (рис. 10: 1–4). Необхідно відзначити й дві проколки із рогу північного оленя. Очевидно, крем'яні та остеологічні рештки складають один комплекс кінця пізнього палеоліту.

Пам'ятки доби мезоліту в печерно-скельних навісах

Одна з них відкрита при розкопках у навісі Львів VII. Відклади представлені тут достатньо однорідним легким супіском, темно-сірим, але дещо світлішим від верхнього й нижнього шарів. Поряд з маловиразними ходами землериїв, шар насичений великою кількістю щебінки й жорстви світлого пісковику, а також окремими його брилами. Потужність шару, який концентрується в V–VII пластах (80–140 см від нульової точки), – від 35 до 60 см. Такі відклади прийнято називати підґрунтям В. У нижній частині напластувань, на контакті з третім літологічним горизонтом, фіксуються численні кістки та поодинокі крем'яні вироби.

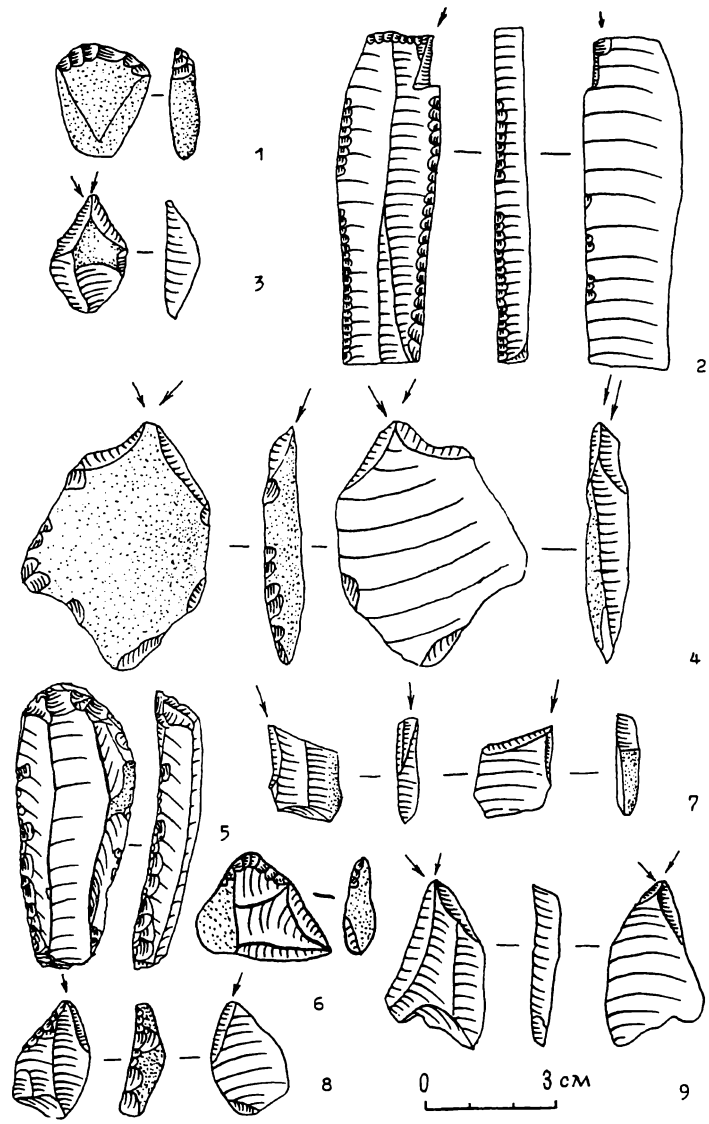

Рис. 10. Поселення Львів VII. Верхній пізньопалеолітичний шар (1–4), середній шар (5–9).

Із 1000 одиниць остеологічних решток, К.А.Татариновим визначено: олень благородний (Cervus elaphus L.), олень північний (Rangifer tarandus L.), лисиця (Vulpes vulpes L.), борсук (Meles meles L.), куниця кам'яна (Martes foina Erx. L.), сліпак білозубий (Mtsospalax leucodon Nord), хом'як звичайний (Cricetus cricetus L.), полівка водяна (Arvicola terrestris L.), кріт європейський (Talpa europaea L.), чирок-тріскунок (Anas querquedula L.) і крижень (Anas platyrhynchos L.). Фауністичні рештки свідчать, що здобиччю поселенців навісу були як середні, так і малі за розмірами тварини. У цих же відкладах простежені черепашки молюсків гелікс і уніо. Згідно з етнографічними даними, м'ясо молюсків було певним додатком до їжі. По кістках оленя за 14-С отримана абсолютна дата: Ки-5413, – 8500±70 років від наших днів.

Крем'яні предмети із культурного шару поселення представлені жовном, 6 гальками, 3 нуклеусами, 8 пластинчатими сколками, а також 4 екземплярами знарядь і відходів кам'яного виробництва (рис. 11). Серед нуклеусів відзначено призматичний двоплощинний сплощений і пірамідально-конусоподібний. Із заготівок помітно домінування пластинчатих сколів (пластина, шість уламків пластин і одна мікропластинка). Окремої уваги заслугову-

ють знаряддя: скребок кінцевий напівокруглий, різець бічний, різчик бічний із підправкою та вістря симетричне двостороннє. Такий набір артефактів типовий для мезолітичних поселень регіону і суміжних територій.

Друга мезолітична пам'ятка (Львів VIII) знаходиться за 75 м на північний захід від навісу Львів VII, у центральній частині кам'яного останця. Тут, на п'ятій терасі, на висоті 75 м від рівня р.Полтви, впритул до середини західної стінки північно-східної частини останця, закладено шурф 1х2 м. На цьому місці знаходяться залишки навісу, хоча не виключена наявність у давні часи грота або печери, що були зруйновані. При розкопках зафіксовано пошкоджений культурний шар у напластуваннях, які близькі до підґрунтя В. Скельне дно було досягнуте на глибині 90–110 см від сучасної поверхні. Крім кам'яних виробів, виявлених при шурфуванні (пластина і два предмети-відходи кам'яного виробництва), на площі 25х50 м, у ниркоподібній частині кам'яного останця, зібраний підйомний матеріал, що складається із уламка призматичного нуклеуса, пластинки, двох уламків пластинок, мікропластинки, скобеля, а також трьох відщепів. Очевидно, до цього ж комплексу належать і два кавалки скам'янілої деревини та декілька кісток тварин, виявлених під час шурфування.

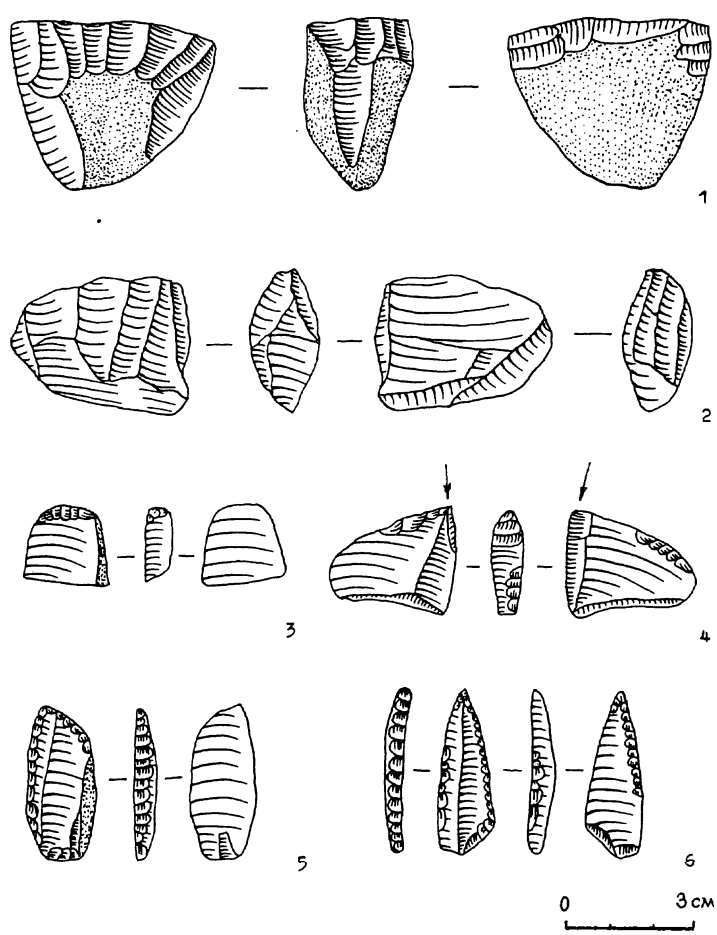

Рис. 11. Поселення Львів VII. Крем'яні вироби доби мезоліту.

Пам'ятки доби мезоліту під відкритим небом

Практично всі пункти розташовані або на піщаних дюнах або на берегах річок і озер, на рівнях від 2–3 м (Львів 1, Львів IX) до 6 м (Брюховичі VIII 1 IX) від урізу води, чи тальвегу балки. Така висота була відповідною як у плані водопостачання, так і певної безпеки при піднятті рівнів водоймищ під час повеней. Об'єктами полювання тут могли бути північний олень (Rangifer tarandus L.) і дика свиня (Sus scrofa L.), кістки яких знайдені при розкопках стоянки Брюховичі VI, а продуктами збиральництва – різноманітні молюски, інші безхребетні та хребетні, їстивні рослини тощо.

Площа поселень нараховує від 25х50 м на мисоподібному уступі пересихаючого у літню пору потічка (Брюховичі VI), до 100х200 м на піщаному березі невеликого озерця (поселення Львів I). Культурний шар простежений лише в Брюховичах VI (глибина від 35 до 65 см від поверхні). Він залягає компактною лінзою в 10–15 см у піску, що нагадує ґрунтовий горизонт В (рис. 2). Основні знахідки фіксуються досить рівномірно по всій площі, при деякому збільшенні в дальній від балки частині розкопу. Тут знайдено, в середньому, близько трьох артефактів на квадратний метр. При цьому фіксуються окремі площі без знахідок, а в інших – наявні невеликі скупчення по 5–8 виробів. У північно-західній частині розколу виявлена дещо видовжена конструкція типу куреня (чуму) із залишками вогнища. Площа споруди – близько 8 м. Житло заглиблено на 20–40 см у материк. Судячи за топографією знахідок, вихід з об'єкта був у бік річки. Аналогічні споруди простежені за 10 км на захід від Брюховичів VI на стоянці доби пізнього мезоліту Вороців II [Мацкевой, 1991: 99–101].

а нещодавно – і в Угорщині в синхронний мезолітичний час [Kertész, 1996: 22].

Найбільш важливі й повні типолого-статистичні показники кам'яної індустрії пам'яток фіксуються у комплексі стоянки Брюховичі VI, що налічує 1316 артефактів, у Брюховичах VII – 32, Брюховичах VIII – 41, Брюховичах IX – 95, в Рудному III – 76. Як і на всіх інших пунктах мезолітичного часу під відкритим небом, кам'яні вироби в Брюховичах VI представлені майже виключно темно-блакитними непатинованими кременями, очевидно, місцевого походження. У вигляді екзотів відзначаються уламки скам'янілої деревини і сланці, які, можливо, використовувались у деяких господарських операціях.

Серед кам'яних виробів відзначимо, перш за все, клас сировини. На стоянці Брюховичі VI такі артефакти складають 24 екземпляри (1,8% всіх знахідок). Серед них – 15 гальок, а також 9 жовен і великих уламків. Цей розподіл досить типовий для мезолітичних пам'яток. Значно більший відсоток нараховує сировина на поселеннях Брюховичі IX (13,7% всіх артефактів) і Брюховичі VIII (10,7%). Нуклеусів у Брюховичах VI небагато (1%, в тому числі один сплощений і п'ять зі скісною ударною площиною). Дещо більше в процентному відношенні нуклеусів у Брюховичах IX (3,2%), що, як і високий відсоток сировини, звичайно, може свідчити про близькість і доступність місць її знаходження. Відзначимо, що в Брюховичах VI по 35,5% складають нуклеуси з однією ударною площиною та багатоплощинні, при 23,0% двоплощинних. Серед типів переважають призматичні пропорціональні й пірамідально-конусоподібні (по 30,8%), зрізанопірамідальних – 23,0%, аморфних – 15,4%.

У комплексі крем'яних предметів із Брюховичів VI пластинчатих сколів (346 екземплярів) значно більше, ніж відщепів (263). Натомість, у невеликих комплексах – (Рудне III, Брюховичі VIII і IX) – більше відщепів. У Брюховичах VI цілі екземпляри пластинчатих сколів складають 22,8%. Серед них помітне значне переважання пластин (63,3%), з яких цілих небагато (18,3%). Високий процент і пластинок (30,1%), при окремих макропластинах – 5 (1,4%) і суперпластинах – 2 (0,6% усіх пластинчатих сколів). У цілому, розподіл пластинчатих сколів свідчить про високий рівень вкладишевої техніки, стандартизації і уніфікації таких заготівок. Вони, нерідко, вживались і без додаткової обробки (ретуші).

Знаряддя з вторинною обробкою у Брюховичах VI складають 181 екземпляр (13,8%). Високий процент таких виробів характерний, як правило, для недовготривалих поселень. Дещо менше відсоток знарядь у Рудному III і в Брюховичах VIII, при 18,9% у Брюховичах IX. Відзначимо високий процент виробів на пластинчатих сколах у Брюховичах VI (76,3%) і незначний – на відщепах (15,3%).

Серед груп типів знарядь переважають скребки (38,7%), що є характерним практично для всіх інших пам'яток на даній території і свідчить про значні потреби в цьому типі виробів, ймовірно, в більшості для чинбарства. Серед таких знарядь фіксуються практично усі із загальновідомих типів, що характерно для збалансованого мисливсько-рибальсько-збиральницького господарства. Відзначимо, що найбільшими серіями тут представлені скребки півокруглі (20,0%), зі скісним лезом (18,5%) і з бічною ретушшю (17,1%). Скобелі складають 13,8% у Брюховичах VI усіх знарядь. У комплексі значний відсоток різчиків (12,1%) і перш за все, бічних без підправки (59,1%), а також видовжених трикутників. Ножі у Брюховичах VI складають другу за кількістю групу типів (20,4%), а в невеликому комплексі Рудне III – навіть 62,5% усіх знарядь. Відзначимо також переважання серед ножів виробів на пластинах з ретушшю зі спинки.

Одним із основних індикаторів епохи є геометричні мікроліти (багатоцільові), яких у Брюховичах VI нараховується 6,6% усіх знарядь. Відзначимо й наконечники (у Брюховичах VI – 2,8%). Такі вироби простежені також у Брюховичах IX, Львові I, II і III. Із наконечників переважають так звані свидерські типи, при окремих інших різновидах. Серед багатоцільових – найбільше асиметричних трапецій. Відзначимо й вістря і ударно-віджимні знаряддя (по 1,1%). З комбінованих виробів наявний лише скребок-скобель, який становить 0,6% знарядь у комплексі Брюховичів VI.

На більшості поселень значний відсоток складають відходи. Так, у Брюховичах VI вони нараховують 37,2%, у Рудному III – 31,8%, у Брюховичах VIII – 46,3%. Враховуючи високу якість крем'яної сировини, такі показники, особливо в Брюховичах VII і VIII,

є свідченням значних можливостей у використанні крем'яної сировини.

Етнокультурна належність і датування пам'яток

Важливим аспектом інтерпретації пам'яток є їх етнокультурна належність. Такі визначення можливі на основі типолого-статистичних індексів кам'яних виробів і петрографічних показників. Нерідко має значення топографія і ландшафтно-екологічна ситуація у цілому, а також інші дані. Наявність лише одного пункту доби палеоліту, щоправда, з трьома досить спорідненими культурними шарами, затруднює висвітлення етнокультурної інтерпретації періоду.

Узагальнюючий аналіз усіх трьох пізньопалеолітичних шарів із пункту Львів VII дозволяє вбачати деякі їхні характерні особливості. Це, перш за все, значна кількість остеологічних решток і багато поодиноких кам'яних виробів, серед яких знаряддя із вторинною обробкою складають, як правило, близько 50%. Такі особливості характерні для тимчасових сезонних, найчастіше зимових, мисливських таборів. Очевидно, подібне поселення могло бути в навісі Львів VII, в околицях якого ймовірне продуктивне загінне полювання (рис. 5). Сред кам'яних виробів, відзначимо скребок кінцевий на масивній пластині з робочим краєм з високою ретушшю і обробкою бічних сторін, характерний для культур з оріньякськими рисами. У комплексах цих пам'яток значний відсоток складають різці, особливо серединні, що також притаманно і для поселення Львів VII. Фауністичні рештки та абсолютні дати (27200 – 12 тисяч років від наших днів) досить добре вписуються в інтерпретацію культурних шарів. Такі особливості подібні до зафіксованих у печері Молочний Камінь, в інших оріньякоїдних комплексах суміжних територій, а також пам'ятках молодовської пізньопалеолітичної культури [Гладилин, Пашкевич, 1977: 106–112; Ткаченко, 1977: 8; Грибович и др., 1987: 28–43].

Для мезоліту вже стають характерними літні поселення на берегах річок. Відзначимо, перш за все, певні закономірності типології кам'яних знарядь. Особливо важливим індикатором є наявність рис свидерської спільноти (специфічні наконечники). Для яніславіцького кола характерні геометричні мікроліти (особливо видовжені трикутники та трапеції), яніславіцькі вістря, незначний процент різців і значно більший – різчиків [Kozłowski J.K., Kozłowski S.K., 1975: 319]. Високий процент тут скребків і ножів. До даної єдності належить стоянка Брюховичі VI та місцезнаходження Брюховичі VII–IX, Львів I і Львів II. Із подібних пам'яток суміжних територій слід згадати стоянку Вороців II, де розкопки проводились у 1974–1986 роках і було розкрито 1803 кв. м. та знайдено 10 тисяч предметів матеріальної і духовної культури [Мацкевой, 1991: 76–85].Це поселення розташоване лише в 5–20 км на захід від мезолітичних пам'яток Львова. Аналогічні індекси відзначені ще на 20 пунктах заходу України. Ця єдність виділена в локальну етнокультурну групу Вороців II мезолітичної культури Вороців-Старуня, пункти якої розташовані, в основному, від Львова до Кам'янця-Подільського включно [Мацкевой, 1991: 82–85].

Пам'яткам культури Вороців-Старуня близькі індекси, що зафіксовані на південному сході Німеччини на стоянці Карве I з юнсдорфської групи [Gamsch, 1973: 128, 146], а також Лесквіц [Geupel, 1985: 10–13]. Відзначимо, перш за все, аналогічну топографо-екологічну ситуацію, у тому числі остеологічні рештки. Серед кам'яних артефактів, поряд із свідерськими, тут є і типові аренсбургські наконечники, різноманітні трикутники, в тому числі мікроформи, трапеції, характерні скребки, різці та інші знаряддя [Geupel, 1985: 13]. Така схожість дозволила припускати наявність у Середній Європі спільнот пам'яток, які поєднують індикатори груп і культур з верболистими наконечниками та з типовими геометричними мікролітами. Такі єдності могли утворитись на даній території на рубежі пізнього палеоліту і мезоліту в результаті взаємодії носіїв свідерських і близьких їм культур із спільнотами з геометричними мікролітами [Григорьева, 1983: 55–61]. Це привело, очевидно, до взаємоасиміляції та створення нових гібридних (метисних) єдностей, існуючих у нових умовах – у голоцені. Аналогічні або близькі процеси відзначаються на півночі Європи [Кольцов, 1979: 15–25], у Литві [Butrimas, Ostrauskas, 1993: 8], а також на Лівобережній Україні [Залізняк, 1994: 231–244]. Не виключено було й співіснування тут на одному поселенні різних етнокультурних традицій, як, наприклад, у Північному

Причорномор'ї на стоянці Мирне – типово кукрекських і типово гребеніківських комплексів [Станко, 1982].

Очевидно, іншої культурної приналежності, ніж стоянка Брюховичі VI і п'ять близьких їй пам'яток (Львів I, Львів II, Брюховичі VII–IX), є мезолітичні поселення у печерно-скельних навісах Львів VII і Львів VIII, а також місцезнаходження під відкритим небом Рудне III і Львів IX. Серед кам'яних артефактів цих пам'яток, які представлені незначною кількістю знахідок, відсутні геометричні мікроліти, наконечники свідерського, аренсбурзького та інших типів. При певній мікролітоїдності інвентаря, близький тут відсоток відщепів і пластинчатих сколів, а із знарядь – скребків, різців і ножів. Типологічно основні кам'яні вироби ще нагадують палеолітичні. У цілому ж, типолого-статистичні показники дозволяють зарахувати їх до пам'яток мезолітичної культури Незвисько-Оселівка [Мацкевой, 1991: 52–75]. Пункт Львів III, віднесено, за І.К.Свєшніковим, до мезолітичного часу, але невизначеної етнокультурної належності [Свєшніков, 1976: 44].

Важливим і поки що недостатньо вивченим є питання датування мезолітичних комплексів з території Львова та його околиць. Найбільшу інформацію у цьому плані дає абсолютна дата за 14-С із печерно-скельного навісу Львів VII (8500±70 років від наших днів). Такий хронологічний показник цілком узгоджується з остеологічними рештками, кам'яними виробами та датуванням пам'яток, які близькі стоянці Львів VII у етнокультурному плані. Неясними є хронологічні індекси інших пам'яток, що віднесені до культури Вороців-Старуня, які складають тут за кількістю пунктів 35%, а за кам'яними артефактами – 90% усіх знахідок. У цих комплексах, поряд із ранніми (свідерські наконечники), фіксуються і досить пізні елементи – яніславіцькі риси, зокрема мікроліти, в тому числі специфічні трикутники та вістря. Відзначимо й характерну трапецію зі сплощуючою ретушшю, яка частково заходить на спинку (Львів II). Вона вважається А.А.Формозовим найбільше західною знахідкою подібного типу [Формозов, 1962: 122]. Аналогічні вироби традиційно трактуються пізньою ознакою у межах мезоліту і вже свідчать про неолітичні тенденції [Бибиков, 1940: 26–31]. Втім, відзначимо, що такі трапеції, хоча й поодинокі, зафіксовані в останні десятиріччя у комплексах з наконечниками, черешки яких оброблені подібною ретушшю. Це один або два вироби у Корості [Телегин, 1985: 135], Нобелі [Грибович, 1980: 57], Кунині I (трапеції тут складають 1,1% усіх знарядь) [Мацкевий, 1991: 44, рис. 26:30], а також Затишші V (0,8% усіх знарядь) [Мацкевой, 1991: 43, рис. 15:26]. Серед 9 трапецій подібний екземпляр є і в комплексі Брюховичів VI, де складає 0,5% усіх знарядь, а серед трапецій – 11,1% і всіх геометричних мікролітів – 8,3% (рис. 3:26). Згідно з концепцією С.Венкля, наявність на таких пам'ятках неолітичних шарів є маловірогідною [Vencl, 1982: 648–694].

Разом із тим, обмежувати вік перерахованих пам'яток лише серединою VII тисячоліття до н.е. було б також неправомірно. За сучасними даними, завершальний етап їх, очевидно, представляє дата за деревним вугіллям: Ле-1417, – 5250 ± 70 років від наших днів, отримана для пізньомезолітичного комплексу стоянки Старуня I [Билинкевич и др., 1983: 34]. Невелика глибина залягання зразка могла бути причиною деякого його омолодження. Такі свідчення дозволяють датувати львівські поселення доби мезоліту в межах 11–6 тисяч років від наших днів.

Основні підсумки

1. У 20-ті роки з'являються перші свідчення про мезолітичні пам'ятки на території сучасного Львова. У 80-х роках були проведені й стаціонарні розкопки такого поселення під відкритим небом, на якому зафіксований добре збережений культурний шар (Брюховичі VI). У 1994 році були відкриті й мезолітичні пам'ятки в печерних порожнинах (Львів VII і Львів VIII), а також перша багатошарова стоянка в цій місцевості (Львів VII).

2. Три пізньопалеолітичні культурні шари в навісі Львів II представлені відносно незначною кількістю крем'яних артефактів, близько 8 тисячами остеологічних решток і проявами палеолітичного мистецтва. Комплекси уособлюють риси оріньякської та молодовської етнокультурних спільнот доби пізнього палеоліту.

3. З мезолітичних пам'яток (з них 2 – у печерах), найбільшою групою (6 пунктів) представлені комплекси Брюховичі VI–IX та Львів I і II, що віднесені до культури Вороців-Старуня, основними індикаторами якої є верболисті наконечники та геометричні мікроліти. До культури Незвисько-Оселівка

(без виражених серій наконечників і геометричних мікролітів) віднесено 4 пункти (Рудне III, Львів VII, Львів VIII і Львів IX). Поселення Львів III етнокультурно поки не окреслене. Крім того, 4 пункти з окремими знахідками (Львів V-Левандівка, Львів-Скнилів III, Львів-Погулянка та Львів VI-Янівські Піски) віднесені до мезоліту умовно. Ще 4 пункти (Львів-на Пн-Зх від Левандівки, Львів-Кайзервальд-Чернеча Гора, Львів-Кульпарків і Львів-місто) – датуються кам'яною добою, що теоретично не виключає добу мезоліту. Достовірних неолітичних пам'яток тут відомо лише дві.

4. Кінець палеоліту і мезолітична доба повсюдно збігаються із завершальними етапами плейстоцену і початком сучасного геологічного періоду в історії Землі – голоцену. У цей час відбуваються помітні зміни в житті та побуті людських популяцій. У мезоліті, в порівнянні з палеолітом, зменшуються розміри кам'яних виробів, іншим стає їх типолого-статистичний склад. Поширюються знаряддя геометричних обрисів, відбувається, як правило, збільшення кількості та типів скребків. Набувають широкого вжитку свідерські, аренсбургські, інші наконечники та вістря. Відбувається перехід від однієї екологічної ніші в іншу.

5. У межах мисливської території, крім описаних, зафіксовано ще 5 палеолітичних і 30 мезолітичних пам'яток, а на заході України в цілому (150 тис. кв. км), – пізньопалеолітичних – 400, мезолітичних – 600, а неолітичних – близько 60.

6. Як на заході України в цілому, на сучасній території міста Львова помітні певні палеолітичні традиції в добу мезоліту. Втім, з'являються й елементи серед крем'яного інвентаря (свідерські та яніславські вістря, геометричні мікроліти), які нібито не мають місцевого генетичного коріння. Підтверджується гіпотеза про тупиковий шлях розвитку місцевих мезолітичних культур і відсутність у них генетичного коріння неолітичних пам'яток. Очевидно, що й тут, як, на думку Я.Козловського і Я.Махніка, в Середній Європі в цілому, існував культурний гіатус між мезолітом і неолітом [Kozłowski, Machnik, 1996: 7–26].

7. Завдяки дослідженням найдавнішого минулого Львова та його околиць, в останні роки отримано значну кількість нових першоджерел. Кількість пам'яток і, до певної міри, насиченість культурного шару поселень, свідчать про досить значні можливості місцевої екологічної ніші для життєдіяльності тут людських спільнот уже з кінця плейстоцену і в ранньому голоцені, тобто в добу палеоліту і мезоліту. Необхідно продовжити комплексні дослідження з участю не тільки археологів, але й географів, біологів, інших спеціалістів. Особливу увагу доцільно приділити вивченню печерно-скельних ансамблів, яких у регіоні немало. Саме в таких порожнинах фіксується потужний і добре збережений культурний шар, що дозволяє отримати принципово нову інформацію про найдавніше минуле краю. Втім, і пам'ятки під відкритим небом заслуговують значної уваги як складові матеріальної і духовної культури регіону.

Література

Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я // СПІКСНУ. – Львів, 1995.

Артюх В.С., Мацкевой Л.Г, Козак В.Й. и др. Работы на территории Львова и Львовской области // АО 1975. – М., 1976.

Артюшенко А.Т., Арап Р.Я., Безусько Л.Г. История растительности западных областей Украины в четвертичном периоде. – К., 1982.

Бибиков С.Н. К вопросу о неолите в Крыму // КСИИМК. – Вып. IV. – М.; Л., 1940.

Билинкевич Т.Д., Гинда В.А., Мацкевой Л.Г. Палеонтологические и археологические исследования в Старуне в связи с 75-летием находок мамонта и носорога // ПС. – Львов, 1983. – № 20.

Борзенко А. В., Дудыкевич Б.К., Ивасюта М.К. и др. Львов // История городов и сел Украинской ССР: Львовская область. – К., 1978.

Герета І.П., Грибович Р.Т., Мацкевой Л.Г. та ін. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981.

Гладилин В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеография среднего и позднего вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977.

Грибович Р.Т. Мезолітична стоянка Нобель I на Волині // Археологія. – 1980. – № 35.

Грибович Р.Т., Мацкевой Л.Г, Пелещишин Н.А. и др. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). – К., 1987.

Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники с геометрическими микролитами на Русской равнине // КСИА АН СССР. – М., 1983. – Вып. 173.

Гуменюк В. Деякі аспекти палеоекономіки на прикладі печерних комплексів Прикарпаття // СПІКСНУ. – Львів, 1995.

Гуньовський І.М. Природа і господарство Львівської області. – Львів, 1990.

Гуньовський І. Печери Поділля та проблеми археології краю // СПІКСНУ. – Львів, 1995.

Демедюк М. До питання про стратиграфію відкладів печерних комплексів заходу України // СПІКСНУ. – Львів, 1995.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт Лівобережної України // АА. – Донецьк, 1994. – № 3.

Захарчук О. Деякі аспекти стратиграфії та оцінки геоморфологічних умов печерних комплексів Прийма І і Львів VII // *Мацкевий Л.Г.* Дослідження Львівської обласної експедиції IV НАН України у 1996 році. – Архів і фонди IV та НА ІА НАНУ. – Львів; К., 1996.

Ковалюх М.М. Датування печерного поселення Львів VII // *Мацкевий Л.Г.* Дослідження Львівської обласної експедиції Інституту українознавства НАН України в 1996 році. – Архів і фонди IV та НА ІА НАН України. – К.; Львів, 1996.

Клольцов Л.В. О характере сложения раннемезолитических культур Северной Европи // СА. – 1979. – № 4.

Комар М.С. Результати спорово-пилкового аналізу матеріалів з Прийми І // *Мацкевой Л.Г.* Роботи в Передкарпатті та на Поділлі в 1988 році. – Архів і фонди IV та ІА НАНУ. – Львів; К., 1988.

Конопля В. Дописемна історія Львова // Наукові записки ЛІМ. – Вип. VIII. – Львів, 1999.

Мацкевой Л.Г. Исследования мезолита и неолита Прикарпатья, Закарпатья и Подолья в 1976-1977 гг. // АИУ 1976–1977. – Ужгород, 1978.

Мацкевой Л.Г. З давнини Львова і його околиць // ПУ. – К., 1979. – № 3.

Мацкевой Л.Г. Мезолит запада Украины. – К., 1991.

Мацкевий Л.Г. Роботи Львівської обласної експедиції в 1994 році // АДЛ 1994. – Львів, 1994.

Мацкевий Л.Г. До питання про найдавніше заселення території сучасного Львова та його околиць // МДАПВ. – Вип. 6. – Львів, 1995.

Мацкевий Л.Г. Роботи Львівської обласної експедиції у 1995 році // АДЛ 1995. – Львів, 1996.

Мацкевый Л.Г. Пещерные памятники эпохи палеолита запада Украины // Пещерный палеолит Урала. – Уфа, 1997.

Мацкевий Л.Г. Палеоліт і мезоліт у печерах заходу України // АА. – Донецк, 2000. – № 9.

Мацкевой Л.Г, Адаменко О.М., Пашкевич Г.А., Татаринов К.А. Природная среда и мезолит запада Украины // СА. – 1983. – № 1.

Мацкевий Л., Гуменюк В. Там, де виріс Княжий Львів // Дзвін. – Львів, 1995. – № 10.

Мацкевой Л.Г, Демедюк Н.С. Природные условия обитания человека каменного века в Украинских Карпатах // Четвертичный период: Методы исследования, стратиграфия и экология. VII Всесоюзное совещание: Тезисы. – Т. 2. – Таллинн, 1990.

Мацкевой Л.Г, Демедюк Н.С., Гуневский И.М. Рельєф и население советских Карпат в раннем голоцене // Четвертичные отложения и рельеф горных стран (на примере Карпат, Кавказа и других регионов). – К., 1988.

Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. // Записки НТШ. – Т. 150. – Львів, 1929.

Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час від 1929–1932 р.р. // Записки НТШ. – Т. 152. – Львів, 1933.

Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – Вип. 1. – К., 1938.

Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ. – Т. 149. – Львів, 1928.

Природа Львівської області / За ред. К.І.Геренчука. – Львів, 1972.

Свєшніков І.К. Довідник з археології України: Львівська область. – К., 1976.

Свєшніков І.К. Усне повідомлення про знахідку кістки мамонта на вул. Топольній у Львові. – 1977.

Сливка Ю.Ю., Стеблій Ф.І., Баран В.К. та ін. Історія Львова. – К., 1984.

Станко В.Н. Мирное – К., 1982.

Степанів О. Сучасний Львів. – Львів, 1992.

Татаринов К.А. Історія і роль полювання у становленні сучасної людини // Мисливство. – К., 1993.

Татаринов К.А. Фауністична характеристика печерних тафогенозів Західної України // СПІКСНУ. – Львів, 1995.

Телегин Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. – К., 1985.

Ткаченко В.І. Оріньякоїдні культури Закарпаття у системі пізнього палеоліту Центральної та Східної Європи // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 1997.

Формозов А.А. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа // МИА. – М.; Л., 1962. – № 102.

Черныш А.П. К вопросу о соотношении границ палеолит-мезолит и плейстоцен-голоцен и особенности развития материальной культуры и природной среды Прикарпатья // Первобытный человек и природная среда. – М., 1974.

Butrimas A,, Ostrauskas T. Lithuanian final Palaeolithic and Mttsollthic Tanged-Poilnts Cultures // Tanged Points Cultures: Abstracts. – Lublin, 1993.

Geupel V. Spätpaläolitnische und mesolithische Funde aus dem nordsächsischen Elbgeblet bei Leckwitz, Kr. Riesa // Ausgrabungen und Funde. – B. 30. – H. 1. – Berlin, 1985.

Gramsch B. Das Mesolithikum im Flachland zwischen Elbe und Oder. – T. 1. – Berlin, 1973.

Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – DziaL I. – T. V. – Lwów, 1918.

Kertész R. The Mesolithic in the Great Hungarian Plain: A Survey of the Evidence // At the Fringes of Three Worlds. - Szolnok, 1996.

Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. Europa do V tysiąclecia p. H.e.: Mezolit // Kultury i Ludu dawnej Europy. - Warszawa, 1981.

Kozlowski J.K., Machnik J. U zarania kulturowej jednosci w Europie środkowej (V-ll tysąclecie przed Chr.) // Prace Komisji Srodkowoeuropejskiej. - T. IV. - Kraków, 1996.

Mackevyj L. Doslidžennja L'vivs'koj oblasnoj ekspedycii u 1995 r. // MSROA. - T. XVII. - Rzeszów, 1996.

Matskevoi L.G., Adamenko O.M., Pashkevich G.A., Tatarinov K.A. The Natural Environment and the Mesolithic Period in the Western Ukraine // Soviet Anthropology and Archaeology. - Vol. 22. - No 4. - New York, 1984.

Starkel L. Antropogeniczne zmiany denudacji i sedymentacji w holocenie na obszarze Europy Srodkowej // Przeglad Geograficzny. - T. LXI. - Z. 1-2. - Warszawa, 1989.

Starkel L. Paleography of the late Vistulian and Early Holocene in the Carpathian Mts // Preistoria Alpina. - Vol. 28/2 (1992). - Trento, 1994.

Vend S. Z otázce zániku sběračsko-loveckých kultur // AR. - T. XXXIV. - NQ 6. - Praha, 1982.

В.К.Пясецкий

СРЕДНЕАШЕЛЬСКОЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ МЕДЖИБОЖ

Abstract

The site was discovered by author in late of 50-th of XX century. The site was located in upper part of the Southern Bug river basin near Medzhibozh village of Letichiv district of Khmelnitck region (fig. 1 and 2). During 1996-97 and in 2000 approximately 30 m2 of the lower part of sands were excavated on this site. Flint and sandstone artefacts as well as the abundant fauna remains of Pre-Dnieprovskyi age were discovered. The findings were lying in alluvial foot of terrace. The chipped flints are not rounded and have even no patina and lustrage. The latter is direct indication that site was partially or totally washed away and was synchronous with this alluvial deposits. According to the definition of different specialists the formation of alluvial deposits of terrace near Medzhibozh site was connected with Zavadovskyi (or Lihvinskyi according to other chronological system) times. However, some correction of this date (only for upper part of alluvium) is possible according to the palinological data. The alluvial deposits of terrace are dated by hermo- luminescent analysis to 390±30 thousands years AD.

The flint artefacts are represented by amorphous core, chips and one retouched tools. There is the sandstone blade with one blunted side (knife). Some data also indicated that raw material was transported to the site from the Dniester river basin. The site is dated to Middle Acheulian.

The cultural layer with granitic anvil and flakes of Upper Paleolithic morphology was discovered in fossil soil of Schtilfried B time.

The Medzhibozh site is very interesting not only in archaeological but also paleontological context. More further excavations of the site are very desirable.

В Центральной и Западной Европе известно уже довольно много раннепалеолитических памятников, относимых ко времени, предшествовавшему днепровскому (заальскому) оледенению. Это объясняется, в основном, более теплым климатом древних межледниковий по сравнению с Восточной Европой. А.И.Москвитин пишет, что, например, на юге ФРГ «дубовые леса с буйволами и гиппопотамами появлялись здесь, очевидно, не один раз в каждом из бывших исключительно теплых древних межледниковий, включая сюда даже межледниковье гольштейн II» [Москвитин, 1970: 130]. Здесь нужно напомнить, что гольштейн II это самое молодое доднепровское (предзаальское) межледниковье.

Обзор доднепровских и последнепровских ашельских памятников Центральной Европы дан в книге В.Н.Гладилина и В.И.Ситливого [Гладилин, Ситливый, 1990: 75–141].

В Восточной Европе до настоящего времени наиболее известными и древними стоянками и местонахождениями являются Королево, Рокосово, Малый Раковец на Тисе в Закарпатье, которые изучались В.Н.Гладилиным с сотрудниками. Впрочем, географически это уже, скорее, Центральная Европа. Осадки, заключающие такие комплексы, здесь всесторонне изучены различными методами, которые в подавляющем числе случаев вызывают доверие. Нельзя только согласиться с датировкой верхней ископаемой почвы Королево (слой 4) брерупским временем. Дата, полученная термолюминисцентным методом для суглинка, подстилающего эту почву, равна 60±8 тыс. лет. Но автор этой статьи располагает данными, что ТЛ метод может омолаживать вполне приемлемые даты, например, для паудорфа, полученные с помощью радиоуглеродного анализа практически в два раза. Конечно, дата по С-14 38500±1000 лет для подстилающего суглинка в Королево II омоложена [Гладилин, Ситливый, 1990: 34] и авторы объясняют почему. Но эта дата ближе к реальной, чем дата по ТЛ

Пясецкий В.К. – кандидат геолого-мінералогічних наук, співробітник Рівненського краєзнавчого музею.

анализу. Автор данной статьи считает, что упоминаемая здесь почва Королево должна датироваться временем штиллфрид В (паудорфом). Случаи, что финальное мустье датируется паудорфом, имеются [Пясецкий, 1990: 102–108; Пясецкий, 1992: 113–114]. Правда, раннеосташковский (раннепричерноморский) возраст мустье в Королево устанавливается в Европе, кажется, впервые, как и допаудорфский возраст верхнепалеолитических слоев. Но это и есть тот самый случай неравномерности развития палеолитических индустрий, о котором нередко пишет в своих работах В.Н.Гладилин. Таким образом, в Королево нет чего-либо похожего по времени на преориньяк Ближнего Востока (Израиль, Сирия, Ливан) или Северной Африки – «ливийский преориньяк» [Коробков, 1978: 50, 51, 54, 109; Вишняцкий, 1990: 109].

Сведения, полученные В.Н.Гладилиным, имеют огромное значение для Центральной Европы. Но от Восточной Европы королевские стоянки все же отделены Карпатами. А по восточную сторону Карпат палеолит доднепровского времени начинает изучаться только в последнее время, хотя здесь есть более поздние, чем доднепровские ашельские местонахождения, обзор которых дан Н.Д.Прасловым [Праслов, 1984: 95–100].

Сравнительно недавно доднепровские ашельские индустрии были изучены Н.К.Анисюткиным на Нижнем Днестре в районе Дубоссар, около с.Погребя [Адаменко и др., 1986: 78–83]. На местонахождении Погребя 2 некоторое количество кремневых изделий найдено в завадовской погребенной почве, сопоставляемой обычно с лихвинским горизонтом (его частью). О возрасте находок, обнаруженных у с.Погребя на поверхности VII надпойменной террасы Днестра судить, по нашему мнению, невозможно.

Палеолит бассейна Южного Буга, в отличие от палеолита Приднепровья и особенно Приднестровья, изучен территориально неравномерно по течению реки. Давно здесь раскопана верхнепалеолитическая стоянка Владимировка, открытая М.К.Якимовичем еще до войны [Черниш, 1949: 284–288]. На притоке Южного Буга, речке Горный Тикич, обнаружена С.Н.Рыжовым и раскапывалась под руководством М.И.Гладких стоянка Гордашовка, имеющая ориньякоидные черты в наборе кремневого инвентаря [Гладких и др., 1994: 217–226]. Хорошо изучено Степное Побужье. Верхнепалеолитические стоянки здесь, в основном, довольно поздние [Смольянинова, 1996: 87–90]. К раннему этапу позднего палеолита относится только стоянка Анетовка XIII, культурый слой которой связан с дофиновской (штиллфрид Б) погребенной почвой [Гладких, Станко, 1997: 84].

Что касается местонахождений раннего палеолита, то следует отметить только находку П.И.Хавлюком нескольких бифасов у с.Кочуров недалеко от г.Гайсин Винницкой области. Возраст бифасов позднеашельский, так как они связаны с микулинской (прилукской) погребенной почвой [Праслов, 1984: 99].

Но именно на Южном Буге, в его верхнем течении, обнаружено еще одно (кроме Королево в Закарпатье и Погребя на Дрестре) ашельское местонахождение доднепровского времени. Это Меджибож у одноименного поселке городского типа в Летичевском районе Хмельницкой области (рис. 1 и 2). Открыто оно ав-

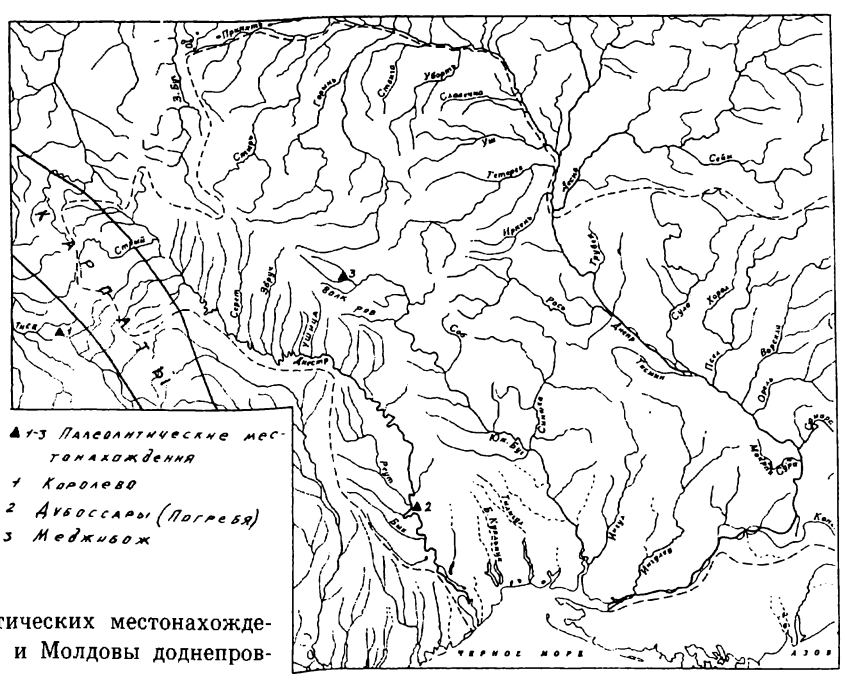

Рис. 1. Карта раннепалеолитических местонахождений на территории Украины и Молдовы доднепровского времени.

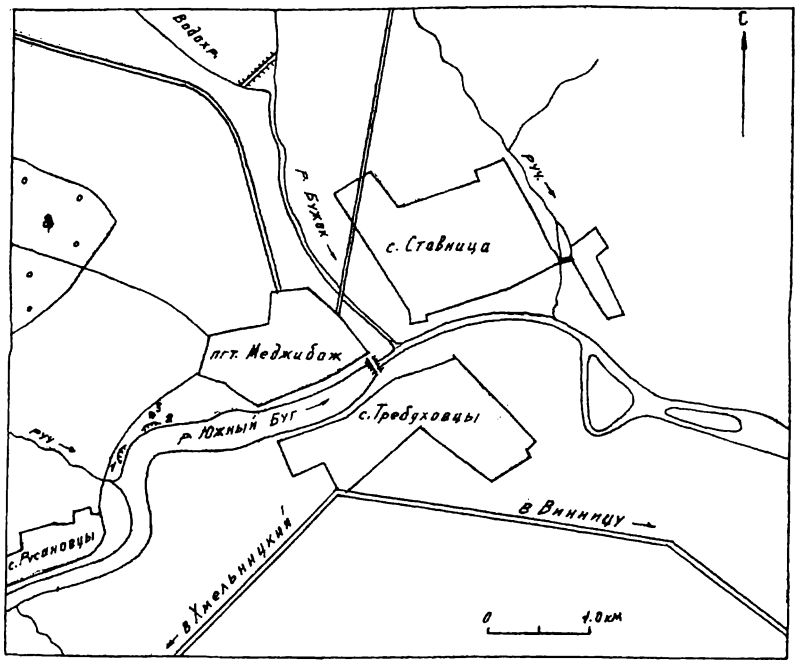

1 Ашельское местонахождение

2 Местонахождение остеологического материала в террасовых отложениях

3 Глинище

Рис. 2. План расположения среднеашельского местонахождения Меджибож.

тором данной статьи фактически очень давно, еще во второй половине 50-х годов во время учебы в Меджибожской средней школе. Тогда в небольшом, давно заброшенном карьере до добыче гранита (рис. 2) в подошве аллювия древней речной террасы Южного Буга, были обнаружены многочисленные обломки костей и зубы крупных ископаемых млекопитающих и немногочисленные, как будто искусственно обработанные кремни. Что это древний речной аллювий, уже тогда было понятно по раковинам, внешне ничем не отличающимся от современных. К этому местонахождению автор возвращался и в начале 60-х годов, пополняя коллекцию костей животных и кремней. Особенно впечатляли зубы носорога. Но со временем коллекция была утеряна. И только в 1996 году, имея свободное время, автор совместно с сотрудником Нетишинского краеведческого музея (г.Нетишин, Хмельницкая АЭС) В.А.Самолюком, а также В.А.Луфтулаевым (г. Ровно) провели в пункте 1 местонахождения (рис. 2) небольшие раскопки. Наблюдения 50-х годов подтвердились. Были найдены как кости крупных животных, так и обработанный древними гоминидами кремень.

Обнажения террасового аллювия около Меджибожа известны исследователям давно [Eichwald, 1830]. Они привлекали внимание и позднее. Дело в том, что обнажения террасы этого возраста на Южном Буге известны только около Меджибожа. Террасовый аллювий здесь изучает геолог В.Д.Ласкарев [Ласкарев, 1914], обнаруживший в аллювии ряд видов пресноводных моллюсков и остатки Elephas sp., Cervus (Euryceros) cf. megaceros, Bos sp. Разрез изучался в довоенные годы [Бондарчук, 1931]. В.Г.Бондарчук отмечает особое значение раковин некоторых видов палюдин. На основании наличия этих раковин этот исследователь приходит к выводу о миндель-рисском возрасте аллювия. М.Ф.Веклич [Веклич, 1969: 80] пишет, что в Меджибоже в покровных отложениях террасы, по его мнению, имеются завадовская и лубенская коричневые почвы. Возраст нижележащего аллювия, следовательно, сульский, доокский, беловежский или миндель I по некоторым схемам корреляции [Артюшенко, 1970: 11]. П.Ф.Гожик [Гожик, 1969: 138–142] выделяет в этом аллювии около 54-х видов пресноводных и, в меньшей мере, наземных моллюсков, отмечая, что наземные моллюски представлены в значительной массе ксерофильными формами, что, как увидим дальше, имеет определенное значение. Наличие моллюсков, вымерших до днепровского оледенения (Viviparus diluvianus crassus, V. bugensis, Lithoglyphus neumayry, Theodoxus serratiliformis ets) позволило ему (как и В.Г.Бондарчуку) отнести аллювий к лихвинскому (миндель-рисскому) времени, которое было длительным и климатически сложным.

Н.А.Куница [Куница, 1974: 14, рис. 2, 25] выделяет здесь над аллювием витачевскую (верхневолжскую) погребенную почву, никак не датируя сам аллювий. В последующие годы изучаются остатки микротериофауны из подошвы аллювия террасы [Рековец, 1994: 32, 33, 46, 48, 50, 82, 168, 298, 319]. При этом

ıекс микротериофауны Меджибожа ековец относит к бабельской фаунисти- й ассоциации, а эту ассоциацию – к ли- кому времени. И, наконец, В.Н.Шелко- ГЛ методом определил здесь возраст за- ской погребенной почвы в 390 ±30 тыс. исьменное сообщение). Все же не ясно ом, что он имеет в виду под завадовской й, – ее в разрезе, по нашему мнению, ожет быть, имеется в виду возраст слоя ниже).

1996–1997 и 2000 годах в Меджибоже (с В.А.Самолюком и В.А.Луфтулаевым) зскрыто около 30 кв. м площади подош- лювия местонахождения. Разрез террасы сте № 1 следующий (рис. 3).

которое отступление. В пункте № 3, в ще (рис. 2), расположенном дальше от ı и гипсометрически выше, чем пункт лощность причерноморского лесса дости- ,25 м. В интервале 2,25–3,0 м – педо- екс из двух дофиновских почв, разде- х маломощным прослоем лесса. Почвы) деградированы, оглеены, дегумусиро- и криотурбированы по типу, как это на- лось на мустьерском местонахождении ьница в Житомирском Полесье [Пясец- 990: 107, рис. 4]. Забегая вперед, ука- что бугский (калининский) лесс под до- ским педокомплексом в этом глинище до его дна, до глубины 4,3 м (в отличие кта № 1).

ıер слоя лубина ания (м)	Описание слоев
0 – 0,45	Современная черноземовидная почва.
5 – 1,00	Суглинок лессовидный, палево-желтый неслоистый. Причерноморский горизонт
0 – 1,40	Суглинок серого цвета с четкими контактами. Гумус несколько переотложен. Дофиновская (штиллфрид Б) погребенная почва. В ней, только незначительно затронутой раскопом, выявлены кремневые отщепы верхнепалеолитического облика и крупная наковаленка из розового гранита, нехарактерного для этой местности.

Продолжение основного разреза

4. 1,40 – 1,65	Суглинок лессовидный, макроскопически неотличим от осадка слоя 2. Бугский горизонт.
5. 1,65 – 1,95	Суглинок светло-коричневого цвета, плотный, неслоистый, в подошве (0,1 м) с иллювиальным горизонтом в виде известковистых конкреций и порошковидных скоплений. Погребенная витачевская (верхневолжская) почва. Видимо, ее имел в виду Н.А.Куница (см. выше).
6. 1,95 – 2,52	Суглинок желтый, мелкопесчанистый, неслоистый, со сравнительно редкими и мелкими известковистыми выделениями. В подошве (0,05м) очень четко выявленный иллювиальный горизонт – скопление как рыхлых карбонатов, так и карбонатных конкреций. Слой генетически является делювиальным образованием. В 2000-м году получены геологические данные, что образование это скорее всего последнепровское и относится к удайскому (начало калининского) времени, хотя вопрос этот считать окончательно решенным нельзя.
7. 2,52 – 3,50	Аллювиальные отложения. Супесь тяжелая, коричневая, мелкопесчанистая, неслоистая, с марганцево-железистой пунктацией и более крупными редкими бобовинами. Множество раковин речных моллюсков. Встречены редкие разрозненные, очень плохо сохранившиеся кости крупных млекопитающих. На гл. 3,17 м – небольшой кремневый отщеп совершенно свежего облика. Осадок представляет пойменную фацию террасового аллювия, хотя для пойменных отложений он не совсем типичен (нет слоистости, однородный по мощности и простиранию состав).

8. 3,50 – 3,90	Супесь охристо-бурая, переполненная намытыми раковинами речных моллюсков. В направлении запад-восток видна косая слоистость с падением на восток. В слой языками заходит супесь слоя 7. Фация разлива.
9. 3,90 – 4,05	Мергель пресноводный, грязно-серого цвета, плотный, неправильно расслаивающийся. В раздувах переходит в мягкую породу того же состава. Пойменная фация аллювия.
10. 4,05 – 4,80	Пестрая толща мелкозернистого кварцевого, хорошо скатанного известковистого песка. Часты небольшие стяжения песчаника неправильной формы. Первичная слоистость отсутствует. Первичный цвет белый. Пестрая окраска постгенетическая. Фауна моллюсков сравнительно редка. Русловая фация аллювия.
11. 4,80 – 4,96	Прослой довольно крепкого, но неравномерно сцементированного мелкозернистого, серого цвета, прослоями местами почти черного, кварцевого песчаника. Цемент известковистый. Порода с трудом при механическом воздействии расслаивается. Русловый аллювий.
12. 4,96 – 5,23	Песок кварцевый, светло-серый, по простиранию переходит в почти красный и черный, мелкозернистый, известковистый, неслоистый, в подошве (0,15 м) средне-мелкозернистый с редким мелким гравием кварца. Довольно много раковин речных моллюсков, особенно Pisidium и крупных Unio. В подошве встречены переотложенные уплощенные обломки сарматского известняка, единичные мелкие катуны палеогеновых глин, редкая, в основном мелкая галька кремня. Собрано довольно большое количество мелких обломков костей крупных млекопитающих, зубы этих животных. Именно здесь, в подошве, найден искусственно расщепленный ашельский кремень. Базальный, плохо развитый горизонт террасового аллювия. Ниже архейский гранит, темно-серый с синеватым оттенком за счет включений голубоватого кварца.

Терраса цокольная. Высота гранитного цоколя над поймой до 3-х метров. Высота над меженным уровнем воды в Южном Буге неизвестна, так как речка подпружена плотиной, а пойма залита водой. Терраса совершенно не выражена в рельефе. Уровень ее довольно круто, а потом постепенно поднимается и сливается с межречным пространством. Ширина террасы, следовательно, неизвестна. Такая ситуация заставляет предполагать, что вдали от современной поймы в покровных отложениях должны появляться новые горизонты лессов и погребенных почв, но это можно проверить только бурением. По крайней мере, разрез в глинище (пункт № 3) указывает на увеличение мощности причерноморского и бугского горизонтов на несколько большем расстоянии от современной поймы по сравнению с разрезом в пункте № 1.

Для уточнения данных о климатических условиях времени седиментации террасового аллювия и покровных образований нами был проведен отбор образцов на палинологический анализ (рис. 3). Образцы обрабатывались и анализировались в лаборатории ГИН НАН Украины палинологом М.С.Комар. Хотя, как выяснилось, образцы нужно было отбирать гуще, все же получены некоторые неожиданные результаты. Здесь нужно отметить, что отбор таких проб из аллювия в данном случае оправдан, так как имеем дело с аллювием, когда низы его древнее верхов. Другое дело, что есть случаи, когда в половодья все фации аллювия накапливаются одновременно в выпуклых частях меандров.

Сумма пыльцы древесных пород в приподошвенной части аллювия (образец № 12) составляет около 80%, трав – около 20%. Условия в это время, следовательно, были лесостепными. В значительном количестве обнаружена пыльца сосны, дуба, меньше пыльцы липы, граба, вяза. Достаточно пыльцы орешни-

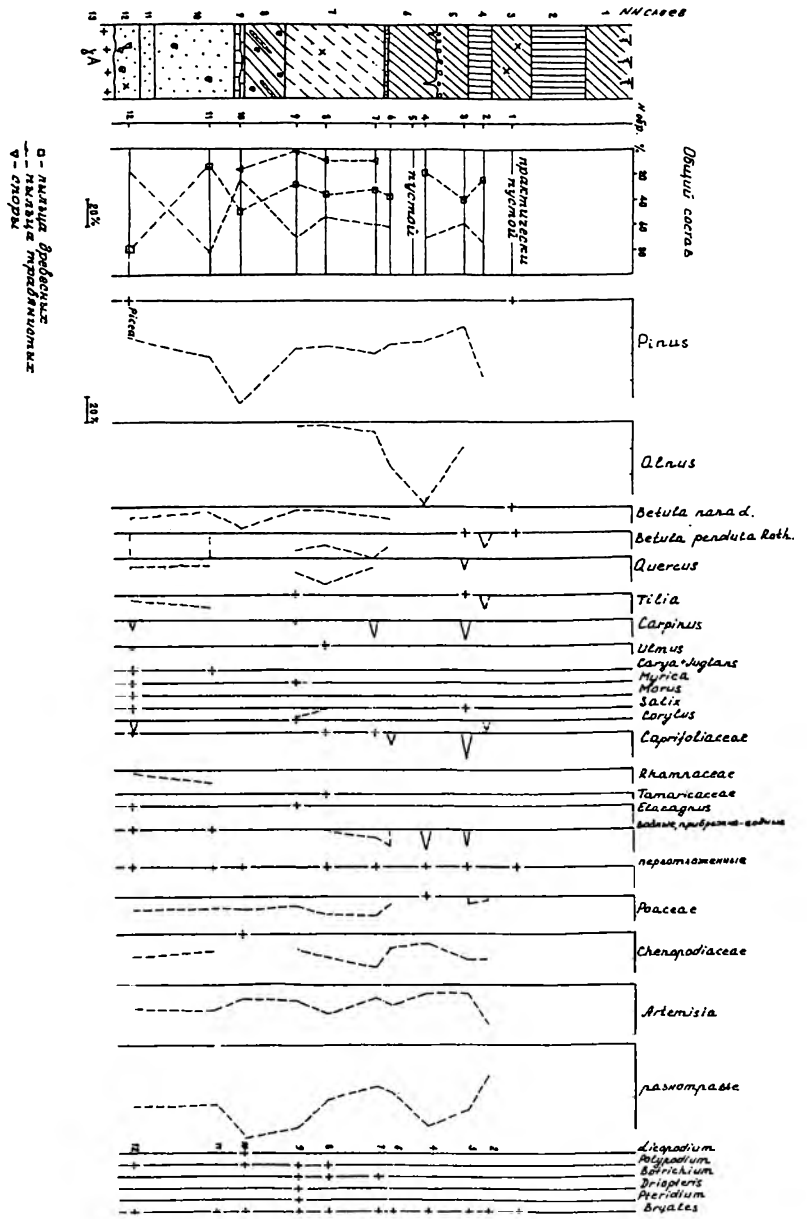

Рис. 3. Меджибож. Геологический разрез террасы Пра-Буга и результаты спорово-пыльцевого анализа (по предварительным данным М.С.Комар. ИГН НАН Украины.)

1 – Современная почва.
2 – Лесс.
3 – Суглинки и погребенные почвы в подошве с иллювиальным известковым горизонтом.
4 – Пойменные супеси.
5 – Пресноводный мергель.
6 – Аллювиальний песок с малакофауной.
7 – Кости животных, обломки известняка, расщепленный кремень.
8 – Архейский гранит.

ка. Примечательно наличие пыльцевых зерен третичных экзотов – ореха, восковницы, шелковицы. Богат состав разнотравья. Он более богатый, чем в других осадках разреза. Спорово-пыльцевые данные свидетельствуют, что базальный горизонт аллювия накапливался в каком-то днепровском межледниковье. К сожалению, не отобран хотя бы один образец из средней части русловых песков[1]. Результаты анализов других образцов видны на диаграмме. Отметим особенно появление в образце № 11 пыльцы Betula nana и исчезновение третичных экзотов. Максимум пыльцы карликовой березы падает на слой пресноводного мергеля, где появляется (а выше исчезает) холодолюбивая Dryas octopetala. При уменьшении количества пыльцы карликовой березы в образцах 9, 8, 7 снова в заметном количестве появляется пыльца дуба, спорадически – граба (вместе с березой плакучей). Не ясна климатоландшафтная обстановка времени образования делювия слоя 6. Здесь наблюдается наивысшая концентрация пыльцы ольхи, но почему-то исчезает пыльца других видов деревьев (кроме сосны). Обедненный состав здесь и трав (только Asteraceae и Cichoriaceae), но есть пыльца водных и прибрежно-водных растений.

Таким образом, где-то со времени накопления средней части русловых песков, или даже ниже, отмечается похо-

[1] По рекомендации М.С.Комар, в 1999 году были отобраны образцы с шагом примерно 10 см по основным горизонтам разреза. Результаты анализов М.С.Комар опубликует самостоятельно. Пользуясь случаем, автор статьи благодарит М.С.Комар за разрешение опубликовать предварительные результаты спорово-пыльцевого анализа.

лодание, которое во время седиментации мергеля было значительным.

Сама диаграмма не дает ответа о возрасте базальной части песков, указывая только на доднепровские межледниковые условия. Не дает ответа и видовой состав крупных млекопитающих, а здесь найдены кости и особенно зубы носорога, этрусского оленя, (Dicerorhinus etruscus Falc), близкого к благородному (Cervus cf. Elaphus), медведя, близкого к медведю Денингера (Ursus cf. Deningeri Reich.), бобра (Castor sp.), косули (Capreolus sp.), кабана (Sus sp.) (определения Л.И.Рековца).

Как в отношении спорово-пыльцевого анализа, так и по определению фауны, можно только сказать, что животные эти жили в доднепровское время (по присутствию этрусского носорога и медведя Денингера). Ответ на вопрос о возрасте аллювия дает фауна речных моллюсков, так как уже было сказано, что некоторые их виды характерны для лихвинского межледниковья. Лихвинский возраст подтвержден и комплексом микротериофауны и по данными ТЛ анализа. Что касается похолодания, выявленного с помощью спорово-пыльцевого анализа, то это может быть как временное похолодание внутри межледниковья, так и похолодание, связанное с началом первой фазы днепровского оледенения. Этот вопрос требует уточнения. О некотором похолодании свидетельствуют и ксерофильные наземные моллюски, найденные в пойменных отложениях террасы, но здесь нет бореальных форм (впрочем, как и термофильных). По геологическим данным местонахождение относится к среднему ашелю.

На один квадратный метр подошвы раскопа в среднем приходится 18–22 в основном мелких обломков костей крупных млекопитающих (вместе с зубами). Кости эти сильно фоссилизированы, абсолютно не окатаны, что свидетельствует о не слишком далеком переносе. Можно допустить, что происходят они из полностью или частично размытой древней стоянки. Отметим еще, что многие кости заключены в песчаниковую «рубашку», что свидетельствует о том, что во время попадания в воду они содержали еще довольно значительное количество органического вещества, были относительно свежими.

Кремневых артефактов немного. Распределены они были по площади раскопа неравномерно. Кремень темно-серого и зеленоватого цвета, иногда с участками желвачной корки. Ашельское местонахождение находится на западной окраине Украинского щита, где нет отложений с кремнем. Не мог переотложить его с верховьев древний Пра-Буг, так как его отложения в пределах Подольской плиты врезаны только в толщу среднесарматских известняков. Можно пока предположить, что кремень происходит из отложений сеноманского яруса верхнего мела, вскрытого эрозией левыми притоками Днестра. Истоки их очень близко подходят к правым притокам Южного Буга. Так, например, речка Волчок (правый приток Волка, рис. 1) своими притоками подходит к бассейну р. Ушица (бассейн Днестра) на расстоянии 2–4 км. Кремень мог быть принесен на меджибожское местонахождение из долины древней Ушицы или из других притоков Днестра.

Кремневые изделия совершенно не окатаны, без какой-либо патины, не люстрированы. Они имеют совершенно свежий вид. Объясняется это довольно просто. Стоянка была подвержена размыву древней рекой, когда кре-

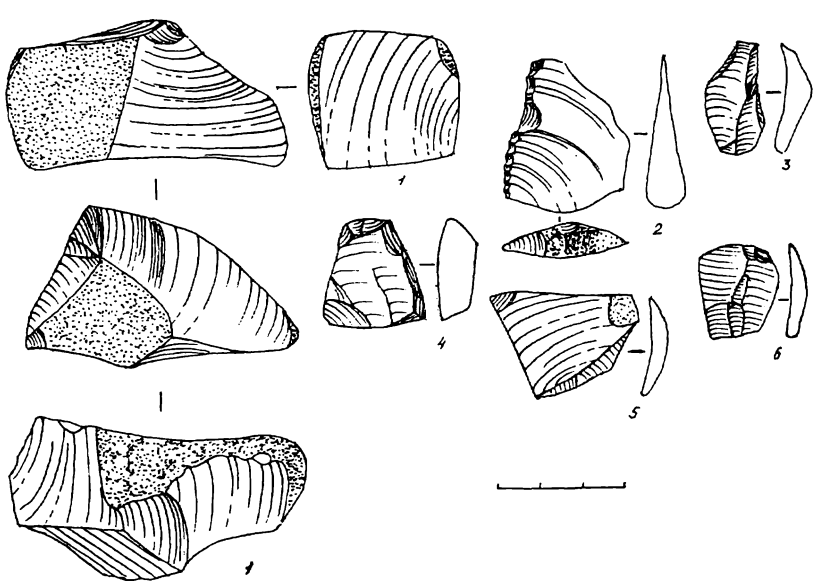

Рис. 4. Меджибож. Средний ашель. Кремневые артефакты.

мень еще не успел покрыться патиной. Попав в воду, он не патинировался и дальше, а затем был занесен песком. Следовательно, стоянка существовала тогда, когда рядом с ней протекал лихвинский Пра-Буг. Эту стоянку следует датировать лихвинским временем.

Найден один аморфный, с бессистемной оббивкой нуклеус со следами сколов отщепов и с участками желвачной корки (рис. 4: 1). Кремневое орудие со вторичной обработкой одно. Это отщеп, ударная площадка которого в значительной мере покрыта желвачной коркой. Четкая, регулярная, не очень крутая ретушь нанесена на вентральной стороне орудия (рис. 4: 2). Интересно, что ударная площадка не образует с вентральной плоскостью орудия тупого угла. Остальные артефакты представлены предметом, чем-то напоминающим микронуклеус (рис. 4: 4) и четырьмя тонкими в сечении осколками, полученными при обработке нуклеусов или орудий (рис. 4: 3, 5, 6). Но особенно интересно орудие из кварцевого, крепкого, среднезернистого песчаника серого цвета (рис. 5). Зерна его не окатаны, многие из них (в массе породы) имеют темно-серый, почти черный цвет. Это пластина с несколько притупленным работой правым краем. Ударная площадка, насколько об этом можно судить, сформирована двумя сколами. Она образует тупой угол с вентральной плоскостью изделия. Ударный бугорок на таком материале плохо выражен. Орудие представляет собой нож. На дорсальной стороне на левой половине ножа виден негатив встречного скола (он виден и на фотографии). В этом изделии заключается разгадка откуда принесено сырье для изготовления орудий. Дело в том, что песчаник этот происходит из отложений тортонского яруса миоцена. По многочисленным наблюдениям автора статьи, работавшем в Поднестровье, такие песчаники с неокатанными зернами кварца нередко встречаются в толщах тортона. А выходы их, как и выходы сеноманского кремня, ближе всего к меджибожскому ашельскому местонахождению известны по левым притокам Днестра. В бассейне Южного Буга таких пород нет. Таким образом, все следы ведут на Днестр, где, в основном, и нужно искать в дальнейшем новые ашельские местонахождения, а может быть, и стоянки этого и даже более раннего времени.

Пока что ничего определенного нельзя сказать ни о технике раскалывания кремня в Меджибоже, ни о типологии орудий. Но важно уже то, что местонахождение существует, что оно имеет твердую геологическую дату. Свежесть обработанного кремня позволит в будущем изучать его с помощью трассологического метода, что для ашеля такой древности будет являться, пожалуй, исключением. Возможны здесь и находки остатков древних гоминид, так как в Центральной и Западной Европе костные остатки ископаемых гоминид среднего и древнего ашеля связаны со слоями, где есть кости крупных млекопитающих. В Венгрии – это Вертешселлеш, в Греции – Петралона, в Югославии – Шандалья 1, в ФРГ – Мауэр со знаменитой гейдельбергской челюстью, Штутгарт, Билсцингслебен [Гладилин, Ситливый, 1990: 96, 103, 105, 112–114].

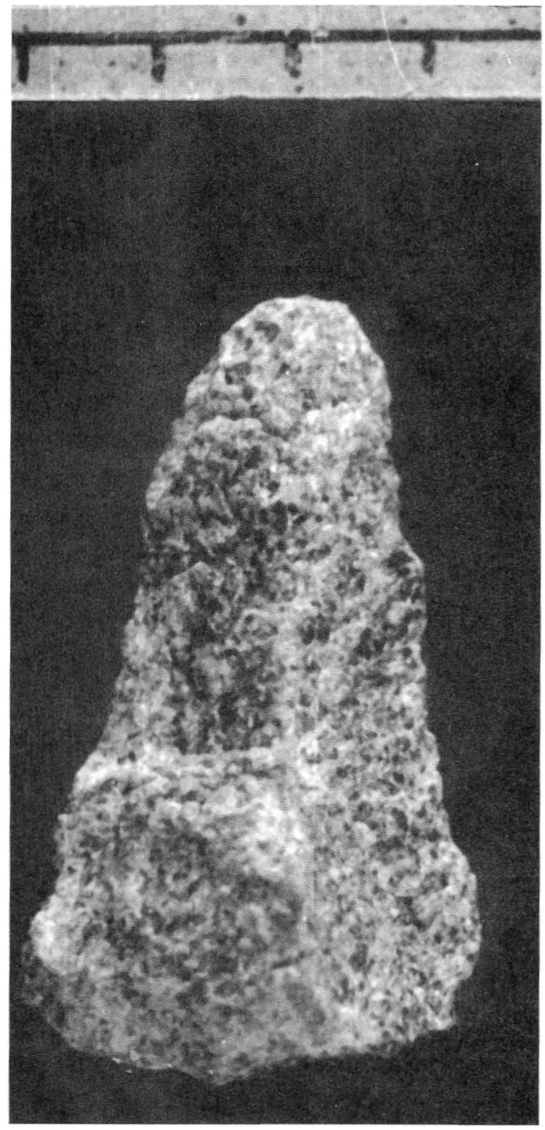

Рис. 5. Меджибож. Средний ашель. Пластина из кварцевого среднезернистого песчанника (нож).

Но есть проблемы корреляции возраста изучаемого местонахождения с альпийской схемой. Здесь обращается внимание на страти-

графическую схему А.И.Москвитина, который днепровское оледенение, как это обычно и делается, сопоставляет с оледенением заале ФРГ, но относит их оба не к риссу, как это в большинстве случаев принято, а к минделю I [Москвитин, 1970: 252, фиг.69]; а длительное и теплое межледниковье гольштейн II, осадки которого лежат ниже и, как считает А.И.Москвитин, вмещают челюсть гейдельбергского человека, этот исследователь относит не к лихвинскому межледниковью, как это следовало бы ожидать, а к ивановскому, которое (как и гольштейн II) сопоставляет с гюнц-минделем. Лихвинское межледниковье, относимое обычно к миндель-риссу, А.И.Москвитин опускает в эоплейстоцен и сопоставляет с дунай-гюнцем [Москвитин, 1970: 252, фиг. 69].

Имеются стратиграфические работы, в которых критически рассматриваются эти взгляды А.И.Москвитина. Останавливаться на этом вопросе здесь неуместно. Нужно отметить только, что вопросы корреляции доднепровских горизонтов четвертичной системы даже иногда в пределах одной страны противоречивы, не говоря уже о корреляции с отложениями альпийского форланда. А этот факт может вносить путаницу в сочинения по археологии палеолита. Так, например, В.Н.Гладилин и В.И.Ситливый, ничего не подозревая, пишут, что гейдельбергская челюсть датируется гюнц-минделем или минделем. Но, как говорилось выше, гольштейн II следовало бы по общепринятым схемам относить к миндель-риссу и этим временем датировать гейдельбергскую челюсть. Как видим, путаница налицо. Причина ее – трудность и неоднозначность корреляции событий в альпийских предгорьях с событиями за их пределами Недаром некоторые видные геологи, например Дж.Ричмонд, на VIII Конгрессе INQUA призвали вообще отказаться пока от применения альпийской схемы за пределами альпийских предгорий [Иванова, 1973: 75]. С этим можно согласиться, и автор данной статьи сопоставляет отложения террасы Меджибожа с лихвинскими отложениями, не касаясь альпийской схемы. Но где же все-таки выход из создавшейся ситуации? Для верхов плейстоцена он уже найден. Это применение радиоуглеродного метода, с оговорками, конечно, так как бывают ошибки, вызванные известными причинами. Для более древних отделов плейстоцена начинают применяться другие точные методы, в частности метод ТЛ. Он еще несовершенен, так как по сведениям, которыми располагает автор, омолаживает возраст верхов плейстоцена, например, дофиновского горизонта (штиллфрид В), почти в 2 раза, а возраст отложений среднего и нижнего плейстоцена часто нечем проконтролировать. Но похоже, этот метод ТЛ дает постоянную ошибку и все-таки корреляция территориально отдаленных разрезов возможна. Конечно, применяя этот и другие точные методы, нужно не забывать о комплексности исследований осадков. Только комплексность исследования меджибожского среднеашельского местонахождения разными исследователями привела к определению его возраста завадовским (лихвинским, по общепринятой схеме) временем.

Перед исследователями стоят новые задачи: изучить фауну мелких млекопитающих из зоны похолодания меджибожского разреза, определить методом ТЛ возраст основных горизонтов (где это возможно). И, конечно, нужно раскопать как можно большую площадь местонахождения для дальнейших сборов остатков фауны крупных млекопитающих на этом интереснейшем палеонтологическом объекте, кремневых и других артефактов ашельского времени. При этом не нужно забывать о наличии культурного слоя в дофиновской (штиллфрид В) погребенной почве, который будет относиться к ранней поре позднего палеолита. А пока что Меджибожское местонахождение остается только «следом» архантропа на карте Украины, но и это имеет определенное значение.

Литература

Адаменко О.М., Анисюткин Н.К., Гольберт А.В., Кетрару Н.А. Опорный разрез VII (михайловской) террасы Днестра у с.Погребя // Антропоген и палеолит Молдавского Приднестровья. - Кишинев, 1986.

Артюшенко А.Т. Растительность Лесостепи и Степи Украины в четвертичном периоде. - К., 1970.

Бондарчук В.Г. Фауна солодководних покладів містечка Меджибожа // Збірка пам'яті академіка П.А.Тутковского. - Т. II. - К., 1931.

Веклич М.Ф. Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. - К., 1969.

Вишняцкий Л.Б. Происхождение Homo sapiens. Новые факты и некоторые традиционные представления // СА. - 1990. - № 2.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. - К., 1990.

Гладких М.И., Рыжов С.Н., Суховой Н.А. 1994. Гордашовка - ориньякоидный палеолит на Горном Тикиче (предварительные результаты) // Археологический альманах. - Донецк, 1994. - № 3.

Гладких М.І., Станко В.Н. Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України. - К., 1997.

Гожик П.Ф. О возрасте меджибожской фауны // Материалы по четвертичному периоду. - К., 1969.

Иванова И.К. Вопросы истории ископаемого человека на VIII Конгрессе INQUA во Франции // VIII Конгресс INQUA во Франции. - М., 1973.

Коробков И.И. Палеолит Восточного Средиземноморья // Палеолит Ближнего и Среднего Востока. - Л., 1978.

Куница Н.А. Распространение и особенности ископаемых почв плейстоцена Подолья и Среднего Побужья // Палеопедология. - К., 1974.

Ласкарев В.Д. Геологические исследования в Юго-Западной России (17-й лист 10-ти верст. карты Европ. Рос.). - СПб., 1914.

Москвитин А.И. Стратиграфия плейстоцена Центральной и Западной Европы. - М., 1970.

Праслов Н.Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. - М., 1984.

Пясецкий В.К. Геология мустьерского местонахождения Точильница // Бюл. Комис. по изучению четвертичного периода. - М., 1990. - № 59.

Пясецкий В.К. Мустьерский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // РА. - 1992. - № 3.

Рековец Л.И. Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы. - К., 1994.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. - К., 1996.

Черниш О.П. Пізньопалеолітична стоянка коло с.Володимирівки // АП УРСР. - К., 1949. - Т. II.

Eichwald E. Naturhistorisch - Skizze von Lituanien, Volynien und Podolien in Geognostisch - Mineralogischer, Botanischer und Zoologischer Hinsicht. - Wilna, 1830.

Л.И.Рековец

ТЕРИОФАУНА И МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ МЕДЖИБОЖ

Abstract

The work represents paleonthological and paleolithical materials of new site Medzhibozh of Khmelnitskiy area of Ukraine.

Захоронение остатков моллюсков и позвоночных (преимущественно млекопитающих) в районе Меджибожа является уникальным палеолитическим памятником времени лихвинского межледниковья (фаза Mauer). Расположено оно на левом берегу р. Южный Буг, на окраине поселения Меджибож Хмельницкой области Украины. Сведения о захоронении опубликованы в работах В.О.Ласкарева (1914), П.Ф.Гожика (1969), Л.И.Рековца (1994, 2001) и других авторов.

Артефакты, представленные в настоящей работе, обнаружены в 2000–2001 годах экспедициями Нежинского университета им. Н.Гоголя. Первые сведения о наличии здесь следов материальной культуры получены в середине 90-х годов XX века от В.К.Пясецкого (г.Ровно, устное сообщение).

Обнажение четвертичных отложений высотой до 8 м расположено на серых гранитах кристаллистического щита. Оно сложено разнофоциальными отложениями древнего аллювия, мощностью до 3 м (третья терраса р. Южный Буг) и серии суглинков и лесов с горизонтами ископаемых почв.

В разрезе В.К.Пясецкий выделяет 15 различных горизонтов, из которых 6 горизонтов аллювия, расположенных непосредственно на гранитах, содержат достаточно многочисленные разнообразные остатки наземных и пресноводных моллюсков, низших позвоночных (рыбы, земноводные, пресмыкающиеся), птиц и млекопитающих. Остатки материальной культуры древнего человека (ашель) обнаружены в самом основании аллювия, непосредственно на гранитах, а также в нижней части субаэральных отложений (над аллювием) – поздний палеолит.

Отложения аллювия сложены пойменной фацией (слои 9–11) – верхняя часть аллювия и русловой фацией (слои 11–14) – нижняя часть аллювия. Горизонты древнего аллювия (в разрезе это слои 9–14) содержат остатки различных видов млекопитающих, как крупных, так и мелких. Крупные млекопитающие приурочены в основном к русловой фации (пески светлые, мелкозернистые, а также гравешты ожелезненные) и происходят из слоя 12. Немногочисленные остатки их принадлежат следующим видам: Mammuthus trogontherii, Dicerohinus sp., Cervus sp., Capreolus sp., Ursus sp., Deningeri, Canis sp., Sus sp.

Наибольшее количество остатков (фрагменты рогов, черепа, костей конечностей и зубы) принадлежат Cervus. Другие виды представлены единичными остатками, которые обнаружены практически во всех горизонтах аллювия. Особого внимания заслуживают коренные зубы Ursus sp. Deningeri, обнаруженные на гранитах рядом с отщепом ашельского времени. Они сравнительно крупные и хорошей сохранности.

В русловой фации аллювия найдены также остатки мелких млекопитающих, которые немногочисленны количественно и по видам животных. Это преимущественно Marmota sp. bobac, Arvicola masbachensis, Clethrionomys glareolus, Microtus agrestis. Последний вид обнаружен впервые в местонахождениях плейстоцена Украины.

Более насыщенной остатками мелких млекопитающих оказалась пойменная фация аллювия (слои 9–11), откуда происходит основное разнообразие форм. Особенно богатым оказался слой 9, состоящий из сильно ожелезненной мелкопесчанистой супеси мощностью до 1 м. В основании его залегает серый известняк

Рековець Л.І. – доктор біологічних наук, Національний науково-природознавчий музей НАН України.

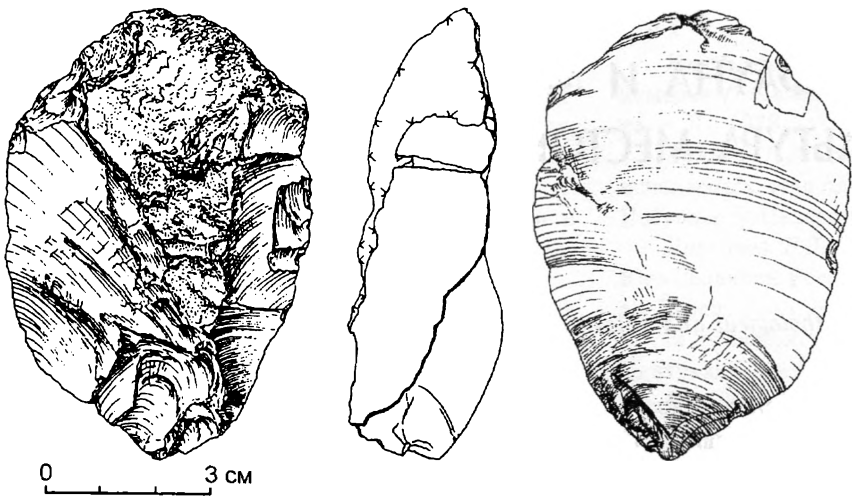

Рис. 1. Ашель

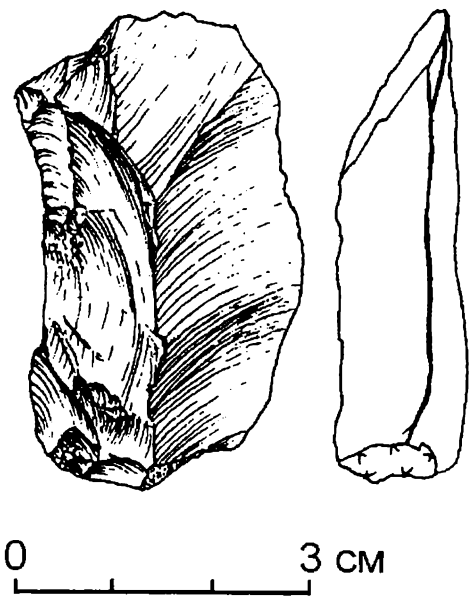

Рис. 2. Мустье.

с речным мергелем (слой 10). Эти горизонты содержат также очень большое количество остатков моллюсков, раковины которых хорошо сохранились. В целом, из аллювиальных отложений местонахождения Меджибож известны такие виды мелких млекопитающих: Sorex praearaneus, Sorex sp., Talpa sp., Lepus sp., Marmota sp. bobac, Spermophilus sp., Castor sp. fiber., Trogontherium sp., Spalax sp., Microtus sp., Clethrionomus sp. glareolus, Mimomis milleri, Arvicola masbachensis, Microtus agrestis, Microtus gregalis, Microtus oeconomus, Microtus nivaloides, Microtus arvalidens, Microtus sp.

Териофауна в целом включает 7 видов крупных и 20 видов мелких млекопитающих. Кроме того, известны из этих отложений остатки змеи, черепахи, ящерицы (Pisces, Reptilia, Amphibia), пока не имеющих более точного таксономического статуса.

Анализ данных по мелким млекопитающим свидетельствует о том, что разнофациальная толща аллювия, мощностью до 2–2,5 мм является одновозрастной. Детальные послойные сборы остатков мелких млекопитающих и их морфология подтверждают ранее высказанное мнение о том, что возраст третьей террасы аллювия следует определить как начало среднего неоплейстоцена (Лихвинский), а фауна относится к раннесингильскому фаунистическому комплексу. Она моложе фауны Озерное–2 и древнее фауны из местонахождения Гуньки.

Непосредственно на гранитах, в самом основании аллювия, обнаружен кремневый отщеп ашельского времени, имеющий следы обработки древнего человека (Рис. 1). По мнению В.И.Усика, этот продольнокраевой отщеп овальной формы представляет собой желвачный кремень желтовато-коричневого цвета. Наличие ударного бугорка и концентрические ударные волны свидетельствуют о применении

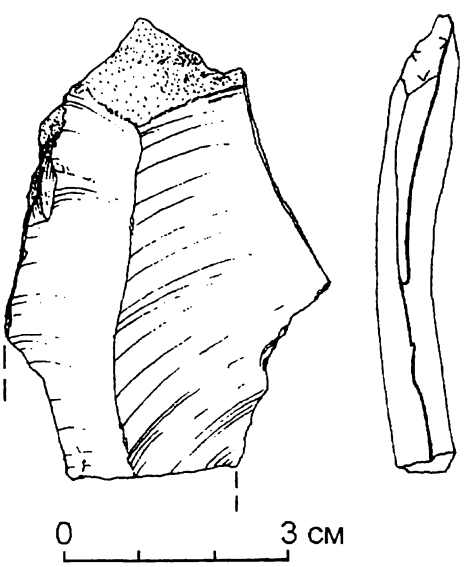

Рис. 3. Поздний палеолит.

к нему тяжелого отбойника. На латеральном крае видна нерегулярная ретушь. По технике обработки отщеп может быть раннепалеолитическим, что подтверждается его положением в разрезе и датировкой по фауне, а также в геоморфологии террас.

В осыпи лессово-почвенной серии были обнаружены два кремневых отщепа, которые по характеру обработки заметно более прогрессивные, чем предыдущие. Один из них (Рис. 2) прямоугольной формы, имеет центростремительную огранку и гладкую площадку. Материал – меловый кремень темно-серого цвета с голубоватым оттенком. По мнению В.И.Усика, отщеп может быть отнесен к среднепалеолитическим (мустье?).

Второй отщеп (Рис. 3) представляет собой меловый кремень серо-голубого цвета с параллельной продольной огранкой. Вероятно, он позднепалеолитический.

Таким образом, в местонахождении Меджибож присутствует многослойная палеолитическая стоянка с хорошей стратифицированной привязкой, богатой фауной моллюсков и позвоночных животных, а также с остатками материальной культуры человека. Последнее требует своего дальнейшего изучения на более богатом материале, что может несколько изменить высказанные предположения о характере орудий труда и обосновании многослойности стоянки.

Уникальность этого памятника состоит в необходимости его дальнейшего комплексного изучения, включая проблемы геоморфологии, геологии, фаунистики, палинологии, археологии, а также проблемы заселения древними людьми территории Украины и Восточной Европы. Последнее, вероятно, осуществлялось с территории Балкан через Закарпатье (Королево) в начале среднего неоплейстоцена. Такая возможная миграция людей на уровне Homo heidelbergensis выглядит наиболее обоснованной.

Благодарности: автор благодарит В.К.Пясецкого, профессора М.И.Гладких, к.и.н. В.И.Усика, В.М.Поводыренко за помощь в подготовке статьи. Особая благодарность ректору Нежинского университета профессору В.П.Яковцу и фонду Йозефа Миаковского (Польша) за финансовую поддержу экспедиционных работ.

Литература

Ласкарев В.Д. Геологические исследования Юго-Западной России (17 лист общей геологической карты Европейской России // Труды Геологического Комитета: Новая серия. – 1914. – Вып 77.

Гожик П.Ф. О возрасте меджибожской фауны // Мат. по четвертичному периоду. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 138–143.

Рековец Л.И. Мелкие млекопитающие антропогена Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1994. – 370 с.

Rekovets L. The taphonomical conditions of the Medzhibozh site // Vol. op. Abstracts. The Ukraine Quaternary Explored. Kyiv 9–14. September 2001. – Kyiv, 2001. – P.76.

П.В.Пучков

«МАМОНТОВОЕ СОБИРАТЕЛЬСТВО» ВМЕСТО ИЛИ ПОСЛЕ «МАМОНТОВЫХ ПОБОИЩ»?

Abstract

According to 'mammoth collecting hypothesis' Late Paleolithic people have never hunted the mammoths or hunted them only on rare occasions. It is believed that mammoth tusks and bones were brought to human sites from natural mammoth 'cemeteries'. Mammoths perished during spring floods or fell through the ice while crossing the rivers in winter. Then water or ice carried the carcasses to quiet places like branches or bends of the river, issues of ravines, etc. In such way 'mammoth cemeteries' of fluvial type are thought to appear. People settled near these 'cemeteries' primarily for the collecting of mammoth tusks and bones. These objects were used as: 1) building materials for the construction of dwellings, ritual heaps or a kind of temples, etc.; 2) raw materials for the manufacture of weapon, tools, other objects; 3) source of fuel. Meat and fat of frozen mammoth carcasses were also eaten in winter. 'Collecting hypothesis' is supported, among other considerations, by the facts proving that at least part of mammoth tusks and bones were indeed used for the construction of dwellings few years after the death of animals. The evidence, however, could be interpreted otherwise too.

Tusks and bones might indeed be collected on fluvial 'mammoth cemeteries' but why people could not contribute to these 'cemeteries' formation? If mammoth tusks and bones were so useful, people might kill giants for the storage of these firm parts far in excess of the mere food purposes. The absence of special 'elephant spears' on many sites does not prove the absence of active hunt on mammoths as demonstrate many recent tribes killing pachyderms efficiently with 'usual' spears. From the other side the presence of special 'elephant spears' on many other sites proves that specialised hunt on mammoths indeed took place in Palaeolithic age. The data on recent pachyderm-hunting spearmen clearly demonstrate that such hunt could never be 'episodic'. It should be only frequent and regular – otherwise the necessary skill and courage would be inevitably lost. Probably Late Palaeolithic hunters of North Eurasian plains deliberately killed the mammoths up-stream in the hope that during the high-flood some or all the carcasses would be carried to the 'cemetery' situated near the settlement of the tribe. Then tusks and bones could be collected and used by the tribe either soon after the decomposition of soft parts or many years later. The possibility of drives of the groups of mammoths or even those of the whole herds could not be excluded as well. In winter hunters might direct the stampede to places with strong current or whirlpools covered by the ice not firm enough for mammoths. Usually stronger individuals escaped the death, whereas the weaker ones were trampled down and sunk in the 'melee'. Different methods could be used to frighten animals. For example they could set the fire on dry reeds and/or bushes or the sound effects (sudden attack with the roll of the drums, etc.). These suppositions are also based on the analogies with some hunting methods used by certain African and Asian tribes in recent times. It is elephant who dreads a skillful spearmen -- not otherwise!

I argue that 'mammoth collecting' is the reverse of 'mammoth hunting'. Hunt supplied the large part of the material for the further collecting while collecting was the strong stimulus for the human perseverance in the mammoth-hunting activity. Idea that during few last millenniums of Pleistocene mammoth populations were under environmental stress all over their Eurasian and American range contradicts to the bulk of existing evidence. Hence, it seems rather improbable that 'mammoth scavenging' and not active 'mammoth hunting' were the prevalent human activity at those days.

K e y w o r d s: Wurm extinctions, 'mammoth hunting' and 'mammoth collecting' hypotheses, fluvial 'mammoth cemeteries'.

Пучков П.В. – кандидат біологічних наук, Інститут зоології НАН України.

Введение: вюрмские вымирания, люди и мамонты

В конце вюрма (12–10 тыс. л. н.) на севере Евразии и в обеих Америках вымерло много крупных (50 и более кг) млекопитающих. Основные объяснения сводятся к **климатической** и **антропической** версиям [напр., Quarternary..., 1984] либо к попыткам их примирить: климат, де, уничтожал виды на основной части ареала, люди – добили в рефугиумах остаточные популяции [напр. Stuart, 1991]. В рамках второго подхода выкристаллизовалась точка зрения, по которой люди, полностью вышедшие из-под контроля собственных хищников, впрямую истребили только малоплодовитых гигантских растительноядных весом более тонны. Их угасание повлекло резкие изменения экосистем, губительные для многих зверей весом от 50 до 1000 кг и некоторых других животных, вплоть до отдельных беспозвоночных [Owen-Smith, 1987; 1988; Пучков, 1989а; 1997; и др.; Schule, 1990; и др.]. За эту версию, которую предложено называть панбиотической, говорит много фактов [там же; Martin & Steadman, 1999], но есть и возражения. Одно из них – скудость прямых археологических свидетельств охоты людей на вымерших исполинов.

Казалось бы, таких данных много по мамонту, учитывая обилие его костей на позднепалеолитических стоянках. Кроме множества стоянок с единичными костями гигантов, в Европе и Сибири известны стоянки, где обнаружены остатки сооружений (жилищ, ритуальных строений и куч), для которых кости и бивни мамонтов служили ключевым строительным материалом [напр., Яковлєва, 2000]. Иногда речь идет об остатках десятков и сотен особей [там же; Корнієць, 1962; Верещагин, 1972; Haynes, 1991]. Но действительно ли кости принадлежат животным, добытым активной охотой? Ряд специалистов [Корнієць, 1962 и устное сообщение 1997; Пидопличко, 1969; 1976; Алексеева, 1980; Аникович, Анисюткин, 1995; и др.] отвечает на этот вопрос утвердительно, основываясь на убедительных, но, в силу объективных причин, преимущественно косвенных аргументах. Эта **классическая охотничья гипотеза**, которую некоторые её противники [Чубур, 1993а: 16] называют **гипотезой «мамонтовых побоищ»**, согласуется с антропической и панбиотической версиями вюрмских вымираний (см. выше). Но мы не вправе закрывать глаза и на доводы ее противников, отстаивающих **гипотезу «мамонтового собирательства»**, а также на весьма здравое суждение, что люди палеолита практиковали и то и другое [напр., Г.Ф. Барышников, устн. сообщ.; Яковлєва, 2000].

«Мамонтовое собирательство» вместо «побоищ»?

Сторонники собирательства костей мамонтов, погибавших от природных причин, полагают, что кости гигантов приносились людьми из первичных природных «мамонтовых кладбищ» в речных долинах, наподобие знаменитых Берелехского и Севского костных скоплений [Верещагин, 1972; 1977; 1979; и др.; Soffer, 1985; Лавров, Мащенко, 1991; Мащенко, 1995; Surmely, 1993; и др.]. По их мнению, активная охота на мамонтов в палеолите либо отсутствовала, либо была редким явлением, неспособным вызвать вымирание исполинов. Люди селились близ вышеупомянутых «кладбищ», чтобы не тащить мясо и тяжелые кости издалека [там же]. Аргументы в пользу такого подхода суммированы А.А.Чубуром [Чубур, 1993а; 1993б], опиравшимся на материалы раскопок, проводившихся в бассейне Десны.

Остатков шерстистого носорога и мамонта здесь гораздо больше в пойменных и овражно-балочных отложениях, чем в русловом аллювии и на водоразделах. Поэтому автор причислил обоих толстокожих к облигатным обитателям пойм. Поскольку 90 % находок приурочено к местам излома профиля реки, им сделан вывод о гибели толстокожих выше по течению от разных причин, преимущественно об весенних половодий. Трупы приносились водой в старицы, излучины, устья оврагов и в «горловины» (переходы между расширенными и суженными частями речных долин), где и застревали. Здесь и возникали «кладбища», привлекавшие людей. Люди использовали кости как топливо, стройматериалы для сооружения жилищ, сырье для поделок, бивни – тоже как стройматериалы и для изготовления оружия, орудий и культовых статуэток. Мясо, естественно, – ели. Благодаря суровому климату вюрмской поры и вечной мезлоте, трупы не успевали разложиться за лето, тем более, что их часто погребали наносы. Собирательство костей и зимнее поедание мертвых мамонтов имело громадное значение в экономике позднепалеолитических племен Русской равни-

ны. Охота на гигантов могла быть только эпизодической, ибо остатки мамонтов нигде не преобладают над остатками меньших животных в сугубо «кухонных отбросах» (кости, использованные для постройки жилищ, не в счет). «Только крайняя нужда» во время зимнего голода изредка толкала людей «... на рискованное предприятие. Проведение аналогии с арктическими китобоями должно быть максимально осторожным, ибо китобои специализированные охотники, а кит для них – основной объект охоты, а не экстремальный ресурс» [Чубур, 1993а: 36]. Один из доводов за то, что кости для постройки жилищ были подобраны, а не взяты от убитых животных, состоит в том, что на них часто встречаются погрызы хищников, которые, очевидно, пировали, не опасаясь людей [там же]. Впрочем, согласно Н.Л.Корниец [устное сообщение], по крайней мере часть бороздок на верхних концах диафизов трубчатых костей, принимавшихся за погрызы, является следами прикрепления отвалившихся эпифизов.

Далее А.А. Чубур подчеркивает, что решиться напасть на мамонта было тем труднее, что он был почитаемым тотемным животным, предком и покровителем позднепалеолитических племен Русской равнины, мистическим супругом Великой Богини, Праматери всего живого, чьи пышнобедрые изображения найдены на некоторых стоянках в Европе и Азии. Такое почтение понятно, учитывая, сколь много выгод давали кости и бивни зверя, а также то, что мясо мертвых и, изредка, живых мамонтов, спасало людей от голодной смерти зимой [Чубур, 1993а; 1993б].

Уничтожение целых мамонтовых стад загонными охотами А. А. Чубур напрочь отвергает по следующим соображениям: 1) нет этнографических аналогий – охотничьи племена современности и исторического периода не нападали на стада слонов и не гоняли их на обрывы; 2) малая численность первобытных охотников не позволяла осуществить загон стада мамонтов; 3) поскольку мамонты и носороги жили в поймах, мыслимо ли, что их гнали вначале из поймы на надпойменную террасу, а потом – по террасе к обрыву?; 4) такая охота – самоубийственна, производись она близ поселения: обезумевшее стадо сокрушит поселок, потопчет детей и женщин; 5) она бессмысленна вдали от стойбища: как тащить к нему туши?

Все это позволило автору считать риторическим само выражение «охотники на мамонтов» [Чубур, 1993а; 1993б].

Тафономическая часть «собирательной версии» (т.е. снос водой мертвых гигантов в естественные ловушки и последующее «собирательство» их костей для хозяйственных нужд) вполне правдоподобна. Убедительны и доводы в пользу того, что жилища построены не из «свежих» костей и бивней, а из прошедших предварительную естественную очистку, требовавшую в холодных климатических условиях нескольких лет [Soffer, 1985; Чубур, 1993а; Surmely – pers. comm.]. Судя по радиоуглеродным датировкам, возраст мамонтовых костей в некоторых жилищах различается на несколько тысячелетий [Klein, 1974; Soffer, 1985]. Если тут нет ошибки (Н.Л. Корниец допускает ее возможность), то это можно объяснить, либо использованием разновозрастных костей, вымытых рекою из первичных захоронений либо повторным использованием костей из старых жилищ, но никак не единовременным избиением животных, кости которых были использованы для постройки.

Не столь безупречны остальные пункты гипотезы.

Какую версию доказывают ископаемые кости?

Противники «охотничьей версии» указывают, что на мамонтовых костях, за редкими исключениями [Праслов, 1991], нет следов убийства [Чубур, 1993а; 1993б]. С другой стороны, кости слонов, погибших от засух в Зимбабве в 80-е годы XX в., растрескивались от перепадов влажности и температуры, топтания по ним живых слонов и разгрызания гиенами так, будто их кололи люди ради мозга или изготовления орудий [Haynes, 1991]. От погрызов копытных и хищных и топтания слонов возникают царапины, имитирующие насечки от скребков из камня [там же]. Имитировать насечки могут и «червороины» – следы корней растений на древних костях. Роющая деятельность животных (слонов, ищущих воду, гиен, роющих норы, кротов, грызунов, насекомых и др.), а также потоки, оползни и другие факторы перемешивают слои, из-за чего орудия человека могут оказываться рядом с костями животных, погибших от сугубо природных причин. Ряд нахождений, еще недавно считавшихся бесспорными свидетельства-

ми древних охот на хоботных (например, Торральба и Амброна в Испании), теперь нередко преподносятся как места их естественной гибели [там же].

В отношении позднепалеолитической охоты на мамонтов сказано, что доказать ее можно лишь, найдя места убоя и разделки гигантов [Soffer, 1985]. Такие места известны (например, Томская и Шикаевская стоянки), но сторонники «падальной версии» считают, что там разделывали мамонтов, умерших естественно [Haynes, 1991]. Действительно, даже если следы разделки зверя людьми несомненны, как доказать, что они же и убили его? [ibid.; Klein, 1974]. Зато доказательства естественного происхождения Берелехского, Севского и Шестаковского мамонтовых «кладбищ» в России и ряда скоплений костей мамонтов на западе США звучат убедительно [там же; Верещагин, 1972; 1977; 1979; и др.; Лавров, Мащенко, 1991; Мащенко, 1995; Haynes, 1991].

Все это не подтверждает охотничьей версии. Но и не опровергает ее. Коль «природные» насечки на костях не всегда отличимы от рукотворных, то всегда ли следует исключать человека? Коль снятие мяса наторелыми съемщиками вообще не оставляет насечек [Haynes, 1991: 185–186], можно ли утверждать, что кость мамонта со стоянки не принадлежит убитому животному? Было бы более чем странно, если бы слоноборцы штрыкали мамонтов в толстые кости, чтобы мы изучали отметины, а не в огромное брюхо, не оставляя следов убийства (распространеннейший прием! – см. ниже). Потери гигантов по вине человека могли быть намного выше, чем позволяют судить даже двусмысленные ископаемые свидетельства, ибо: 1) хоботных тогда, как и теперь, могли чаще убивать вдали от воды, где их кости разрушались, не будучи погребены осадками, как нередко случается с костями слонов, естественно погибающих у воды в понижениях [Haynes, 1991]; 2 крупные туши наверняка разделывались на месте убоя, а на базовую стоянку несли лишь мясо и/или бивни, как поступают и теперь африканцы [Freeman, 1973; Brain, 1981].

Наконец, если столь же строго, как к костям исполинов, подходить к костям меньших животных, то и о них часто нельзя уверенно сказать, были ли они убиты [Haynes, 1991: 260–261]. Насечки? – А если их оставил не человек? Точно человек? – А вдруг он разделывал падаль?! Кости обуглены? – А если пожар был естественным? И падаль – вполне можно жарить! Пробитые копьями лопатки или черепа? – А если штрыкали мертвого зверя? И т. д. Не потому ли в отношении меньших зверей обычно принимают охотничью, а в отношении мамонтов – падальную версию, что копейные охоты на исполинов подсознательно кажутся нам невозможными?

Таким образом, ископаемые свидетельства сами по себе обычно не позволяют сделать обоснованный выбор между «охотничьей» и «падально-собирательной» версиями. Для их интерпретации необходимо шире привлечь экологические и этнографические данные.

Жили ли шерстистые носороги и мамонты только в поймах?

Вряд ли, учитывая, что современные слоны – поразительно многоядные и эвритопные животные. Они населяют (или населяли недавно) самые различные ландшафты и используют любые типы и ярусы растительности [Olivier, 1978; Kingdon, 1979]. И, притом, не обязательно пышной: слоны и теперь существуют в пустыне Намиб [Clements & al., 1984]. Они довольствовались скудной растительностью абиссинских нагорий [Neuville, 1921] до истребления их там людьми. Не менее эврибионтны были и мамонты, если, конечно, принимать во внимание все накопленные сведения, а не игнорировать неугодные факты [Пучков, 1991; Putshkov, 1997]. Можно согласиться лишь с тем, что пойменные луга и древесная поросль были важным, хотя и не единственым типом мамонтовых пастбищ. Более того, мамонты Русской равнины, безусловно, тянулись к ним в вюрмское ледниковье с его сухохолодным климатом, когда на лессовых почвах водоразделов царила скудная разреженная растительность [Sycheva, 1999]. Но и тогда на водоразделах сохранялись по многочисленным понижениям пятна высокотравных лугов на почвах, богатых гумусом, которые не могли не привлекать толстокожих [ibid.].

Не менее странно, почему А.А.Чубур [Чубур, 1993а] отказывает шерстистому носорогу в способности жить на тундростепных плакорах Восточной Европы, пригодных лошадям, северным оленям, бизонам? Ведь даже в сухих степях Монголии и Забайкалья, менее подходящих для этих копытных и мамонтов из-за их пониженной производительности сравни-

тельно с плакорными тундро- и лесостепями мамонтовой зоны, шерстистый носорог процветал [Вангенгейм, 1977].

Наконец, данные самого А.А.Чубура [Чубур, 1993а: 1] не вполне согласуются с его версией. В бассейне Десны им указано следующее соотношение нахождений остатков крупных растительноядных.

1) Пойменный аллювий и овражно-балочные отложения: мамонт – 187, носорог – 21, северный олень – 1, бизон – 7, лошадь – 9 особей. Соответственно в % – 83,1 : 9,3 : 0,5 : 3,1 : 4.
2) Русловый аллювий соответственно 49, 7, 8, 8 и 6 особей и 62,8 : 9 : 10,2 : 10,2 : 7,8 %.
3) Плато (водораздел) соответственно 22, 3, 5, 4 и 3 особи и 59,5 : 8,1 : 13,5 : 10,8 : 8,1 %.

Таким образом, в бассейне Десны остатки мамонтов и носорогов присутствуют и на водоразделах, что не позволяет трактовать этих толстокожих в качестве облигатных обитателей пойм даже для этого региона. Остатков мамонта на водоразделах здесь в 1,8 раза больше, чем таковых лошади, бизона и северного оленя, вместе взятых. Это обусловлено тем, что крупные кости имеют больше шансов сохраниться. Правда, в пойменных и овражно-балочных отложениях остатков мамонта больше, нежели таковых названных копытных в целых 11 раз. Разумеется, тафономические причины действовали и здесь: меньшие кости бизонов, оленей и лошадей чаще утаскивались вешними и дождевыми водами в основное русло, чем костяки исполинов. Едва ли, однако, тафономические обстоятельства сами по себе ответственны за столь значительное уменьшение доли остатков меньших копытных в пойменном аллювии и, особенно, в их малочисленности в мамонтовых «кладбищах» поздневюрмской поры. Эти, почти одновидовые, мамонтовые «кладбища», типа Севского или Берелёхского, считаются нехарактерными для более ранних эпох плейстоцена, от которых остались многовидовые «костища» [Алексеева, 1980]. По-видимому, А.А.Чубур прав, полагая, что именно у реки действовал-таки фактор, более губительный для толстокожих, чем для прочих копытных.

Вот только следует ли усматривать его в половодьях? Естественная гибель современных слонов от наводнений – нечастое явление [Kingdon, 1979; Owen-Smith, 1987, 1988; Haynes, 1991]. Гораздо чаще тонут менее сильные и менее умные копытные. Невозможно поверить, что мамонты не научились уходить от естественных, ежегодно повторявшихся паводков, которые на равнинных реках врядли носили характер внезапных катастроф. Другое дело, если человеческий разум периодически подвергал мертвых или живых гигантов мощи стихии...

Могла ли охота на гигантов быть эпизодической?

А.А.Чубур [Чубур, 1993а; 1993б] и другие сторонники «собирательной» гипотезы полагают, что первобытные люди добывали живых исполинов лишь «эпизодически», «по крайней нужде», только в случае отсутствия менее крупной добычи и/или мороженных туш мертвых мамонтов. Такой взгляд нереалистичен: эпизодическая охота на слона, даже для хорошего охотника на песцов и оленей, равносильна участию в автородео хорошего велосипедиста, незнакомого с вождением автомобиля. Не только современный рядовой горожанин, но и искусный торреро, и таймырский нганасан, наторелый в поколюке (убиении копьями) северных оленей на переправах, имели бы мало шансов в поединке со слоном, попытайся они сразить его копьём какой угодно конструкции. Тем более был бы обречен палеолитический охотник, если бы он и впрямь так благоговел перед «мамонтом-прародителем людей и животных», как представляется иным противникам роли людей в плейстоценовых вымираниях. Бедняга дрожал бы не только от физического страха, неизбежного ввиду отсутствия сноровки, но и от страха мистического. Иначе говоря, сама специфика копейных охот на толстокожих исключает их эпизодичность. Они либо регулярны, либо их нет вообще. Это демонстрируют этнографические данные.

Среди африканских и азиатских аборигенов в XVIII–XX вв. было предостаточно тех, кого страшила сама мысль о подобном подвиге. Это были, главным образом, земледельцы, рыболовы, часть скотоводов, реже – охотники-собиратели [Ливингстон, 1956; Cloudsley-Thompson, 1967; и др.]. Их настроение, созвучное идеям противников версии «мамонтовых побоищ», отражает абиссинская поговорка: «Слон убил больше людей, чем человек –

слонов» [Neuville, 1921]. Но с ними соседствовали охотничье-собирательские и скотоводо-охотничьи племена, в среде которых копейные охоты на слонов и носорогов считались менее трудными, чем охоты на буйволов [Ливингстон, 1956; Cloudsley-Thompson, 1967]. Охотники, регулярно умерщвлявшие копьями (местами они продолжают это делать и теперь!) слонов и/или носорогов в групповых или даже индивидуальных (один охотник против одного толстокожего) охотах, были нередки среди ряда африканских (пигмеи, матабеле, макололо, суданцы Бахр-эль-Гасада, массаи, вамбиша и др.) и азиатских (лаосские кха, пунаны Борнео) племен. Дело не столько в приемах охоты и типах копий – те и другие очень различны [там же; Kingdon, 1979; Родригес-де-ля-Фуэнте, 1972; Вагнер, 1987; Moss, 1989], но, прежде всего, в мастерстве и психологии слоноборца. Не существует иного пути обретения этих качеств, кроме так возмущающего европейцев [Вагнер, 1987] убиения слонят юными охотниками под надзором старших и участия мальчиков на вторых ролях (поднос взрослым дротиков взамен использованых, отвлечение внимания зверя) в охоте на взрослых слонов [Ливингстон, 1956]. Набив руку на недоростках, охотники меньше рискуют, выходя затем на матерого зверя. Обретя же мастерство, охотники не имеют иного способа сохранения квалификации, кроме регулярной практики в слоноборстве. Только в этом случае ни глаз, ни рука их не подведут.

Сказанное полностью приложимо к людям палеолита. С той только разницей, что слоноборцев тогда среди мужского населения в процентном или даже в абсолютном отношении должно было быть больше, чем впоследствии [Пучков, 1989а; 1992а]. Охотник, научившийся умерщвлять исполинов, не был заинтересован терять квалификацию. Он вызывал восхищение и зависть, становясь примером для подражания. Племя, раз освоившее (с неизбежными потерями!) ремесло слоноборцев, не было склонно его терять уже в силу стремления охотников к обретению и сохранению высокого социального статуса, не говоря уж об экономических выгодах охоты на крупную дичь.

Еще одна немаловажная деталь. Современные слоноборцы часто убивали гигантов обычными дротиками, копьями и стрелами, применявшимися и против менее крупной добычи [Ливингстон, 1956; Cloudsley-Thompson, 1967; Wilson & Ayerst, 1976]. Но в ряде других случаев использовались особые крупнолезвийные «слоновые» копья, для меньшей добычи не предназначенные [там же]. Вот почему находки на палеолитических стоянках небольших наконечников копий и дротиков не доказывают отсутствия охоты на толстокожих. То же касается отсутствия находок каменных или костяных наконечников: до их изобретения люди расправлялись с исполинами посредством цельнодеревянных копий, острия которых закаливались на огне. Это доказывает знаменитое тиссовое копье из Леринген (Саксония) рисс-вюрмского возраста, застрявшее в грудной полости лесного слона и сохранившееся вместе со скелетом, благодаря быстрому попаданию животного в бескислородную среду болотного ила [Борисковский, 1979]. Если рисс-вюрмский неандерталец умел убивать огромных лесных слонов, то почему поздневюрмскому неоантропу не уметь убивать куда менее внушительных мамонтов поздней формы?

С другой стороны, в свете сказанного остатки специального «слонового» оружия [там же; Пидопличко, 1969; 1976; Верещагин, 1972; 1977; 1979; Бадер, 1977; и др.] – безусловное доказательство регулярной и высокопрофессиональной охоты на толстокожих. Человек, озабоченный больше культом «батюшки-мамонта», чем его промыслом, не додумался бы до широко известных копейных наконечников, длиной от 35 до 130 см и «ассегаев», целиком выстроганных из невыпрямленных или выпрямленных посредством особой технологии бивней, найденных на позднепалеолитических стоянках Сибири и Европы (Берелех, Сунгирь, Костенки, Межиричи и др.) [там же].

Возможны ли массовые безружейные охоты на исполинов?

А.А.Чубур неточен и утверждая, что для палеолитических загонных охот на гигантов нет этнографических параллелей. Поджоги саванны и буша широко практиковались многими африканскими племенами с целью массового избиения слонов [Cloudsley-Thompson, 1967; Wilson & Ayerst, 1976]. Эти огневые охоты не всегда требовали многочисленных участников. В одних случаях производились сплошные кольцевые поджоги «слоновой травы» вокруг площади до двух миль в диаметре. В других – оставляли неподожженный про-

ход, где обезумевших животных ждали ловчие ямы и/или искусные копьеборцы. В третьих – использовали места, где и некольцевые поджоги гнали животных в нужном направлении. Животные, вырвавшиеся из огня, обезумевшие, ослепленные, полуживые, покрытые волдырями размерами с чайный поднос, опирающиеся на ступни, сожженные до костей, легко умерщвлялись охотниками. Случалось, что их не требовалось и добивать: они гибли от ожогов и дыма (опять-таки подобная смерть не оставит следов на костях!). В одну охоту убивали порой до сотни слонов и более [Cloudsley-Thompson, 1967].

Выручал ли живого мамонта мамонт мистический?

Идея, будто культ мамонта несовместим с регулярными охотами на него, восходит к отжившим представлениям о «благородных дикарях». Ни тотемизм, ни анимизм, ни пресловутое чувство «единства с природой» не могли стать продолжительной защитой гигантам. Достаточно вспомнить лицемерно-жалостливые песни, распеваемые «слитыми с природой» индейцами и аборигенами Сибири над убитым ими медведем или пигмеями – над убитым слоном [Родригес-де-ля-Фуэнте, 1972]. Да и не мог быть мамонт тотемом у всех племен и составлявших их родов на территории всей Северной Евразии и даже бассейна Десны: в том и суть тотемизма, что у каждого рода свой «Великий Предок». Наконец, несколько хвостов мамонта, найденных в жилище на Гагаринской стоянке [Чубур, 1993а] говорят, скорее, о спеси победителя-слоноборца, чем об избытке почтения к тотемному «батюшке». Хвосты убитых слонов – предмет гордости охотников некоторых племен Африки [там же; Вагнер, 1987]. Природоохранное мышление современных охотничьих племен, во-первых, не всегда последовательно, во-вторых – само является следствием печального опыта предшествующих поколений [Пучков, 1992а].

Модифицированная охотничья гипотеза: «собирательство» после «побоищ»?

Итак, охота на исполинов, во-первых, имела место, во-вторых, не могла не быть регулярной, даже если не сулила иных выгод, кроме утверждения социального статуса охотников. Но ведь общепринято и доказано, что выгоды от мяса, сала, костей и бивней мамонтов были огромны! [см. выше]. Именно экономическая ценность мамонтовых костей и бивней, столь настойчиво подчеркиваемая сторонниками «мамонтового собирательства», наводит на мысль, что животных убивали в поймах впрок не столько «на мясо», сколько «на твердые части» для последующего использования. Пусть себе лежат трупы и скелеты до поры до времени, если их все равно не унесет вешними водами дальше контролируемых племенем балок, стариц и «горловин»! Пусть пируют волки, песцы и россомахи – только чище станут полезные кости! Наторелые охотники тогда, как и копейные охотники на слонов в историческую эпоху, разили слонов в важные органы или просто вонзали пику в брюхо не затронув кости. В последнем случае зверь умирал от перитонита, как теперь умирают слоны, пораженные в брюхо копьями лаосских кха [Скворцов, 1982], танзанийских массаев [Moss, 1989] или заирских пигмеев [Патнем, 1961; Родригес-де-ля-Фуэнте, 1972]. Охотник выдирал копье либо оно сгнивало – и нет «доказательства преступления». А если кости перемешивались и растаскивались водой по разделению скелета, то и подавно не понять причины гибели!

К сожалению, невозможно оценить урон, причинявшийся гигантам такой индивидуальной, но, как сказано, неизбежно частой охотой. Те 'kill-sites' – кратковременные охотничьи лагеря на месте убийства и раздела добычи, которые обнаружены археологами – капля в море, сравнительно с исчезнувшими без следа. Убедительные косвенные данные свидетельствуют, что индивидуальная охота на толстокожих появилась раньше загонной [Пучков 1992а]. Но и загонные охоты на мамонтов в позднем палеолите не столь уж невероятны.

«Ледовые побоища» в позднем палеолите?

Разумеется, способы охоты у подеснян позднего вюрма не могли быть точно такими, как у африканцев XVIII–XX вв. Но еще большая ошибка полагать, будто первые уступали в сообразительности вторым и не придумали способов более эффективных, чем справедливо раскритикованный А.А.Чубуром (см. выше) выгон мамонтового стада из поймы на террасу и обратно, да еще и вблизи поселения. Не проще ли было в холодный сезон, учтя направление ветра, свойства реки, ее берегов и при-

брежной растительности, поджечь сухой тростник и/или кустарник и/или заранее запасенную сухую ветошь из того же тростника либо степной травы, чтобы направить животных на неспособный их выдержать речной лед? Желательно туда, где близ берега подходящие глубина, быстрое течение, водовороты. Очень повезет – погибнет значительная часть стада. Меньше повезет – хоть кого-то затопчут, кого-то увлечет течение, ибо он потеряет силы, выбираясь из «водо-ледо-мамонтоверти». Погибшие животные вмерзнут в лед, и их унесет весной в старицу или заводь-кладбище для нужд этого ли, следующих ли людских поколений. Не исключено, что, помимо огня или наряду с ним (чтобы заставить животных прийти туда, где поджог даст наибольший эффект), использовали музыкальные инструменты: по всей вероятности, барабан – давнее изобретение. Известно, что африканцы племени абарамбо в XIX в. гнали слонов барабанным боем в удобное для поджога место [Cloudsley-Thompson, 1967]; азиатские слоны уходили от звуков дудок [Бауэр, 1964]. Наконец, внезапное нападение охотников даже без огня или музыки на одного или нескольких мамонтов или носорогов могло побудить животных броситься на ненадежный лед с риском уже не выбраться. (Учитывая то, что слоны панически боятся регулярно их убивающих кха, пигмеев и массаев [Патнэм, 1961; Скворцов, 1982; Moss, 1989], такое предположение вполне вероятно). Такие нападения могли происходить и зимой, и весной, во время ледохода и паводков.

Предположение о таких «ледовых загонах» не отрицает возможности существования других способов загонных охот [Корнієць, 1962; и устное сообщение].

Вымирание мамонтов: истребление или климатогенный стресс?

Утверждение сторонников «собирательной версии» о том, что мамонты и носороги были не единственным и, зачастую, не главным мясным ресурсом населения перигляциальной зоны [Soffer, 1985; Haynes, 1989; 1991; Чубур, 1993а; 1993б; и др.], не вызывает возражений, кроме того, что лошади, олени и бизоны не давали столь ценного сала, как мамонты [Н.Л. Корниец – устное сообщение]. Но именно это и предопределило гибель малоплодовитых гигантов. Если бы люди, подобно вымершим кошкам-ятаганозубам (Homotherium), жизненно зависели только от толстокожих [Kurten & Anderson, 1980], численность людей никогда бы не достигала значений, достаточных для подрыва поголовья гигантов. Из-за того, что люди, изредив численность исполинов, поддерживали либо даже наращивали свою численность за счет бизонов, лошадей, оленей и остальной плодовитой дичи, популяции толстокожих не могли выйти из длительной депрессии, приведшей со временем к вымиранию [Пучков, 1989а, б; 1992а]. Что касается численности позднепалеолитического населения, то она была низка лишь в сравнении с численностью населения, живущего за счет производящего хозяйства, а отнюдь не с точки зрения влияния охотников на популяции малоплодовитых исполинов [там же].

Согласно Г. Хайнесу [Haynes, 1989, 1991], популяции мамонтов в конце вюрма (с 16 до 10 тыс. д. н.) были угнетены частыми сменами потеплений и похолоданий и климатически обусловленными минеральным голодом, нехваткой воды и качественной пищи. В одних районах Евразии и Америки малоснежные или бесснежные, но суровые зимы вызывали жажду, вынуждая животных ломать толстый лед на реках. Нехватка деревьев не позволяла ослабевшим животным восполнять энергозатраты. Местами же, как на западе США, засуха резко сократила даже летние запасы воды и пищи. Мамонты скапливались возле немногих сохранившихся водоемов и вырытых ими «колодцев», где и погибали, съев растительность, как теперь гибнут в засуху слоны парка Хванге (Замбия). Стрессовое состояние мамонтов стимулировало их усиленное использование людьми позднего палеолита. Вот почему в Восточной Европе получили широкое распространение жилища из мамонтовых костей. По мере отмирания исполинов люди продвинулись на север Сибири и в Америку, где и возникла культура Кловис, основанная, де, на эксплуатации мамонтов, умиравших у водоемов и на солонцах, пока было кому умирать [там же].

Автор прав, настаивая, что люди не могли не использовать трудности исполинов. Но повсеместная гибель последних от «природного стресса» невозможна по следующим причинам.

1) Современные слоны легко восполняют урон от засух и других природных потерь [Owen-Smith, 1988; Haynes, 1991].

2) Мамонты, подобно нынешним слонам, были чрезвычайно эврибионтны, а условия среды не менялись однонаправленно по всему их огромному ареалу. Они не могли быть уничтожены изменениями, не погубившими менее пластичных выживших копытных [Пучков, 1989а, б; 1991; 1992а; 1997]. О какой засухе и о каком недостатке веточного зимнего корма могла идти речь в лесной и лесостепной зонах Евразии и Северной Америки, где постоянно имелись большие и малые реки? А выпас исполинов поддерживал в лесной зоне луговые пространства и участки «вечного подроста», кормившие и самих гигантов, и других растительноядных. Потепление, сокращавшее зону вечномерзлых почв, облегчало литофагию, т.е. поедание почв и пород для выравнивания минерального дисбаланса [там же; Martin & Steadman, 1999].

3) Частые и сильные глобальные колебания климата – особенность не только последних тысячелетий вюрма, но всей этой эпохи [Alley & Bender, 1998; Martin & Steadman, 1999]. Невероятно, чтобы мамонты не были способны выдержать то, с чем не раз сталкивались раньше. Мамонты выдержали и потепление начала рисс-вюрма, нисколько не менее быстрое и значительное, чем таковое начало голоцена и само рисс-вюрмское межледниковье, сходное с голоценом по общему типу глобального климата [Adkins & al., 1997; Пучков, 1989; 1997; Martin & Steadman, 1999].

4) Пусть хоботные Европы и севера Азии гибли от климатогенного стресса, вызванного переменой глобального климата и затронувшего вначале западные и южные популяции [Soffer, 1985; Haynes, 1991]. Но тогда почему в Америке нет ничего подобного? Почему тут до самого прихода людей процветают мамонты и мастодонты теплоумеренной зоны (*Mammuthus columbi, Mastodon americanum*), если в населенном людьми Старом Свете их экологические аналоги (*Mammuthus trogonterii, Palaeoloxodon antiquus*) исчезли задолго до конца вюрма?

5) Нормальный характер годичных колец прироста бивней мастодонтов и мамонтов в Северной Америке непосредственно перед их вымиранием доказывает, что животные не испытывали никакого пищевого стресса [Fisher, 1996; and pers. comm. in 1999]. Этого следовало ожидать, ибо засуха здесь достигла наибольшего развития (хотя и высушила далеко не весь континент!) лишь в оптимум голоцена, когда уже не было хоботных [McDonald, 1984].

Другие климатические версии вымирания мамонтов (и прочей плейстоценовой мегафауны) сталкиваются со столь же непреодолимыми затруднениями [Пучков, 1989а, б, 1997; Martin & Steadman 1999].

Выводы

Модифицированная охотничья версия не отрицает ни природных факторов образования мамонтовых «кладбищ», ни собирательства мамонтовых костей. Она предполагает лишь то, что люди, и в палеолите «не ждавшие милостей от природы», использовали свойства льда и реки, перекладывая на них часть работы по умерщвлению толстокожих и почти всю работу по транспортировке их трупов и костяков. «Мамонтовое собирательство» оказывается по этой версии не антитезой, а следствием предшествовавших ему индивидуальных и групповых «мамонтовых побоищ». И, также, побудительной причиной к новым «побоищам». Нашу гипотезу прийдется, однако, оставить или модифицировать, если окажется, что аналогичные приречные (не иных типов!) «кладбища» мамонтов с малой примесью (или вовсе без нее) остатков других зверей накапливались там, где людей заведомо не было (довюрмские отложения Северной Америки). Точка зрения, по которой люди палеолита не охотились на мамонтов, но лишь использовали трупы либо умирающих особей несостоятельна с палеоэкологической и этнографической точек зрения.

Благодарности

Автор глубоко признателен Д.В.Иванову (Палеонтологический музей, Киев), Н.Л.Корниец (Ин-т геологии, Киев), А.Г.Котенко (Ин-т зоологии, Киев), Н.Д.Праслову (Ин-т археологии, С.-Петербург) и В.Н.Степанчуку (Ин-т археологии, Киев) за чтение ранних вариантов данной статьи и высказанные замечания, а Г.Хайнесу (G.Haynes, Univ. of Nevada, USA), П.А.Косинцеву (Ин-т экологии растений и животных, Екатеринбург), Ф.Сюрмели (Surmely, Clermont-Ferrand, France) и А.А.Чубуру (Археологическая служба Курчатовского центра детско-юношеского туризма) за обсуждение некоторых аспектов проблемы. Необходимо особо отметить, что без присылки

А.А.Чубуром [Чубур, 1993а], Ф.Сюрмели [Surmely, 1993] и Г.Хайнесом (ряд статей) своих превосходных работ о роли мамонтов в жизни позднепалеолитических племен, где суммированы данные в пользу «собирательно-падальной версии», данная статья едва ли была бы написана. Огромную помощь оказали также работы, присланные П. Мартином (P. Martin, Univ. Arizona, USA) и В. Шюле (W. Schule, Freiburg, Germany).

Литература

Алексеева Э.В. Млекопитающие плейстоцена юго-востока Сибири. – М.: Наука, 1980.

Аникович М., Анисюткин Н. Человек и мамонт в палеолите Восточной Европы // Цитология 37. – 1995. – № 7. – С. 597.

Бадер О.Н. Палеоэкология и люди стоянки Сунгирь // Палеоэкология древнего человека. – М.: Наука, 1977. – С. 31–40.

Бауэр Г. Книга о слонах. – М.: Мысль, 1964.

Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – Л.: Наука, 1979.

Вагнер Й. Африка: рай и ад для животных. – М.: Мысль, 1987.

Вангенгейм Э.А. Палеонтологическое обоснование стратиграфии антропогена Северной Азии. – М.: Наука, 1977.

Верещагин Н.К. О происхождении мамонтовых кладбищ // Природная обстановка и фауны прошлого. – Вып. 6. – К., 1972.

Верещагин Н.К. Берелехское «кладбище» мамонтов // Труды Зоологического Института. – 1977. – Вып. 72. – С. 5–50.

Верещагин Н.К. Почему вымерли мамонты? – Л.: Наука, 1979.

Корнієць Н.Л. Про причини вимирання мамонтів на території України // Викопні фауни України і сусідніх територій. – Вип. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 91–120.

Лавров А.В., Мащенко Е.Н. Крупнейшее захоронение мамонтов в Европейской России // Природа. – 1991. – № 1.

Ливингстон Д. Путешествия и исследования в Южной Африке. – М.: Географгиз, 1956.

Мащенко Е. Мамонты из позднеплейстоценового местонахождения Севск (Брянская область, Россия) // Цитография 37. – 1995. – № 7. – С. 629.

Патнем Э. Восемь лет среди пигмеев. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961.

Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К.: Наук. думка, 1969.

Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наук. думка, 1976.

Праслов Н.Д. 1991. Орудия охоты в палеолите Костенок: Шестое координационное совещание по изучению мамонтов и мамонтовой фауны: Тезисы докладов. – Л., 1991. – С. 43.

Пучков П.В. Некомпенсированные вымирания в плейстоцене: предполагаемый механизм кризиса. – К.: Ин-т зоологии АН СССР, 1989а.

Пучков П.В. Некомпенсированные вымирания в плейстоцене: региональные аспекты. – К.: Ин-т зоологии АН СССР, 1989б.

Пучков П.В. Некомпенсированные вюрмские вымирания: Сообщение 1: Крупнейшие растительноядные: эври- или стенобионты // Вестник зоологии. 1991. – № 1. – С. 45–53.

Пучков П.В. Некомпенсированные вюрмские вымирания: Сообщение 2: Преобразование среды гигантскими фитофагами // Вестник зоологии. – 1992а. – № 1. – С. 58–66.

Пучков П.В. Некомпенсированные вюрмские вымирания: Сообщение 3: Перепромысел, недопромысел и другие факторы // Вестник зоологии. – 1992б. – № 4. – С. 73–81.

Пучков П.В. Некомпенсированные вюрмские вымирания: Сообщение 4: Старый Свет: мягкий вариант кризиса // Весник зоологии. – 1993а. – № 1. – С. 63–71.

Родригес-де-ла-Фуэнте Ф. Африканский рай. – М.: Наука, 1972.

Скворцов В. Белые слоны кха // Вокруг света. – 1982. – № 7. – С. 24–27.

Чубур А.А. Система человек-мамонт в бассейне Десны. – Курск, 1993а.

Чубур А.А. «Мамонтовое собирательство» в бассейне Десны // Природа. – 1993б. – № 7. – С. 54–57.

Яковлева Л.А. Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 72–83.

Adkins J.F. Boyle E.A., Keigwin L. & Cortijo E. Variability of the North Atlantic thermohaline circulation during the last interglacial period // Nature 390. – 1997. – P. 154–156.

Alley R.B. & Bender M.L. Greenland Ice-Cores: Frozen in Time // Scientific American. – 1998. – N 2. – P. 66–71.

Brain C.K. The hunters or hunted? An introduction to african cave taphonomy. – Chicago; London, 1981.

Clements B., Loulit B., Owen-Smith G., Viljoen P. A trust to fight for desert wildlife in Namibia. – Oryx 18. – N 4. – 1984. – P. 215–217.

Cloudsley-Thompson J.L. Animal twilight. – London, 1967.

Fisher D.C. Extinction of proboscideans in North America. The Proboscoidea: Evolution and Palaoecology of elephants and their relatives. – London, Oxford Univ. Press, 1996. – P. 296–315.

Freeman L.G. The significance of mammalian faunas from palaeolithic occupations in Cantabrian Spain // Am. Antiquity 38. - N 1. - 1973. - P. 3-44.

Haynes G. Late Pleistocene mammoth utilization in northern Eurasia and North America // Achaeozoologia 3. - N 1/2. - 1989. - P. 81-108.

Haynes G. Mammoths, mastodonts and elephants. - Cambridge & etc.: Cambridge Univ. Press, 1991.

Kingdon J. East African Mammals. An atlas of evolution in Africa. - Vol. III, part B (Large mammals). - London, etc., Acad. Press, 1979.

Klein R. G. Ice age hunters of the Ukraine // Scientific American 230. - N 6. - 1974. - P. 96-105.

Kurten B. & E. Anderson. Pleistocene mammals of North America. - New York: Columbia Univ. Press, 1980.

Martin P.S. & D.W. Steadman. Prehistoric extinctions on islands and continents. Extinctions in near time. Causes, contexts and consequences (R.D.E. MacPhee ed.). - New York, etc., Plenum Publ., 1999. - P. 17-55.

McDonald J.N. The reordered North American selection regime and late quartenary megafaunal extinctions. Quarternary extinctions. A prehistoric revolution. - Tucson (Arizona), Univ. Arizona Press, 1984. - P. 404-439.

Moss C. La longue marche des elephants. - Paris, Laffont, 1989.

Neuville H. On the extinction of the mammoths // Smithonian Reports N 2602. - 1921 (for 1919). - P. 327-338.

Olivier R. Distribution and status of the Asian Elephant. - Oryx 14. - N 4. - 1978. - P. 379-424.

Owen-Smith N. Pleistocene extinctions: the pivotal role of Megaherbivores // Paleobiology 13. - N 3. - 1987. - P. 351-352.

Owen-Smith N.R. Megaherbivores. The influence of very large body size on ecology. - Cambridge; etc.: Cambridge Univ. Press, 1988.

Putshkov P.V. Were the mammoths killed by the warming ? (Testing of the climatic versions of Wurm extinctions). - Kyiv, Schmalhausen Institute of Zoology, 1997. (Supplement N 4 to Vestnik zoologii).

Quarternary extinctions. A prehistoric revolution (P.S. Martin & R.G. Klein eds). - Tucson (Arizona), Univ. Arizona Press, 1984.

Schule W. Landscapes and climate in Prehistory: interractions of Wildlife, Man and Fire. Fire in the tropical biota (J.G. Goldammer ed.). - Berlin & al.,: Springer, 1990. - P. 273-318.

Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. - Orlando etc., Acad. Press, 1985.

Stuart A.J. Mammalian extinctions in the Late Pleistocene of Northern Eurasia and North America // Biological Review. - 66. - 1991. - P. 453-562.

Surmely F. Le mammouth. Geant de la prehistoire. - Edition Solar, 1993.

Sycheva S.A. The role of local landscapes of the periglacial forest-steppe on the Russian Plain in the formation of food resources for mammoth herds in Valdai time (P). Second International Mammoth Conference. Abstracts (Reumer W.F. & J. De Vos eds). - Rotterdam, 1999. - P. 62.

Wilson D. & P. Ayerst. White gold. The story of African ivory. - London, Heinemann, 1976.

М.П.Оленковський

ЕПІГРАВЕТСЬКІ ТА СХІДНО-ЕПІГРАВЕТСЬКІ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Abstract

Epigravettian age of Ukraine is subdivided into the Epigravettian culture of Central-European origin and East-Epigravettian cultures of Eastern-European and Caucasian origin.

Epigravettian cultures of Central-European origin contain within the limits of the Right-bank Ukraine with the exception of Nizhnedniprovska (Lower-Dnieperian) Epigravettian culture. A few Epigravettian cultures were discowered in the East of the Ukrainian Carpathians. Anetivska, Akarzhanska, Pruto-Nizhnjodnistrovska, Nizhnjodniprovska cultures are attributed to Epigravettian in the Southern Ukraine.

Desnjanska culture refers to «East-Epigravettian» of Eastern-European origin. It was developed on the territory of the Northern-Eastern Ukraine and Russia.

Pivnichno-priazovska and Piznjosyurenska cultures, also group sites near the village of Rogalik on the Siverskiy Donets River, is attributed to East-Epigravettian of Caucasian origin.

Mezhiritska culture in the Middle Dnieperian area has more composite origin. It is attributed to East-Epigravettian. There are analogies in both Pivnichno-Priazovska and Desnjanska cultures.

All Epigravettian and East-Epigravettian cultures of Ukraine are aged within the limits of 19000–13000 years BC.

Епігравет центральноєвропейського походження представлений в Україні досить широко. Виділяється кілька виразних епігравецьких культур. Важливо відзначити, що усі вони, за винятком нижньодніпровської епігравецької (пізньограветської) культури, містяться в межах Правобережної України, переважно її західної та південної частини.

Без сумніву, багато більш складним в культурному плані, ніж це здавалось О.П.Чернишу, є пізній палеоліт середньої та заключної пори пізнього палеоліту Середнього Придністров'я. На базі східноградветської культури, яка представлена стоянкою сьомого шару Молодове V, в Подністров'ї поступово утворилося кілька ранньоепігравецьких культур. Без ретельного опрацювання колекцій численних пам'яток цього регіону віднесення до окремої культури конкретних стоянок практично неможливе. Ця робота ще попереду. Ускладнює ситуацію з культурним розчленуванням масиву пам'яток Середнього Подністров'я, відрізку часу 20–16000 років тому, ще й те, що в цьому регіоні для того часу виявлено залишки мешкання населення, вірогідно, різного походження – центральноєвропейського (епігравет) та волино-придністровського (специфічна культура граветійського шляху розвитку без виразних епігравецьких рис). У автора не викликає сумніву щодо віднесення шарів 4 та 3 стоянки Володимирівка також до однієї з ранньоепігравецьких культур Придністров'я.

Виразною епігравецькою пам'яткою на території Західної України є стоянка Біла на Пруті. У культурному відношенні вона дещо контрастує з епігравецькими пам'ятками Середнього Подністров'я. Для колекції знарядь стоянки Біла властива типологічна спрощеність [Петриченко, 1963]. Основною категорією знарядь є скребки. Різців у 12 разів менше, ніж скребків. Знаряддя з притупленим краєм складають понад 20%. Інші категорії знарядь відсутні або представлені поодинокими виробами. Серед скребків біля 6% складають подвійні. Різці представлені усіма трьома основними типами – бічними, серединними, кутовими. Серед виробів з притупленим краєм переважають вістря – мікрогравет та гравет. Пластинок та мікропластинок з притупленим краєм у 1,5 раза менше ніж вістер. Серед них начебто відсутні знаряддя з ретушованими кінцями.

Оленковський М.П. – кандидат історичних наук, Херсонське обласне управління культури.

Стоянка Біла – це виразна пам'ятка пізньобистрицької культури території Східної Румунії. Хронологічно вона повинна відноситись до епізоду Дріас I й датуватись у межах 15–13000 років ВР. Найближчими аналогіями стоянці Біла є пам'ятки румунського Східного Прикарпаття: Чахлеу-Бофу Мік (шар 2), Чахлеу-Дірцу (шари 4 та 5), Чахлеу-Подіш (шар 5), Малуштені III, Малуштені IV, Берешті-Деалул Таберей I [Chirica, 1989].

До епігравету в Середньому Подністров'ї, вірогідно, можна віднести й таке специфічне культурне явище, яке отримало назву «пізньомолодівська культура». За радіовуглецевими визначеннями та геологічними даними ця культура є пізньоепіграветською. До неї впевнено можна віднести тільки стоянки культурних шарів 2, 1, 1«а» Молодової V. Віднесення до цієї культури інших пам'яток потребує досконалого вивчення проблематики й зараз передчасне. Не вважаю я за можливе відносити до цієї культури шари 5–3, а тим паче 6, Молодового V, як це роблять деякі дослідники.

Згідно з типологічним аналізом пізньомолодівська культура характеризується наступними рисами. Більше половини усіх знарядь складають різці. Майже у 4 рази кількісно поступаються їм скребки. Вироби з притупленим краєм не перевищують 10%. Виразними серіями представлено вироби з виїмками та пластинки зі скошеними кінцями. Дуже слабо представлені комбіновані знаряддя. Інші категорії знарядь представлені поодиноко або не представлені взагалі. Серед різців найбільшою кількістю представлений тип кутових. Дещо їм поступаються, але представлені майже однаковою між собою кількістю серединні й бічні різці. Багато (біля 20%) подвійних різців. Серед скребків абсолютно переважають кінцеві. Подвійні та округлі скребки практично відсутні, поодинокі й скребки інших типів. Серед знарядь з притупленим краєм, вістря та мікровістря поодинокі й завжди не перевищують 10%. Пластинки з притупленим краєм переважають над мікропластинками, у частини з них кінці прямозрізані ретушшю.

На півдні України до епігравецьких можна віднести кілька культур – анетівську, акаржанську, пруто-нижньодністровську, нижньодніпровську.

Під анетівською культурою я розумію зовсім не ту культуру, яку було виділено В.Н. Станко [Станко, 1982] і виділення якої підтримували Г.В. Григор'єва та С.П. Смольянінова [Григорьева,1990; Смольянінова, 1990]. Для мене анетівська культура – це культура стоянки Анетівка II. За своїми показниками вона є початковоепігравецькою. Центральноєвропейське її походження у мене не викликає сумніву. Величезна колекція крем'яних виробів надала можливість типологічно об'єктивного аналізу. Різці, кількісно, вп'ятеро перевищують скребки, але складають тільки біля чверті знарядь. Понад третини усіх знарядь – вироби з притупленим краєм. Є мікропластинки з дрібною ретушшю. Біля 4% складають пластинки зі скошеним кінцем та прямоусічені. Пластинки та відщепи з виїмками, характерні для епігравецьких культур, досягають 1,1%. Такий самий відсоток складають комбіновані знаряддя, що є низьким показником. Досить високим відсотком (2,8%) представлені різні вістря (не з притупленим краєм). Є скребла та скребловидні – 0,6%. Колекція, у цілому, різноманітна, але знаряддя інших категорій представлені у пропорції піввідсотка й менше. Серед різців переважають бічні (43,7%), менше кутових (21,4%) та серединних (17,4%). Виразною серією представлені подвійні різці (15,7%), у той час як багатолезові (1,1%) та поперечні (0,7%) – нечисленні. Кінцеві скребки на відщепах (48,5%) переважають кінцеві на пластинках (27,4%). Є подвійні (3,2%) та підокруглі (0,5%) скребки. Досить багато нуклевидних скребків (8,4%), але це властиве для кількох епігравецьких культур центральноєвропейського походження. Вироби з притупленим краєм підрозділяються на вістря (21,7%) та пластинки й мікропластинки (78,3%). Вістря та мікровістря з притупленим краєм досить різноманітні – граветоїдні, з випуклою спинкою, голкоподібні та навскісні. Серед пластинок та мікропластинок з притупленим краєм переважають прості вироби з одним зрізаним краєм, але є й різноманітні пластинки з ретушованими кінцями (8%). Такі знаряддя, як дрібноретушовані мікропластинки, скребловидні, зубчасті, вістря, нуклевидні скребки, є для цього комплексу, а також для епігравету взагалі, рисами, успадкованими від «східного гравету».

Специфічною ранньоепігравецькою культурою можна вважати акаржанську культуру, що мала місце в Південно-Західній Україні. Вона характеризується, перш за все, стоянкою Велика Акаржа. Однокультурними Великій

Акаржі, можливо, є також ще кілька пам'яток Північно-Західного Причорномор'я. Але це потребує ще ретельного аналізу наявних матеріалів. Виходячи з комплексу даних, ця культура датується в межах 18–16000 років ВР.

Для акаржанської культури властивий дуже спрощений типологічно набір знарядь. Різці (16,1%) та скребки (9,2%) не є переважаючими категоріями. Дуже великою часткою представлені вироби з притупленим краєм (44,7%). Виразно представлені пластинки зі скошеним кінцем. Невеликою кількістю представлені проколки та скребловидні, поодинокі комбіновані знаряддя. Різці представлені і бічним, і серединним, і кутовим типами, причому бічні переважають на лічені відсотки. Майже усі скребки звичайні кінцеві, переважно з відщепів. Є поодинокі округлі скребки. Вістря та мікровістря з притупленим краєм переважно навскісні, дуже мало вістер граветоїдних та голковидних. Мікропластинки з притупленим краєм майже усі прості, часто масивні й вигнуті у профіль, з ретушованими кінцями – поодинокі. Невелику серію утворюють проколки, з жалом, виділеним протилежною ретушшю.

Специфічність акаржанській культурі, серед інших епіграветських культур, надає слабкий розвиток мікровістер з притупленим краєм.

Пруто-нижньодністровська епіграветська культура виділена мною наприкінці 1980-х років [Оленковский, 1989]. До неї було включено пам'ятки Північно-Західного Причорномор'я та Молдови [Оленковский, 1994]. Наприкінці 1990-х років моє розуміння епіграветту цього регіону значно змінилось. Зараз я відношу до пруто-нижньодністровської культури, перш за все, стоянку Кам'янка. До цієї культури найвірогідніше відносяться й такі пам'ятки, як Усатове, Велика Акаржа II, Кам'янка II. З великою долею вірогідності сюди можна долучити Чобручи.

Для пруто-нижньодністровської культури властиве деяке кількісне переважання скребків над різцями. Тільки для Кам'янки ця пропорція досить значна (42% до 12%). Вироби з притупленим краєм складають близько 10% виробів, але в Чобручах їх до 24%. В деяких комплексах є поодинокі проколки, долотовидні та комбіновані знаряддя. Досить численними серіями представлені пластинки і відщепи з виїмками та пластинки зі скошеним кінцем. Є скребловидні знаряддя. Серед різців переважають бічні, менше кутових. Серединні різці не властиві цій культурі. Серед скребків є поодинокі подвійні та округлі. В колекції знарядь з притупленим краєм пластинки й мікропластинки кількісно значно переважають вістря й мікровістря. Ретушування кінців пластинок та мікропластинок з притупленим краєм здійснювалось рідко.

На півдні України виділено нижньодніпровську епіграветську (пізньограветську) культуру. Займає вона південно-західну частину українського лівобережжя. Ця культура виділена в другій половині 1980-х років, аргументація опублікована [Оленковский, 1989, 1991]. До неї віднесено такі пам'ятки як Дмитровка, Любимівка III, Солоне озеро VI, Підпоріжний II, Осокорівка I (шар V«а»), Ворона III (верхній шар), Шевченківське.

Нижньодніпровська пізньограветська культура – це типова ранньоепіграветська культура центральноєвропейського походження. Датується вона першою половиною заключної пори пізнього палеоліту, в рамках 17–15000 років тому. Нещодавно отримана дата для Дмитрівки, яка є однією з найдавніших пам'яток цієї культури, – 16520±95 (Кі-5826), підтвердила її хронологію.

Для нижньодніпровської епіграветської культури характерні такі усереднені кількісні показники знарядь. Скребки складають біля 16% й кількісно дещо поступаються різцям (22%). Вироби з притупленим краєм відносно нечисленні – біля 11%. Дуже мало мікропластинок з дрібною ретушшю (біля 0,5%). Долотовидні знаряддя навпаки численні (до 9%). Стамески відсутні абсолютно. Виразними серіями представлені проколки (до 3,4%), переважно на кутах пластинок. Показовими категоріями знарядь в цій культурі є вироби з виїмками (до 6,2%) та пластинки із скошеним кінцем або поперечною ретушшю (до 3,6%). При повній відсутності скребловидних є окремі лимасовидні знаряддя. Дуже не численні комбіновані знаряддя (1,2%). Властиві для цієї культури досить численні пластинки (до 18%) та відщепи (до 20%) з ретушшю, середньою та дрібною, переважно частковою. Серед скребків переважають кінцеві знаряддя на пластинах (біля 37%), не набагато поступаються їм кінцеві на відщепах (біля 31%). До-

сить багато безформених скребків на відщепах (до 16%). Підокруглі та округлі скребки досягають 7,5%. Поступаються їм подвійні скребки (біля 4%). Абсолютно відсутні скребки «з носиком» та стрілчасті, але є скребки-нуклеуси (біля 4%). Серед різців переважають бічні (до 39%). Поступаються їм дещо кутові (біля 29%). Серединних різців менше (біля 15%), ще менше поперечних (1,3%). Досить численні подвійні (15,5%) та потрійні (4,9%) різці. Серед виробів з притупленим краєм абсолютно переважають вістря та мікровістря (до 75%). Вони представлені знаряддями типу гравет та мікрогравет (біля 70%), з випуклою спинкою (біля 12%), навскісними (11,4%) та специфічними для Дмитрівки підромбовидними вістрями. Голковидні вістря абсолютно відсутні. Пластинки з притупленим краєм нечисленні (7,7%) й складаються з виробів з одним (біля 72%) або двома (біля 5,6%) крутозрізаними краями та виробів з крутозрізаним краєм та ретушованим одним чи обома кінцями (біля 22%). Мікропластинки з притупленим краєм більш численні (18,2%). Вони переважно прості, з одним зрізаним краєм (біля 93%) та з одним крутозрізаним краєм та ретушованими кінцями (біля 7%).

Нижньодніпровська епіграветська культура найбільш східна з-поміж відомих зараз епіграветських культур центральноєвропейського походження.

До «східного епігравету» східноєвропейського походження відносяться деснянська та пізньодеснянська культури. Походження деснянської культури від граветійських культур, що розвивалися в деснянсько-донському регіоні, не викликає великих сумнівів. У той же час, пізньодеснянська культура є розвитком деснянської, можливо з мінімальним зовнішнім впливом. Не заперечую я й того, що ці дві культури можуть складати одну археологічну культуру, розшаровану на два хронологічні етапи розвитку.

Більшість пам'яток цих культур знаходиться за межами України – в межиріччі Десни та Дону, з поширенням на північ Східноєвропейської рівнини. На території України, в її лівобережній половині, до деснянської культури можна віднести стоянки Минівський Яр та, можливо, Антонівку III. До пізньодеснянської культури відносяться Чулатове I, Чулатове II, Бугорок, Ведмежий Яр та, можливо, Бужанка. Не виключено, що у подальшому до цієї культури буде віднесено стоянку Журавка, адже її специфічність носить скоріше не культурний, а палеоекономічний характер.

Деснянську та пізньодеснянську культури в цілому характеризує дуже спрощений набір знарядь. Не менше половини (а іноді до 80%) усіх виробів з вторинною обробкою складають різці. Скребків завжди у кілька разів менше ніж різців. Вироби з притупленим краєм складають, в більшості випадків, 1–5%. Мікропластинки з дрібною підретушовкою відсутні. Долотовидні знаряддя та стамески відсутні або поодинокі. Практично відсутні й проколки. В більшості пам'яток наявні вироби з виїмками, але і вони не складають значної пропорції. Тільки в окремих пам'ятках незначним відсотком представлені пластинки з прямо зрізаними або виїмчастими кінцями. В той же час, гостроскошені вістря та пластинки зі скошеними кінцями є своєрідною «візиткою» деснянської культури – вони є в усіх комплексах і представлені найчастіше 3–6 відсотками. Майже відсутні скребла та зубчасті вироби. Малохарактерні для цієї культури й комбіновані знаряддя. Серед різців завжди абсолютно переважають бічні. Показовою рисою є невеликий відсоток подвійних та потрійних різців. Скребки представлені, в більшості, кінцевими на пластинах. Є кінцеві на відщепах. Інші типи поодинокі або відсутні. Серед виробів з притупленим краєм абсолютно переважають пластинки та мікропластинки з одним крутозрізаним краєм, вироби з ретушованими кінцями поодинокі. Вістря гравет та мікрогравет також поодинокі або відсутні. Стабільно, практично в усіх комплексах, наявні вістря типу шательперрон (у тому числі й дрібні).

Пізньодеснянська культура (або другий етап цілісної деснянської культури?), залишаючи в цілому близький до деснянської набір знарядь, відрізняється розвитком деяких категорій. Зменшується диспропорція між кількістю різців та скребків. Серед скребків з'являються (й іноді досягають понад 10%) подвійні кінцеві скребки (найчастіше короткі) та у меншій кількості – підокруглі.

І деснянська, і пізньодеснянська культури – виразні культури граветійського шляху розвитку. Епіграветські елементи представлені в них обмежено. За попередніми даними деснянська культура датується в межах 20–16 тисяч років тому, а пізньодеснянська – в межах 16–14/13 тисяч років тому.

До східного епігравету кавказького походження можна віднести на території України три культурних явища: північно-приазовську культуру, пізньосюренську культуру та рогалицько-передільську групу пам'яток.

Північно-приазовська культура розвивалася в Приазов'ї та в нижньодніпровсько-присиваському регіоні на середньому етапі заключної пори пізнього палеоліту [Оленковський,1995; 1996; 1997]. Аналіз археологічних колекцій дозволив віднести до цієї культури значну кількість пам'яток: Федорівку (обидва шари), Каштаєву балку, Кайстрову балку VI, Капустяну балку, Сомову балку, Солоне озеро IX (нижній шар), Солоне озеро IX«а» (нижній шар), Солоне озеро I«а» (нижній шар), Лису гору та, з великою долею вірогідності, Канцерку й Веливальську балку.

Культура характеризується двома хронологічними етапами. До першого можуть бути віднесені пам'ятки Федорівка (нижній шар), Каштаєва балка, Кайстрова балка VI, Капустяна балка, Лиса гора, а також, вірогідно, Солоне озеро IX«а» (нижній шар). До другого етапу відносяться: Федорівка (верхній шар), Солоне озеро IX (нижній шар) та Солоне озеро I«а» (нижній шар). Сомова балка виглядає проміжною між пам'ятками обох етапів.

Для комплексів пам'яток північно-приазовської культури властиві: рівна кількісна пропорція між скребками та різцями (іноді переважання різців) в ранніх пам'ятках та переважання скребків у пізніх; наявність серед різців виразних серій і бічних, і серединних, і кутових; високий відсоток подвійних різців; значна частина серед скребків подвійних знарядь; наявність вістер з випуклою спинкою та типу федермессер; значна кількість (до 50% і більше) серед пластинок та мікропластинок з притупленим краєм виробів із ретушованими кінцями (у тому числі гостроскошеними); наявність долотовидних знарядь та стамесок. Мікрокомплекс складає в середньому біля 25% від усіх знарядь.

Північно-приазовська культура є, безумовно, продовженням розвитку кам'янобалківської культури. Хронологія цієї культури може бути визначена на підставі геологічних досліджень та радіовуглецевих дат, рамками датування кам'янобалківської культури, з одного боку, та датування пам'яток пізнього етапу північно-приазовської культури, з іншого. В цілому, існування й розвиток культури відбувались на відрізку 15–13 тисяч років до наших днів. Це підтверджується датами, що нещодавно отримані для кількох пам'яток: Солоне озеро IX«а» (нижній шар) – 14800±80 (Кі-6360), Солоне озеро IX (нижній шар) – 13460±80 (Кі-5825), Солоне озеро I«а» (нижній шар) – 12700±60 (Кі-6357). Причому, остання пам'ятка вже має розвинутий комплекс з рисами фінального палеоліту й пережитковими елементами північно-приазовської культури.

Пізньосюренська культура відноситься до середнього етапу заключної пори пізнього палеоліту. Охоплює регіон передгірського Криму. До цієї культури впевнено відносяться стоянки верхнього шару Сюрені I (без шанкобинської домішки) та пізньопалеолітичного шару Аджі-Коби I. Не виключено, що до цієї культури можна буде віднести нижні шари гроту Скалистий та Вишенне II. В принципі, немає великих сумнівів щодо її кавказького походження. Але шляхи проникнення цієї культури в Крим – безпосередньо з Кавказу, чи через Приазов'я – ще належить з'ясувати.

Групу пам'яток типу Рогалик VII можна попередньо виділити в рогалицько-передільську культуру. Походження цього культурного явища на базі кавказько-закавказького пізнього палеоліту майже безсумнівне. Скоріш за все, формування її йшло через кам'янобалківську культуру на Нижньому Дону. Віднесення до рогалицько-передільської культури конкретних пам'яток, що досліджені в районі сіл Рогалик та Передільське, є важкою задачею. Пов'язане це з практичною неопублікованістю більшості стоянок, відвертим небажанням авторів досліджень публікувати статистичні дані комплексів та ілюстрації колекцій. Виходячи з висновків одного з дослідників цих пам'яток О.Ф. Гореліка про близькість до Рогалика VII стоянок Рогалик V, Рогалик IX (розкоп 1) і, можливо, Рогалик VI [Горелик, 1996: 216], до цієї культури можна віднести й їх.

Хронологічні рамки рогалицько-передільської культури попередньо можуть бути визначені у 15–12,5 тисяч років тому (скоріш за все, у 14–13 тисяч). Культурно-історичний зв'язок її з північно-приазовською культурою можна буде визначити тільки після публікації усіх пам'яток рогалицько-передільської групи, до того ж з повними типолого-статистичними викладками та достатньо численними ілюстраціями.

Більш складне походження, на мій погляд, має межиріцька культура. Вона також відноситься до східного епігравету. Датується середнім етапом заключної пори пізнього палеоліту. Назва культури саме в такому вигляді належить Д.Ю. Нужному [Нужний, 1997]. З цією назвою немає підстав не погодитись. Мною до цієї культури віднесено наступну групу пам'яток Середнього Подніпров'я. На лівобережжі України це: Гінці, Добранічівка, Семенівка I, Семенівка II, Семенівка III, Шушвалівка I, Шушвалівка V та, можливо, Святилівка; на правобережжі – Межирічі, Фастів, Горбулів.

Проведений типолого-статистичний аналіз виробів з вторинною обробкою пам'яток межиріцької культури дає наступні дані. Скребки тільки незначно переважають над різцями. Вироби з притупленим краєм відносно нечисленні (в середньому до 11%), мікропластинки з мікроретушшю поодинокі, долотовидні знаряддя начебто абсолютно відсутні, але є окремі стамески, незначною кількістю представлені комбіновані знаряддя, ще менше проколок (біля 1%), є вироби з виїмками (в середньому біля 2,6%) та пластинки зі скошеним кінцем або поперечною ретушшю (біля 2,3%), досить численні пластинки з ретушшю (біля 15%), майже в 5 разів менше відщепів з ретушшю. Серед виробів з притупленим краєм значно переважають пластинки та мікропластинки (біля 80%), значно їм поступаються вістря та мікровістря. Серед вістер та мікровістер тільки одну п'яту частину складають граветоїдні з прямою спинкою, інші – це знаряддя з випуклою спинкою або навскісні. Серед пластинок та мікропластинок з притупленим краєм біля 40% – з одним або двома прямо та округло ретушованими кінцями, біля 6% – з двома крутозрізаними краями, інші мають один вертикальний край. Серед скребків – три чверті знарядь кінцеві на пластинках та відщепах, досить багато подвійних (до 10%), значно менше підокруглих (біля 1,6%), є окремі бічні та з носиком, трохи більше стрільчастих (до 1,7%). Менше ніж в інших наведених культурах, окрім деснянської, безформних скребків на відщепах (до 4%). Серед різців переважають бічні (в середньому біля 40%), менше – серединних (біля 20%) та кутових (біля 17%), відносно численні подвійні (біля 15%), майже поодинокі потрійні та поперечні.

Пам'ятки межиріцької культури можна датувати в межах 15–13 тисяч років тому. Цей висновок ґрунтується як на типологічних порівняннях з близькими культурно пам'ятками, так і на радіовуглецевих датах, отриманих для кількох пам'яток: Гінці – 13200±270 (ISGS-1740), 13400±185 (QC-898), 13700±100 (ГИН-8410), 14350±190 (ISGS-1739), 14400±110 (OxA-5933), 14550±150 (OxA-5932), 14600±200 (OxA-717); Межирічі – 11700±800 (ГИН-2597), 12900±200 (OxA-709), 14300±300 (ГИН-2596), 14320±270 (QC-897), 14400±250 (OxA-712), 14420±190 (AA-1317), 14530±300 (ГИН-2595), 14700±500 (ГИН-2593); Добранічівка – 12700±200 (OxA-778) [Синицын, Праслов, Свеженцев, Сулержицкий, 1997: 55–56]; Семенівка I – 13600±160 (Кі-5510); Семенівка II – 14200±180 (Кі-5509) [Нужний, 1997: 3–23].

Найближчим аналогом крем'яним комплексам межиріцької культури є північноприазовська культура. За окремими типологічними показниками вона близька й до пізньодеснянської культури. Поєднує її з останньою й такий палеоекономічний фактор, як близьке домобудівництво.

Деякі пам'ятки граветійського шляху розвитку заключної пори пізнього палеоліту України важко віднести до якоїсь конкретної епігравецької або східноепігравецької культури. До таких пам'яток відносяться стоянки Шоломок, Янісоль, Буран-Кая III (епігравецькі шари), Володимирівка (шар 1), Кирилівська (верхній шар), Довгиничі, Городок I, Хмелева, Прийма I і деякі інші.

Література

Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах рогаликско-передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская область) // Археологический альманах. – Донецк, 1996. – № 5. – С. 209–218.

Григорьева Г.В. Памятники анетовской палеолитической культуры // Палеолит Кавказа и сопредельных территорий. – Тбилиси, 1990. – С. 87–89.

Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінально-палеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 3–24.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Автореф. дис. ... к. и. н. – К., 1989. – 16 с.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. – Херсон, 1991. – 202 с.

Оленковский Н.П. Нижнеднепровская и прутонижнеднестровская позднеграветтские культуры // Древнее Причерноморье (КСОАО). – Одесса, 1994. – С. 14–15.

Оленковський М.П. Північно-приазовська пізньопалеолітична культура // Регіональне і загальне в історії: Тези. доп. наук. конф. – Дніпропетровськ: Пороги, 1995. – С. 51–52.

Оленковський М.П. Кавказька складова у фінальному палеоліті та мезоліті Південної України // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 74–85.

Оленковський М.П. Про походження граветських елементів в амвросіївській та нововолодимирівській культурах // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 1997. – С. 6–7.

Петриченко Н.Ф. Позднепалеолитическая стоянка Била на Пруте // СА. – 1963. – № 3. – С. 215–218.

Синицын А.А., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д. Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. – СПб., 1997. – С. 21–66.

Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К.: Наук. думка, 1990. – 107 с.

Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1982. – 176 с.

Chirica V. The Gravettian in the East of the Romanian corpathians. – Jassy, 1989. – 240 p.

А.Ф.Горелик

ОХОТА НА ЛОШАДЬ В ЖИЗНЕОБЕСПЕЧЕНИИ ФИНАЛЬНОПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ

Abstract

This article examines the problem of subsistence of the Final Palaeolithic population of the South-Eastern Ukraine. It was engaged with the horse hunting. The main sources of this analysis are the faunal complexes of the Final Paleolithic sites of Rogaliksko – Peredelskoye region. Their origin was related, first of all, with wild horse hunting which had place, probably, in warm seasons of the year. From our point of view, the general way of hunting activity in Rogaliksko – Peredelskoye region was expressed in stalking and an individual hunting of separate families of horses during their movement across highlands, plateau to the floodplains in conditions of broken ground country.

It's possible, that the bison was an additional hunting object and probably the bison acquisition in time had preceded the Rogalik's sites occupation. Most probably the last assumption concerns the reindeer hunting.

Faunal remains of wild horses probably may be explained as a result of permanent actions of hunters links with initial, second butchering and consuming.

It's possible to assume, that the typical pattern of hunting bag, which consisted of the wild horse, bison and to less extent reindeer was the specific trait of the final paleolithic Dnieper-Don steppes area population hunting activity.

Начиная со среднего палеолита специализированная охота на дикую лошадь играла важную роль в жизнеобеспечении палеолитического человека. Европейские материалы свидетельствуют о том, что в финальном палеолите значение специализированной охоты на дикую лошадь в отдельных регионах Европы не ослабевает, а усиливается [Olsen, 1989: 296; Musil, 1990: 31–32]. Интерес к этому факту во многом может быть связан с появляющимися в научной литературе гипотезами о начале одомашнивания дикой лошади в позднем палеолите [Bahn, 1978: 183–191; Пучков, Журавльов, 2000: 105]. Осознавая всю сложность обоснования данной гипотезы [см.: White, 1989: 609–676], нельзя не обратить внимание на высказанную ранее [Цалкин, 1956; Бибикова, 1967] и получившую новую жизнь гипотезу о выведении домашней лошади на базе крупной широкопалой лошади E. Latipes Gromova [Кузьмина, 1997: 181–190]. Современные данные археологии позволяют предполагать, что доместикации лошади началась ранее середины V тысячелетия до н. э. и проходила в степном междуречье Днепра и Дона [Котова, 1998: 46]. Поскольку одной из важных предпосылок доместикации животных многие исследователи считают специализированную охоту, то установление феномена специализированной охоты на дикую широкопалую лошадь в финальном палеолите Юго-Восточной Украины и сопредельных территорий представляет большой научный интерес, тем более, что анализ каменных индустрий, характерных для данного региона в финальном палеолите, свидетельствует об их генетической связи с индустриями, распространившимися здесь в раннем голоцене – начале атлантикума [Горелик, 1996а: 234].

Непосредственное отношение к анализу проблемы специализированной охоты на дикую лошадь в финальном плейстоцене имеют материалы исследований геологически синхронных стоянок Рогаликско-Передельского района в бассейне среднего течения Северского Донца, датируемых дриасом 2, возможно, аллередом [Локтюшев, 1947: 283–287; Го-

Горелик О.Ф. – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського інституту внутрішніх справ МВД України.

релік, 1993: 112–119; 1996а: 232–234; 1996б: 209–218].

Культурные остатки, встреченные на этих памятниках, порой включали в себя в разной степени репрезентативные фаунистические материалы. Как правило, участки с костями животных были пространственно обособлены от скоплений артефактов из кремня, что может свидетельствовать об избирательном использовании поверхности стоянки ее древними обитателями для тех или иных видов деятельности. Абсолютное большинство костей животных артикулировано, представлено обломками с повреждениями как диафизной, так и эпифизной части костей. Степень сохранности поверхности костей на разных памятниках варьировала и во многом зависела от глубины залегания культурного строя. В силу интенсивности тафономических процессов на стоянках Рогаликско-Передельского района проследить характерные следы деятельности человека при разделке и утилизации добычи, а также погрызы хищников практически невозможно.

Тем не менее, работа по определению костных остатков рогаликских стоянок, проделанная видными палеозоологами Т.И. Бибиковой, Н.Г. Белан и И.Е. Кузьминой, позволяет сделать определенные выводы о составе охотничьей добычи, о характере ее утилизации, высказать соображения о возможном времени охоты на представленных здесь промысловых животных и ее приемах.

Состав охотничьей добычи

По составу охотничьей добычи рогаликские стоянки во многом уникальны среди достаточно крупных поздневалдайских памятников азово-причерноморских степей, поскольку в их фаунистических коллекциях от 70 до 100 % составляют кости дикой широкопалой лошади (Equus caballus latipes Grom.) (табл. 1).

В наиболее представительных коллекциях со стоянок Рогалик-Якимовская (Рогалик I), Рогалик II «А», Рогалик III «В», Рогалик VII и Рогалик XII, помимо костей лошади, встречены малочисленные или единичные кости некоторых иных видов животных – бизона (Bison priscus) и северного оленя (Rangifer tarandus). Кости лисицы (Vulpes vulpes) и какого-то еще небольшого животного были выделены в относительно неплохо сохранившихся

		Рогалик II «А»				Рогалик III «А»				Рогалик III «В»				Рогалик V				Рогалик II «Д»				Рогалик VII				Рогалик XII			
		MNI		MNB		MNI		MNB		MNI		MNB		MNI		MNB		MNI		MNB		MNI		MNB		MNI		MNB	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1	Equus caballus (дикая лошадь)	5	83,3	221	97,8	1	100	16	100	4	89	73	98,6	1	100	4	100	1	100	12	100	4	66,7	86	76,1	5	83,3	121	96,8
2	Bison priscus (степной бизон)	0,5	8,35	4	1,8	–	–	–	–	1,5	11	1	1,4	–	–	–	–	–	–	–	–	2	33.3	27	23,9	0,5	8,35	2	1,6
3	Rangifer tarandus (северный олень)	0,5	8,35	1	0,4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0,5	8,35	2	1,6

Табл. 1. Фауна из стоянок Рогаликско-Передельского района

Элементы скелета	Рогалик II «А»				Рогалик III «А»		Рогалик III «В»				Рогалик VII				Рогалик XII					
	Лошадь		Бизон		Лошадь		Лошадь		Бизон		Лошадь		Бизон		Лошадь		Бизон		Олень	
	MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%	MNB	%
Фрагменты черепа (Cranial fragments)	–	–	–	–	–	–	1	1,4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Верхняя челюсть (maxillae)	–	–	–	–	–	–	1	1,4	–	–	1	1,2	–	–	1	0,83	–	–	–	–
Нижняя челюсть (mandible)	–	–	–	–	–	–	4	5,5	–	–	3	3,5	1	3,7	4	3,3	–	–	–	–
Зубы верхней челюсти (The high mandible teeth)	127	57,5	1	25	4	25	9	12,3	–	–	25	29,1	7	5,9	33	27,3	–	–	–	–
Зубы нижней челюсти (The low mandible teeth)	65	29,4	–	–	2	12,5	24	32,9	–	–	17	19,8	7	5,9	48	39,7	–	–	–	–
Позвоночник (vertebrae)	5	2,3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Лопатка (scapulae)	2	0,9	–	–	–	–	2	2,74	–	–	5	5,8	–	–	2	1,7	–	–	–	–
Тазовые (pelvic)	1	0,45	–	–	–	–	4	5,5	–	–	4	4,7	–	–	2	1,7	–	–	1	50
Плечевая (humeri)	7	3,2	–	–	–	–	7	9,6	–	–	1	1,2	–	–	–	–	–	–	–	–
Бедренная (femura)	1	0,45	–	–	2	12,5	1	1,4	–	–	1	1,2	–	–	2	1,7	1	50	–	–
Лучевая (radius)	1	0,45	–	–	–	–	2	2,74	–	–	1	1,2	–	–	3	2,5	–	–	–	–
Большеберцовая (tibiae)	3	1,4	1	25	1	6,25	6	8,2	–	–	1	1,2	3	11,1	5	4	–	–	–	–
Локтевая (ulna)	–	–	–	–	–	–	1	1,4	–	–	–	–	–	–	1	0,83	–	–	–	–
Малая берцовая кость (fibula)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Кистевая, запястная, предплюсневые (carpals, tarsals)	–	–	–	–	–	–	1	1,4	–	–	–	–	2	7,4	3	2,5	1	50	–	–
Плюсневые, пястные (metapodiae)	3	1,4	1	25	2	12,5	6	8,2	1	100	22	25,6	12	44,4	5	4	–	–	–	–
Фаланги (phalanges)	4	1,8	1	25	2	12,5	3	4,1	–	–	1	1,2	1	3,7	6	5	–	–	–	–
Пяточная кость (calcaneum)	–	–	–	–	2	12,5	1	1,4	–	–	3	3,5	–	–	2	1,7	–	–	–	–
Астрагалы таранные (astragalus)	2	0,9	–	–	1	6,25	–	–	–	–	1	1,2	1	3,7	3	2,5	–	–	1	50
Ребра (ribs)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	0,83	–	–	–	–
Всего (Total):	221	100	4	100	16	100	73	100	1	100	86	100	27	100	121	100	2	100	2	100

Табл. 2. Структура элементов скелета животных в фаунистических комплексах Рогалика

Табл. 3. Возрастные классы дикой лошади со стоянок Рогалика

Возрастные классы	Рогалик III «А»	Рогалик III «В»	Рогалик VII	Рогалик XII
Взрослые > 4 лет	2	2	2	3
Полувзрослые 3–4 года	2	1	1	1
Молодые < 3 лет	1	1	1	1

фаунистических материалах Рогалик-Якимовской стоянки [Локтюшев, 1947: 284].

Дикие лошади, судя по материалам четырех наиболее выразительных фаунистических комплексов, представлены примерно в одинаковых пропорциях тремя основными возрастными классами (табл. 3). Обращает на себя внимание то, что установленное минимальное количество особей лошадей, остатки которых встречены на стоянках, и их возрастная структура близки данным о составе маточных (гаремных) групп диких лошадей, имеющимся в литературе. Маточные, или гаремные, группы диких лошадей – наиболее типичное объединение лошадей, которое можно наблюдать в течение всего года. Оно состоит из 2–3 половозрелых самок (кобыла способна производить потомство один раз в два года, начиная с трехлетнего возраста), 2–3 одно- и двухгодовалых лошадей и одного зрелого самца не моложе 5–6 лет [Levine, 1983: 30]. Дополнительным аргументом в пользу возможного гаремного характера организации групп лошадей, на которых велся промысел обитателями рогаликских стоянок, является единичность клыков в составе коллекций многочисленных зубов. Представительность последних рассматривается как индикатор присутствия значительного количества взрослых жеребцов, что характерно для второго устойчивого типа объединения лошадей – холостяцкого табуна [West, 1996: 213]. Табун холостяков, состоящий из 5–11 особей [Gamble, 1986: 108], формируется из жеребцов в возрасте от 2 до 4,5 лет, а по другим данным – старше 3 лет, которые покидают семейный табун, изгоняемые доминирующим взрослым жеребцом [Баскин, 1976: 24]. Главное отличие холостяцкого табуна – отсутствие лошадей в возрасте от одного до двух лет [Levine, 1983: 30].

Незначительная представительность ювенильных особей в структуре возрастных классов лошадей Рогалика объясняется плохой сохранностью слабоминерализованных зубов и костей животных до одного [Levine, 1983: 36].

Зафиксированная разновозрастность животных, с которыми связаны фаунистические остатки, не дает оснований говорить о ярко выраженных предпочтениях в процессе охоты на тот или иной возрастной класс. Учитывая это обстоятельство, а также археологический контекст фаунистических находок, специализированный характер фаунистического комплекса, сезонное поведение лошадей, можно как наиболее вероятное объяснение появления остатков дикой лошади в культурном слое стоянок Рогаликско-Передельского района рассматривать версию о разовом сезонном охотничьем промысле, в ходе которого выслеживалась и забивалась целая маточная группа.

Сохранность фаунистических остатков, характер утилизации животных

Состав костей дикой лошади, найденных на стоянках (табл. 2), позволяет прийти к некоторым заключениям о степени сохранности фаунистических остатков и об особенностях процесса утилизации убитых животных.

Степень влияния человека и тафономических процессов на сохранность фаунистических остатков может быть ориентировочно оценена из стандартного соотношения количества зубов и костей. Так, по данным М. Левайн, для взрослой особи лошади нормальное соотношение зубов и артикулированных костей равно 0.18 : 1.00 [Levine, 1983: 33]. В фаунистических комплексах Рогалика оно составляет: Рогалик II «А» – 7 : 1.00; Рогалик III «А» – 0.6 : 1.00; Рогалик III «В» – 0.9 : 1.00; Рогалик VII – 0.95 : 1.00; Рогалик XII – 2 : 1.00. Для сравнения приведем данные по доступным нам определениям массовых фаунистических материалов из нескольких позднепалеолитических памятников: Каменная Балка II – 1 : 1.00 [Leonova, Minkov, 1988: 203–230], Геннерсдорф – 0.8 : 1.00; Джоренз – 0.6 : 1.00 [Levine, 1983: 33].

Значительное преобладание количества зубов над костями в комплексе Рогалика II «А» свидетельствует не столько об особом характере утилизации забитых лошадей, сколько о худшей сохранности костей, особенно трубчатых, тонких, плоских, включая черепные и лопаточные, по сравнению с зубами. По мне-

нию Р. Клейна, большая долговечность, по-видимому, объясняет тенденцию значительного превалирования зубов практически всех видов животных, включая дикую лошадь, над прочими костями [R.Klein, 1987: 24]. Дж. Чэттерз приводит данные Лимэна о том, что вследствие тафономических процессов в составе археологических коллекций костей животных происходит увеличение доли элементов низкой пищевой ценности, которые по структуре кости более плотны и менее склонны к разрушению [Chatters, 1987: 343].

Худшая сохранность фаунистических остатков в культурном слое Рогалика II «А» подтверждается характером поверхности костей, отсутствием костей черепа, челюстей, которые были выделены в составе иных фаунистических комплексов Рогалика. Лучшая сохранность отмечена в материалах стоянок Рогалик III «А», Рогалик III «В», Рогалик VII и Рогалик XII.

Сравнение состава основных элементов скелета дикой лошади в пяти фаунистических комплексах Рогалика (табл. 2) позволяет говорить об их общем сходстве как по позитивным, так и по негативным признакам. Среди общих позитивных признаков – присутствие во всех сравниваемых коллекциях элементов черепного скелета (главным образом, зубов), костей конечностей, лопаток и тазовых костей. Если следовать логике Л. Бинфорда, который использовал общий модернизированный индекс утилизируемости карибу (MGUY) [Binford, 1978: tab. 27], применимый с оговорками и для оценки пищевой ценности частей дикой лошади, то среди остатков лошади, встреченных в фаунистических комплексах Рогалика, приблизительно в одинаковой степени выражены как части с высоким показателем пищевой ценности, так и с низким. Несколько выделяется в этом отношении комплекс Рогалик VII, в котором на фоне относительно более низкого содержания костей, представляющих богатые мясом части скелета, отмечен беспрецедентно высокий удельный вес подиумных костей, особенно метаподий (25,6 %).

Среди имеющихся различий между памятниками в составе костей и зубов скелета лошади, наличие которых является закономерным в силу разной сохранности коллекций, их недостаточной статистической репрезентативности, обращают на себя внимание различия в соотношении зубов верхней и нижней челюстей. Так, в фаунистических комплексах Рогалик II «А» и Рогалик VII соотношение зубов верхней челюсти заметно, а в первом памятнике почти в два раза больше количества зубов нижней челюсти. Этим они отличаются от фаунистических комплексов Рогалик III «В», Рогалик XII, а за пределами Рогаликско-Передельского района – Каменной Балки II [Leonova, Minkov, 1988: 225], Торральбы, Амброны [R.Klein, 1987: 22], в которых отмечена противоположная ситуация. Отделение нижней челюсти связано с необходимостью извлечь язык, сломав при этом восходящую ветвь верхней челюсти (ascending ramus) или челюстной отросток (condyle) [Agenbroad, 1978: 44]. Дальнейшая утилизация нижней челюсти, которая могла приводить к разрушению зубов, в охотничьей практике этнографически изученных архаических обществ – явление исключительное. Л. Бинфорд приводит весьма показательную поговорку эскимосов: «Волк бежит к стойбищу эскимосов тогда, когда слышит, что они разламывают нижние челюсти забитых животных, чтобы извлечь костный мозг» [Binford, 1978: 150]. Возможно, что предельно допустимой утилизацией охотничьей добычи можно объяснить сравнительно низкий удельный вес зубов нижней челюсти в фаунистических комплексах Рогалик II «А» и Рогалик VII.

Интерес представляет сходство негативных признаков в сопоставляемых фаунистических комплексах. В них за небольшим исключением отсутствуют кости черепной коробки, ребра и позвонки. Существенно, что два последних элемента скелета связаны с наиболее лакомыми частями туши [Binford, 1978: 41]. Об отсутствии позвонков, ребер, некоторых элементов скелета черепа лошади в материалах Каменной Балки II писали Н.Б. Леонова и Е.В. Миньков, которые предполагали, что причиной этому является начальная разделка убитых животных за пределами базовой стоянки [Леонова, 1985: 14; Leonova, Minkov, 1988: 225]. Близкую точку зрения высказала Д. Вест, которая считает, что отсутствие или малочисленность мясосодержащих частей аксиального скелета и верхних частей конечностей лошади на эпиграветтских стоянках Центральной Европы обусловлено тем, что с киллсайтов транспортировали только обрезанное мясо, оставляя на месте кости, в которых ко-

стного мозга содержалось мало [West, 1996: 227, 230]. По мнению Л. Бинфорда, отсутствие ценных в пищевом отношении элементов скелета в фаунистической коллекции может свидетельствовать, что указанные части были унесены с килл-сайта на базовую стоянку (reverse gourmet strategy) [Binford, 1978]. Такая стратегия, к примеру, была зафиксирована на некоторых стоянках среднего палеолита Западного Крыма [Patou-Mathis, 1999: 74]. Так, по мнению В. Чабая, Эн. Маркса и К. Монигал, фаунистический комплекс стоянки Староселье (слой 4), близкий по своей структуре к коллекции фаунистических остатков со стоянки Рогалик VII, то есть отличающийся отсутствием элементов аксиального скелета лошади и верхней части ее конечностей при изобилии костей, богатых мозгом: метаподий, фаланг, а также отдельных костей черепа, сформировался в результате применения «стратегии гурманов», по Л. Бинфорду [Chabai, Marks and Monigal, 1999: 222]. Не имея достаточных материалов, чтобы присоединиться к одной из высказанных гипотез или их отвергнуть, мы полагаем возможным предложить новую версию. На наш взгляд, еще одно из наиболее вероятных объяснений заключается в характере пищевой утилизации данных элементов скелета, а также в воздействии тафономических процессов. Утилизация головного мозга, который у молодых особей животных рассматривался эскимосами как деликатес [Binford, 1978: 150], была связана с расчленением черепной коробки, тонкие пластины которой быстро разрушались силами природы.

Обнаруживая большое количество зубов на рассматриваемых стоянках, трудно допустить, что они оказались там без голов животных.

По данным Д. Вест, изобилие лошадиных голов на позднепалеолитических стоянках обусловлено особенностями пищевого потенциала этого животного [West, 1996: 235–236]. У лошадей значительно меньше костного мозга, важного для организма палеолитического охотника, нежели у северных оленей и бовидов. Хотя лошадь весит примерно в два раза больше, чем карибу, содержание костного мозга в карибу более чем в 13 раз превышает аналогичный показатель у дикой лошади. Поскольку костного мозга в длинных костях лошадей в отличие от костей бовидов и северного оленя сравнительно немного, этот дефицит компенсировался утилизацией голов, в составе которых мозги, язык, носовые полости, губы были источником ценного структурного жира. Головы сравнительно легко отделяются от туловища лошали, и, имея вес около 20 кг, без особого труда могут транспортироваться одним человеком с килл-сайта на жилую стоянку. Ребра и позвонки в практике охотничьих народов расчленяются на сравнительно продвинутом этапе разделки и при этом, как правило, входят в разные базовые пучки [Binford, 1978: 60; Agenbroad, 1978: 39, fig. 15]. У эскимосов, начиная с древнейших времен, все части аксиального скелета убитых животных подлежали варке для приготовления мясного бульона [Binford, 1978: 137], вследствие чего разрушались. В условиях, когда было доступно свежее мясо, нунамиуты практиковали разрубание ребер на мелкие фрагменты и обсасывали свежеобрубленные концы, в силу чего на стоянках, где использовалось свежее мясо, ребра как элемент скелета исчезали. Таким образом, отсутствие костей черепной коробки, ребер и позвонков в Рогалике и, по всей видимости, в Каменной Балке II могло не столько отражать стратегию поэтапной разделки лошадей, сколько быть результатом применения определенных технологий приготовления пищи и ее употребления. К подобным выводам пришел К. Гэмбл, проанализировавший фаунистические остатки северного оленя в пещерной палеолитической стоянке Абри Пато [Gamble, 1986: 297].

Свой «вклад» в исчезновение позвонков и ребер с поверхности склона коренного берега, на котором размещены рогаликские стоянки, могли внести делювиальные и постседиментационные процессы. По данным Ворхаеза, эти элементы скелета легче всего перемещаются водой по склону [Cit. after Burke, 1999: 9], а по заключению Сандры Ольсен, именно лошадиные ребра и позвонки в культурных отложениях стоянки Солютре были зачастую сильно измельченными постседиментационными процессами [Olsen, 1989: 305].

Рассмотрение состава костей скелета дикой лошади, встреченных на некоторых Рогаликских местонахождениях, археологического контекста, сопровождавшего эти находки, заставляет нас склоняться в пользу объяснения возникновения этих фаунистических остатков как следствия последовательных непрерывных действий по расчленению убитых животных и их пищевой утилизации. Только лишь фаунистический комплекс Рогалик VII

дает основание предполагать, что части лошадиных туш, наиболее ценные в пищевом отношении, после первичной разделки могли быть унесены за пределы стоянки.

Большой интерес вызывает изучение фаунистических остатков бизона и северного оленя, встреченных на некоторых рогаликских стоянках (табл. 2). Состав этих костей, бесспорно, выборочный. Бизоньи кости представляют, как правило, части туши различной утилизационной ценности, находившиеся, повидимому, в анатомическом соединении. Так, в материалах Рогалика II «А» представлены кости задней ноги: большеберцовая, плюсневая и фаланга. В материалах Рогалика VII, где бизоньи кости наиболее многочисленны, представлены три большеберцовых кости и довольно много (15) метаподий и пястных костей, таранная кость; в фаунистической коллекции Рогалика XII – бедренная кость и кость заплюсны. Показательно, что именно большеберцовые кости из состава скелетов бизонов Амвросиевского костища были представлены сравнительно меньше других костей, что объяснялось первоочередным извлечением данной части животного для пищевой утилизации [Леонова, Миньков, 1987: 42].

Зубы бизона серийно представлены лишь в коллекции Рогалика VII, где они, возможно, связаны с найденной там нижней челюстью.

Состав фаунистических останков бизона не дает оснований для выдвижения однозначной гипотезы, интерпретирующей эти находки. Наиболее вероятно предположение о том, что бизоньи кости появились на Рогалике в составе «пищевого пакета» («food parcel»), запасенного во время предшествующего рогаликскому эпизода (сезона?) охоты и принесенного сюда в качестве пищевой поддержки на время нового периода охоты. Стратегия хранения, запасания пищи первобытными охотниками получила широкое освещение в литературе о палеолите [Chatters, 1987: 332–353; Soffer, 1989; Frison, 1991], в этнографических и этноархеологических исследованиях поведения охотников недавнего прошлого [Binford, 1978, 1983, 1991; Testart, 1988: 1–13].Бизоний промысел в азово-причерноморских степях был основой для существования позднепалеолитических охотников [Ефименко, 1953; Борисковский, 1953; 1964; 1989; Станко, 1996; Кротова, 1988; 1994; Сапожников, 1992; 1995; Краснокутский, 1992], поэтому давал возможности создания запасов пищи для менее продуктивных для этого вида промысла сезонов года.

Сочетание частей высокой и низкой утилизационной ценности частей, запасенных для хранения, является обычным для практики многих охотничьих народов. Обобщая опыт эскимосов, Л. Бинфорд писал: «Конечности целые или за вычетом метаподий и фаланг попадают на резидентное местонахождение с киллсайтов, мясных хранилищ и морозильников» [Binford, 1978: 137]. Такой вариант интерпретации наиболее приемлем для объяснения появления фаунистических останков бизона в материалах локализации Рогалик II «А», Рогалик III «В», Рогалик XII.

Для объяснения природы появления фаунистических останков бизона в материалах Рогалика VII возможна и иная версия. Присутствие костей черепа (нижняя челюсть, зубы) и значительного количества костей дистальной части конечностей достаточно типично для мест забоя животных (kill-sites) и их первичной разделки [Binford, 1978: 60]. Это может служить аргументом в пользу признания стоянки Рогалик VII местом забоя и первичной разделки не только лошади, но и бизона. Если признать эту гипотезу более вероятной, то паттерн утилизации лошади на стоянке Рогалик VII не отличался от паттерна утилизации бизона, мясные части которого могли уноситься с места забоя на резидентное поселение.

Еще более случайны в фаунистических коллекциях стоянок Рогалика кости северного оленя. Один зуб в материалах локализации Рогалик II «А» и две кости – тазовая и таранная – в материалах Рогалика XII явно не имеют прямого отношения к процессам разделки охотничьей добычи, как это было установлено на примере дикой лошади и, возможно, бизона на стоянке Рогалик VII.

Анализ фаунистических комплексов стоянок Рогалика свидетельствует о том, что их появление во многом было обусловлено охотой на дикую лошадь. Возможно, что в качестве дополнительного объекта охоты мог выступать бизон, причем не исключено, что бизонья охота по времени предшествовала заселению стоянок Рогалика. Скорее всего, что последнее предположение относится и к охоте на северного оленя.

Специализированная охота на дикую лошадь не совсем типична для азово-причерно-

морских степей, где главным объектом промысла человека в позднем палеолите выступал бизон. Это обстоятельство выдвигает на передний план проблему определения сезона жизнедеятельности охотничьих стоянок Рогалика.

Сезон жизнедеятельности охотничьих стоянок Рогаликско-Передельского района. Способы охоты

Имеющиеся в нашем распоряжении факты едва ли дают возможность высказать сколько-нибудь однозначное предположение о характере сезонности рогаликско-передельских стоянок и способах ведения охоты их обитателей. Вместе с тем, устранение от обсуждения этого сюжета не является оправданным, поскольку некоторой информацией мы располагаем, например, данными об этологии и экологии дикой лошади, о топографии стоянок, о характере культурного слоя, можем использовать обширный сравнительный материал по близким во времени и пространстве палеолитическим памятникам, содержащим в значительном количестве фаунистические остатки лошади, бизона и северного оленя.

Дикие лошади – животные, широко адаптированные ко всем районам европейской позднепалеолитической ойкумены. Л.М. Баскин приводит следующую характеристику образа жизни диких лошадей. Они постоянно перекочевывают с одного пастбища на другое, лишь в водопойный период переходя к большей оседлости. Для лошадей характерен пространственный консерватизм, который выражается в следовании определенными, набитыми тропами, в кочевке по территории определенного района. Степень мобильности лошадей сильно колеблется по сезонам и связана с обеспеченностью водой, кормом, глубиной снежного покрова, с активностью гнуса, наличием мест для укрытия от ветра и снежных бурь [Баскин, 1976]. Указанные факторы предопределили два возможных вектора миграции лошадей в позднеледниковье: широтный, как правило, по направлению плато, водоразделы (теплые месяцы года) – долины рек (холодные месяцы года) [Soffer, 1985: 477; Berger, 1986 cit. after Olsen, 1989: 324; Залізняк, 1996: 31; 1998: 106–111] и меридиональный, в направлении север – юг вдоль галерейных лесов речных долин [Верещагин, 1971; Степанов, 1976: 300–322; Soffer, 1985: 184; Залізняк, 1998: 106–111]. Способность добывать корм из-под снега, неприхотливость в пищевом рационе, включающем полынь, корни, клубни многих растений, высохшие травы, осоки и т. п., пространственный консерватизм должны были ограничивать протяженность миграций диких лошадей рамками той или иной физико-географической области, того или иного региона.

По оценке Д. Вест, гаремные семьи не могли перемещаться на большие расстояния и каждый день и в течение года, так как их отягощало молодое потомство [West, 1996: 212].

Многочисленные археологические данные свидетельствуют о способности лошадей зимовать в перигляциальной зоне Европы, а не с биологическим автоматизмом уходить на юг [Верещагин, Кузьмина, 1982: 228; Weniger, 1987a: 293–307; 1989: 323–372; Straus, 1987: 154]. По словам Г. Венигера, «они достаточно мобильны внутри ареала своего постоянного обитания, но не следуют ясному сезонному паттерну мобильности» [Weniger, 1987b: 212].

С точки зрения оптимальной стратегии охоты наиболее эффективным временем лошадиного промысла могут считаться весна, а также конец лета – начало осени. Весной у лошадей происходит период гона, который продолжается в течение 1,5 месяцев [Баскин, 1976: 26–27]. Взрослые жеребцы, объединяя несколько маточных групп, создают косяк, насчитывающий от 15–20 до 30–40 голов. Недостатком весеннего промысла копытных считается истощение животных, их повышенная агрессивность. Поэтому более продуктивной могла быть охота в конце лета – начале осени, когда лошади достигают максимума упитанности [Soffer, 1985: 195] и, группируясь в большие стада, иногда до 1000 голов, движутся с водоразделов в долины, где находят укрытия от зимней стужи и корм в виде молодых побегов растений [West, 1996: 213]. В отличие от бизонов, лошади, совершая крупные передвижения по местности, не сбиваются в плотную массу, а сохраняют достаточную дистанцию между отдельными семьями [Olsen, 1989: 317], позволяющую в условиях сильно пересеченной местности охотникам иметь дело с отдельными группами животных.

Характер культурного слоя рогаликских стоянок дает основание думать, что их функционирование приходилось на относительно теплые периоды (сезоны) года [Горелик, 1993; Горелік, Виборний, 1999]. Здесь не найдены следы жилых конструкций, подобных, к при-

меру, тем, которые были выявлены на культурно-хронологически сопоставимых стоянках Осокоровка III–в [Колосов, 1964: 44–46] и Каменная Балка II, заселенных, по-видимому, и в зимнее время, были прослежены достаточно маломощные культурные отложения, в том числе вокруг очагов, конструкция и мощность прокала в которых вряд ли могли соответствовать зимним условиям.

Высокая топография, удаленность от речной долины, свойственные стоянкам Рогалика, по наблюдениям О. Соффер, отличали летние стоянки центра Восточноевропейской равнины от осенне-зимних, расположенных в долинах рек, что было обусловлено стремлением людей укрыться от многочисленных насекомых и гнуса, тяготевших к речным долинам [Soffer, 1985: 344].

Иными словами, приведенные выше аргументы дают нам основание склоняться в пользу функционирования стоянок Рогалика в относительно теплые периоды года.

Поскольку в весенне-летнее время лошади совершают регулярные передвижения к водопою с водоразделов и наоборот, а также вдоль склонов речных долин среди галерейных лесов, топография стоянок Рогаликско-Передельского района, открытые степные ландшафты представляли прекрасные возможности для слежения за их передвижениями, что уменьшало поисковое время. Пересеченный рельеф склонов речных и балочных долин создавал условия для ведения облавной и индивидуальной охоты «скрадом». Ввиду следующих особенностей этологии лошадей: «верхнее» зрение, то есть низкие предметы замечаются лошадьми плохо и вблизи; их принадлежность к животным, «следующим за лидером»; склонность при опасности сближаться и держаться компактной группой, переходя к паническому бегству [Баскин, 1976: 25, 59; Straus, 1987: 172], – возможности экстенсивной охоты на них, как индивидуальной, так и облавной, были достаточно велики. Классическим примером регулярной охоты на диких лошадей в середине позднего палеолита является стоянка Солютре во французской провинции Бургундия, которая представляет собой брекчию («магму») толщиной 80 см, состоящую из лошадиных костей, расположенную под скалой. По оценке М. Левайн, брекчия возникла в результате повторяющегося забоя, возможно, тысяч лошадей в относительно короткий период времени [Cit. after Straus, 1987: 157]. Исследовательница реконструировала методы охоты «солютрейцев», главным из которых был загон стада, очевидно, в ограду, расположенную непосредственно возле берегового обрыва.

Эта же практика, по ее мнению, продолжалась и в мадленское время, о чем говорит верхний слой стоянки Солютре. Реконструкция охоты «скрадом», с загоном в овражно-балочный или речной береговой обрыв, возможно, с использованием изгородей, при помощи копий, дротиков, луков и стрел может являться применимой и для восстановления способов охоты финальнопалеолитического населения Рогаликско-Передельского района. С днищ оврагов, балок или, возможно, от подножья крутого склона коренного берега р. Евсуг туши забитых животных, очевидно, попадали на жилые площадки, расположенные на склоне коренного берега, где, как уже отмечалось, происходила их двухступенчатая утилизация.

Лошадь была ценным сырьевым и пищевым ресурсом палеолитических охотников. В качестве сырья, по-видимому, использовались шкуры, сухожилия, отдельные кости лошади.

Мясо дикой лошади, пригодное в пищу, составляет около 180 кг [Straus, 1977: 72]. Оно считается прекрасным пищевым ресурсом из-за высокой калорийности лошадиного жира, незаменимого для человеческого организма в условиях холода, постоянной подвижности, тяжелой физической работы [Levine, 1998: 90–100]. Мясо лошадей является важным источником витаминов, минералов и аминокислот, уникальных жирных кислот, необходимых для профилактики многих смертельно опасных для жизни человека заболеваний. Вместе с тем, по наблюдениям Д. Вест, вследствие недостатка мозга и жира в костях лошади эпиграветтские охотники Центральной Европы никогда не рассматривали ее как первоочередной пищевой ресурс [West, 1996: 241], предпочитая северного оленя. По-видимому, и для населения Рогаликско-Передельского района сезонный специализированный промысел дикой лошади в теплые периоды года был только частью годичного охотничьего репертуара, дополнительно включавшего, как свидетельствуют фаунистические коллекции, охоту на бизона и северного оленя. В наиболее выраженной форме этот репертуар отражают фаунистические коллекции каменнобалковских

стоянок, в которых присутствуют два ведущих вида: бизон и лошадь, и в меньшем количестве – северный олень. Есть основания думать, что охота на северного оленя и бизона велась в азово-причерноморских степях в зимние месяцы года. В таком случае сочетание лошади, бизона и северного оленя в структуре охотничьего промысла населения финального палеолита степной зоны Днепро-Донского междуречья может отражать региональное своеобразие жизнеобеспечения населения данного региона, возможно, сформировавшееся с началом распада мамонтового фаунистического комплекса. Очевидно, с окончанием ледникового периода удельный вес дикой лошади в составе охотничьей добычи здесь постоянно возрастал, что могло сопровождаться приручением отдельных особей.

Литература

Баскин Л.М. Поведение копытных животных. – М.: Наука, 1976.

Бибикова В.И. К изучению древнейших домашних лошадей Восточной Европы // Бюл. МОИП; Отделение биологии. – 1967. – Т. 72. – Вып. 3.

Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. – 1953. – № 40.

Борисковский П.И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области: Докл. на VII Международной конференции антропологических и этнографических наук. – М.: Наука, 1964.

Борисковский П.И. Критерии выделения позднепалеолитических историко-культурных областей (на примере степной зоны) // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. – Л.: Наука, 1989.

Верещагин Н.К. Охота первобытного человека и вымирание плейстоценовых млекопитающих в СССР // Труды Зоологического института АН СССР. – 1971. – Т. 49.

Верещагин Н.К., Кузьмина И.Е. Фауна млекопитающих // Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону 1879–1979. – Л.: Наука, 1982.

Горелик А.Ф. Некоторые итоги предварительного пространственно-функционального анализа Рогаликской группы местонахождений позднего палеолита // История, политология, экономическая теория. – Луганск, 1993.

Горелік О.Ф. Рогалицько-Передільська група // Словник-довідник з археології. – К.: Наук. думка, 1996а.

Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах Рогаликско-Передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская область) // Археологический альманах. – Донецк, 1996б. – № 5.

Горелік О.Ф., Виборний В.Ю. Просторовий аналіз фінальнопалеолітичної стоянки Передільське I (басейн Сіверського Дінця) // Археологічна збірка Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток. – Херсон, 1999. – № 1.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – 3-е изд. – К.: Изд-во АН УССР, 1953.

Залізняк Л.Л. Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців // Археологія. – 1996. – № 3.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. – К.: Бібліотека українця, 1998.

Колосов Ю.Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая балка, Ямбург) // САИ. – 1964. – 1–5.

Котова Н. Материалы к проблеме доместикации лошади // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: Тезисы докладов. – Ростов-на-Дону, 1998.

Краснокутский Г.Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис. на соиск. уч. степ. к.и.н. – К., 1992.

Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія. – 1998. – № 64.

Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. – 1994. – № 1.

Кузьмина И.Е. Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности. – СПб.: Зоологический институт РАН, 1997.

Леонова Н.Б. Планиграфическое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // КША АН СССР. – Вып. 181. – М., 1985.

Леонова Н.Б., Миньков Е.В. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костища – уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников. – Орджоникидзе, 1987.

Локтюшев С.А. Палеолітична стоянка Якимівська балка на р. Євсуг Ворошиловградської області // Палеоліт і неоліт України. – Т. 1. – К., 1947.

Пучков П.В., Журавльов О.П. Чи існували вершництво і кіннота за кам'яної, мідної та бронзової доби? // Археологія. – 2000. – № 2.

Сапожников И.В. Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. – 1992. – Вып. 206.

Сапожников И.В. Причерноморские степи в позднем палеолите – природно-хозяйственная и культурная специфика // Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – Одесса; СПб., 1995.

Станко В.Н. Охотники на бизонов в позднем палеолите Украины // Археологический альманах. – № 5. – Донецк, 1996.

Степанов В.П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеографии. – М., 1976.

Цалкин В.И. Материалы для истории скотоводства и охоты в древней Руси // Матер. и исслед. СССР. – № 51. – М., 1956.

Agenbroad L.D. The Hudson – meng site: an Alberta bison kill in the Nebraska high plains. – Caldwell, 1978.

Bahn P.G. The «unacceptable face» of the West European Upper Paleolithic // Antiquity. – 1978. – LII.

Binford L.R. Nunamiut Ethnoarchaeology. – New York – San-Francisco – London: Academic Press, 1978.

Binford L.R. In Pursuit of the Past. Decoding the Archaeological Record. – London: Thames and Hudson, 1983.

Binford L.R. When the going gets tough, the tough get going: Nunamiut local groups, camping patterns and economic organization // Anthropological Approaches to Mobile Campsites / Ed. By C.S.Gamble & W.A.Boismier. – Ann Arbor, Michigan, 1991.

Burke A. Butchering and scavenging of the Middle Paleolithic site of Starosele // The Middle Paleolithic of Western Crimea. – ERAUL, Liege, 1999.

Chabai V., Marks A. and Monigal A. Western Crimea Middle Paleolithic, Paleoenvironment and Paleoeconomy // The Middle Paleolithic of Western Crimea. – ERAUL, Liege, 1999.

Chatters J.C. Hunter-gatherer adaptation and assemblage structure // Journal of Anthropological Archaeology. – 1987. – № 6.

Frison G.C. Prehistoric Hunter of the High Plains. Second Ed. A Volume in the New World Archaeological Record Series. – New York: Academic Press, 1991.

Gamble Cl. The Palaeolithic Settlement of Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

Klein R.G. Reconstructing How Early People Exploited Animals: Problems and Prospects // The Evolution of Human Hunting. Ed. By M.H. and D.V.Nitecki. – New York and London: Plenum Press, 1987.

Leonova N.B., Minkov E.V. Spatial Analysis of Faunal Remains from Kamennaya Balka II // Journal of Anthropological Archaeology. – 1988. – № 7.

Levine M.A. Mortality models and the interpretation of horse population structure // Hunter – gatherer econome in Prehistory: a European Perspectives. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1983.

Levine M.A. Eating horses: the evolutionary significance of hippophagy // Antiquity. – V. 72. – N. 275. – 1998 March.

Musil R. Hunting during the Upper Paleolithic in Middle Europe // La Chasse dans La Prehistoire. Colloque international. Treignes. – Belgique, 1990.

Patou-Mathis M. Archaeozoological analysis of the Middle Paleolithic fauna from selected levels of Kabazi II // // The Middle Paleolithic of Western Crimea. – ERAUL, Liege, 1999.

Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. – Orlando, Florida: Academic Press, 1985.

Soffer O. Storage, sedentism and the Eurasion Paleolithic record // Antiquity. – Vol. 63. – № 241. – 1989 December.

Straus L.G. Of Deerslayers and Mountain Men: Paleolithic Faunal Exploitation in the Cantabrian Spain // For Theory Building in Archaeology. Ed. by L.R.Binford. – New York – San-Francisco – London: Academic Press, 1977.

Straus L.G. Hunting in Late Upper Paleolithic Western Europe // The Evolution of Human Hunting. Ed. be M.H. and D.V. Nitecki. – New York and London: Plenum Press, 1987.

Testart A. Some Major Problems in the Social Anthropology of Hunter – Gatherers // Current Anthropology. – Vol. 29. – № 1. – 1988 February.

Weniger G.C. Magdalenian Settlement and Subsistence in South-West Germany // Proceeding of Prehistoric Society. – 1987a. – V. 53.

Weniger G.C. Magdalenian Settlement pattern and Subsistence in Central Europe // The Pleistocene of the Old World. Ed. by Olga Soffer. – New York, 1987b.

Weniger G.C. The Magdalenian in Western Central Europe: Settlement Pattern and Regionality // Journal of World Prehistory. – Vol. 3. – 1989. – № 3.

West D. 1996. Horse hunting, processing and transport in the Middle Danube // Paleolithic in the Middle Danube Region. Anniversary volume to Bohuslav Klima. Ed. by Yuri Sloboda. – Brno, 1996.

В.И.Усик

К ВОПРОСУ О «ГИГАНТОЛИТАХ», ТОПОРАХ И ФОРМАХ МУСТЬЕРСКИХ НУКЛЕУСОВ В ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСАХ. (По материалам ремонтажа коллекций комплекса 2 Королево 2 и стоянки Радомышль)

Abstract

Specific data of the refitting and the analysis of the primary reduction technology of stone of complex 2 Korolevo-2 and Radomyshl sites gives us the new arguments of premeditated forming of wedge-shaped cores exclusively for the blade production. Bifacial, semi-bifacial and unifacial shaping of wedge-shaped cores and semi-wedge-shaped cores was used for the creation of the optimal conditions for the blade removal from the narrow surface.

The principle of the preparation and reduction of the first crested blade from the pre-cores provided the easiest way of the creation of initial working surface.

«Gigantoliths» from Novgorod-Seversk are not the exclusion by shape, preparation and consistency of the utilization of the wedge-shaped cores in the number of similar ones.

The analysis of chopping-like tools proves that there is no connection between those tools and wedge-shaped cores and there is no logic in «subconscious» unification of the shape and function of the axes and wedge-shaped cores.

Secondary functional usage of the wedge-shaped cores does not change the main point of their primary purpose. The investigation of the system of the preparation and the reduction of the cores in the Upper Paleolithic allows us to agree with the opinion of Y. Demidenko about the wrong classification of the part of the cores from Radomyshl site as the Mousterian discs.

The waste products of the preparation and the reduction of Upper Paleolithic cores were used as the blanks for the archaic tools at this site. Complete domination of the Upper Paleolithic technique and technology of the primary flaking, domination of Upper Paleolithic tools and the absence of Early Paleolithic reduction methods give us the arguments to consider that there is no connection between pseudo-mousterian tools of Radomyshl site and any Early Paleolithic traditions.

В конце 80-х годов прошлого века, во время работы над проблемой определения основных изменений в технологии обработки камня при переходе от раннего палеолита к позднему на материалах ранних позднепалеолитических комплексов Закарпатья (комплекс 2 Королево 2 и комплекс 1-а Королево 1), ученые столкнулись с определенными сложностями при типологическом определении некоторых форм орудий среднепалеолитического облика и массивных двусторонних изделий, которые после ремонтажа были отнесены к фрагментам клиновидных нуклеусов и клиновидным пренуклеусам [Усик, 1990; Gladilin, Demidenko, 1989; Usik, 1989]. В тот же период времени при обзоре коллекции стоянки Радомышль, относимой автором раскопок И.Г.Шовкоплясом к ранней поре позднего палеолита [Шовкопляс, 1964; 1965; 1969], было сделано несколько склеек нуклеусов, отдельных отщепов, пластин и фрагментированных орудий. Среди этих склеек одно из изделий после восстановления из фрагментов приобрело облик известных в литературе «гигантолитов» из Новгорода-Северского [Пидопличко, 1941; Підоплічко, 1947], но несколько меньших размеров (рис. 1). Один из фрагментов этой склейки также первоначально относился

Усик В.І. – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.

к мустьерской группе изделий, именуемой мустьерскими дисками.

«Гигантолиты» из Новгорода-Северского и их меньшие по размерам аналоги из других стоянок в свое время вызывали споры по вопросу их первоначального функционального назначения [Борисковский, 1953; Паничкина, 1959а; 1959б; Ефименко, 1953] и сейчас не остаются без внимания, получая новые интерпретационные объяснения [Гиря, 1997]. Склейка из Радомышля, полностью повторяющая форму и обработку «гигантолитов» (рис. 1), неоднократно упоминалась в печати [Гиря, Нехорошев, 1993: 13; Гиря, 1997: 118], но до сих пор не была опубликована и не получила должной оценки. Вместе с тем, проблема «гигантолитов» в ранних позднепалеолитических комплексах выходит за рамки спорных моментов в определении функции крупных двусторонних изделий (топоры – ?, орудия для копания – ?, нуклеусы – ?, пренуклеусы – ?), которые служили в конечном итоге для получения пластин. В контексте изучения проблемы перехода от раннего палеолита к позднему, появилась возможность затронуть более широкий круг вопросов типологии и технологии крупных изделий с двусторонней обработкой и их влиянии на облик ранних позднепалеолитических индустрий. Речь идет о клиновидных нуклеусах и рубящих орудиях, о взаимосвязи техники двусторонней обработки клиновидных форм и так называемых дисков и о взаимосвязи последних с мустьерской технологией и мустьерскими формами орудий в позднепалеолитических индустриях.

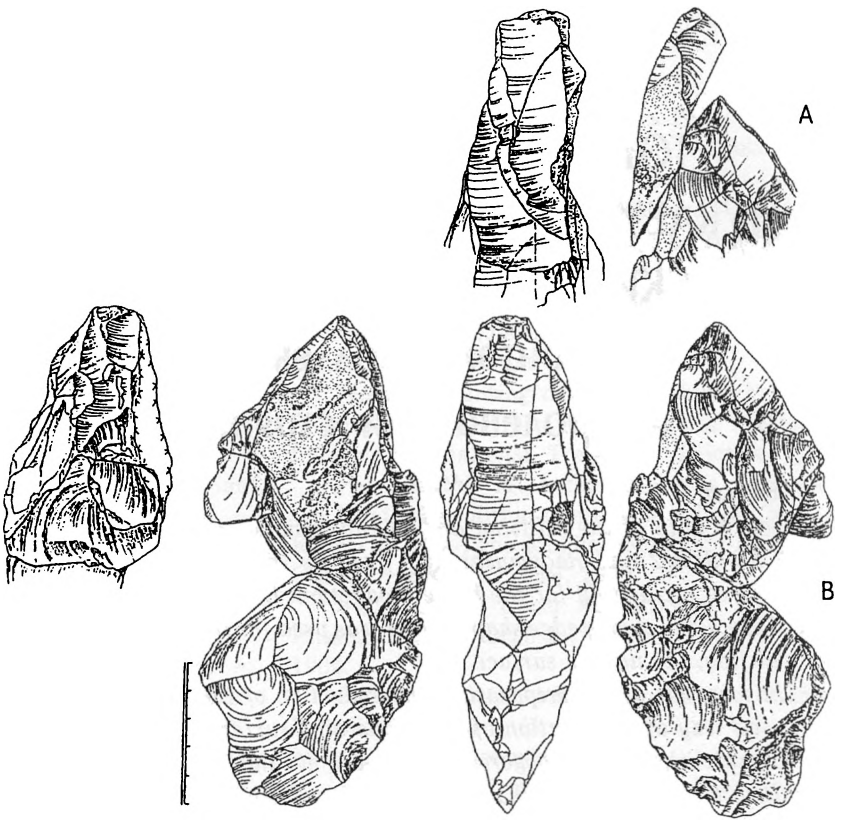

Рис. 1. Радомышль: 1 – клиновидный нуклеус – «гигантолит» (ремонтаж).

Однако вернемся к теме исследования. В 1936 году И.Г.Пидопличко на верхнепалеолитической стоянке близ Новгород-Северского обнаружил на одном из участков сохранившегося культурного слоя вместе три кремневых изделия, поразивших своей необычной для среднестатистических каменных орудий и нуклеусов величиной и поэтому получивших меткое и точное название – «гигантолиты» [Пидопличко, 1941; Підоплічка, 1941а; 1941б]. Данное открытие требовало каких-то объяснений. И здесь, очевидно, решающую роль сыграли такие чисто внешние признаки, как большие размеры, близкая к листовидной форма, образованная двусторонней, заостряющей края обработкой, то есть признаки, характерные для двусторонних изделий раннего палеолита, которые обычно типологически определяются как рубила. Косвенное влияние, несомненно, имело отсутствие прямых аналогий в известных в то время позднепалеолитических памятниках. Неудивительно, что И.Г.Пидопличко в своих выводах пошел по пути определения чисто функционального назначения этих предметов как рубящих орудий для обработки крупных костей мамонта. В целях подтверждения выдвинутых заключений были предприняты попытки отыскать следы их работы на обломках крупных костей мамонта, найденных не только на этой стоянке, но и в материалах стоянки Мезин, где подоб-

ные «гигантские топоры» отсутствовали [Підоплічка, 1941б: 88–89].

Принимая во внимание оригинальную аргументацию, большинство исследователей согласилось с точкой зрения И.Г.Пидопличко. Высказывавшиеся замечания о том, что новгород-северские «гигантолиты» могли служить заготовками нуклеусов, видимо, не были достаточно убедительными, хотя столь же гипотетичными выглядели объяснения рубящей функции [Підоплічка, 1941: 91]. Тем не менее, в последующих работах термин «гигантолит» и «орудие» в большинстве случаев имело синонимичное значение, что и определило направление поисков аналогий. К уже известным стали прибавляться новые находки, напоминавшие «гигантолиты» уже не столько по размерам, сколько по форме и обработке. П.П.Ефименко на основании сравнительно-функционального анализа определил двустороннее изделие из Костенок 1, напоминающее внешне «гигантолиты», как топорик, название которого не требует комментариев [Ефименко, 1958: 280–283]. Список аналогий значительно расширил П.И.Борисковский в фундаментальной работе «Палеолит Украины» [Борисковский, 1953: 291–299]. В то же время нельзя не отметить высказанные им сомнения в их назначении и возможности использования в качестве наковален [Борисковский, 1953: 296].

Анализируя различные точки зрения, следует отметить, что многих исследователей смущала одна деталь, замеченная не только на двух «гигантолитах», костенковском «топорике», но и на многих других однотипных изделиях. Это – так называемых резцовые сколы. Если для меньших «собратьев» такой способ обработки противолежащего рабочему (рубящему) краю подходил в традиционном терминологическом понимании, то тот способ, который имел место на «гигантолитах», в смысле названия несколько озадачивал. Видимо поэтому П.П.Ефименко само определение – резцовые сколы, – относящееся именно к «гигантолитам», заключил в кавычки [Ефименко, 1953: 454]. Действительно, соразмерно «гигантолитам», так называемые «резцовые сколы» имели столь же внушительные размеры. На гигантолите № 1 длина негатива составляет 20 см, а ширина – 2,4 см. Функциональное назначение участков «резцовых сколов» на двух «гигантолитах» и других похожих изделиях объяснялось возможным способом обработки аккомодационного участка орудия для закрепления [Пидопличко, 1941: 29; Семенов, 1950: 172]. Самое простое объяснение происхождения «резцовых» сколов при взгляде на реберчатые пластины, а также орудия на пластинах из коллекции Новгорода-Северского, которые могли отвечать негативам на «гигантолитах», не было принято во внимание, хотя взаимосвязь больших пластин с соответствующими изделиями была очевидной [Воеводский, 1949; Гвоздовер, 1950]. Столь же очевидным представляется заключение М.З.Паничкиной о том, что «асимметричность боковых сторон, треугольная или многоугольная в сечении форма, характерная не только для центральной части, но и для обоих концов, исключает возможность использования предметов [то есть «гигантолитов». – *В.У.*] в качестве топора». И далее, что «в случае острой необходимости в клиновидном рубящем орудии типа позднейшего топора, это орудие неизбежно получило бы более целесообразную форму, обеспечивающую эффективность в работе» [Паничкина, 1959а: 73–74; 1959в: 6]. В принципе, именно М.З.Паничкина, опираясь на богатейший фактический материал, археологические аналогии своего времени и логику расщепления камня в эпоху позднего палеолита, блестяще доказала принадлежность «гигантолитов» к клиновидным нуклеусам [Паничкина, 1959 а, б, в]. Повернув «рубящие» орудия Новгорода-Северского на 180; М.З.Паничкина по сути дела перевернула представление об этих специфических изделиях, необычность которых состояла только в больших размерах, дополнив ими ряд тысяч и тысяч клиновидных нуклеусов позднего палеолита. Логичное объяснение получила также заостренная нижняя часть клиновидных нуклеусов, присутствие которой и отличает этот тип нуклеусов от других позднепалеолитических нуклеусов, в том числе с узким рабочим фронтом, например, торцовых и торцово-реберчатых. Следует особо отметить, что именно исследования М.З.Паничкиной по клиновидным нуклеусам сыграли большую роль при классификации части спорных изделий с двусторонней обработкой комплекса 2 Королево 2 и позволили после применения метода ремонтажа сделать заключения об истинном функциональном назначении изделий с элементами клиновидного заострения.

Комплекс 2 Королево 2 (Закарпатье) по сумме технико-типологических данных явля-

ется переходным от раннего палеолита к позднему, а по уровню сохранности андезита и стратиграфической позиции относится ко времени одного из стадиалов раннего вюрма [Демиденко, 1990; Gladilin, Demidenko, 1989]. На основании анализа многочисленных восстановленных с помощью ремонтажа нуклеусов и групп сколов (около 10% комплекса) и изучения технологии первичного расщепления были сделаны следующие заключения:

1. В комплексе 2 полностью отсутствуют среднепалеолитические стратегии расщепления нуклеусов;

2. Господствующее положение занимает параллельная позднепалеолитическая техника расщепления в ее бипродольном варианте;

3. Остаточные параллельные плоскостные нуклеусы, принимаемые некоторыми археологами за раннепалеолитические, имели на всем протяжении раскалывания традиционно понимаемый призматический характер;

4. Среднепалеолитический характер имеет только традиция индивидуальной фасетированной подправки ударных площадок сколов [Усик, 1990; Usik, 1989].

Основополагающим принципом технологии расщепления камня комплекса 2 является принцип преднамеренного создания искусственной реберчатой грани на нуклеусах. Этот принцип выделяется как разграничительный между раннепалеолитической (протопризматической) и позднепалеолитической параллельной техникой и занимает главенствующее положение в технологии расщепления нуклеусов в позднем палеолите [Усик, 1990]. Истоки происхождения этого технологического принципа в первичном раскалывании комплекса 2 Королево 2 можно искать в леваллуазских среднепалеолитических индустриях типа комплекса 2-в Королево 1 с конвергентной однонаправленной стратегией расщепления, в которых использовался метод леваллуа (метод получения за один рабочий цикл одной специально подготовленной заготовки с индивидуально подготовленной площадки) циклического одноразового производства острий леваллуа отщеповых пропорций с конвергентной огранкой [Усик, 1990; Demidenko, Usik, 1993; Usik, 1989]. Среди технологических «предшественников» позднепалеолитических реберчатых пластин выделяются неподготовленные продольно-краевые (дебордант) пластины (например Кебара, слои 10–12 (Израиль), Тор Фараж (Иордания)) и латеральные подготовленные пластины (комплекс 2-в Королево), которые удалялись в первую очередь с нуклеусов при подготовке леваллуазских острий и явля-

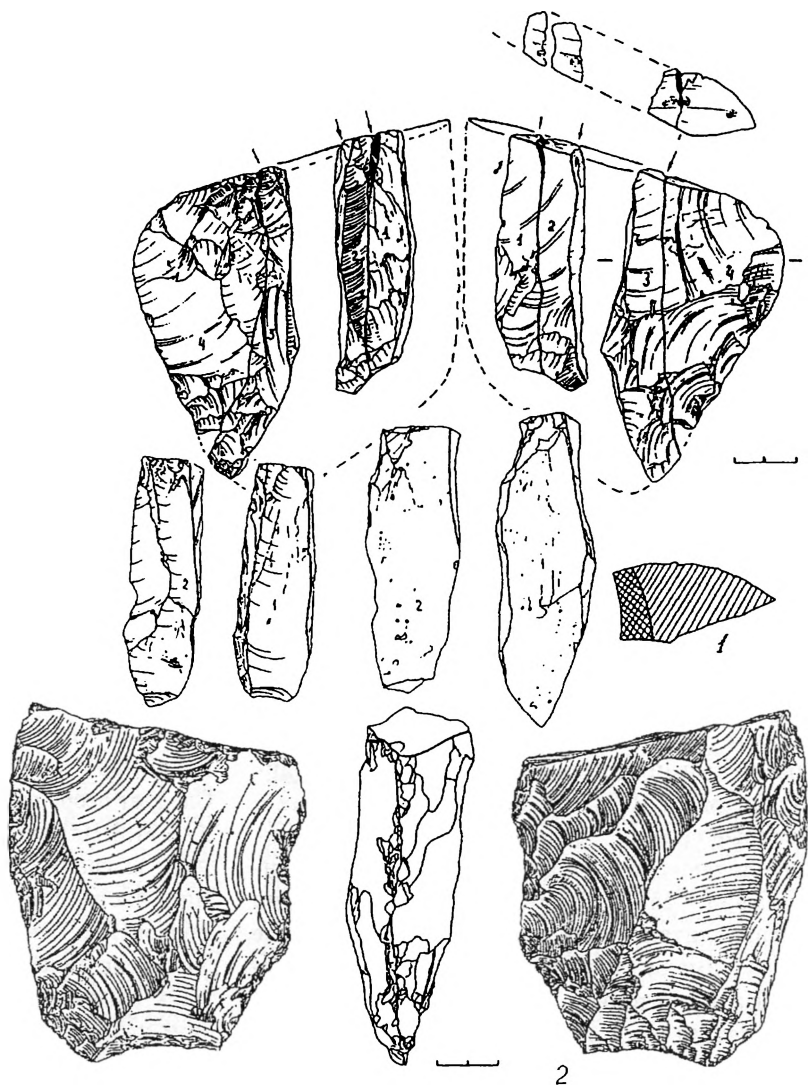

Рис. 2. Королево 2, комплекс 2: 1 – реконструкция клиновидного нуклеуса, 2 – клиновидный пренуклеус.

лись своеобразным стимулятором появления пластин с конвергентной огранкой – отходов подготовки левалуазских острий [Demidenko, Usik, 1993]. В переходных к позднему палеолиту комплексах (Брно-Богунице, Странска Скала 3 и 3-а (нижний комплекс) – Словакия; Бокер Тахтит – Израиль; Кулычивка – Украина) этот принцип становится доминирующим в технологии предварительной подготовки нуклеусов и выражается в массовом появлении настоящих реберчатых пластин. Причем цикличное одноразовое производство левалуазских острий пластинчатых пропорций с бипродольной огранкой в этих комплексах основывалось на применении параллельной позднепалеолитической техники расщепления в ее бипродольном варианте [Демиденко, Усик, 1990; Demidenko, Usik, 1993 a, b]. В комплексе 2 Королево 2 реберчатые гребни создавались на нуклеусах в основном с помощью краевой односторонней или двусторонней оббивки одной из продольных плоскостей заготовки с последующим выравниванием ребра ретушированием. В процессе расщепления при уплощении рабочей поверхности по мере необходимости либо создавались новые реберчатые гребни, либо происходила частичная подправка направляющего ребра. Клиновидные нуклеусы этого комплекса, которые, кроме всего, имели подправленное нижнее и тыльное ребро (рис. 2: 4–1), также до начала расщепления проходили стадию подготовки направляющего реберчатого гребня. Как уже отмечалось выше, в коллекции до ремонтажа были представлены спорные изделия с двусторонней обработкой, первоначально отнесенные к среднепалеолитической группе орудий (рис. 2: 2).

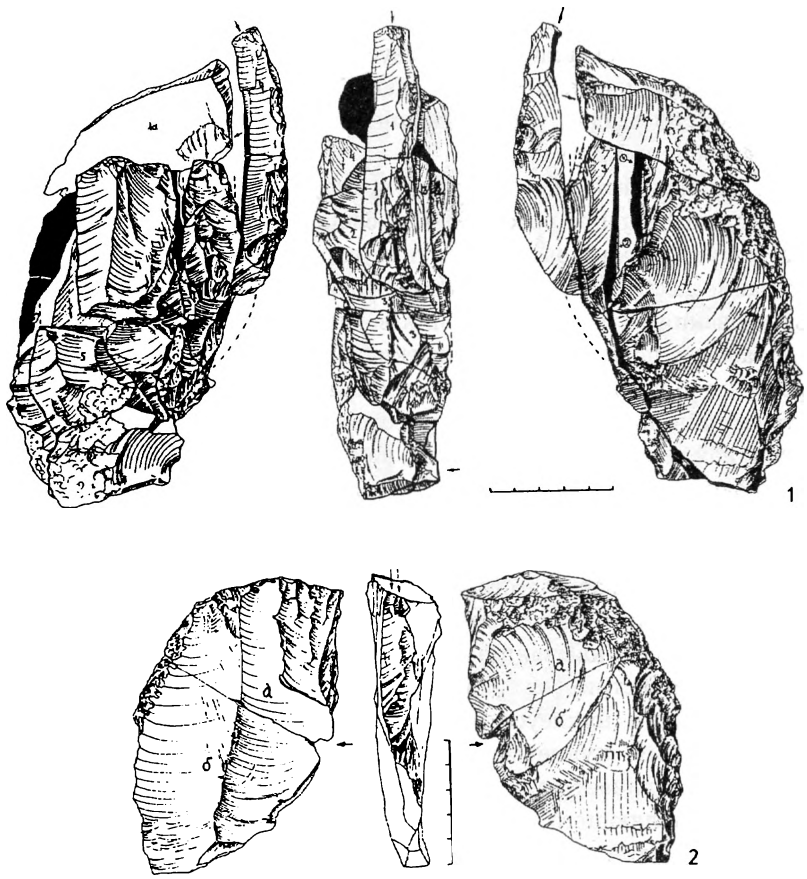

Рис. 3. Королево 2, комплекс 2: 1 – реконструкция нуклеуса, 2 – подклиновидный пренуклеус.

Одна из склеек двух пластин, имеющих следы двусторонней обработки на латеральных краях и заострение в нижней части, позволила отнести другие два изделия к клиновидным формам (рис. 2), то есть классифицировать одно изделие как сработанный клиновидный нуклеус, а второе – как клиновидный пренуклеус. Настоящее назначение последнего изделия, несмотря на «привлекательную» форму рубящего орудия, было дополнительно определено на основании анализа еще одной склейки подклиновидного нуклеуса (рис. 3). На описании этого нуклеуса следует остановиться отдельно. Само изделие вначале было восстановлено из двух частей, одна из которых первоначально классифицировалась как фрагмент скребла (рис. 3: 2б). После ремонтажа оказалось, что для расщепления был выбран узкий вытянутый желвак андезита, уплощенный с одной стороны широкими сколами (рис. 3: 1). Одна из продольных плоскостей этого пренуклеуса была превращена в реберчатую. Расщепление происходило только в продольном направлении по часовой стрелке и начиналось с отделения реберчатой пластины. После снятия серии пластин площадка была переоформлена путем удаления массивных отщепов, один из которых удалось присоединить к площадке. Снятие второй серии сколов было

менее продуктивным, что привело к уплощению рабочей поверхности нуклеуса. Причем предпоследний отщеп был отделен с участка отбивной площадки, примыкающего к тыльной стороне нуклеуса.

На заключительном этапе на нуклеусе было создано тыльное ребро, то есть была создана форма подклиновидного нуклеуса, раскалывание которого было приостановлено из-за образования глубоких заломов в верхней части рабочей поверхности. Попытки подправки реберчатой грани ниже заломов, по-видимому, стали причиной фрагментации. Создание клиновидной секции этого нуклеуса, как и других клиновидных нуклеусов этого комплекса, никаким образом не может быть связано с вторичной орудийной, тем более рубящей, функцией. Использование этого изделия в качестве орудия делало бессмысленной подправку ребра на участке скалывания. Последний пример в целом демонстрирует трансформацию подцилиндрического нуклеуса в клиновидный. От бипродольных нуклеусов комплекса 2 эти нуклеусы отличает наличие, кроме обязательного направляющего, тыльного ребера и специального утончения нижней клиновидной части на клиновидных нуклеусах или естественного утончения на подклиновидных нуклеусах и техника продольного скалывания преимущественно с гладких площадок. Двусторонняя обработка некоторых клиновидных нуклеусов комплекса 2 может свидетельствовать только о специальном формообразовании клиновидных пренуклеусов, упрощающих скалывание пластин с узкой рабочей поверхности без специальной подготовки ударных площадок. С первичной рубящей или иной другой деятельностью эти нуклеусы также трудно связать, так как в комплексе 2 Королево 2 представлена серия рубящих орудий с характерными следами использования, которые не отмечены на нуклеусах. Всего в коллекции комплекса 2 в группе раннепалеолитических типов орудий выделено 8 рубящих орудий на массивных отщепах и пластинах с извилистым рабочим краем, двусторонняя обработка которого является результатом соприкосновения с твердой поверхностью при использовании этих неретушированных орудий в качестве рубящих [Gladilin, Demidenko, 1989: 156–159]. На одно из этих орудий на массивной реберчатой пластине мы хотим обратить особое внимание, так как оно имеет эталонные характеристики рубящего орудия, что может помочь разобраться в формально-типологической классификации так называемых топоров-нуклеусов из других комплексов.

Именно такой термин как топоры-нуклеусы употребляется Е.Ю.Гирей для определения небольших изделий клиновидной формы из Костенок 1 и Авдеево, а также безусловно подразумевается для «гигантолитов», складня из слоя 1 Костенок 1 и уже упомянутого выше предмета из Радомышля в подразделе монографии, посвященному, как ни странно, изготовлению крупных пластин [Гиря, 1997: 116–122]. Приведем цитату из данного исследования: «Споры о том, что представляют собой эти изделия, топоры или нуклеусы? – по крайней мере, для костенковской индустрии, должны быть прекращены, так как упомянутый выше нуклеус-складень, сложенный из пластин одного клада, кроме формы «гигантолита», имеет такие же следы использования, расположенные в той же части изделия, что и у «топора» из первого (старого) жилого комплекса. То есть – это тот самый случай, когда удалось точно установить: вначале это изделие использовалось в работе, а затем с него же скалывались пластины, это и орудие и нуклеус» [Гиря, 1997: 118]. Но чуть ниже мы находим более точную интерпретацию: «установлено, что «топор» и подобные ему формы из первого слоя Костенок использовались для рытья земли (то есть, это были не топоры, а, скорее, мотыги)», что «не противоречит их последующему использованию в качестве ядрищ» [Там же: 118–119]. Далее идет описание последовательности расщепления в бипродольном направлении с двух площадок, что, по мнению автора было связано с «борьбой с заломами» [Там же: 120]. Вторая площадка на нуклеусе не готовилась и «как вынужденный шаг была создана лишь в последнюю очередь» [Там же: 121]. Ну что ж, попытаемся разобраться с этими доказательствами в обратном порядке. Наличие второй площадки на описанном складне существенно снижает ее значение в смысле связи с клиновидными нуклеусами, топорами-нуклеусами и, соответственно, с «гигантолитами», так как расщепление и клиновидных нуклеусов, и «гигантолитов» велось в продольном направлении с одной площадки. (При переходе к бипродольному скалыванию, если клиновидная часть уничтожается, то такие нуклеусы классифицируются как торцовые).

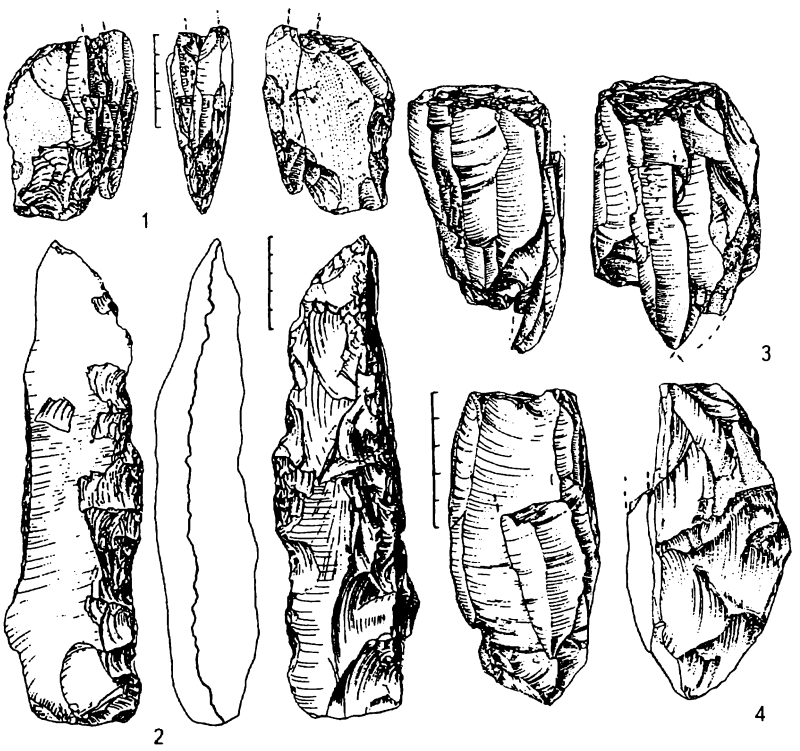

Рис. 4. Королево 2, комплекс 2: 1 – клиновидный нуклеус (ремонтаж), 2 – секач.
Радомышль: 3, 4 – нуклеусы (ремонтаж).

В то же время, опыт исследования комплексов с бипродольным принципом раскалывания показывает, что две отбивные площадки на бипродольных нуклеусах обычно готовились до начала расщепления. Яркие доказательства этого положения иллюстрируют реберчатые пластины, снявшие всю продольную поверхность пренуклеуса вместе со второй площадкой [Usik, 1989: 187]. Бипродольное раскалывание в складне не представляется исключительным примером для индустрии Костенок 1. Таким образом, чтобы переубедить читателя во вторичности образования второй площадки на этом складне недостаточно таких аргументов, как «борьба с заломами». Здесь возможны два пути доказательств. Дополнение складня нижним клиновидным фрагментом или соответствующим клиновидным нуклеусом (топором-нуклеусом). В противном случае судить о том, что вторая площадка «была создана лишь в последнюю очередь», можно не иначе, как только присутствуя при самом расщеплении. Отнесение к «гигантолитам» любых нуклеусов и пренуклеусов без клиновидных характеристик на основании больших размеров или наличия негативов двусторонней обработки на поверхности не представляется обоснованным. Все три «гигантолита» из Новгорода-Северского имеют не только большие размеры, двустороннюю обработку, но и форму, характерную для клиновидных нуклеусов. Во всяком случае, именно этими критериями обычно пользуются специалисты при сравнении массивных двусторонних преформ с «гигантолитами», однозначно трактуемыми как пренуклеусы [Bosinski, Hahn, 1973: 104–113, Tafel, 18–19]. Следуя этим критериям, склейку из бипродольных пластин комплекса 2 Королево 2, длина которой без реберчатой пластины и базальной части одной из пластин превышает 30 см, нельзя связывать с категорией «гигантолитов», так как за этим термином закрепилась совершенно четкая классификационная позиция. Наличие на стоянках палеолита больших нуклеусов, пренуклеусов и больших пластин может свидетельствовать только об использовании для расщепления больших заготовок, не всегда связанных с клиновидными нуклеусами. Двусторонняя подготовка реберчатого гребня и декортификация преформы также не всегда приводила к изготовлению клиновидного нуклеуса как определенной формы нуклеуса в позднем палеолите.

С трассологическими доказательствами использования некоторых изделий из Костенок 1 для рытья земли спорить трудно. Клиновидные нуклеусы из комплекса 2 Королево 2, изготовленные на андезите и имеющие выщелоченную поверхность, и «гигантолит» из Радомышля со слабо заполированной поверхностью не оставляют ни единого шанса для трассологического анализа. Возможно, складень и «топорик» из Костенок дают уникальные примеры разнообразия видов хозяйственной деятельности и полифункциональности некоторых двусторонних изделий в позднем палеолите. Можно только предполагать очень аккуратное обращение с такими орудиями, специально изготовленными для рытья зем-

ли, чтобы потом беспрепятственно получать с них наиболее удлиненные пластины. Теперь, если связь складня с клиновидными нуклеусами может быть поставлена под сомнение, то наличие на нижней части «топорика» следов от употребления в качестве мотыги абсолютно не говорит о первичности данной функции. Еще более сомнительным представляется первичная рубящая функция перечисленных клиновидных форм. Ни на «топорике» из Костенок 1, ни на топоре-нуклеусе из Авдеево, ни на «гигантолитах», ни на клиновидных нуклеусах из комплекса 2 Королево 2 на «лезвиях» не наблюдается явных следов выкрошенности, столь характерных для лезвий рубящих орудий [Матюхин, 1983], таких следов, которые можно увидеть без микроскопа и специальных приспособлений. Именно такие следы наблюдаются на рубящих орудиях из комплекса 2 Королево 2, специально приведенных в данной работе в качестве примера (рис. 4: 2). (Аналогичное рубящее орудие, изготовленное на реберчатой пластине есть и в коллекции Радомышль). Вряд ли такое извилистое лезвие могло служить в качестве направляющего ребра для удаления первой реберчатой пластины при переходе к употреблению топора в качестве нуклеуса для производства пластин. К тому же, в процессе рубки при соприкосновении лезвия рубящего орудия с твердыми предметами внутри артефакта неизбежно возникали бы микротрещины, создавая препятствия как на пути первой реберчатой, так и последующих пластин. Таким образом, даже если представить, что клиновидные нуклеусы – это посттопоры, то доказать это вряд ли возможно, так как исправление поврежденного лезвия при подготовке направляющего ребра должно было «съесть» следы употребления. При специальном просмотре реберчатых пластин комплекса 2 обнаружить пластины со следами лезвий рубящих орудий не удалось. Можно, конечно, как и в случае с мотыгами, предположить очень бережное обращение с топорами, предвидя один из простейших вариантов их использования для получения больших пластин.

Как уже отмечалось выше, клиновидный предмет из Радомышля наиболее близок по форме и обработке «гигантолитам» из Новгорода-Северского. Судя по негативам, предшествующим отделению пластины, присоединенной к рабочей поверхности этого изделия, его размеры были намного больше. А если учитывать культурную близость этих памятников, то эта склейка приобретает решающее значение в определении назначения «гигантолитов». Итак, этот предмет имеет листовидную форму, образованную двусторонней обработкой и клиновидную часть без видимых следов употребления для рубки или копания. Фрагментация этого изделия, как и многих других изделий из Радомышля, скорее всего вызвана постдепозитным температурным воздействием. Верхняя часть, как и на двух «гигантолитах» из Новгорода-Северского, имеет рабочий участок в виде «срединного резца» с параллельными гранями от удаления пластин, одну из которых удалось присоединить к небольшому участку ее негатива. До отделения этой и других пластин с рабочего участка первой была удалена реберчатая пластина, которая «унесла» часть продольного гребня с предварительной двусторонней обработкой. Остатки этой обработки видны на нижней клиновидной части. Отбивная площадка рабочего участка использовалась попеременно для получения пластин. Судя по этой склейке, мы можем говорить о создании формы, обычной для клиновидных нуклеусов этого и других позднепалеолитических комплексов, о подготовке реберчатого гребня, обычной при подготовке нуклеусов в позднем палеолите и об обычном отделении пластин после отделения первой реберчатой. На одном из ребер на рабочей поверхности отмечены следы вторичной реберчатой подправки, что также вполне обычное явление технологии промежуточного переоформления рабочей поверхности нуклеусов для пластин в позднем палеолите. Таким образом, простая склейка клиновидного нуклеуса из Радомышля простым образом объясняет назначение «гигантолитов» из Новгорода-Северского как клиновидных нуклеусов и пренуклеусов, обработка, подготовка и логика утилизации которых ничем принципиально не различается, включая подготовку и отделение первой реберчатой пластины в качестве направляющей в процессе формирования призматического рельефа. В сущности, все эти простые истины давно доказаны М.З.Паничкиной. Последний пример только подтверждает правоту классификационных определений изделий с двусторонней и частично двусторонней обработкой так называемого клиновидного участка. Двусторонняя обработка в виде простого альтернативного

скалывания наблюдается в Радомышле на реберчатых пластинах, на клиновидных нуклеусах и пренуклеусах, а также на других преформах и обломках кремня. Такой же способ обработки характерен для так называемых дисков и некоторых других псевдорубящих и псевдомустьерских форм, которые отмечаются не только в Радомышле, но и других позднепалеолитических коллекциях [Ефименко, 1958: 283–287]. Ю.Э.Демиденко в свое время на основании анализа «мустьерских дисков» и клиновидных нуклеусов Радомышля доказал ошибочность отнесения небольших дисков к мустьерским изделиям [Демиденко, 1987: 43–44]. По степени эксплуатации эта категория изделий отличается разнообразием. Одна часть «дисков» представляет собой обломки сырья и пренуклеусы с краевой двусторонней обработкой в технике альтернативного скалывания, характерной, скорее, для начала обработки двусторонних орудий, которые в Радомышле не отмечаются, чем каких-либо мустьерских нуклеусов. Другая часть «дисков» – это двусторонне или частично двусторонне обработанные предметы небольших размеров, изготовленные в основном на отщепах. Если внимательно рассматривать все эти примеры, то оказывается, что, кроме двусторонней обработки, они сохраняют на одном из участков гладкую отбивную площадку и негативы, направленные в сторону двустороннего ребра, либо одну из плоскостей, в виде сработанной рабочей поверхности с негативами параллельных снятий, либо все эти признаки вместе, которые не характерны для дисковидных нуклеусов. Если обратиться к логике предварительной подготовки клиновидных и других нуклеусов Радомышля, а также других позднепалеолитических комплексов (переходных, ранних позднепалеолитических, позднепалеолитических), то появление в коллекциях изделий с двусторонней краевой обработкой совершенно просто объясняется необходимостью создания реберчатого профиля для начала расщепления с целью получения пластин. Рассматриваемые материалы стоянки Радомышль еще раз убеждают в приоритете принципа «реберчатой» подготовки нуклеусов для производства пластин и относительно подчиненном характере принципа позднепалеолитической «техники скола», предлагаемого в качестве ведущего признака перехода к позднепалеолитической технологии производства пластин. Новая техника скола, о которой говорит Е.Ю.Гиря [Гиря, 1997: 139–143], один из ведущих исследователей палеотехнологий, несомненно имеет важное значение в развитии технологии первичного расщепления в позднем палеолите, но не исключает и не заменяет принцип «реберчатой пластины». Конкретные примеры отсутствия использования определенных технологических принципов в рамках позднего палеолита, видимо, имеют конкретные объяснения. Что касается Радомышля, то здесь применялась избирательная подправка участков соприкосновения рабочей поверхности и отбивной площадки путем «изолирования», «перебора карниза», в некоторых случаях – путем фасетирования. Частота использования каждого из этих принципов во взаимосвязи с огранкой сколов пока не изучена и является темой отдельного исследования. Отбивные площадки переоформлялись преимущественно путем удаления так называемых «таблеток». Следует отметить, что «перебор карниза» не избавлял от возникновения заломов в начале расщепления, когда реберчатая подготовка продольной плоскости была уже завершена на пренуклеусах, а также в процессе утилизации нуклеусов для пластин. В то же время, немногочисленные фасетированные площадки на больших пластинах свидетельствуют о достаточной эффективности этого способа подготовки площадок нуклеусов для расщепления, который должен быть, по идее, вытеснен новой техникой скола. Этот принцип подготовки площадок доминировал в переходных комплексах и обеспечивал достаточно стабильное производство пластин с параллельной огранкой. В тоже время, имея в распоряжении людей такого «ноу-хау», как новая техника скола, что-то заставляло их пользоваться принципом «реберчатой пластины» в подготовке нуклеусов в позднем палеолите. Специальный осмотр позднепалеолитических коллекций, находящихся в фондах Археологического музея (комплексы Закарпатья, Клюсы, Добраничевка, Мезин, Межигорцы, Пушкари и др.), имеющих разный возраст и культурную принадлежность, показал наличие во всех комплексах реберчатых пластин. Поэтому можно только удивляться мастерству Е.Ю.Гири при изложении ключевых моментов подготовки пренуклеусов в позднем палеолите [Гиря, 1997: 77–79] и описании в заключении монографии технологических схем расщепления [Гиря, 1997: 144–151], который сумел ни разу не упомянуть такой термин, как «реберчатая пластина».

Кстати, в связи с рассмотрением листовидных преформ клиновидных нуклеусов, нельзя не отметить критические замечания по поводу использования принципа реберчатой пластины в качестве отрицательного примера его ведущей роли в технологии подготовки нуклеусов в позднем палеолите на основании анализа так называемой техники Юбецу [Гиря, Нехорошев, 1993: 14]. Настаивая на том, что реберчатая пластина служила для подготовки площадок листовидных двусторонних заготовок нуклеусов типа Юбецу для микропластинок, почему-то не уточняется, что именно реберчатые пластины обеспечивали образование этих площадок по всей длине путем последующего отделения так называемых лыжевидных пластин и что эта реберчатая пластина не была единственной при утилизации ладьевидных нуклеусов. После отделения реберчатой пластины с площадки, первой пластиной до получения микропластинок с рабочей поверхности также удалялась реберчатая [Brezillon, 1968: 86; Inizan, Roche, Tixier, 1992: 65]. Таким образом, проблема дисков – клиновидных пренуклеусов, как и других позднепалеолитических нуклеусов Радомышля, – это проблема формирования и проблема отделения ребра для создания первичной продольной плоскости расщепления на пренуклеусе. Можно согласиться, что «в различных технологиях формы пренуклеусов могут быть разными, но одним из основных требований пренуклеуса в позднем палеолите является «поверхность скалывания – поверхность, имеющая рельеф определенной формы, следуя которому будут сниматься сколы-заготовки» [Гиря, 1997: 78]. Необходимо лишь добавить, что существует только один способ создания первичной плоскости расщепления, состоящий в отделении первой пластины с пренуклеуса, которая оставляет на поверхности первую грань и два параллельных ребра, что и составляет основу дальнейшего параллельного скалывания. Существуют только два пути образования этой первичной поверхности. Первый путь так или иначе связан с удалением ребра в виде подготовленной реберчатой пластины, естественно-реберчатой пластины или пластины с рельефным ребром, образованным латеральной подготовкой, направленной от краев к продольной оси пренуклеуса (Гран-Прессиньи). Однако последний пример практически не отмечается в позднепалеолитических комплексах. Второй путь связан с отделением естественной или любой иной не реберчатой выпуклости в виде пластины, когда формообразование реберчатого профиля невозможно, либо не является необходимым, благодаря естественной форме заготовки пренуклеуса. Если эта первичная рабочая поверхность не создана, то никакие «изощренные способы подготовки зон расщепления» [Гиря, 1997: 139] неспособны обеспечить непосредственный переход к производству пластин. Опыт работы с позднепалеолитическими коллекциями свидетельствует о предпочтительном удалении подготовленных реберчатых пластин с нуклеусов для пластин после их подготовки и при переоформлении. В коллекции Радомышля достаточно часто встречаются пренуклеусы с подготовленной площадкой и подготовленным ребром, а также без него, с которых так и не удалось снять первую пластину, несмотря на интенсивные следы ударов. Нереализованные попытки создания первичной продольной поверхности фиксируются на пренуклеусах Радомышля, часть из которых под давлением стереотипов формально-типологических совпадений и в поисках примеров пережитков предшествующих эпох неправомерно относили к раннепалеолитическим. Следует добавить, что в коллекции Радомышля представлены подготовленные (реберчатые) и неподготовленные пластины с остатками первичной дорсальной и вентральной поверхности отщепов – преформ клиновидных и подклиновидных нуклеусов на отщепах, снятые с узкой торцовой поверхности.

При переходе в позднем палеолите к параллельной позднепалеолитической технике расщепления нуклеусов, предварительная подготовка которых в основном базировалась на постоянном технологическом принципе предварительной подготовки продольного ребра для создания начальной плоскости расщепления и к новой «технике скола», которая имела избирательный, ситуационный характер, была потеряна всякая связь с раннепалеолитическими технологиями. Псевдомустьерские «диски» и часть «скребел» позднепалеолитической стоянки Радомышль в своем подавляющем большинстве являются преформами нуклеусов для производства пластин, в том числе и клиновидных. В связи с этим возникает вопрос происхождения среднепалеолитических типов орудий, встреченных на стоянке. В данном конкретном случае нет основа-

ний говорить о существовании какой-то посторонней среднепалеолитической примеси. В тоже время, нет оснований говорить об использовании в Радомышле какой-либо среднепалеолитической техники и технологии для получения отщепов – заготовок для среднепалеолитических орудий комплекса.

В процессе подготовки реберчатой поверхности и одновременного удаления корки, особенно при изготовлении крупных клиновидных форм, при переоформлении площадок нуклеусов возникало достаточно отщепов раннепалеолитического облика. Только эти отщепы могли служить заготовками орудий среднепалеолитического облика, так как в комплексе нет примеров использования раннепалеолитических приемов первичного расщепления камня, выделенных в отдельное производство. Простые скребла на отщепах и так называемые остроконечники Радомышля, часто выполненные на поперечных отщепах и имеющие форму и обработку острийных окончаний, близкую остриям на пластинах, часто переоформлялись в резцы, как и многие другие орудия комплекса (скребки и острия на пластинах). Если говорить более конкретно, то в Радомышле есть острия как на пластинах, так и на отщепах, есть резцы как на пластинах, так и на отщепах, и скребки – как на пластинах, так и на отщепах. В данном контексте наличие орудий на отщепах при отсутствии каких-либо мустьерских технологических процессов их изготовления может объясняться только простой логикой производственной, хозяйственной необходимости. Примеры простых орудий на отщепах в Радомышле дают очень мало оснований для сомнительных поисков аналогий в среднепалеолитических комплексах [Cohen, Stepanchuk, 1999: 286]. Какие-либо специфические типы среднепалеолитических орудий в коллекции Радомышля также отсутствуют. Показательно, что по данным ремонтажа в переходном комплексе 2 Королево 2, где также не отмечено использование самостоятельных среднепалеолитических технологий в первичном раскалывании, часть среднепалеолитических типов орудий была выполнена на пластинах и отщепах с параллельной огранкой. Исключение составляют двусторонние листовидные наконечники, изготовление которых не имеет отношения к первичному раскалыванию.

Таким образом, данные ремонтажа и исследования технологии первичного расщепления камня комплекса 2 Королево 2 и Радомышля свидетельствуют о преднамеренном изготовлении клиновидных нуклеусов для производства пластин. Двусторонняя, частично-двустороронняя и односторонняя оббивка клиновидных нуклеусов применялась с целью создания наиболее оптимальной формы для упрощенного скалывания пластин с узкой, ограниченной с боковых сторон рабочей поверхности, после отделения преднамеренно подготовленной реберчатой пластины, обеспечивающей наиболее простой путь образования начальной рабочей поверхности. «Гигантолиты» из Новгорода-Северского не являются исключением в ряду других аналогичных изделий, сходных по назначению. Наличие клиновидных нуклеусов в позднепалеолитических комплексах может свидетельствовать о независимом изобретении главном чем универсальной формы клиновидного нуклеуса и унифицированном использования этого типа исключительно для производства пластинчатых заготовок. Некоторые различия в форме клиновидных нуклеусов, степени применения двусторонней оббивки и размерах не меняют сути первоначального назначения этого типа нуклеусов в позднем палеолите. Допустимое вторичное использование сработанных клиновидных нуклеусов и пренуклеусов в качестве орудий также не меняет сути их первичного типологического назначения. Преформы нуклеусов больших размеров, а также пренуклеусы больших размеров с двусторонней оббивкой должны определяться в соответствии с их формой при сравнении с конкретными клиновидными нуклеусами из Новгорода-Северского. Большие размеры пластин в позднепалеолитических комплексах не являются критерием непосредственной связи исключительно с клиновидными нуклеусами.

Сравнительный анализ склеек клиновидных нуклеусов и пренуклеусов, изучение системы подготовки нуклеусов и принципов технологии первичного расщепления камня в позднем палеолите позволяет согласиться с мнением Ю.Э.Демиденко о неправомерности отнесения клиновидных пренуклеусов небольших размеров стоянки Радомышль к раннепалеолитическим дисковидным нуклеусам на основании отсутствия признаков раннепалеолитических приемов их расщепления. Полное господство параллельной позднепалеолитической техники первичного расщепления, основанной на основополагающем принципе создания на-

чальной рабочей поверхности для получения пластин посредством оформления и отделения подготовленной реберчатой пластины, переход к так называемой позднепалеолитической технике скола в Радомышле дает основание высказать мнение об отсутствии связи в получении заготовок и изготовлении орудий «раннепалеолитического» облика с раннепалеолитическими традициями, и отсутствии повода вести дискуссию о какой-либо аккультурации и связи Радомышля с типичным или нетипичным мустье.

Литература

Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. - № 40. - 1953. - 463 с.

Воеводский М.В. Новая палеолитическая стоянка на р.Сейм // БКИЧП. - № 14. - 1949. - С. 132-137.

Гвоздовер М.Д. О раскопках Авдеевской палеолитической стоянки в 1947 году // КСИИМК. - Вып. XXXI. - 1950. - С. 23.

Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий: Методика микро-макроанализа древних орудий труда. - Ч.2. - СПб, 1997. - 198 с.

Гиря Е.Ю., Нехорошев П.Е. Некоторые технологические критерии археологической периодизации каменных индустрий // Российская археология. - № 3. - М., 1993. - С. 5-24.

Демиденко Ю.Э. Некоторые вопросы классификации каменной индустрии и хронологии Радомышльского позднепалеолитического поселения // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов. - К., 1987. - С. 43-44.

Демиденко Ю.Э. Начальный этап позднего палеолита Карпато-Балканского региона: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Новосибирск, 1990. - 18 с.

Демиденко Ю.Э., Усик В.И. Техника леваллуа в позднем палеолите // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: Тезисы докладов конференции. - Херсон, 1990. - Ч. 1. - С. 4-6.

Ефименко П.П. Первобытное общество. - К., 1953. - 663 с.

Ефименко П.П. Костенки 1. - М., Л., 1958. - С. 280-283.

Матюхин А.Е. Орудия раннего палеолита // Технология производства в эпоху палеолита. - Л., 1983. - С. 134-187.

Паничкина М.З. Палеолитические нуклеусы // Археологический сборник ГЭ. - Вып. 1. - Л., 1959а. - С. 7-77.

Паничкина М.З. О двух типах верхнепалеолитических нуклеусов (так называемых нуклеусах-скребках и гигантолитах) // КСИИМК. - № 75. - 1959б. - С. 57-62.

Паничкина М.З. О двух типах верхнепалеолитических нуклеусов. II. Гигантолиты // КСИИМК. - № 76. - 1959в. - С. 3-9.

Підоплічко І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. - Т. І. - К., 1941а (надр. в 1947). - С. 23-26.

Підоплічко І.Г. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ: Звіт про розкопки 1936-1938 рр. // Палеоліт і неоліт України. - Т. І. - К., 1941б (надр. в 1947). - С. 65-106.

Пидопличко И.Г. Кремневые «гигантолиты» из Новгород-Северска // МИА. - № 2. - 1941. - С. 3-36.

Семенов С.А. Топор в верхнем палеолите // КСИИМК. - В. XXXI. - 1950. - С. 168.

Семенов С.А. Первобытная техника // МИА. - № 54. - 1957. - 240 с.

Усик В.И. Реберчатые пластины как индикатор позднепалеолитической техники первичного расщепления // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тезисы докладов. - К., 1987. - С. 163-164.

Усик В.И. Переход от раннего палеолита к позднему по материалам памятников Закарпатья (по данным ремонтажа): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Новосибирск, 1990. - 19 с.

Шовкопляс І.Г. Палеолітична стоянка Радомишль (попереднє повідомлення) // Археологія. - Т. XVI. - 1964. - С. 89-102.

Шовкопляс И.Г. Радомышльская стоянка - памятник начальной поры позднего палеолита // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. - М., 1965. - С. 104-116.

Шовкопляс І.Г. До питання про характер розвитку культури пізнього палеоліту (на матеріалах Української РСР і сусідніх територій) // Археологія. - Т. XXII. - 1969. - С. 33-36.

Bosinski G., J. Hahn. Der Megdalenien - Fundplatz Andernach (Martinsberg) // Rheinland -Verlag GMBH-BONN. - 1973. - 263 p.

Brezillon M.-N. La denomination des objets de pierre taillee. Materiaux pour un vocabulaire des prehistoriens de langue francaise (Gallia Prehistoire, IV e supplement). - Paris, C.N.R.S. - 1968.

Cohen V.Yu., V.N.Stepanchuk. Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence from the East European Plain and Caucasus: A new look at variability, interactions and transitions // Journal of World Prehistory. - 13 (3). - 1999. - P. 265-319.

Demidenko Y.E., Usik V.I. The Problem of changes in Levallois technique during the technological transition from the Middle to Upper Palaeolithic // Paleorient (Paris). – 1993a.– Vol. 19/2. – P. 5–15.

Demidenko Yu.E., Usik V.I. On the lame a crete technique in the Palaeolithic // European Prehistory (Liege). – 1993b. – Vol. 4. – P. 33–48.

Demidenko Yu.E., Usik V.I. On the Levallois technique in the Upper Palaeolithic // L.Banes, J.K.Kozlowski (eds). Actes du XII Congres International des Sciences Prehistoriques. – 1993c. – Bratislava. – P. 239–242.

Demidenko Yu.E., Usik V.I. Esteblishing the potential evolutionary technological possibilities of the «Point» Levallois–Mousterian: Korolevo 1 site – complex 2–b in the Ukrainian Transcarpathians // H.L.Dibble and O.Bar–Yosef (eds.). The Definition and Interpretation of Levallois Technology. – 1995. – Madison: Prehistory Press. – P. 439–454.

Giria Y., Bradley B. Blade technology at Kostenki 1/1, Avdeevo and Zaraysk // Восточный граветт. – М., 1998. – С. 191–213

Gladilin V.N. The Korolevo Palaeolithic site: research, methods, stratigraphy // Anthropologie (Brno). – 1989. – T. XXVII/2–3. – P. 93–103

Gladilin V.N., Demidenko Yu.E. Upper Palaeolithic stone tool complexes from Korolevo // Anthropologie (Brno). – 1989. – T. XXVII/2–3. – P. 143 – 178.

Inizan M.–L., Roche H., Tixier J. Technology of knapped stone. Prehistoire de la Pierre Taille. Tome 3.–Meudon:CREP. – 1992. – 127 p.

Usik V.I. Korolevo – transition from Lower to Upper Palaeolithic according to reconstruction data // Anthrohologie (Brno). – 1989. – T. XXVII/2–3. – P. 179–212.

І.М.Гавриленко

ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ МЕЗОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ В'ЯЗІВОК 4а: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

Abstract

Excavations in Vyazivok-4A, a site of Zimivniky culture has revealed the remains of several dwellings and household pits. The detailed analysis of the structures backed by planigraphy, ethnographic analogues and some reflections of general order (such as the level of house-building, technical equipment) gives every reason for carrying out the reconstruction of dwelling and household complexes of the settlement.

The dwelling of this site were round in the plan, a little deepened into the ground, probably covered with skins and from below made habitable in winter by sod. They were frame cone-shaped structures which had the appearance of tents of skins. Size difference of the dwellings accounts for the number of inhabitants. Such peculiarities in the functional planning of these quarters as placing the hearths in the middle of them and locating the production sites for tool making, skin dressing and satisfying other household needs round the hearths, while the space between the hearths and the exits, facing the river, was used for cooking food, and the outlying parts of the dwellings were exploited for keeping bone raw material and evacuating food refuses are notable. Open hearths were designed for heating, lighting up and thermal treatment of food products. Pits for making fish sour were placed near the exits of the dwellings and formed integral complexes with the latter.

Розкопками стоянки зимівниківської культури В'язівок 4а виявлено залишки кількох жител та господарських ям. На підставі етнографічних аналогів та деяких міркувань загального порядку (рівень домобудівництва, технічна озброєність), підкріплених аналізом планіграфії, нами було висловлено припущення, що досліджені житлові будівлі мали вигляд чумів [Гавриленко, 1995; 1997]. Подальший аналіз решток споруд не лише переконує у правильності цієї здогадки, а й дає підстави для деталізації та конкретизації висновків, а також для виконання графічної реконструкції житлово-господарських комплексів поселення.

Котловани жител чітко виділялися на фоні оточуючого темно-бурого важкого суглинку своїм темнішим забарвленням і фіксувалися в плані як плями неправильнопідокруглої форми з деякою подовженістю або невеличким виступом, як у житла № 5, в бік південного заходу. Діаметр плям становив 3,5–4 м у жител № 1, 3 та 5,5–6 м – у жител № 2, 4, 5. Розміри недокопаного житла № 6 залишилися невідомими. Залишки мешкання, багато й різноманітно представлені всередині жител, за їхніми межами не зустрічалися взагалі або відзначалися одиничними знахідками.

В розрізі котловани будівель мали вигляд лінз, своїм опуклим боком обернених донизу. Максимальна потужність заповнення в середньому дорівнювала 30 см. А інтенсивність його забарвлення поступово зростала в напрямку від периферії до більш заглибленого центру і в придонній частині відкладів. Долівки жител чітко відділялися від заповнюючої гумусованої маси. Вище і нижче лінз відзначалися лише окремі знахідки кременів.

На відсутність переміщень та ушкоджень мезолітичного культурного шару загалом та залишків житлових і господарських об'єктів зокрема, крім незначних слідів діяльності землериїв, вказують також знахідки на долівці жител анатомічних груп кісток тварин.

Центральні частини котлованів являли собою майже чорні від вуглистої сажі овальні плями діаметром до 2 м і потужністю до 10 см, посередині яких інколи вдавалося зафіксувати лінзи прокалу, що свідчить про розміщення тут вогнищ. Подібна темніша забарвленість навколо вогнища спостерігалася в центральному житлово-побутовому комплексі

Гавриленко І.М. – кандидат історичних наук, науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею.

шару І стоянки Молодове V [Черниш, 1975: 45]. Розміри вогнищ можуть бути відтворені лише здогадно – в межах 0,4–0,7 м. Розкладалися вони, схоже, безпосередньо на долівці, тож і не мали заглибленостей, які б окреслювали їхні межі. Крім того, періодичне видалення з житла продуктів згоряння, певно, призводило до зміни розмірів і обрисів вогнищ та деякого їх зміщення від місць початкового розташування. Досить вірогідною здається й можливість поширення вогнищної маси, принаймні її верхньої частини, на довколишні ділянки після залишення жител людиною – під дією вітру та дощових потоків. Ці обставини, видно, і зумовили, за відсутності чітко виражених вогнищ, виникнення посередині житлових заглибин значних за розмірами вуглистих зон.

Таким чином, культурний шар стоянки зазнав лише вкрай незначних змін свого початкового вигляду. У період після залишення жител їхніми мешканцями і до моменту захоронення культурного горизонту вищележачими відкладами, певно, відбулося часткове руйнування вогнищ та, можливо, незначне переміщення невеликих за розмірами кременів у горизонтальній площині. Після того руйнування культурного шару полягали у перевідкладенні найбільш легких його елементів (окремих кременів та кісток) в результаті дій землериїв у різних, в тому числі й вертикальному напрямках. Тому характер розташування культурних решток, обриси житлових котлованів та господарських ям здатні пролити світло на конструктивні особливості відповідних споруд.

Оскільки стоянка В'язівок 4а функціонувала в зимовий час, чому є багато доказів [Гавриленко, 1997: 53; Залізняк, Гавриленко, 1995: 99], житлові будівлі її мешканців мусили захищати людину від несприятливих природних чинників згори і з боків, тобто мати якесь утеплене перекриття. Близька до круглої форма котлованів у плані вказує на відповідну форму споруд. Спробуймо з'ясувати, виходячи з об'єктивних даних, чи були стіни в'язівоцьких жител вертикальними, а чи нахиленими досередини?

Стратиграфічні спостереження в поєднанні з аналізом розподілу знахідок по площі жител вказують на неоднакове функціональне навантаження центрів та країв помешкань. На периферії котлованів жител спостерігалися найменші інтенсивність забарвлення та насиченість крем'яними виробами. Разом з тим, на краях житлових плям фіксувалася порівняно велика скупченість кісток тварин.

Пояснити ці факти можна наступним чином. Посередині помешкань, навколо вогнищ, здійснювалася активна і різноманітна виробнича діяльність, тоді як ділянки попід стінами були важкодоступними і малопридатними не лише для праці, а й для відпочинку. Тому туди складалися запаси кістяної сировини, а також скидалися харчові покидьки. Про останнє свідчить, зокрема, знахідка на краю житла 5 кісток стопи копитного в анатомічному порядку. А, як відомо, стопи копитних зазвичай не використовувалися в їжу чи для виготовлення поробок, і їхні фаланги розбивалися для висмоктування мозку лише в умовах відчутного голоду [Ермолова, 1985: 11; Леонова, 1985: 15].

В іншому місці під стінкою того ж помешкання був забутий в якомусь вмістилищі «скарб» з 6 крем'яних виробів. В житлі 4 під стінку був покладений ріг лося, чомусь не використаний з господарською метою (його огляд не виявив ніяких ознак різання чи іншої обробки, крім слідів відрубування від черепа).

Така організація внутрішнього простору в помешканнях (робочі та побутові зони посередині споруд, навколо вогнищ, при нежилій периферії, доступ до якої щось ускладнювало), без сумніву, вказує на конічну форму стін житла. Розташування перекриття під гострим кутом до підлоги зменшувало корисну площу будівель за рахунок важкодоступних периферійних ділянок, де людині було незручно стояти і навіть сидіти. В нічний час периферія помешкання, вірогідно, також не могла використовуватися, адже вогнище, розкладене посередині споруди, навряд чи могло обігріти весь її простір. До речі, менша забарвленість вохрою країв одного з жител палеолітичної стоянки Костенки 4 отримала аналогічну інтерпретацію [Рогачев, 1955: 96; Рогачев, Аникович, 1984: 194]. Та й взагалі, палеолітознавці розглядають малу насиченість культурними рештками та слабше пофарбування вохрою країв округлих жител з одним вогнищем у центрі як аргументи на користь конічних конструкцій цих споруд [Рогачев, 1970: 69, 72].

Тепер поміркуємо, чи стіни і дах будівель виступали самостійними елементами, як у бу-

динків, а чи утворювали єдине ціле, як у куренів, згідно з етнографічною термінологією [Сергин, 1980: 314]? На дні котлованів не виявлено жодних слідів від стовпових ям. Розміщення вогнищ посередині жител з огляду на пожежонебезпечність виключає й можливість існування якихось центральних опорних елементів, не заглиблених у землю. Отже, споруди не могли мати такої конструкції, за якої стіни утримували б на собі дах. А оскільки каркас перекриття не вкопувався своєю нижньою частиною в землю, з'єднуватися між собою в певну жорстку конструкцію мусили його верхні елементи, які загалом мали бути порівняно легкими. Адже не заглиблені у землю опори не утримали б важке перекриття. Та й надавати особливої монументальності спорудам, зведеним на один сезон тривалістю в кілька місяців, не було потреби. Таким чином, стіни в'язівоцьких будівель, нахилені до центра, змикалися вгорі, виконуючи заразом і функцію даху.

Етнографічні дані дозволяють за цих обставин припустити єдиний можливий тип споруди – каркасний конічний чум (тіпі, вігвам). Чум як досить комфортабельне переносне житло, що зводилося з доступних будівельних матеріалів, зручне у транспортуванні, легке у складанні, ще донедавна виступав найбільш поширеним типом житлових споруд традиційних народів Півночі [Долгих, 1971: 94, 101]. Фахівці вважають, що так званий земляний чум мисливців Сибіру був найдавнішим типом зимового житла лісових мисливців, а похідна від нього чотирикутна напівземлянка є історично пізнішою [Зализняк, 1991: 89–90, 120; Липс, 1954: 24–25].

Доступний для мезолітичних мешканців стоянки будівельний матеріал складався з жердин (з'єднані вгорі, вони утворювали каркас), шкур, кори чи бересту, можливо шматків дернини (покриття каркаса), а також кріпильних засобів рослинного або тваринного походження. З огляду на використання в зимовий сезон, більш імовірним видається перекриття зі шкур, кора ж та берест годилися, швидше, для літніх будівель. Так, наприклад, орочі, мешканці Північної Азії, взимку перекривали свої конічні чуми зшитими разом шкурами, а влітку – березовою корою [Ратцель, 1903: 686].

Чи можливо відтворити висоту в'язівоцьких споруд? З певною долею вірогідності – так. Знаючи діаметр котлована, не складно вирахувати ті оптимальні співвідношення висоти споруди, довжини і ваги жердин, їхнього нахилу, які б, по-перше, відповідали рівню технічної озброєності мезолітичної людності, по-друге, створювали найбільш комфортні умови для мешканців цих будівель. В останньому випадку усереднення даних про довжину та пропорції тіла людини [Рогинский, Левин, 1955: 55, 61; Морфология человека, 1990: 50, 60] дозволяє використати такі цифри: повний зріст – 160 см, зріст сидячи – 75 см.

Діаметр котловану	Висота перекриття	Довжина жердин (до місця з'єднання)	Кут нахилу стін	Відстань від стіни, не придатна для стояння	Відстань від стіни, не придатна для сидіння	Діаметр зони, придатної для роботи сидячи
6 м	2,5 м	3,9 м	39°	1,9 м	0,90 м	4,2 м
–»–	3,0 м	4,3 м	44°	1,7 м	0,80 м	4,4 м
–»–	3,5 м	4,7 м	49°	1,4 м	0,70 м	4,6 м
–»–	4,0 м	5,1 м	53°	1,2 м	0,60 м	4,8 м
–»–	4,5 м	5,5 м	57°	1,1 м	0,50 м	5,0 м
–»–	5,0 м	6,0 м	59°	0,9 м	0,45 м	5,1 м
–»–	5,5 м	6,4 м	62°	0,8 м	0,40 м	5,2 м
4 м	2,5 м	3,2 м	50°	1,3 м	0,60 м	2,8 м
–»–	3,0 м	3,6 м	55°	1,1 м	0,50 м	3,0 м
–»–	3,5 м	4,1 м	59°	0,9 м	0,45 м	3,1 м
–»–	4,0 м	4,5 м	63°	0,8 м	0,40 м	3,2 м
–»–	4,5 м	5,0 м	66°	0,7 м	0,35 м	3,3 м
–»–	5,0 м	5,5 м	68°	0,6 м	0,30 м	3,4 м
–»–	5,5 м	6,0 м	70°	0,5 м	0,25 м	3,5 м

Табл. 1. Співвідношення основних метричних параметрів жител.

Результати виконаних розрахунків зведені до таблиці (табл. 1). Вони переконливо засвідчують, що між названими показниками існували тісний зв'язок та взаємозалежність. Оскільки від висоти споруди залежав ступінь нахилу стін, а той у свою чергу суттєво впливав на розміри корисної площі жител, будівлі не могли бути надто низькими. До того ж, при

зменшенні кута нахилу за використання тих же самих матеріалів зростала сила ваги на перекриття.

Як видно, з таблиці при висоті споруди 3,5 м і менше, при діаметрі котлована 6 м, непридатною для знаходження людини у повний зріст була досить значна частина загальної площі житла – від 2/3 до 1/2 (Рис. 1). Тому для порівняно комфортного розміщення людини у конічному житлі останнє мусило мати висоту близько 4 м і більше (чим вище, тим краще).

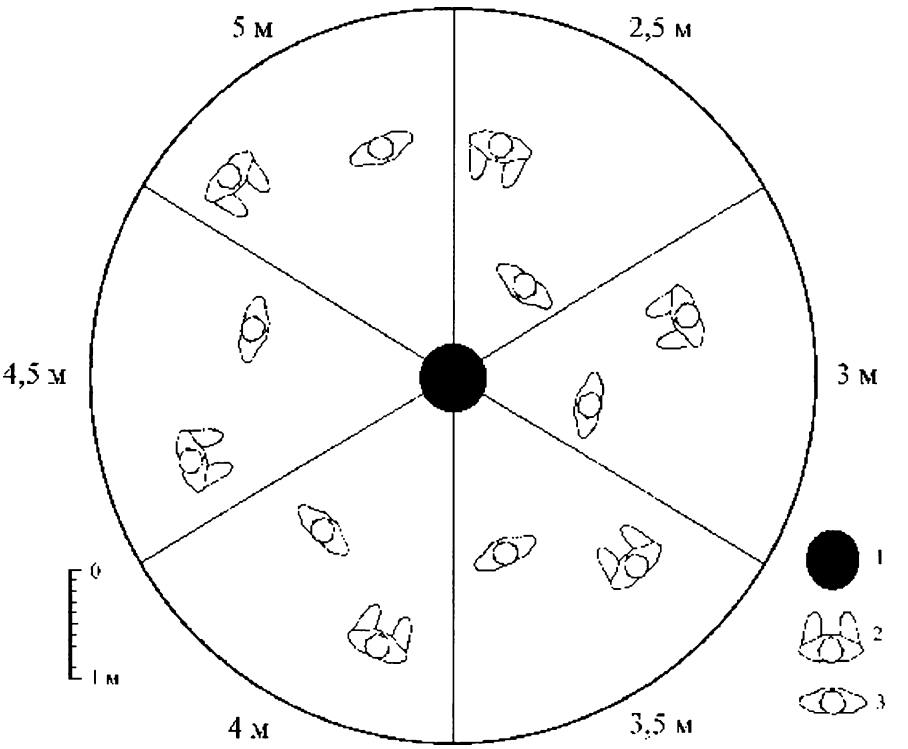

Рис. 1. Залежність розмірів корисної площі від висоти чума. Умовні позначки: 1 – вогнище, 2 – людина, що сидить, 3 – людина, що стоїть (кожен сектор відповідає позначеній навпроти нього висоті чума, фігурка людини показує максимально можливу відстань від центра житла, придатну для перебування у відповідному положенні).

Однак висоту споруди лімітував інший чинник – довжина жердин каркаса. Оскільки розрахунку піддається лише довжина жердин до місця зв'язування їх разом, варто взяти до уваги, що дійсний розмір жердин був більшим щонайменше на 15 см. Так, вже при висоті чума 4 м, мали використовуватися жердини завдовжки близько 5,3 м, при висоті 4,5 м – близько 5,7 м, при висоті 5 м – близько 6,2 м.

Певне світло на можливий матеріал для виготовлення жердин проливають дані палінології. Згідно з ними, територія Середнього Подніпров'я у ранньому голоцені характеризувалася розвитком лісостепів. Лісові масиви займали сосна з домішкою берези та з незначними вкрапленнями широколистих порід (в'язів, дуба, ліщини). У вологих і заболочених ділянках зростали вільхи, верби, осики [Артюшенко, 1970: 155]. Практично всі ці породи дерев, за винятком дуба, вирізняються малою (менше 540 кг/м^3) чи середньою (540–740 кг/м^3) щільністю, а отже – легкістю, і, разом з тим, твердістю від м'якої до середньої [Перелыгин, Уголев, 1971: 98, 154–155]. Тобто, навіть примітивні крем'яні сокири годилися для зрубування цих дерев. Однак, з огляду на технічні властивості, ми повинні виключити з цього переліку й осику. Її стовбури менші 12 см у діаметрі (на висоті грудей) та 13 м заввишки не знаходять практичного застосування у сучасному будівництві. До того ж, осика дає досить незначний вихід корисної продукції, зі стовбура названих розмірів, що має об'єм в корі 0,06 м^3, жердин отримується лише 0,02 м^3 [Сортиментные таблицы...: 305].

І.Г.Підоплічко, реконструюючи межиріцькі житла з кісток мамонта, виходив з того, що при будівництві сучасних яранг використовуються товстіші жердини, принаймні опорні, ніж за доби пізнього палеоліту, коли людина не мала металевих сокир та пилок. На його думку, жердини в житлах Межиріч були завтовшки 5–6 см, що дорівнює товщині стовбурів ліщини або верби. Ці дерева і зараз є основним будівельним матеріалом в сільськогосподарських будівлях, особливо в куренях [Пидопличко, 1976: 58, 95].

Нам ці цифри здаються дещо заниженими, експериментальна перевірка дієвості крем'яних рубальних знарядь доводить мож-

ливість перерубування ними товщих стовбурів дерев [Семенов, Коробкова, 1983: 18–23, 54]. Однак у випадку з в'язівоцькими житлами можна припустити, що дуже довгі жердини не могли використовуватися через свою надмірну товщину і вагу.

Продемонструємо це на прикладі сосни, довгі прямі стовбури якої є чудовим будівельним матеріалом. Дерева висотою 4 м мають діаметр на висоті грудей до 6 см, висотою 5 м – до 8 см, висотою 6 м – до 9 см. Користуючись спеціальними таблицями, неважко обрахувати, що при щільності 500 кг/м^3, яку має сосна, жердини відповідної довжини важитимуть до 3,4, до 8,4 та до 12 кг кожна [Перелыгин, Уголев, 1971: 99; Сортиментные таблицы...: 398–399]. Зрозуміло, що жердини з інших названих вище порід, а всі вони мають більшу, ніж сосна, щільність [Перелыгин, Уголев, 1971: 98–99], важили ще більше.

У алгонкінів (Північна Америка) криті великими шматками березової кори вігвами будувалися з березових та соснових жердин [Ратцель, 1903: 516]. Жердини для чумів ненців мали довжину до 5,6 м при діаметрі близько 5 см [Долгих, 1971: 96].

Тож зовсім не випадково висота чумів піших мисливців і рибалок тайги та тундри становила близько 4 м, при діаметрі 3–8 м (частіше – до 6 м). Такі житла вільно вміщували до 10 чоловік, тобто дві сім'ї [Андрианов, 1985: 56; Липс, 1954: 23–24; Семенов, 1968: 208; Шовкопляс, 1965: 270]. Далі збільшувати місткість гостроконічних жител було неможливо, адже тоді довелося б замінити жердини колодами. Це б вкрай обважнило несучі елементи і створило проблеми з їхнім з'єднанням. Тож, досягнувши певної досконалості й транспортабельності, чум не мав перспектив у плані нарощування корисної площі [Семенов, 1968: 226].

Загалом, у деревинознавстві стовбури товщиною понад 8 см вважаються колодами, тоді як жердинами називаються ті, що мають товщину від 3 до 7 см при довжині від 3 до 6,5 м [Михайличенко, Садовничий, 1978: 160–162]. Тому видається більш імовірним спорудження каркасів в'язівоцьких жител з жердин завдовжки до 6 м, ніж довших і товщих, а отже й масивніших колод, що вказує на загальну висоту будівель не більше 4,5 м.

Для жител стоянки, що мали котловани поперечником до 4 м, найбільш оптимальне співвідношення основних метричних параметрів становить: висота перекриття – 4–5 м, довжина жердин – близько 4,7–5,7 м. В цих межах внутрішня площа помешкань використовувалася досить раціонально, а жердини не були надто важкими. Можна також припустити, що при зведенні всіх жител стоянки їх будівничі орієнтувалися на якусь певну висоту. За взірець могли правити численніші більші житла – близько 4,5 м заввишки. Проте довести існування такого «стандарту» практично неможливо.

Для зручності з'єднання жердини спрямовувалися тонкими кінцями догори і їх повинно було бути не надто багато. Наприклад, каркаси критих шкурами тварин легких наземних палаток конічної форми, відомих в Північній Америці під назвою тіпі, збиралися з 12–15 жердин довжиною 4–5 м [Липс, 1954: 23–24; Семенов, 1968: 208]. Товстіші нижні кінці жердин могли підгострюватися і втикатися в землю, як у тих же індіанців або ненців [Долгих, 1971: 96], а могли й просто впиратися в кут, утворений дном та стінкою котлована житла.

Заглибленість жител в землю була незначною – по краях лінз вона не перевищує 20 см, що є близьким до товщини дернового шару. До більшого пониження центральних частин жител, ймовірно, призвела інтенсивніша їх експлуатація (витоптуванням підлог ногами пояснюються подібні факти в літературі [Кольцов, 1985: 27; Крижевская, 1986: 92]) та, після залишення людьми, концентрація посередині житлових западин дощової та талої води з подальшим просяканням в нижній шар, на що вказують затікання. Суглинисте дно котлованів могло відігравати роль своєрідного водоупору, що сприяв застою води [Виноградов, 1981: 143]. Тож, схоже, підготовка площадки майбутнього житла передбачала зняття дернового шару і дуже незначне заглиблення долівки. І те, й інше могло бути виконане кістяними мотиками, окремі зразки яких знайдені в заповненні жител [Гавриленко, 1998: 14]. Здається цілком ймовірним використання знятої дернини для укріплення і утеплення нижніх частин стін іззовні.

Витягнутість більшості жител В'язівка 4а до південного заходу, що інколи простежувалася як невеликий виступ в контурі котлована, може вказувати на розміщення тут виходів з помешкань. На користь цього висновку

свідчить наступне. Згідно з даними етнографії та археології, обмежені технічні можливості змушували первісне населення облаштовувати виходи з помешкань з огляду на несприятливі природні чинники. Так, для зимових помешкань головне значення мали захищеність з півночі і оптимальна орієнтація до руху сонця, тому не випадково житла кам'яної доби півночі Європи, Азії та Америки найчастіше спрямовувалися виходами на південь [Семенов, 1968: 228; Сергин, 1988: 6; 1996: 149]. За врахування або при несуттєвості вказаних обставин виходи первісних жител були звернені до річки, шляху, напрямку очікування здобичі тощо [Зализняк, 1989: 94; 1991: 89, 91; Пономаренко, 1985: 170; Спеваковский, 1988: 45; Старкова, 1976: 51].

У нашому випадку орієнтація виходів на південний захід відповідала напрямку до річки. Саме там знаходиться старе річище Сліпороду, яке, на відміну від сучасного штучного, омивало південно-західний край мису, зайнятого стоянкою. Відстань від жител до ріки по прямій становила 20–40 м.

Звернення виходів у бік річки є досить характерним для стоянок кам'яної доби, воно зафіксоване на багатьох пам'ятках від пізнього палеоліту до неоліту включно [Археология Прикарпатья.., 1987: 82, 87; Гурина, 1970: 146; Гусенцова, 1981: 130–137; Кравцов, Жилин, 1995: 138; Мацкевой, 1991: 101–102; Ошибкина, 1989: 39; Сергин, 1988: 9; 1996: 144; Телегін, 1982: 190–191].

Водночас, південно-західна експозиція виходів з жител В'язівка 4а вирішувала і проблему захисту від холодних північних вітрів, актуальну для зимового періоду, та сприяла кращому прогріванню від сонячних променів вхідних частин помешкань.

При орієнтації виходу з житла в бік, протилежний напряму домінуючих вітрів, не виникало потреби у вдосконаленні конструкції вихідної частини [История..., 1987: 188; Семенов, 1968: 228]. На технічну простоту останньої вказує і незначна заглибленість підлоги, що не вимагала спорудження складних, як у землянок, виходів [Виноградов, 1981: 148]. Дуже незначна видовженість житлових западин в місці ймовірних виходів не дозволяє вести мову про сінеподібну форму останніх, швидше це є результатом витоптування ногами ґрунту на ділянках, що безпосередньо примикали до виходів, та виносу туди на підошвах гумусованих часток із долівки жител. Скоріше за все, виходом слугував отвір (розріз) в стіні будівлі, який ішов від низу перекриття вгору, на відстань, достатню для пересування дорослої людини. Вірогідно, вихід був завішений легким пологом, що міг відкидатися.

Вогнище, розкладене на підлозі в центрі житла з конічним перекриттям, перебувало у найбільш віддаленому від легкозаймистої покрівлі місці. Водночас, таке вогнище добре обігрівало та освітлювало помешкання. Зрозуміло, що при розкладанні відкритого вогнища у центрі споруди найбільш раціональним і простим є відведення диму через розташований прямо над вогнищем отвір у перекритті, чому існує багато етнографічних відповідників [Липперт, 1894: 122]. Більш того, якщо вогнище у чумі хоча б трохи виявлялося зсунутим у бік від центру, помешкання з-за неправильної тяги наповнювалося димом [Долгих, 1971: 95].

Спостереженнями етнографів зафіксовано, що в чумах та ярангах традиційних мисливських народів мешканці влаштовувалися спати головою до стінки житла, а ногами до центру, де знаходилося вогнище [Липс, 1954: 23–24; Пидопличко, 1976: 102; Семенов, 1968: 208]. При цьому найзручнішими, інколи навіть священними, вважалися місця, розташовані навпроти входу – за вогнищем, вони належали господарям або віддавалися гостям, інколи – з релігійних мотивів – залишалися порожніми [Долгих, 1971: 100, 101; Лукьянченко, 1966: 8, 9, 13; Липперт, 1894: 122]. При мешканні у споруді кількох сімей, одна з них займала праву, друга – ліву половини житла, однак дорослі чоловіки – господарі сімей – обов'язково розташовувалися на зазначених почесних ділянках [Лукьянченко, 1966: 9].

В південно-західних секторах жител 2, 4, 5 близько до виходів залишилися великі скупчення кухонних покидьків у вигляді кісток, серед яких переважають дрібні фрагменти кісток ссавців та риб'ячі. Цей факт знаходить повну відповідність у даних етнографії, згідно з якими в чумах місце між входом та вогнищем належало господині і використовувалося для виконання хатніх робіт та приготування їжі [Алексеенко, 1967: 81–89; Лукьянченко, 1966: 8]. У рибальських народів Північної Америки було звичною справою не лише сушити, але й чистити рибу всередині жител, залишаючи нутрощі на підлозі [Ратцель, 1903: 562].

Поруч із житлом № 5 досліджені дві господарські ями. Вузькі й глибокі (0,6–0,7х1,5–1,7 м, глибина близько 1 м), вони мали неправильну видовжену форму. Заповнення ям містило в значній кількості кістки риб. Тож, очевидно, в ямах здійснювалося зберігання та консервація запасів риби. На слушність цього припущення вказують численні етнографічні паралелі (лісові мисливці та рибалки Сибіру і Канади). Згодом в покинуті ями могли зсипатися попіл з вогнищ та інше сміття, певно, саме так туди потрапили окремі кістки ссавців, кремені, вуглинки.

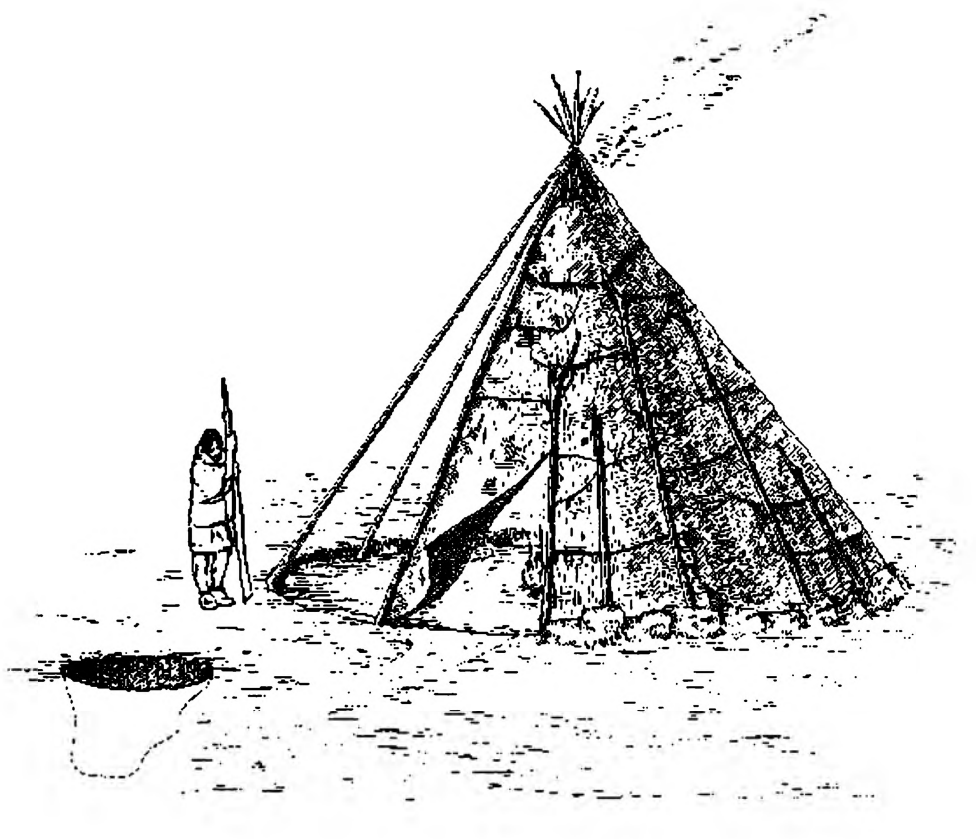

Мал. 2. Приблизний вигляд житлово-господарських комплексів стоянки В'язівок 4а. Наукова реконструкція І.М.Гавриленка. Малюнок Т.В.Менчинської.

Схоже, яма для квасіння риби влаштовувалася неподалік від виходу з кожного із жител. Таке враження створюють орієнтація ям та простежена за загальної крутизни стінок пологість або уступчастість їхніх північно-східних наближених до жител (вхідних?) частин. Розташування ям для зберігання м'яса збоку або біля входу в житло зафіксоване у ескімосів, рибних ям – у ітельменів, ям-комор для різноманітних харчових запасів на зиму – у людей племені омаха, що населяли горбисті степи на захід від р. Міссурі [Пономаренко, 1985: 171; Семенов, 1968: 207; Файнберг, 1991: 59]. Очевидно, що використовувати господарську яму, розміщену поруч з помешканням, неподалік від входу, було найзручніше.

Таким чином, житла стоянки являли собою округлі в плані, злегка заглиблені в землю, ймовірно, вкриті шкурами і утеплені знизу дерном, каркасні конічні конструкції у вигляді чумів (Мал. 2). Різниця в розмірах жител пояснюється чисельністю їх мешканців. Виділяються такі особливості функціонального планування жител, як розміщення вогнищ посередині них, а виробничих площадок для виготовлення знарядь, вичинки шкур та інших виробничих потреб – навколо вогнищ. Простір між вогнищами та зверненими до річки виходами використовувався для приготування їжі, периферія помешкань – для зберігання кістяної сировини та евакуації харчових покидьків. Відкриті вогнища призначалися для опалення, освітлення та термічної обробки продуктів харчування. Ями для квасіння риби, розташовані неподалік від виходів з жител, утворювали з останніми єдині комплекси.

Література

Алексеенко В.А. Кеты: историко-этнографические очерки. – М.: Наука, 1967. – 260 с.

Андрианов Б.В. Неоседлое население мира: (Историко-этнографическое исследование). – М.: Наука, 1985. – 280 с.

Артюшенко А.Т. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. – К.: Наук. думка, 1970. – 173 с.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: (Каменный век) / *Грибович Р.Т., Мацкевой Л.Г., Пелещишин Н.А. и др.* – К.: Наук. думка, 1987. – 132 с.

Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. – М.: Наука, 1981. – 173 с.

Гавриленко І.М. Розкопки мезолітичного поселення В'язівок 4а у 1994 р. // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995. – № 3. – С. 26–36.

Гавриленко І.М. Житлові та господарські споруди мезолітичної стоянки В'язівок 4а // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1997. – № 1–2. – С. 46–55.

Гавриленко І.М. Кістяні вироби зимівниківської мезолітичної культури (за матеріалами стоянки В'язівок 4а) // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1998. – № 1–2. – С. 12–18.

Гурина Н.Н. Неолит лесной и лесостепной зон европейской части СССР // Каменный век на территории СССР / МИА. – М.: Наука, 1970. – № 166. – С. 134–156.

Гусенцова Т.М. Новые мезолитические поселения междуречья Камы и Вятки // СА. – 1981. – № 3. – С. 130–148.

Долгих Т.Б. Традиционное жилище лесных ненцев бассейна реки Пур // СЭ. – 1971. – № 4. – С. 93–103.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989. – 175 с.

Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наук. думка, 1991. – 160 с.

Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4А на Полтавщині // Археологический альманах. – Донецк, 1995. – № 4. – С. 97–103.

Ермолова Н.М. Охотничья деятельность человека // КСИА. – 1985. – Вып. 181. – С. 9–12.

История и культура чукчей: Историко-этнографические очерки / Под ред. *А.И.Крушанова.* – Л.: Наука, 1987. – 287 с.

Кольцов Л.В. О сезонном функционировании мезолитических стоянок (по материалам Волго-Окского междуречья) // СА. – 1985. – № 3. – С. 25–36.

Кравцов А.Е., Жилин М.Г. Опыт функционально-планиграфического анализа мезолитической стоянки Беливо-4г-северная // РА. – 1995. – № 2. – С. 135–148.

Крижевская Л.Я. Матвеевокурганские раннеолитические поселения как источники реконструкции быта // Палеолит и неолит. – Л.: Наука, 1986. – С. 92–99.

Леонова Н.Б. Планиграфическое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // КСИА. – 1985. – Вып. 181. – С. 12–27.

Липперт Ю. История культуры / Пер. с нем. – СПб: Типография Ю.Н.Эрлиха, 1894. – 396 с.

Липс Ю. Происхождение вещей. Из истории культуры человечества / Пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1954. – 487 с.

Лукьянченко Т.В. Жилище саамов (лопарей) Кольского полуострова конца XIX – начала XX века // СЭ. – 1966. – № 6. – С. 3–16.

Мацкевой Л.Г. Мезолит Запада Украины. – К.: Наук. думка, 1991. – 148 с.

Михайличенко А.Л., Садовничий Ф.П. Древесиноведение и лесное товароведение. – 2-е изд. – М.: Высш. шк., 1978. – 224 с.

Морфология человека / Под ред. *Никитюка Б.А., Чтецова В.П.* – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 344 с.

Ошибкина С.В. Мезолит центральных и северовосточных районов Севера Европейской части СССР // Археология СССР: Мезолит СССР. – М.: Наука, 1989. – С. 32–45.

Перелыгин Л.М., Уголев Б.Н. Древесиноведение. – 4-е изд. – М.: Лесн. пром-сть, 1971. – 288 с.

Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта. – К.: Наук. думка, 1976. – 239 с.

Пономаренко А.К. Древняя культура ительменов Восточной Камчатки. – М.: Наука, 1985. – 216 с.

Ратцель Ф. Народоведение. – 3-е изд. – Т. 1. – СПб: Типография Товарищества «Просвещение», 1903. – 764 с.

Рогачев А.Н. Александровское поселение древнекаменного века у села Костенки на Дону // МИА. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – № 45. – 164 с.

Рогачев А.Н. Палеолитические жилища и поселения // Каменный век на территории СССР / МИА. – М.: Наука, 1970. – № 166. – С. 64–77.

Рогачев А.Н., Аникович В.М. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 162–271.

Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Основы антропологии. – М.: Изд-во МГУ, 1955. – 502 с.

Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. – Л.: Наука, 1968. – 362 с.

Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств (мезолит-энеолит). – Л.: Наука, 1983. – 255 с.

Сергин В.Я. Рец.: Sklenář K. Nejstarši lidská obydlí v Československu. Praha, 1977 // СА. – 1980. – № 3. – С. 312-316.

Сергин В.Я. Классификация палеолитических поселений с жилищами на территории СССР // СА. – 1988. – № 3. – С. 5–20.

Сергин В.Я. Палеолитические жилища поселения Мальта (раскопки 1928–1932 гг.) // РА. – 1996. – № 2. – С. 143–154.

Сортиментные таблицы для таксации сосны, ели, пихты, дуба, бука, ясеня, клена, граба, осины, березы, ольхи, липы и акации белой. – К.: Будівельник, 1973. – 443 с.

Спеваковский А.Б. Духи, оборотни, демоны и божества айнов. – М.: Наука, 1988. – 205 с.

Старкова Н.К. Ительмены: Материальная культура XVIII в. – 60-е годы XX в. – М.: Наука, 1976. – 166 с.

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). – К.: Наук. думка, 1982. – 255 с.

Файнберг Л.А. Охотники Американского Севера (индейцы и эскимосы). – М.: Наука, 1991. – 184 с.

Черниш О.П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К.: Наук. думка, 1975. – 167 с.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка (к истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху). – К.: Наук. думка, 1965. – 327 с.

В.Ф.Петрунь

ЖАДЕЇТИТ, СЕРПЕНТИНІТ ТА УЛЬТРАМІЛОНІТ У ШЛІФОВАНИХ ВИРОБАХ ТРИПІЛЛЯ

Abstract

The paper deals with analysis of rare stone raw materials used for manufacture of several Tripolian polished tools recovered on the territory of Ukraine. As a result, the fact of intentional use of both «imported» Carpathian jadeite and serpentinite and «local» tectonites, varying by their composition, texture and structure can be considered as reliably established.

За результатами тридцятирічного археолого-петрографічного вивчення каменю ряду трипільських пам'яток, серед так званих «сланцевих» сокирок [Петрунь, 1992: 13–14] переважно, – але не тільки! – дністровського походження, нерідко фіксуються, особливо у ранньотрипільських комплексах, знаряддя, виготовлені з вельми своєрідних порід, які дозволяють встановити конкретні напрями міграції енеолітичного населення або розширюють наші уявлення про його знайомство з оточуючою геологічною дійсністю (природним середовищем).

Серед подібної екзотичної кам'яної сировини у виробах Правобережної України на увагу, перш за все, заслуговують знаряддя з жадеїтиту, породи, тут досі невідомої [Справочник по петрографии Украины, 1975: 569], хоч і прогнозованої автором для території колишнього Радянського Союзу у минулому, а тепер доведеної принаймні для музеїв [Петрунь, 1961: 93; 1994: 256].

Це зелена різних відтінків метасоматична нефритоподібна, теж ювелірна гірська порода з піроксену-жадеїту, яка ще понад сто років тому спочатку вперше була зафіксована в неолітичних виробах Західної Європи [Киевленко, 1980: 91; Arzruni, 1883: 163–190; Virchow, 1881: 283], тільки пізніше була відкрита в розсипах та корінних родовищах спочатку альпійського та прилеглих регіонів [Andree, 1922: 25–29], а вже потім – на території Полярного та Південного Уралу, Казахстану та Східного Саяну [Москалева, 1973: 61]; до того в Старому Світі кілька століть розроблялися рудопрояви лише Китаю та М'ямни (Бірми).

На Україні з жадеїтиту, діагностованого за макроскопічними та кристалооптичними (cNg від 40°до 45°, показники заломлення Ng від 1,668 до 1,676, у діопсид-жадеїтиту з Кременчука до 1,688 +(–0,002) константами, на сьогодні автором виявлено два плескатих тесла-сокирки з Березівської ГЕС [Цибесков, 1971: 187–192] у Побужжі та Слобідки-Західної [Патокова, Петренко, Бурдо, Полищук, 1989: 5 та далі] на Кодимщині (рис. 1, А і Б відповідно), уламок просвердленої бойової сокири з хлоромеланітової відміни у підйомних матеріалах околиць с.Герца Глибоцького району Чернівецької області (предмет особистої колекції Б.О. Тимощука, який він вважав нефритовим, але люб'язно дозволив перевірку), та первіснотрипільський за формою, реутилізований в епоху бронзи товкачик з Кременчука на Миколаївщині [Яровая, 1957: 389] діопсид-жадеїтитового складу (рис. 1 Г).

Поза кордонами України подібна порода була діагностована автором під час роботи VII донецької археологічної конференції (наприкінці 1998 р.) в колекції С.Є.Жеребілова (Ростовський державний університет), якому щира за це подяка, з поселення Батай-1 Азовського району Ростовської області Росії (епохи енеоліту-ранньої бронзи, оскільки матеріали перемішані). Це обушкова частина плескатого шліфованого тесла чи сокирки (фондовий № 720) з білувато-зеленкуватого жадеїтиту волокнисто-шаруватої, плойчасто-брекчійової текстури, чим вона відрізняється від функціонально близьких за призначенням знарядь з трипільських пам'яток України, хоча її кристалооптичні константи майже в усьому збігаються з аналогічними параметрами сировини Слобідки-Західної.

Петрунь В.Ф. – кандидат геологічних наук.

Поодинокість батайської знахідки не дозволяє безапеляційно визнавати саме західне походження використаної мінеральної сировини (хоч за В.Я. Кияшком поховання IV групи у Подонні мають саме західні витоки і пов'язані з процесом розпаду трипільського суспільства).

Принципово кажучи, поки що не може виключатися і східне походження батайського матеріалу, і хоча серед кристалічних сланців докембрію та палеозою Північного Кавказу жадеїтити досі не відомі, слід мати на увазі, що їх родовища на сьогодні зафіксовані у Прибалхашші, за Г.Х. Гільмутдіновим та Г.Д. Аєровим, на Уралі та у Сибіру [Москалева, 1973: 81–89]. Оскільки тепер і на Нижньому Дону, поруч зі східним металом, Г.К. Беспаловим зафіксована андронівська кераміка, теоретична можливість уральського чи прибалхашського походження батайського жадеїтиту виключатися не може. Для остаточних висновків потрібні або нові знахідки виробів з подібного матеріалу у Подонні чи більш східних регіонах, або спеціальні дослідження сировини сходу.

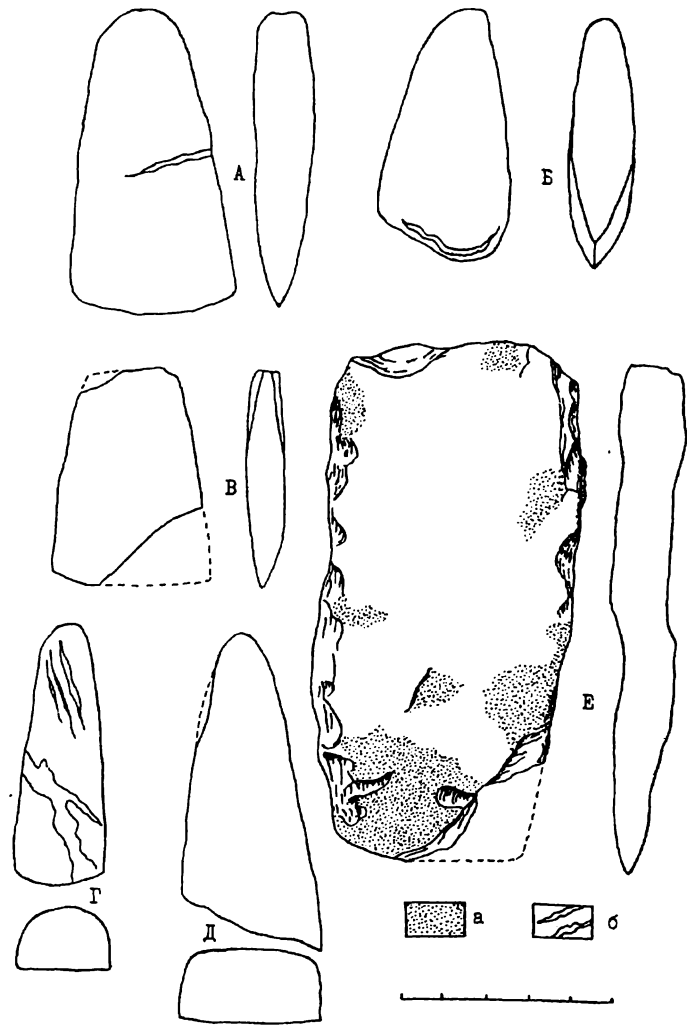

Рис. 1. Шліфовані знаряддя з жадеїтиту А, Б, Г), серпентиніту (В, Д) та ультрамілоніту (Е) різних місцезнаходжень України: а – ділянки з залишками пришліфовки на ультрамілонітовій сокирі, б – інші за кольором чи структурою прожилки-проверстки на жадеїтитових виробах

Повертаючись до жадеїтитів Кодимського типу, зазначимо, що там встановлені й інші екзотичні для цієї частини України породи, включаючи гіпербазити-серпентиніти, які в природі тісно пов'язані з корінними родовищами жадеїтитів і нефритів [Киевленко, 1980: 121]. Зеленкувато-сірим зернистим апопіроксеновим або апогарцбургітовим бастито-апобронзитовим [Винчелл А., Винчелл Г., 1953: 389], лізардитової відміни (за від'ємним видовженням [Танатар-Бараш, Ильвицкий, 1970: 164] серпентинітом складено конусновидовжений, пальцеподібний з поодинокою боковою гранню (рис. 1, Д) уламок клівця (?) з Слобідки-Західної, який за структурою чітко відрізняється від багатьох десятків змійовикових виробів переважно кавказського походження [Чиринский, 1952: 143–146], свого часу переглянутих автором в музеях України, Молдови або Південної Росії, хоч інколи в Україні зустрічаються і уральські за сировиною просвердлені сокири, наприклад, екземпляр з околиць с. Старе на Бориспільщині, що експонується в Переяслав-Хмельницькому музеї (дякую Г.М.Бузян за дозвіл послатися на нього).

Принципово інший вигляд має однорідна темнозелена порода у розбитій сокирці (рис. 1,

В) з дуже дрібнозернистого, м'якого серпентизованого гіпербазиту з залишками кристалів моноклінного піроксену, лусочками хлориту (з показником заломлення Nm=1,612±0.002), поодинокими мікроромбоедрами пістомезіту (за Ne=1,576±0,003) у бластопелітовій основній масі, за агрегатним показником заломлення Nагр=1,560±0,003 близької до антигориту (для однозначного визначення використаної імерсії замало, необхідні шліф та рентгеноаналіз) з розкопок в Олександрівці на Кодимщині.

Звідки ж походять описувані гірські породи? Вони, безумовно, не місцеві, оскільки разом з ними у виробах Слобідки-Західної, Тимкова та Олександрівки встановлені також різноманітні порфіроліти (від андезитів, діабазів до метаморфічних порфіроїдів), аргіліти на субгалуазитовій основі (від суто глинистих до карбонатно- або халцедоно-глинистих флішоїдного типу), амфіболіти, не схожі на аналогічні породи Українського кристалічного щита, або граніт-порфіри типу бернашівського [Збенович, 1980: 91]. Подібна асоціація може бути тільки східнокарпатською, до того ж не з Українського Закарпаття, про серпентиніти якого згадував В.А. Сафронов у зв'язку з нефритовою проблемою [Сафронов, 1968: 95], – в дійсності закарпатські гіпербазити недостатньо якісні [Petrougne, 1986: 229], а з румунської території, за сумою геологічних ознак району Хергіта-Кедіман та Дітреу-Чук з прилеглими ділянками розвитку кристалічних сланців та флішу [Онческу, 1960: 129–134, 182–204, 262–266], хоч власне серпентиніти відомі за межами України ще в багатьох точках Карпатського регіону [Бойко, 1970: 214–218; Ломизе, Плошко, 1969: 44 та далі].

Окисли	Вміст у вагових відсотках			
	1	2	3	4
SiO_2	74,11	73,47	71,74	64,00
TiO_2	—	—	0,10	0,30
Al_2O_3	I4,58	14,81	15,14	16,50
Fe_2O_3	1,48	I,62	0,84	1,28
FeO	0,13	0,10	0,71	2,01
MnO	—	—	0,01	0,03
MgO	0,81	0,83	0,99	1,74
CaO	2,45	1,95	1,56	0,52
Na_2O	4,80	3,78	5,10	5,59
K_2O	2,56	2,28	2,52	2,14
P_2O_5	—	—	0,05	0,08
H_2O	—	—	0,12	0,09
В.п.п.	0,83	1,84	0,13	1,55
SO_3	—	—	0,07	0,03
CO_2	—	—	0,73	0,07

Табл. 1. Хімічний склад вихідних порід та тектонітів долини р. Інгульця.

Коефіцієнти	Породи			
	1	2	3	4
P	8,8	9,5	10,2	17,1
A	63,0	65,7	72,3	63,1
M	8,8	9,0	12,2	16,7
	19,4	15,8	5,3	3,1
FM	17,6	18,5	22,4	33,8
T	-3,5	17,2	18,9	8,6
FeO:MgO:CaO	1:1:2,2	1:0,9:1,7	1:1,2:0,5	1:1:0,02
Разом	101.75	100,68	99,81	99,67

Табл. 2. Числові коефіцієнти порід за (М.П.Семененком).

Примітка.

1 – граніт (мігматит) з б.Білої /18/.

2 – динамосланець звідти ж /18/.

3 – мілонітизований мігматит з Лозоватки (лабораторія ІГН АН УРСР, аналітик Н.В.Тананаєв).

4 – ультрамілоніт у відщепах з Лозоватки (лабораторія Інституту «Гикюжруда», аналітик Д.А. Конопльова).

А от велика, трохи збита по лезу плеската підшліфована сокира (рис. 1, Е), знайдена автором у 1991 р. разом з деякими іншими виробами на розораній поверхні лану біля с. Майданецького Тальнівського району Черкаської області, в межах одноіменного пізньотрипільского [Шмаглій, Відейко, 1987: 58] по-

селення-гіганта, виготовлена з чорної, твердої (6 одиниць за шкалою Мооса) породи олігопорфіробластової (за рахунок поодиноких, відносно великих зерен польового шпату та кварцу) структури, неясносланцювато-масивної текстури, непросвічуючої матової (слабкий блиск тільки на залишках пришліфовки, частково знищеної сколами на широких поверхнях знаряддя; вузькі бокові грані та обух взагалі не були пришліфовані). В імерсійному препараті під мікроскопом основна маса породи складена анізотропною сумішшю темносірих зерняток кварцу, плагіоклазу, акцесорного магнетиту, лусочок серіциту та біотиту з усіма ознаками неясноорієнтованої бластокатакластично-тонкомілонітової структури, що доводить її походження за рахунок катакластичного метаморфізму у поєднанні з деяким метасоматозом і дозволяє віднести до класу тектонітів-ультрамілонітів, розвинутих в регіоні, які відшаровуються неподалік [Юрк, 1953: 41, 51, 56, 79].

На терені Українського кристалічного щита різноманітні тектоніти, діафторити, мілоніти, включаючи жильні, зустрічаються досить часто, тяжіючи до зон розломів, надвигів, піддвигових ділянок, блоків стискання або пластичної деформації, розгляд яких виходить за межі даної статті. Але ще два місцезнаходження, підйомних матеріалів з поодинокими відщепами мілонітизованих порід, відкритих автором у 60-ті роки, хоч і датуються післятрипільським часом (орієнтовно епохою бронзи), але принципово важливі для характеристики подібної сировини, – Лозоватське (на Криворіжжі) та Громоклейське (в межах Єланецького району на Миколаївщині).

Геологія першої ділянки більш-менш докладно охарактеризована нами раніше [Петрунь, 1962: 40–44], а тому тут відповідна порода в основному фотодокументується та ілюструється даними порівняльного (таблиці 1, 2) хімічного аналізу (який доводить незначну зміну сумарного складу тектонічних новоутворень відносно вихідних порід), для якого, на жаль, довелося використати всі три відщепи мілоніту, знайдені на відстані 300-т метрів від відслонення поруч з обробленим кременем. Мікроструктурне вивчення породи у шліфі за допомогою мікроскопа та універсального федоровського столика [Кушнарев, Кушнарев, Мельникова, 1984: 21, 28, 33] за загальновживаною методикою доповнює дані візуальних спостережень. Петроструктурна діаграма лозоватського ультрамілоніту, який привернув до себе увагу первісної людини, відтворює типовий S-тектоніт, як передумову появи тут навіть псевдотахіліту, – своєрідної породи, яка виникає внаслідок розплавляння мігматито-гнейсів за рахунок теплоти механічної деформації гірських порід [Паталаха, Подяков, Севрюгин, 1978: 41 та далі].

Громоклейське місцезнаходження теж зливних, чорних (трохи зеленкуватих з поверхні внаслідок вивітрювання) мілонітів на правому березі одноіменної річки представлено крутоспадаючою гривкою потужністю до 5 м при простеженій довжині до 50 м (південно-східного спрямування), що залягає серед рожевих аплітоїдних гранітів та мігматитів. Матеріал гривки надзвичайно міцний, та проте приблизно в 400-х метрах вище за течією від цієї відпрепарованої ерозією скелі автором у 1967 р. був знайдений підйомний матеріал не тільки з поодинокими уламками ліпної кераміки, фрагментованими кременевими та епідіабазовими артефактами, а й двома відщепами з місцевого ультрамілоніту, взагалі дуже схожого і на лозоватську, і на майданецьку сировину, що знов-таки ілюструє спроби первісної людності Правобережжя опанувати цей однорідний, твердий та в'язкий матеріал.

Отже, можна вважати безумовно доведеним факт свідомого використання в первісній техніці Південно-Східної Європи поруч з «імпортованим» аж з-під Карпат жадеїтитом або серпентинітом також місцевих за походженням тектонітів, різних за складом та текстурно-структурними параметрами (від склуватих псевдотахілітів до полімінеральних мілонітів або майже мономінеральних роговиковоподібних кварцолітів, зафіксованих, наприклад, у розтирачі з Кременчука), забарвленням (переважно чорним, але також червонувато-бурим, як у жильних мілонітах Богуславщини, або зеленувато-білим, як у Кременчуці) тощо.

Там, де не було іншої мінеральної сировини, яка наближалася б за фізико-механічними параметрами до діабазо-базальтів, наприклад, за твердістю, в'язкістю, оброблюваністю, використання тектонітів, безумовно, вирішувало деякі сировинні проблеми, що поставали перед людиною, у тому числі і перед носіями трипільської культури на території сучасної України, починаючи з неоліту та аж до доби заліза.

Література

Бойко А.К. Доверхнемезозойский комплекс северо-западного окончания Мармарошского массива (Восточные Карпаты). – Львов, 1970. – 214–218 с.

Винчелл А.Н. и Винчелл Г. Оптическая минералогия. – М., 1953. – 389 с.

Городцов В.А. Археология: Каменный период. – М.; Пг., 1923. – Т. І. – 397 с.

Збенович В.Г. Поселение Бернашовка на Днестре. – К., 1980. – 91 с.

Киевленко Е.Я. Поиски и оценка месторождений драгоценных и поделочних камней. – М., 1980. – 91, 121 с.

Кушнарев И.П., Кушнарев П.И., Мельникова К.М. Методы структурной геологии и геологического картирования. – М., 1984. – 21, 28, 33 с.

Ломизе М.Г., Плошко З.В. К петрографии гипербазитовой формации // Изестия АН СССР. Сер. геол. – 1969. – № 5. – С. 44 та далі.

Москалева В.Н. Жадеититы // Драгоценные цветные камни как полезное ископаемое.– М., 1973, – С. 61, 81–89.

Онческу Н. Геология Румынской народной Республики. – М. – Бухарест, 1960, – 129–134, 182–204, 262–266 с.

Паталаха Е.Н., Подяков А.И., Севрюгин Н.Н. Роль механического фактора в термическом режиме зон крупных разломов // Геотектоника. – 1978. – № 4. – С. 41.

Патокова З.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – 5 та далі с.

Петрунь В.Ф. До історії використання мінералів та гірських порід у первісній техніці від палеоліту до енеоліту // НЗІТ. – К., 1961. – Вип. 7. – С. 93.

Петрунь В.Ф. Жадеитовые орудия из собрания Одесского археологичеокого общества // Древнее Причерноморье: Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса, 1994. – С. 256.

Петрунь В.Ф. О геологическом значении открытия псевдотахилитов под Кривым Рогом // ТКГРИ. – М., 1962. – Вып. XX (3). – С. 40–44.

Петрунь В.Ф. Реперні гірські породи «сланцевих» сокирок сходу трипільської ойкумени // Тези доповідей II ВОІКК 3 вересня 1992 р. – Вінниця, 1992. – С. 13–14.

Сафронов В.А. Датировка Бородинского клада // Проблеми археологии. – Л., 1968. – Вып. І. – С. 95.

Справочник по пегрографии Украины, – К., 1975. – 569 с.

Танатар-Бараш З.И., Ильвицкий М.М. Петролого-геохимические особенности ультрабазитов Приднепровья // Петрография докембрия Русской платформы. – К., 1970. – С. 164.

Тарасенко В.Е. О гранитовых и диоритовых горных породах Криворожского рудоносного района // Труды Геол. комитета: новая серия. – II., 1914. – Вып. 90. – 189 с.

Ферсман А.Е. Драгоценные и цветные камни СССР // Избранные труды. – М., 1962. – Т. VII. – 592 с.

Цибесков В.П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения // МАСП. – 1971. – Вып. 7. – С. 187–192.

Чиринский П.Н. Змеевик как поделочный камень первобытного человека на Северном Кавказе // КСИИМК. – 1952. – Вып. 47. – С. 143–146.

Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Пізньотрипільське поселення поблизу с.Майданецького на Черкащині // Археологія. – 1987. – Вип. 60. – С. 58.

Юрк Ю.Ю. Петрология Уманского и Антоновского гранитных плутонов. – К., 1953. – 41, 51, 56, 79 с.

Яровая Е.Ф. Керамика из раскопок в селе Кременчуке Николаевской области // МАСП. – 1957. – Вып. 1. – С. 389.

Andree J. Das natürliche Vorkommen von Nephrit und Jadeit in Europa // Mannus-Bibliothek. – 1922. – B. 22. – S. 25–29.

Arzruni A. Neue Beobachtungen an Nephrit und Jadeit // Zeitschrift für Ethnologie. – Berlin, 1883. – B.15. – S. 163–190.

Petrougne V.F. About some species of lithic raw materials in archaelogioal complexes of the Carpathians and adjoining territories of the USSR // Papers for the 1st international Conference on prehistoric flint mining and lithic raw material identification in the Carpathian Basin. – Budapest, 1986. – Magyar Nemzetimuzeum. – P. 229.

Virchow R. Das Vorkommen der flachen Jadeitbeile, namentlich in Deutschland // VBGAEU. – Berlin, 1881. – B. 13. – S. 283.

І.А.Сніжко

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛІДІВ УТИЛІЗАЦІЇ МИСЛИВСЬКОЇ ЗДОБИЧІ НА ФАУНІСТИЧНИХ РЕШТКАХ ЕПОХИ ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ

Abstract

Among the late Palaeolithic sites there is a separate group of objects which directly connected with ancient men's hunting. They are bone-beds where the killing and butchering of hunting bags took place.

The article considers the methods of investigation of faunal remains from the bone-beds in field conditions and in laboratories.

Серед пізньопалеолітичних пам'яток виділяється група об'єктів, що забов'язана своїм походженням безпосередньо мисливській діяльності давніх людей. Це – місця забою тварин та розбирання здобичі. На них звичайно лишались великі скупчення кісток, які через певний час ущільнювались та заносились ґрунтом. Поміж кісток зустрічаються знаряддя розбирання та елементи мисливської зброї. До наших днів ці об'єкти дійшли у вигляді так званих «кістковищ». Їх вивчення потребує використання особливих методів, що відрізняються від методів дослідження пам'яток інших типів. Робота у цьому напрямку була розпочата радянськими дослідниками у 30–40 роки [Бонч-Осмоловский, 1931: 25; Громов, 1932: 176–179; та ін.]. Згодом такі методи були розроблені головним чином американськими вченими та активно застосовуються ними для вивчення північно-американських пам'яток загінного полювання [Binford, 1981; Kehoe, 1973; Frison, 1974; 1978; Frison, Todd, 1987; Todd, 1987; Todd, Rapson, 1999; Wheat, 1972; та ін.] Але вони також можуть із успіхом використовуватися під час дослідження аналогічних пам'яток інших регіонів, в тому числі і на нашій території.

Першим етапом вивчення кістковищ є ретельна фіксація, детальне документування і опис всіх елементів культурного шару.

На другому етапі необхідно пильно і обережно провести розділення компонентів культурного шару на ті, що сформувалися внаслідок людської діяльності та під впливом природних факторів [Тодд, 1986: 168]. Кістковище не є прямим свідченням процесів забою та розбирання, що проходили на цьому місці, навіть у тому випадку, коли воно було поховане одразу ж після того, як його за лишили люди. Численні процеси видозмінювали фауністичні рештки, при цьому іноді практично не впливаючи на крем'яний інвентар. У такому випадку особливого значення набувають тафономічні дослідження, що дають змогу відокремити та вивчити процеси, які проходили на пам'ятці після того, як її за лишили люди.

Термін «тафономія» було введено у 1940 р. І.А. Єфремовим для визначення нового розділу палеонтології, що виник на межі з геологією та біологією. Завдання цієї галузі І.А.Єфремов визначив як «вивчення переходу решток тварин із біосфери до літосфери» [Ефремов, 1940: 407]. Головна увага при цьому приділялась вивченню геологічних умов та їх впливу на консервацію решток тварин. Методика дослідження, яка була запропонована, передбачала фіксування просторового знаходження фауністичних решток, розташування їх відносно площини нашарувань, розмиву та ін.; вивчення літології осадочних порід, які вміщують кісткові рештки та тих, що їх оточують; вивчення процесу фоссилізації. Ці дослідження дають змогу відтворити фізико-географічну обстановку області захоронення, визначити характер скупчення та причини певного розташування фауністичних решток, закономірності збереження та знищення, концентрації та розсіювання решток тварин у процесі осадкоутворення та ін. [Ефремов, 1940: 409–410]. Основні положення цієї методики, що була запропонована понад 60 років

Сніжко І.А. – кандидат історичних наук, Харківський історичний музей.

тому, на сьогодні не втратили своєї актуальності.

Початкову картину утилізації людиною здобичі на місцях забою змінювали різні деструктивні фактори. Для захоронення фауністичних решток – це в першу чергу сліди дій хижаків та гризунів, а також субаеральне вивітрювання кісток. Сліди, що лишили на кістках хижі тварини, достатньо повно описані Л. Бінфордом [Binford, 1981: 51–77]. Він же визначив і діагностичні критерії, які дозволяють відрізнити такі пошкодження від тих, що були зроблені людиною. Висока частота слідів активності гризунів звичайно спостерігається, якщо кістки довго залишались на поверхні. Коли кістки були поховані до повного знежирення – таких слідів менше [Hill, 1994: 52–53]. Крім того, кістки могли бути пошкоджені та переміщені внаслідок топтання іншими великими копитними тваринами. В цілому, сліди дії тварин на кістки у більшій кількості бувають відзначені на краю кістковища, у меншій – в його центральній частини [Frison, Todd, 1987: 109].

Вивчення слідів наявності та інтенсивності субаерального вивітрювання дає можливість встановити швидкість захоронення кісткового скупчення. Під час опису використовується шкала класифікацій стадій кліматичного руйнування, а також враховується зміна кольору кісток [Behrensmeyer, 1978: 150–162].

В межах кістковища можуть спостерігатися відмінності у характері пошкоджень шару, що обумовлено різним часом поховання окремих ділянок; наявністю схилів та стоків води, розташуванням рослинного покриву. Крім того, погодні умови у постокупаційний період могли чинити вплив на видозмінення, руйнування та переміщення кісток [Todd, 1987: 240]. На структуру поверхні кісток впливали пізніші перетворення хімічними процесами та відбитки коренів рослин, що іноді призводило до руйнування слідів людської діяльності.

В одній із своїх останніх статей, що присвячена проблемам тафономічних досліджень, Л. Тодд та Д. Рапсон запропонували наступну модель формування кістковища бізонів Хадсон-Менг:

Стадія I (від моменту смерті до 3–4 років) – залишки туш відкриті; кістковище відвідували хижаки та гризуни, які гризли та переміщували кістки та частини туш; на відкритих кістках з'являлись ознаки легкого вивітрювання.

Стадія 2 – кістковище частково могло бути вкритим рослинністю, низькі місця заносились ґрунтом. На непохованих ділянках продовжувався процес вивітрювання, ламання та розпорошення кісток.

Стадія 3 – низькі ділянки повністю поховані, великі кістки виступають над поверхнею.

Стадія 4 – повне поховання кістковища. Руйнування його процесами ерозії, тиском ґрунту, хімічними процесами, норами гризунів. Формування кістковища не припинялось після того, як воно було поховано.[Todd, Rapson, 1999: 493–497].

Хоча ця схема описує модель формування конкретної пам'ятки, цілком імовірно, послідовність стадій буде у загальних рисах повторюватись на більшості подібних об'єктів з поправкою на топографічні умови їх розташування та з урахуванням деяких інших характерних особливостей.

На різних ділянках швидкість описаних процесів могла бути різною, особливо якщо кістковище займає велику площу, може відрізнятися також і ступінь впливу природних факторів. Без урахування тафономічних даних ті ділянки кістковища, де процеси природного руйнування були більш інтенсивними, можуть виглядати як місця активної «людської» діяльності. Тому для забезпечення контролю під час археологічного дослідження та реконструкціях першочергового значення набувають тафономічні дослідження.

Людська діяльність на кістковищі може бути реконструйована на основі вивчення набору знарядь, слідів використання цих знарядь на кістках, давніх зламів кісток, взаєморозташування складових культурного шару, композиції анатомічних зчленувань. До того ж, дуже важливими є етнографічні свідчення, що описують процеси забою тварин та їх розбирання в історичний час. Як відзначив Дж. Уайт, оскільки є можливість обґрунтовано припустити, що, по суті, поведінка доісторичних та історичних тварин одного виду була схожа, імовірно, способи полювання та утилізації здобичі в основному також були схожі. Не викликає сумнівів, що використання вогнепальної зброї та коней змінили, у декотрих випадках значно, способи полювання історичних індіанців. Та все одно, технічні прийоми, які мали змогу спостерігати ранні дослідники у внутрішніх районах Північної Америки, повинні були лишатися незмінними

тисячі років. Якщо це припущення правильне, тоді є можливість порівнювати та інтерпретувати дані, отримані під час розкопок місць забою [Wheat, 1972: 85]. Л. Бинфорд провів та описав численні спостереження розбирання мисливської здобичі ескімосами-нунаміутами, індіанцями Навахо та Кри, австралійськими аборигенами [Binford, 1981: 119–136, 146–157]. Т.Кехое наводить повідомлення старих індіанців із племені Чорноногих, які описують способи полювання та розбирання, а також аналогічну інформицію, що відноситься до початку XX сторіччя [Kehoe, 1967: 67, 69–70].

Для кращого розуміння послідовності операцій з розбирання, функцій та прийомів використання знарядь застосовуються дані експериментального розбирання тварин із залученням іноді сучасних моделей пізньопалеолітичних крем'яних знарядь [Binford, 1981: 149; Frison, 1978: 314–316; та ін.].

На основі зіставлення етнографічних та експериментальних даних з матеріалами, які отримані з кістковищ, було встановлено, що загальна стратегія розбирання великих тварин (насамперед, бізонів) передбачає у більшості випадків дві основні стадії. Це первинне розбирання, яке у часі йде безпосередньо за забоєм. Воно включає білування туші та розчленування її для подальшої обробки та транспортування. На наступному етапі, що охоплює вторинне розбирання, відбувалось подальше розчленування частин туші, зрізування м'яса та добування кісткового мозку [Zeimens, 1982: 217]. Первинне та вторинне розбирання могло проводитися в одному місці (безпосередньо на місці забою) або в різних місцях (на місці забою, на місці обробки, в таборі). У часі ці операції або йшли одна за одною, або мала місце певна перерва (зберігання первинно оброблених великих частин у замороженому стані у зимовий період та вторинне розбирання їх напередодні вживання). Але споживання в їжу окремих частин тварини (наприклад, ліверу) могло починатися одразу ж після забою, про що є етнографічні свідчення [Frison, 1978: 149].

Безпосереднім доказом розбирання мисливської здобичі є наявність кісток із слідами нарізок та зламів.

Для відокремлення нарізок, що були зроблені рукою людини, із ряду природних пошкоджень поверхні кістки можуть бути використані критерії, запропоновані С.А. Семеновим [Борисковский, 1953: 334–335]:

1. Певний характер нарізок, що показує затухання лінії надрізу внаслідок послаблення напруги руки та тиску знаряддям.
2. Розташування їх головним чином у паралельні ряди на кістці, частіше у поперечному напрямку.
3. Нарізки зроблено тонким лезом неретушованої або малоретушованої крем'яної платівки.

Внутрішня поверхня заглиблення нарізки вкрита таким саме налітом патини, як і решта поверхні кістки. Пошук нарізок на кістках звичайно проводиться за допомогою ручної лупи із 8–15-тикратним збільшенням. Цей простий метод є цілком достатнім і надає можливість відрізняти людські та не людські сліди [Moreno, 1999: 222].

До комплексу методів вивчення кістковища належить також і трасологічне дослідження знарядь розбирання. Воно дає можливість із виявленої на кістковищі сукупності артефактів виділити ті вироби, за допомогою яких проводились операції по розбиранню; за ступенем зносу робочих країв визначити інтенсивність їх використання. Специфічний характер слідів спрацьованості дає змогу в багатьох випадках визначити конкретні операції, які проводилися тим чи іншим знаряддям.

Встановлено, що певним етапам розбирання відповідають певні сліди нарізок на кістках, що були залишені крем'яними знаряддями, а також певне місце їх розташування. Американські дослідники приділяють велику увагу класифікації характеру цих слідів [Binford, 1981: 105–142]. Під час розбирання такої великої тварини, як бізон, нарізки насамперед маркірують наступні операції: зняття шкури, членування туші, зрізування м'яса та підготовка кісток до розбивання для добування кісткового мозку.

Зняття шкури представлено нарізками на черепі та кістках кінцівок. На черепі характерні для білування кругові нарізки розташовані біля основи рогів та навколо вух, навкісні нарізки – на зовнішній поверхні нижньої щелепи. На кістках кінцівок такі сліди розташовані на дистальній частині гомілкової, на стовбурі плюснової, на дистальній частині променевої, стовбурі п'ясткової та на фалангах. Це, як правило, кругові

нарізки, що розташовані перпендикулярно осі кістки.

Під час сегментації туші із застосуванням ріжучих знарядь нарізки лишались у місцях зчленувань: на дистальному та проксимальному епіфізах стегнової, гомілкової, плечової, променевої, на проксимальних кінцях плюснової та п'ясткової, навколо acetabulum тазової кісток. Сліди членування туші простежені на потиличній кістці черепа та вентральній поверхні атланта або, залежно від способу розбирання, атланта та епістрофею. Навкісні сліди на внутрішній поверхні нижньої щелепи відповідають процесу вилучення язика.

Сегментацію хребетного стовпа представляють нарізки на 6-му шийному та 13–14-му грудних хребцях, відділення від нього ребер – нарізки на вентральній поверхні ребер; у цей час могли з'явитися також нарізки на грудині.

Найбільша кількість нарізок звичайно ілюструє процеси зрізування м'яса. При видаленні спинного горба нарізки лишались на остистих відростках. Під час зрізання м'яса з лопаток на них лишались довгі нарізки, розташовані вздовж осі кістки. Найбільше слідів зрізування м'яса звичайно фіксується на кістках кінцівок та ребрах. Цілком імовірно, що нарізки на тазових кістках також можна розглядати як сліди зрізання м'яса.

Добування кісткового мозку – важлива складова частина розбирання. Під час підготовки кістки до розбивання вона очищувалась від м'яких тканин, результатом чого була поява нарізок. За характером їх часто неможливо відрізнити від слідів зрізання м'яса. Тому інтерпретація таких нарізок залежить від того, на якій кістці і в якому місці вони знаходяться. Беззаперечним в цьому сенсі є тільки сліди на метаподіях, оскільки це «нем'ясні» кістки.

Під час розбирання відбувалось також ламання кісток з метою членування туші та добування кісткового мозку. Під час дослідження кістковища дуже важливо відокремити саме ті злами, що з'явилися внаслідок людської діяльності.

Всі злами кісток, які можна спостерігати, розподіляються за трьома категоріями, що відрізняються агентами та контекстом [Todd, Stanford, 1992: 22–23]. До першої категорії належать злами свіжих кісток, які могли статися від моменту смерті тварини до початку процесу вивітрювання. Ці злами мають назву *давніх. Із загальної маси кістки зі слідами* давніх зламів виділяються досить легко як за гладкою поверхнею зламу і гострому його краю, так і за налітом патини. До другої категорії відносяться злами сухих, вивітрених кісток. Часто такий злам проходив по добре наміченій тріщині вивітрювання. Такі фрагменти у більшості випадків характеризуються зубчастою поверхнею зламу, що зчеплюється. До проміжної категорії відносяться сліди зламів, що мають ознаки як першої, так і другої категорій. Багато кісток мають слід характерного свіжого спірального зламу у поєднанні зі зламом сухої кістки по тріщині вивітрювання. Безпосередній вплив людини можна припустити тільки для першої категорії, тобто для кісток зі слідами давніх зламів. Але у цей проміжок часу кістки могли бути зламані і без участі людини: це переломи, що сталися у останні хвилини життя тварини внаслідок її падіння з висоти; пошкодження кісток хижими тваринами; різноманітні порушення культурного шару. Тому дуже важливо враховувати тафономічні спостереження під час пошуку слідів власне людської діяльності.

Кістки звичайно ламаються певним чином залежно від точки прикладення силового впливу, його характеру та напрямку. При цьому виникають кілька типів зламів. На основі своїх етноархеологічних спостережень Л.Бінфорд виділив спіральний, спірально-штиковий, поперечно-зубчастий, вдавлений та виїмчастий типи [Binford, 1981: 148–164]. Під час вивчення матеріалів Амвросіївського кістковища бізонів із залученням даних судово-медичної експертизи відзначено ще два типи – клиновидний та комбінований [Кротова, Снежко, 1996: 140].

На першому етапі, при білуванні, кістки ламались в основному під час розбирання дрібних тварин. Для великих тварин, ймовірно, більш характерним було застосування своєрідної системи важелів – вивертання кісток із наступним перерізуванням зв'язок. Злами на цій стадії могли лишатися на нижній щелепі в районі діастеми під час вилучення язика; на ребрах, які відламувались біля проксимального та дистального кінців; на тазових кістках, котрі, можливо, розламувались для вивільнення стегнової; а також на кістках нижніх відділів кінцівок. Ці останні злами виникали, коли розбиральник хотів під час роботи поласувати свіжим кістковим мозком.

На другому етапі розбирання кістки ламались під час більш дрібної сегментації частин туші, для забезпечення зручності зрізання м'яса і, головним чином, при добуванні кісткового мозку.

У процесі обробки туш після забою деякі їх частини залишалися нерозібраними. Про це свідчать знахідки в кістковищах анатомічно зв'язаних груп кісток. На основі їх вивчення можна зробити деякі висновки відносно характеру та способу розбирання. Але і в цьому випадку треба діяти дуже обережно. Не завжди анатомічні з'єднання, що спостерігаються археологічно, відповідають групам розбирання, що дійсно були полишені людьми. Розсіювання кісток часто відбувалося без участі людини [Frison, Todd, 1987: 112]. Тому для забезпечення контролю над археологічними реконструкціями необхідно враховувати тафономічні свідчення.

Характер та послідовність операцій з розбирання можуть бути різними як на різних пам'ятках, так і в межах однієї на різних ділянках і глибині, залежно від комплекси певних факторів. До них можна віднести: топографічні умови розташування місця забою; пору року; кількість забоїв (полювань); розмір мисливської групи; склад стада; кількість та кондиції забитих тварин; стратегію використання здобичі [Kehoe, 1973: 152; Todd, Hofman, Schultz, 1990: 821].

Топографічні умови розташування місць забою тварин диктували не тільки спосіб полювання, але й деяким чином впливали на спосіб розбирання здобичі. Тому дуже важливим є моделювання палеогеографічного оточення. Як відомо, в голоцені внаслідок процесів осадконакопичення та ерозії сталися зміни ландшафту, у деяких місцях досить значні. Використання геологічних та палеогеографічних методів дає змогу відновити навколишню обстановку, що існувала в той період, який цікавить дослідника [Frison, 1978: 212].

Наступним важливим фактором є сезон загибелі тварин. Для його встановлення звертають увагу на наявність чи відсутність кісток ембріонів, а також на ступінь приростання епіфізів на кістках молодих тварин. Але найбільш точні дані для кістковищ бізонів дозволяє отримати використання методики вивчення стертості-прорізування зубів. Цей метод добре змальовано в американській літературі [Frison, 1978: 288–292; Todd, 1991: 219] і широко застосовується. Один із його варіантів використовується вітчизняними дослідниками [Krotova, Belan, 1993: 134–136; Starkin, 1999: 49; та ін.].

Прямо пов'язане із сезоном полювання питання кондиції тварин. Це – один із найважливіших факторів, які впливали на стратегію розбирання. Ним визначалась висока (у несприятливий час) чи низька (у сприятливий) вибірність частин туші, оскільки не всі її частини тієї чи іншої пори року викликали однаковий гастрономічний інтерес. За допомогою експериментального розбирання двох бізонів доброї (кінець літа-початок осені) та поганої (весна) кондицій були встановлені розбіжності не тільки у вазі отриманого м'яса, але і у свободі маніпуляцій із твариною під час обробки [Frison, 1978: 327–328]. Сезонні зміни кондицій були різними у самців та самиць [Todd, 1991: 225–226]. Для визначення складу стада використовуються зоологічні методи, що дають змогу встановити стать та вік тварин [Громова, 1935: 87–89; Бибикова, 1950: 35–42; Kehoe, 1967: 67–68; та ін.].

Необхідною є оцінка загальної кількості тварин, що представлені на пам'ятці. Вона забезпечується встановленням мінімальної кількості особин (МКО) шляхом підрахунку певних елементів скелета (наприклад, таранних кісток, верхніх молярів тощо) та діленням загальної кількості на кількість цих кісток у скелеті однієї тварини. Отримані значення, певна річ, не є абсолютними.

Для створення надійної реконструкції необхідно встановити, якій кількості забоїв відповідає кістковище. Для цього використовуються планіграфічні методи дослідження мікростратиграфії пам'ятки (наприклад, наявність чи відсутність стерильних прошарків, різна структура ділянок тощо). Добрі результати дає вивчення вертикального та горизонтального розподілу зразків, які визначають сезон [Todd, Stanford, 1992: 21], а також ремонтаж фрагментів, що підбираються, крем'яних виробів, кісток із давніми зламами та «анатомічний ремонтаж» (підбір кісток однієї особини) [Rapson, Todd, 1992: 239–240].

Спосіб розбирання багато у чому залежав від відстані до табору, де проводилось основне споживання здобичі. Оскільки частини туші мали різну поживну цінність, людські групи, які були поставлені перед необхідністю транс-

портування, могли відбирати для доставки до табору найбільш цінні у відношенні м'яса та мозку частини. Археологічно це може бути відображено у репрезентативності різних частин туші [Bunn, Bertram, Kroll, 1988: 412]. Розбирання здобичі відбувалось іншим способом, якщо місця забою та безпосереднього споживання знаходилися поруч [Todd, 1987: 259].

Нарешті, важливим фактором під час розбирання була подальша стратегія використання здобичі: споживання у свіжому вигляді, бажання зберегти їжу для подальшого вживання (сушка, в'ялiння, пеммікан); прагнення використати нехарчовий матеріал (шкура, кістки) [Kehoe, 1973: 152].

Необхідною умовою реконструкції процесів, що відбувались на кістковищі, є наявність моделі розбирання. Для її побудови використовуються археологічні свідчення, дані етнографії та експериментів, що копіюють розбирання. Моделі у всіх випадках виступають як аналогії, тобто модель та об'єкт, який відображується за її допомогою, знаходяться у відношенні подібності, а не тотожності. Це дає змогу виділяти певні істотні зв'язки та відношення, видозмінювати умови та приймати рішення – тобто проводити з моделлю ті дії, які важко чи неможливо проводити з оригіналом [Штофф, 1963: 49]. При цьому аналогія повинна ґрунтуватися на подібності якомога більшої кількості істотних ознак та властивостей. У нашому випадку – тих, що простежені археологічно, етнографічно та відтворені експериментально.

Таким чином, основні методи дослідження фауністичних решток на пам'ятках типу кістковищ умовно можна розподілити на дві групи.

До першої групи належать методи, що використовуються під час польових досліджень:

1. Ретельна фіксація та детальний опис всіх елементів культурного шару;
2. Розділення компонентів культурного шару на ті, що сформувалися внаслідок людської діяльності та під впливом природних факторів на основі тафономічних досліджень;
3. Планіграфічні дослідження взаєморозташування складових культурного шару, композиції анатомічних зчленувань та вивчення мікростратиграфії;
4. Ремонтаж фрагментів, що підбираються та «анатомічний ремонтаж».

Комплекс методів другої групи може застосовуватись у лабораторних умовах:

1. Моделювання палеогеографічного оточення за допомогою геологічних та палеогеографічних методів;
2. Вивчення набору знарядь розбирання із застосуванням трасологічних методів;
3. Вивчення слідів розбирання на кістках (нарізок, зламів);
4. Дослідження фауністичних решток із використанням зоологічних методів (встановлення МКО, вивчення стертості-прорізування зубів тощо.

На основі отриманих результатів із залученням даних етнографії та експерименту може бути побудована модель розбирання мисливської здобичі.

Від того, наскільки повно використовується методика вивчення кістковищ, залежить успішність реконструкції процесів, що відбувались на пам'ятках даного типу.

Література

Бибикова В.И. О некоторых биологических особенностях первобытного зубра // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Новая серия. Отдел биологии. – 1950. – Т. 55. – Вып. 5.

Бонч-Осмоловский Г.А. О нарезках на позднепалеолитиечских костях // СГАИМК. – 1931. – № 8.

Борисковский П.И. Палеолит Украины. – МИА. – 1953. – 40.

Громов В.И. Геология и фауна палеолитической стоянки Афонова Гора // Труды комиссии по изучению четвертичного периода Европы. – 1932. – Вып. 1.

Громова В.И. Первобытный зубр (Bison priscus Boj) в СССР // Труды. ЗИН АН СССР. – 1935. – Т. III. – Вып. 2–3.

Ефремов И.А. Тафономия – новая отрасль палеонтологии // Известия АН СССР. Серия биологическая. – 1940. – № 3.

Кротова А.А., Снежко И.А. Кости бизонов со следами древних изломов из Амвросиевки, Донбасс // Археологический альманах. – Донецк, 1996. – № 5.

Тодд Л.С. Исследование скопления остатков бизонов из раннеголоценовой стоянки Хорнер, Парк Каунти, Вайоминг, США // Исследования четвертичного периода. – 1986.

Штофф В. О роли моделей в познании. - Л., 1963.

Behrensmeyer A.K. Taphonomik and Ecological Information from Bone Weathering // Paleobiology. - 1978. - № 4.

Binford L.R. Bones: Ancient Men and Modern Myths. - N.Y., 1981.

Bunn H.T., Bertram L.E. and Kroll E.M. Variability in Bone Assemblage Formation from Hadza Hunting, Scavenging, and Carcass Processing // Journal of Anthropological Archaeology. - 1988. - 7

Frison G.C. The Casper Site: A Hell Gap bison kill on the High Plains. - N.Y., 1974.

Frison G.C. Prehistoric Hunter of the High Plains. - N.Y., 1978.

Frison G.C., Todd L.C. The Horner Site. The Type Site of the Cody Cultural Complex. - Orlando, 1987.

Hill M.G. Subsistence Strategies by Folsom Hunters at Agate Basin, Wyoming: A Taphonomic Analysis of the Bison and Pronghorn Assemblages. M.A., Department of Anthropology, Laramie, Wyoming, May. - 1994.

Kehoe T.F. Boarding School Bison Drive Site // Plains Anthropologist. - 1967 - V. 12. - № 35. - February.

Kehoe T.F. The Gull Lake Site: a Prehistoric Bison Drive Site in Southwestern Saskatchewan. Milwavkee Public Museum Publications in Anthropology and History. - 1973. - № 1.

Krotova A.A. and Belan N.G. Amvrosiewka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic. Paleo-Indian Adaptation, edited by Olga Soffer and N. D. Praslov. - N.Y., 1993.

Moreno J.M. Large Bovids from the Cantabrian Middle Paleolithic // Le Bison: gibier et moyen de subsistance des bommes du Paliolithique aux Palioindiens des Grandes Plaines. Editions APDCA. Antibes. - 1999.

Starkin A.V. Subfossil Remains of Bison of the Late Pleistocene in Southern Ukrain // Le Bison: gibier et moyen de subsistance des bommes du Paliolithique aux Palioindiens des Grandes Plains. Edition APDCA Antibes. - 1999.

Todd L.C. Analysis of Kill-Butchery bonebed and Interpretation of Paleoindian Hunting // The Evolution of Human Hunting. Ed. M.H. Nitecki and D.V.Nitecki. - N. Y. and London, 1987.

Todd L.C., Hofman I.Z. and Schultz C.B. Seasonality of the Scotsbluff and Lipscomb bison bonebeds:implications for modeling Paleoindian Subsistence // American Antiquity. - 1990. - 55(4).

Todd L.C. Stasonality Studies and Paleoindian Subsistence Strategies // Human Predators and Prey Mortality. Ed. M.C. Stiner. - West-view Press, Boulder, Colorado, 1991.

Todd L.C. and Stanford D.J. Application of Conjoined bone Date to Site Structural studies // Piecing Together the Past: Applications of Refitting Studies in Archaeology. Ed. I.Z. Hofman and I.J. Enloe. BAR International Series 578. - 1992.

Todd L.C., Rapson D.J. 1999. Formational Analysis of bison bonebeds and interpretation of Paleoindian Subsistence // Le Bison: gibier et moyen de subsistance des bommes du Paliolithique aux Palioindiens des Grands Plaines. Editions APDCA. Antibes.

Wheat J.B. The Olsen-Chubbuck Site: A Paleo-Indian bison kill. Society for American Archaeology. - Memor., 1972. - № 26.

Zeimens G.M. Analysis postcranial Bison remains // The Agate Basin Site. A record of the Paleoindian Occupation of the North-Western High Plains. - 1982.

Список скорочень

АА – Археологический альманах.
АДЛ – Археологічні дослідження на Львівщині.
АИУ – Археологические исследования на Украине в 1976–1977г.г.
АО – Археологические открития.
АОН – Археологические открития на новостройках.
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР.
АСГЭ – Археологический сборник Государственого Эрмитажа.
АЮЗР – Акты Юго-Западной Росии.
БМОИП – Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отделение биологии.
ВАА – Вопросы археологии Адыгеи.
ВАУ – Вопросы архелогии Урала.
ВАН – Вісник Академії наук УРСР.
ВДИ – Весник древней истории.
ЗОАО – Записки Одесского археологического общества.
ВОІКК – Вінницька обласна Історико-краєзнавча конференція.
ІУ НАН України – Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАНУ.
КСИА – Краткие собщения Института археологии АН СССР.
КСИИМК – Краткие сообщения института истории материальной культуры.
ЛІМ – Львівський історичний музей.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України.
НЗІТ – Нариси з Історії техніки.
НТШ – Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка.
ПС – Палеонтологический сборник.
ПУ – Пам'ятники України.
РА – Российская археология.
СА – Советская археология.
СПІКСНУ – Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Збірник тез повідомлень та доповідей.
ТИЭ – Труды Института этнографии АН СССР.
AR – Archeologické Rozhledy.
MNI – минимальное количество особей.
MNB – минимальное количество определенных костей.
SP – Stratum Plus.
SROA – Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
VBGAEU – Verhanlungen der Berliner Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte

Наукове видання

VITA ANTIQUA
2001
№ 3–4

Збірка наукових статей

російською та українською мовами

Фото на обкладинці зроблено Гладких М.І. (Межиріч. Житло № 4.)

Редактор та упорядник збірки ***Рижов С.М.***
Редактор англійських текстів ***Репік Д.В.***
Художнє оформлення ***Бородай Ю.О.***
Технічний редактор ***Гриненко Н.С.***
Коректор ***Шкиря Т.Г.***

Підп. до друку 1.11.2001 р. Формат 60x84/8.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура BookUkr.
Ум. друк. арк. 25,3. Об.-вид. арк. 24,7.
Наклад 300 прим.
Замовл. № 047

Видавництво «Стилос».
04070, Київ–70, Контрактова пл., 7.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано з готових плівок ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант».
04176, Київ–76, вул. Електриків, 26.
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)